

Н.ЩЕДРІН

Держлітвідат України

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТВОРИ
У ШЕСТИ
ТОМАХ

Переклад з російської

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
К И Ї В - 1 9 5 6

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТОМ
VI

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1956

Переклад здійснено за виданням:
Н. Щедрин (М. Е. Салтыков). Полное собрание сочинений,
томы I, III, IV, XI, XIII, XVI, Государственное издательство
«Художественная литература», Москва—Ленинград, 1933—1941 гг.

**ПОВІСТІ,
ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ**
(1848 — 1879)

ЗАПЛУТАНА СПРАВА

ВИПАДОК

1

«Будь ласкавий із старшими, негордовитий з підлеглими, не переч, не спорся, смиряйся — і будеш ти високо піднесений; бо ласкаве телятко дві матки ссе».

З таким напутнім словом звернувся Самійло Петрович Мічулін до свого двадцятирічного дітища, виряджаючи його з отчого дому на службу в Петербург.

Самійло Петрович, бідний дрібнопомісний дворянин, з простоти душі своєї був цілком певний, що його Ванічку, який дістав таке практичне напучення, безсумнівно зустрінуть у столиці з розкритими обіймами. На всякий випадок, старий, одначе, крім спасенного слова, вручив синові тисячу карбованців грошей з належним повчанням носити їх завжди з собою, не розтринькувати, не митарствувати, а витратити собі потрошку.

«Дитя воно молоде, — думав доброчесний старик, — і повеселитися, і пожуїрувати життям захоче — бог з ним! А до того ж і оті обійми... хто його знає! — люди стали тепер скупі, сухосерді».

А втім, тут-таки, для острашки, додав, звертаючись до сина:

— Ти гляди мені! Там, кажуть, акторки завелися; в душу, бестія, влізе, і незчуєшся, як біленьку¹ з кишені поцупить, — то ти з ними не знайся, з отими акторками, а гроші бережи! Це мені торік на постоялому дворі проїжджий офіцер казав, досвідчений офіцер!

¹ Біленька — 25 карбованців. (Прим. ред.).

З цього видно було, що Самійло Петрович вдачу мав переважно статечну і що в гаданих стосунках Ванічки з акторками його більше лякав не моральний б'як питання, а грошовий, що ось, мовляв, одразу біленької наче й не було в кишені.

Видно було також, що старому ніби й справді ввижалася невиразно істина про розкриті об'їми, та млява була його розумова сила: подумати було ой як важко, та ще, чого доброго, накличеш лихо!

І ось уже близько року живе юнак у Петербурзі, близько року він добронравний, не перечить, смиряється і на практиці точнісінько здійснює батьків кодекс житейської мудрості — і не тільки двох, але й жодної матки не ссе ласкаве телятко!

Та чи ж він не вклонявся, чи ж він не догоджав, чи ж він не схилявся! Лагіднішої серцем, смиреннішої душею людини, здається, не знайдеш у цілому світі! І все-таки від усієї постаті фортуни він бачив тільки самий зад... дуже неприємна річ!

Поткнувся був Іван Самійлович до потрібної людини якусь там посаду попросити, та потрібна людина навідріз сказала, що всі посади заміщено; поткнувся він був і по комерційній лінії, до купецької контори, а там самісінькі цифри, аж в очах рябіє, голову ломить; пробував був і вірші писати — та дотепності бракує! Чи то з природи голова його була така убога, чи деякі обставини сплюснули і стиснули її, та виявлялося, що тільки одна сфера діяльності й була для нього можливою — сфера механічного переписування, перебілювання, — але й там уже людей аж кишить, яблуку ніде впасти, все заміщено, все віддано, і кожен зубами за своє тримається...

Одним словом, усе життя пана Мічуліна, відколи він приїхав до Петербурга, було ланцюгом болісних спроб і шукань, та все марно... А батькові гроші витрачались та й витрачались, а шунок просив їсти, як завжди, та й кров ще молода шумує в жилах... просто казна-що!

Похнюпившись, тихою ходою повертався Іван Самійлович додому після однієї з щоденних і невдалих експедицій.

Наближалася вже десята година вечора. Сумне і неприємне видовище являє собою Петербург о десятій годині вечора, до того ж восени, глибокої, темної осені. Звичайно, коли дивитися на світ з карети, запряженої четвіркою баских коней, які блискавично мчать по гладенькому, мов

паркет, бруку Невського проспекту, то й дощовий осінній вечір може мати не тільки стерпну, але навіть і привабливу фізіономію.

Справді, і туман, що, мов задушливий тягар, давить місто своєю свинцевою вагою, і дрібнесенька гостра рідина,— чи то дощ, чи то сніг,— яка надокучливо і різко порочить у зачинені вікна карети, і вітер, що жалібно стогне і завиває, марно силкуючись вдертися в ошатний екіпаж, щоб образити своїм нескромним подувом повні і самовдоволено вилискуючі щоки ситого пана, і гусячі лапки запаленого газу, що тут і там прориваються крізь густу пелену дощу й туману, і дзвінке «стерезись» пильного, мов кішка, форейтора, яке, проте, невиразно відлунює,— все це, разом узяте, надає місту якоїсь поетично леткої фізіономії, якогось мінливого колориту, роблячи всі навколишні предмети схожими на тих дивних, байдужих істот, котрі так часто тишили нас у дні нашої юності в принадних картинах чародійного ліхтаря...

І погойдуеться собі ситий пан, самовдоволено розвалившись на м'яких подушках, і солодко мружить очі, знеможений невиразною, але приємною дрімотою, незвичайно вкрадливим, та водночас і незвичайно солодким напівзабуттям... І нагадує йому воно, це чарівне напівзабуття, той блаженний стан, що його кожен з нас так чи інакше відчував у дитинстві, слухаючи довгого зимового вечора нескінченно-одноманітні і, проте, ніколи не стомлюючі, давним-давно переслухані і, проте, завжди нові, завжди збуджуючі палку цікавість казки старої няні: «Баба-яга — кістяна нога», «Хатка на курячих ніжках» тощо.

Притаїлися діти навкруг стола у вузькій і низенькій дитячій кімнаті; мовчать вони, не поворухнуться; немає посмішки на їх рожевих губках, не чути свіжого, дзвінкого сміху, що хвилину тому наповнював кімнату; всі мускули на цих сповнених життям личках виразили якусь напружену увагу; тьмяне і мерехтливе світло розливає довкола давно забутий і дуже нагорілий гніт лойової свічки; як завжди, тихо й розмірено бринить древній голос древньої няні з мідними і круглішими від самого круга окулярами на носі та з давніх-давен початою панчохою в руках, повторюючи стару казку про Змія-Горинича... Люблю я це зморщене обличчя старої няні, люблю її жовті кістяві руки, люблю її впевненість, наче вона дійсно в'яже панчошу, тимчасом як насправді тільки опускає петлі одна за одною; люблю її

натхнення, її співчуття до високої доброчесності Полкана-богатиря, Бови-королевича; люблю її порив, коли вона, раптом помолодівши і осяяна якоюсь юною силою, стукає дряхлим кулаком по столу, примовляючи: «смикне Полкан-богатири за руку — рука геть; схопить за голову — голова геть»...

І стискається дитяче серце страхом великим, і співчуває Іллі-Муромцеві, стежить за його боротьбою із страшним Солов'єм-розбійником, і боязко вдивляються пильні оченята в темний куток кімнати, визираючи, чи немає там Баби-яги, чи не притаївся десь єхидний Змій-Горинич, і весело сміються і плещуть у долоні, коли няня незаперечно доводить їм, що Змій-Горинич давно здох і пропав, гадина, стараннями різних доброчесних витязів... І солодко засинають вони, пустотливі діти, і рожеві мрії заколисують їх юні уяви, так само, як заколисують вони і того пана, що крізь туман і вітер їде собі в затишній кареті своїй, між іншим твердо впевнений, що ні туман, ні вітер не пошкодять пухлих і випещених його щік...

Та не в кареті їхав, а йшов собі скромно пішки Іван Самійлович, і тому цілком природно, що петербурзький осінній вечір не здавався йому таким погожим і добромисним. Холодний і пропизливий вітер, що дув йому в саміське обличчя, не навіював на нього солодкої дрімоти, не заколисував його спогадами дитинства, а жалібно і тужливо стогнав біля нього, зухвало накидав йому на очі капюшон його шинелі і з видимою недобррозичливістю насвистував у вуха один і той же знайомий приспів: «замерзла бідолашна людина! добре було б бідолашній людині коло вогню і в теплій кімнаті! та немає в неї ні вогню, ні теплої кімнати, замерзла, замерзла бідолашна людина!» І знову тужив і стогнав холодний вітер, і знову розладнував усі мрії злощасного Івана Самійловича, який марно придумував усі можливі засоби, щоб збутися надокучливого друга, і бавився бідолашною людиною, як папірцем, випадково кинутим на дорозі.

Звичайно, і в людстві, яке ступає обережно по грязюці, народжувались деякі думки з приводу дощу, вітру, сльоти й інших неприємностей, та це були скорше думки чорні й недобромисні, здебільшого стосовно того пункту, що є, мовляв, на світі, і навіть у самому Петербурзі, люди ситі, котрі ідуть тепер у каретах, котрі сидять собі спокійно в театрах чи просто вдома наодинці з ніжною подругою; але що цей пан,

котрий їздить у каретах, моргає з крісла гарненькій актрисі, яка вигадливо піднімає ніжку, котрий сидить наодинці з гарненькою подругою тощо,— зовсім не воно, мандруюче в темряві бруду й неуттва людство, а цілком інший, абсолютно йому незнайомий пан...

«Та й гірка ж моя доля! — думав Іван Самійлович, піднімаючись брудними й темними сходами на четвертий поверх: — ні в чому щастя не маю... і справді, краще було б не їхати сюди, а залишатися на селі! А то і голодно, і холодно...»

На дверях його зустріла господарка квартири, Шарлотта Готлібівна Гетліх, у якої він наймав дуже маленьку кімнату з одним підсліпуватим вікном, що виходило якраз на помийну яму. Шарлотта Готлібівна глянула на нього недовірливо і похитала головою; з першої кімнати долинав гомін прибулих столовників: цей гомін неприємно вразив слух Івана Самійловича. Останнім часом він став якийсь замислений, зробився мізантропом, уникав усякого товариства і взагалі поводився досить дивно.

І тепер, як завжди, пробрався він нишком у свою кімнату й зачинився, мовчки випив подану йому склянку чаю, несвідомо викурив звичну люльку вакштафу і почав думати... Цього разу думок було нестерпно багато, і все такі дивні, одна від однієї дивніша. Вони раптом страшенно заметушилися в його голові, зі швидкістю блискавки почали перебігати по всіх нервах його мозкової речовини і виконувати такі античні зморшки на його лобі, яких, мабуть, не мав жоден із мешканців скромного «гарніру»*.

По суті, справа була дуже проста і нескладна. А в Івана Самійловича обставини були такі погані, такі погані, що, просто, хоч у воду. Росія — держава велика, могутня й багата — та декотрі люди дурні, дохнуть собі з голоду в багатій державі!

А тут, крім безгрошів'я, ще й інші прикrostі спіткали й остаточно збили з пантелику нашого героя. Пригадуючи все, що він зробив, відколи подався з отчого дому на власний хліб, пан Мічулін вперше усумнився, чи дійсно він у цій справі діяв як слід і чи не обманював себе щодо покірності, поступок, добронравності та інших корисних чеснот.

Вперше, наче крізь сон, маїнуло в нього у мозку, що батьків кодекс житейської мудрості вимагав невідкладного і радикального виправлення, та що в деяких випадках

скоріш потрібний наскок і натиск, ніж мовчазне схиляння голови.

Та юнак він був переважно скромний і сумирний, до того ж і страшенно розгубився. Приїхав він у Петербург з провінції; життя ввижалося в рожевих барвах, люди мали вигляд улесливий і доброчесний, скидали один перед одним капелюхи надзвичайно ввічливо, міцно тиснули один одному руки... І раптом виявилось, що люди вони все-таки собі на умі, такі люди, що в рот пальця їм не кладі! Ну куди ж тут потикатися з системою смиренномудрості, терпіння й любові!

І хоч куди б він повернувся, за що б ухопився — все навколо нього має вигляд начебто самостійний. Ішов він, наприклад, допіру по Невському — назустріч начальник відділу йде, і хрест на шиї, і вигляд такий привабливий... А ще ж молодий чоловік! Звичайно, він уже повнявий, і з черевцем, а все-таки молодий чоловік. От і він теж молодий чоловік, а не начальник відділу... Що за дивина!

Зустрів він також ошатні дрожки: коні чудові, припряжний так і підкидає; на дрожках їде пан з орлиним носом і дивиться на світ гострими очима, наче своїм поглядом хоче просвердлити дірку у всесвіті.

— Дивіться-но, — кажуть навкруги: — це В*** їде! пройдисвіт, глитай, бестія! А який же злидень, який злидень був! просто, з дозволу сказати, в одній ссрочці ходив.

Тимчасом В*** — ще молодий чоловік, таж і він, Мічулін, молодий чоловік, але ж не їздить на ошатних дрожках!

А он і ще молодий чоловік — цей навіть зовсім рожевий молодий чоловік, та на ньому саме пальто карбованців шістсот коштує; він і веселий, і безтурботний, всі його рухи жваві й невимушені, його сміх дзвінкий і вільний, очі бадьорі і ясні, на щоках здоров'я так і пашисть. Чи актриса мимо проїде — усміхнеться до нього, та й він до актриси усміхнеться; поважна людина зустрінеться, руку йому тисне, жартує з ним, сміється...

— Цей молодий чоловік — князь С***, — кажуть усі навкруги... Таж і Іван Самійлович молодий чоловік, а він уже і кволий, і жовтий, і зігнутий, та й актриса йому не усміхається...

А втім, навіщо далеко ходити, вдаватись до розумувань! В однаковій з ним сфері, побіля нього, в самому «гарнірі», всі столовники відіграють хоч яку-небудь роль, мають хоч

яке-небудь значення, словом, діють як люди дорослі і самостійні... Іван Макарович Пережига, наприклад, був колись мирним селяком і вполював на своїм віку не одну сотню зайців. Звичайно, і зайці, і село — все це було дуже давно; звичайно, тепер Іван Макарович мав трохи двозначну репутацію щодо способів життя, але в цьому винна вже його власна блудна натура, проте хоч як-небудь, а діставав таки він собі шмат хліба. Жив отут і Вольфганг Антонович Беобахтер, філософії кандидат; цей служив, а у вільний від занять час грав на гітарі різні бравурні арії. Разом з ним проживав ще Алексіс Звонський, надзвичайно знаючий і вчений молодий чоловік; цей писав вірші, давав фейлетон у газету. Нарешті, поруч з Іваном Самійловичем мешкала Надійка Ручкіна: і вона була дівчина тямуща, хоч тільки по своїй лінії...

Ця думка вже давно злодієм прокрадалася в серце Івана Самійловича, і раптом задрість, глибока, але безсила й боязка, закипіла в його грудях. Усі, геть усі були з хлібом, усі мали посади, усі впевнені в своєму завтра; тільки він був немовби зайвий на світі; ніхто його не хоче, нікому він не потрібний, наче йому судилося цілий вік дурно переїдати хліб, як кволону, недоумкуватому маляті. Тільки він не може напевне сказати, що буде з ним завтра.

— Та що ж я, справді, таке? — говорив він, походжаючи маленькими кроками по кімнаті — не тому, проте, що не міг ходити і великими, а тому, що великим крокам перешкоджала сама дистанція кімнати. — Чого ж на мене, саме на мене, звалюються всі нещастя? Чого ж інші живуть, інші дихають, а я ні жити, ні дихати не смію? Яка ж моя роль, яке моє призначення?..

— Життя — лотерея! — почав був за звичкою батьків кодекс житейської мудрості: — смиряйся і терпи!

— Воно то так, — під'юджував, тимчасом, якийсь недоброзичливий голос, — та чому ж воно лотерея, чому ж не бути йому просто життям?

Іван Самійлович замислився.

— От хоч би оцей князь! — думав він: — він і щасливий, і веселий... Чого ж саме він, а не я? Чого ж не я народився князем?

І думки дедалі більше росли і набирали найдивовижніших форм.

— Та що ж я, що ж я таке? — повторював він, в безсилій злобі заламуючи руки: — адже здатний я на

що-небудь, є ж де-небудь для мене посада! де ж ця посада, де вона?

То он яка дивна струна забриніла раптом у серці Івана Самійловича, і забриніла так настирливо і жваво, що він уже й сам, через звичну свою боязкість, не радий був, що викликав її.

І всі предмети навколо нього мали якийсь підозрілий і дивний вигляд, набирали такої настійливої, запитливої фізіономії, немовби тягли його за комір, душили за горло і, приставивши до його лоба холодне дуло пістолета, сиплим басом допитували його: відповідай-бо нам, що ж ти справді таке?

Блідий, зляканий, упав він на крісло, закритив руками обличчя і гірко заплакав...

В його голові раптом виразно постав його сільський будинок, батько у плетеній з шерсті ярмулці, мати, вічно хвора на зуби і з вічно підв'язаною щокою, отець-диякон з дячихою, отець-ієрей з попадею... Як усе там просто, як усе дихає сільською, буколічною тишею, як усе кличе до спочинку і заспокоєння!.. І навіщо було залишати все це? Навіщо було міняти відоме, сповнене найприємнішими і найсмачнішими відчуженнями, на невідоме, що таїть у собі прикrostі, жалі та інший бруд? Навіщо було потикатися з лагідністю і покорою туди, де потрібні зухвальство і вперте домагання мети?

Тимчасом із сусідньої кімнати долинув знайомий Іванові Самійловичу голосок, що наспівував відому арію з «Русалки»:

Прийди в чертог мій золотий,
Прийди, мій князю дорогий...

Голосок був невеликий, але надзвичайно м'який і свіжий. Пан Мічулін мимоволі почав прислухатися до співу й задумався... І думав він багато і солодко думав, бо в знайомому маленькому голосі було щось юне, таке, що немовби дає крила його стомленій уяві.

Дивно впливають на нас іноді, здавалося б, зовсім незначні явища! Часто зовсім пустої обставини, просто звуків якоїсь безглуздої шарманки чи голосу рознощика, що тужливо і протяжно волає: «іграшки дитячі! іграшки прода-ти!» — досить для того, щоб розладнати всю розумову систему якого-небудь поважного пана, розбити дощенту всі ці

химери та еківоки, що на погубу людству снуються в його голові...

Так само було і з пісенькою, що долинала з сусідньої кімнати. Пісенька була дуже проста, лилася собі рівно й без претензій, і раптом вразила слуховий орган Івана Самійловича та, сама не знаючи як, зовсім розладнала всі його міркування про сенс і значення життя, про кінцеві причини і так далі, на противагу кінцевим причинам,— до безконечності. І почав було пан Мічулін сам підспівувати і кликати до себе тремтячим голосом дорогого князя, почав було відбивати ногою такт і усміхатися та похитувати головою... Та ось тихо-тихо завмер останній звук пісеньки, ще раз, і вже востаннє, стукнула в такт нога Івана Самійловича, ще раз прискорено стукнуло його серце, і раптом нічого не стало чути, і колишня темрява спустилася на його душу, колишній холод охопив серце...

Бо не він, а інший був той дорогий князь, якого кликала пісенька в золоті чертоги, бо йому рішуче було сказано, що — «вже чому не бути, того вже й не буде, і про те, будь ласка, не турбуйтеся...»

З горя, щоб бодай трохи розвіяти свої печальні думки, вирішив він піти до загальної кімнати.

II

Там у хмарі тютюнового диму гомоніло все звичне товариство Шарлотти Готлібівни.

На першому плані владно сидів Іван Макарович Пережиги. Він був у венгерці дуже хвацького крою і зараз курих тютюн із саженого черешневого чубука. Історія пана Пережиги дуже проста. Жив він колись у малоросійському своєму селі, полював зайців, і раптом — хто його знає? — чи запиячив він, чи програвся доценту, чи просто інші якінебудь незалежні обставини трапились,— тільки одного чудового ранку і зайці, і село якимось зникли, і він змушений був податися шукати щастя в Петербург. Чоловік він був показний, дужий і дебелий, незважаючи на свої сорок років, і тому не залишився довго без діла... Взагалі, відколи він оселився у Шарлотти Готлібівни, благородна німкеня почала якимось прихильніше дивитися на світ, частіше усміхалась і значно поблажливіше ставилася до столовників.

Жив Іван Макарович безтурботно і весело. Вставав він рано; вранці ходив звичайно в найближчий трактир,

випивав чарку міцної горілки, грав, не перестаючи, партій двадцять у більярд, до якого змалечку мав дуже піжну пристрасть; часом він давав десять і п'ятнадцять вперед, часом йому давали вперед п'ятнадцять і десять...

Отак доконавши ранок, він ішов додому обідати, дорогою оглядав кинуту з незапам'ятних часів на брук і ніким не прибрану дохлу кішку (дія нашої повісті відбувається в одній з найбільш віддалених частин столиці), перекидав її паличкою на всі боки і взагалі співчутливо стежив за успіхами розкладу тлінної земної тварини.

Увечері Іван Макарович звичайно передавав слухачам епізоди з свого безповоротного минулого благоденства; розповідав різні цікаві пригоди, що траплялися з ним під час його запеклих воєн проти вовків, зайців та інших тварин, яких він називав загальним, але дещо темним іменем «тварюк» і «падлюк».

З цього видно, що життя Івана Макаровича якнайкраще сприяло його буйним силам.

Вдачу він мав від природи веселу, але не позбавлену легкого сардонічного відтінку: Він охоче любив пошуткувати з учених і не минав ніколи нагоди сказати білявому Алексісу, котрий на науках, як то кажуть, зуби з'їв і читав-таки на своїм віку і Бруно Бауера і Фейєрбаха:

— Ну, а що, отой Бінбахер усе на своєму стоїть? все каже, що отого немає... головного, начальника ж і немає? Бестія, бестія цей Бінбахер! Оті ще німці!.. отут вони, отут у мене сидять!

Іван Макарович ударяв себе при цьому долонею по горлу, показуючи цим, що зарізали, мовляв, його німці, і не без лукавства поглядав на Шарлотту Готлібівну, яка водночас і червоніла, і посміхалася, і з по-дитячому наївною простодушністю відповідала:

— О, ві душе люб'язні кавалір, Іван Макарович!

Але при цьому залишалось повитим абсолютно непроникною таємницею, кого саме мав на увазі пан Пережиги під неблагозвучним іменем Бінбахера — Фейєрбаха чи Бруно Бауера.

Ліворуч від Пережиги красувалася сама господарка «гарніру». Це була довга, пряма і худа постать, яка немовби щойно проковтнула аршин. Рухи благородної німкені відзначались якоюсь особливою апатичністю і незграбністю, що неприємно вражало кожного. Неначе всі її думки, весь її організм спрямовані були в один бік — до милого її друга,

Івана Макаровича. Вона з німою улесливістю дивилася йому у вічі, з самовдоволеною посмішкою прислухалася до звуків його богатирського голосу, наче хотіла, щоб геть усі на світі затирили собі, що це, мовляв, усе моє: все, що ви тут бачите,— належить мені, мені безроздільно.

Її обличчя було худорляве і вкрите червоними плямами, маленькі очі виражали якийсь непазитнє пахабство, кутки губ були опущені, і шлунок видавався непомірно вперед.

Як тільки Іван Макарович відкривав рота, щоб сказати слово, вона й собі поспішала показати ряд гострих та кривих зубів і починала усміхатися, дивилась йому млосоно у вічі і, коли він закінчував говорити, гордо окидала поглядом усе товариство.

З усього було видно, що вона цілком вдоволена своєю долею і особливо не могла вдосталь нахвалитися Пережигою.

Крім господарки і Пережиги, в кімнаті були ще дві особи: кандидат філософії Вольфганг Антонович Беобахтер і недоліток з дворян Алексіс Звонський.

Беобахтер, маленький і присадкуватий, швидкими, але дрібними кроками ходив по кімнаті, мимрив собі під ніс якісь заклинання і при цьому безперестану робив рукою малесенький рух згори вниз, маючи твердий намір зобразити ним падіння якоїсь фантастичної і дивовижно-велетенської каральної машини*.

Алексіс, витягнутий і сухий, сидів коло столу і, спрямувавши вологі очі на стелю, перебував у цілковитому оптимізмі. Юнак міркував у цю хвилину про любов до людства і з цієї нагоди старанно облизував собі губи, немовби після смачного й жирного обіду.

Як звичайно, йшлося про речі, що спонукали до роздумів, і виявлялось, що таємничий Вінбахер був закінченим негідником...

— Адже я вам скажу, вони всі брешуть, бестії! — кричав Пережига: — та як же тут без нього обійдешся! Це в їхній землі — ну, там свисни раз-два — воно все й готове! Там воно можна, ану спробуй ти в іншому місці поморочся — адже й кроку не можна ступити без пакості... От у мене спитайте: мені це діло он як відоме...

І Пережига показав здивованим слухачам величезних розмірів долоню.

— О, як це правда! о, як це душе правда! — вигукнула Шарлотта Готлібівна, улесливо дивлячись у самісіньке

обличчя своєму другові і так близько нахилившись до нього, немовби хотіла покласти йому в рот свій довгий і сухий ніс.

Пан Беобахтер дуже м'яким тенором поспішив сказати, що, незважаючи на це, він «все-таки сподівається», і тут же вважав своїм обов'язком з надзвичайною грацією відтяти голову якомусь фантастичному, проте запеклому ворогові перетворень — перетворень таємничих, але вже задалегідь у всіх деталях змальованих у його золотушній уяві.

— Ви матеріаліст, Іване Макаровичу, — озвався Алексіс: — ви не розумієте, яку втіху містить у собі слово «надія»! Без надії холодно, сухо, безвідрадно! Одне слово, без надії немає любові — ось щире переконання мого розтерзаного серця!

Треба сказати раз назавжди, що Алексіс у своїх віршах завжди зображував груди, поорані стражданням, чола, заволочені гіркими роздумами, і щоки, скопані тугою; та про що були ті «страждання, горе і туга» — ця таємниця була глибоко схована в м'якоті його хитрої мозкової речовини.

— Будь ласка, надійся! Ось і він надіється, — перебив Пережига, вказуючи на Івана Самійловича: — та хіба що дірку з бублика дістане!

Всі глянули на Мічуліна. Він стояв коло груби блідий і замислений, немовби сам глибоко відчував свою нікчемність. Спочатку він і прислуховувався до загальної розмови, хотів було і собі слівце як-небудь вкинути, але розмова була суха і вчена, та до нього й не звертався ніхто, неначе всі мовчазно погоджувались між собою, що для вченої розмови він не годиться.

— Ну, що, як ся маєш? — звернувся до нього Іван Макарович.

Мічулін не відповів, але ще похмуріше, ніж досі, поглянув на товариство.

— Казав я тобі, душе ти вбога, — вів далі Пережига: — казав тобі, їдь на село! де вже тобі тут! сирота-сиротою — а ти ж лізеш!

Шарлотта Готлібівна не проминула нагоди, щоб тут же зливатися з високої справедливості зауважень свого милого друга, а Беобахтер делалі дужче витинав рученькою заповітний рух згорі вниз.

— А по-моєму, ви дуже добре зробили, що залишились тут, — сказав він, швидко зупинившись перед Мічуліним і пильно дивлячись йому у вічі.

Постоявши з півхвилини, він приклав пальця до губ і вкрадливим тенором мовив:

— «У наші дні в стражданні порятунок!» *

— Страждання є доля людини на землі,— почав було Алексіс: — страждати і любити...

Беобахтер зробив заперечливий жест головою, показуючи цим, що Алексіс зовсім не в той бік витлумачував його слова.

— Страждання тим приємне,— почав він таким байдужим тоном, немовби йшлося про дуже смачний обід: — тим приємне, що от, як тут прищикне, та он там притисне, та в іншому місці, тоді...

І він з особливою насолодою налягав на слова «прищикне» і «притисне».

— Ні, я з тобою аж ніяк не можу погодитись,— відказав Алексіс, і не думаючи допитуватися, що буде після таємничого «тоді».

Іван Самійлович зовсім не знав, на чію сторону йому стати: чи Беобахтера, котрий доводив безперечно корисність страждання, чи Алексіса, котрий теж вбачав у стражданні ліки від усього, навіть від самого страждання, але з якихось дивних міркувань ніяк не погоджувався з кандидатом філософії; чи, нарешті, Пережиги, котрий щиро запевняв, що все це дурниці, а ось, мовляв, у нього спитайте, то він знає.

— Любов добре! чого ж і не любов? — казав тимчасом Беобахтер, немовби звертаючись тільки до Івана Самійловича, а насправді, мабуть, щоб уразити Алексіса: — та любов потім, а спершу пріч усе, прррріч!..

Пан Беобахтер, видно, дуже ніжно любив слова з буквою *p*.

— Ви мене розумієте? — продовжував він, ще пильніше дивлячись у вічі Іванові Самійловичу.

— Догадуюсь,— відповів несміливо Мічулін.

— Чому ж *потім* любов? — приставав Алексіс: — і тепер любов, і потім любов. До чого цей ригоризм!

І замовк, неначе словом «ригоризм» він наскрізь проткнув свого супротивника.

Іван Самійлович тимчасом зібрався з думками і зауважив товариству, що, звичайно, може, любов і страждання речі корисні й рятівні, та ось його справи вкрай погані,— як ото їм зарадити? страждання, мовляв, хліба не дає, любов теж не годує... То чи не можна вже що-небудь таке придумати, щоб б він міг застосувати до справи.

На це Беобахтер замимрив щось про індивідуалізм, казав, що думати про себе підло; що коли він і загине, то це ще нічого не означає і навіть певною мірою принесе безперечну користь для майбутнього, як реактив.

— Еге, як ррреактив! — повторив він, метаючи з крихітних очей блискавки.

Взагалі кандидат філософії в цьому разі зовсім не пощадив особи Івана Самійловича; та оскільки Алексіс був таким поясненням цілком вдоволений, то Беобахтер вважав за потрібне тут же додати, що все-таки любов — *потім*, а спершу...

Тут буква *ρ* посипалася так рясно, що у слухачів навіть в ушах затріскотіло.

— Та чого ти їх слухаєш! — заступився Іван Макарович: — ні, видно, ви й Бінбахера — тільки так кажете, що читали! По-моєму, ти просто йди на село і вилежуй собі на боці! Справді, добре буде життя! Так, чи що?

Іван Самійлович несміливо усміхнувся; його самого вже давно вабила ця принадна перспектива.

— А то, брат, пропадеш, їй-богу, пропадеш! — говорив далі Пережига: — або запиячиш з горя — я вже те знаю!

Настало на кілька хвилин мовчання.

— Воно, звісно, горілка! — знову почав Пережига: — чого б і не випити? в очах ясніше, і на людей веселіше дивитись, та й горя не відчуваєш... таж вона, горілка, злодійка! вона — суть пізнання зла і добра!

Мічулін стояв коло груби ще блідіший, ніж досі; Беобахтер скоса позирав на нього, як Бертрам на Роберта *, і дуже хитро усміхався; Алексіс не слухав: він закотив очі під лоба і бесідував з людством.

— От у нас до трактиру відставний чиновник ходить, — вів далі Пережига: — весь трясеться, такий обірваний та обскубаний, і очі гнояться, і руки трусяться; здається, тільки душа в тілі, а все пристає: почастуй, мовляв, Омелька горілочкою... Та хоч би якась користь була, а то від горілки ж тільки коробить його та пече.

Знову хвилина напруженого мовчання.

— Адже і чиновником був, у службі служив, мундир носив, та й не Омельком, а Данилом Олександровичем звався, а Омельком то вже так, потім трактирні прозвали! Отож вигнали з казенного місця, вигнав його господар за неплатіж на вулицю — ну, він з горя чарочку, потім другу, а там і пішло, і пішло... суть пізнання зла і добра!

Настало знову на кілька хвилин тяжке мовчання.

— А втім, про мене як знаєш! — вів далі Пережига, звертаючись до Мічуліна. — Воно, звісно, коли хочеш, він і щасливий! дали йому горілки — він уже і забув, що в драгих чоботях ходить... авжеж!

І раптом, за якимсь незбагненим сплетінням ідей, на Пережигу напав випадок сантиментальності, і він почав захоплюватися тим, що хвилину тому змальовував перед Іваном Самійловичем як річ, що її треба всіляко остерігатися. Шарлотта Готлібівна теж круто змінила напрям думок і заздалегідь глибоко зітхнула.

— Та ще й який щасливий! — казав Іван Макарович: — щасливіший за всякого князя; мабуть, йому он які сни ввижаються! не треба йому ні двірців, ні палат! Ось вона, школа життя, ось! А то що ви тут з Бінбахером! у Сибір його, Бінбахера, на каторгу його!

Довго ще Іван Макарович не міг вгамувати свого філантропічного потоку, довго сидів він, похитуючи головою і примовляючи: «справді, не треба йому ні двірців, ні оксамиту; кожна його сльоза...»

Але що являла собою кожна сльоза, те Пережига утаїв, хоча Шарлотта Готлібівна і вважала за потрібне наперед у всьому беззаперечно з ним погодитися.

Тимчасом усі неначе припишкли. Беобахтер, як завжди, граціозно робив помах рукою згори вниз, але вже скоріш несвідомо, ніж з наміром; Алексіс ще більш облизував собі губи, бесідуючи з людством; Іван Самійлович конфузився і робив деякі доморощені висновки з побаченого і почутого.

В цей час годинник сумовито продзвонив одинадцятку. Але й годинник бив цього разу якимось особливо зловмисно. Іванові Самійловичу здалося, наче кожне биття годинникового дзвіночка містило в собі глибокий сенс і докірливо казало йому: «кожна дуга, яку описує маятник, означає хвилину твого життя, що канула у вічність... та й на що ти витратив оце життя і що таке все існування твоє?»

Чому ж досі ніколи не казав йому цього бій годинника? чому досі навколишні предмети не дивилися на нього так запитливо?

І тільки-но починав він у своїй голові розвивати помах руки Беобахтера, як у його мозку зароджувалась інша думка, зовсім у pendant¹ до цього значущого помаху, — думка

¹ Що підходить.

страшна, яка давно не давала йому спокою, і була не що інше, як відоме вже читачеві з першого розділу: «Хто ти такий? Яка твоя роль? Життя — лотерея» та ін.

І потім усе це зникало, на сцену з'являвся напівзогнилий, тремтячий дідок і, вказуючи на горілку, говорив: «суть пізнання зла і добра».

— Адже зовсім і не Омелько був він, а, бач, Данило Олександрович, і служив колись, і молодий був колись, та ось вигнали ж його із служби, і став він Омельком, з ласки добрих людей.

Івана Самійловича охоплював жах, коли він згадував цей дивний анекдот; у голові його раптом майнула думка: «а що, коли і я — Омелько?» — та тут же й примерзла до мозку — так злякала його ця думка...

Саме з таким душевним настроєм підійшов він до своєї кімнати, аж раптом за сусідніми дверима, що вели до самотнього житла дівці Ручкіної, почувся шерех. Серце його закалатало; чудова пісенька настирливіше, ніж раніше, залунала в ушах — і все кликала, все кликала... дорогого князя...

«Йти чи не йти?» — думав Іван Самійлович.

А тимчасом уже постукав.

— Хто там? — пролунав за дверима знайомий свіженький голосок.

— Це я... ви не спочиваєте, Надіє Миколаївно?

— Ні, не сплю... заходьте.

Іван Самійлович зайшов; перед ним стояла маленька, гарненька істота, але така жвава і в'юнка, що водночас її видно було в усіх кутках кімнати, істота рожева і свіжа, запнута тільки великою під кашемір хусткою, яка погано прикривала приємну ніжність її форм і безперестану розгорталася з причини неймовірної жвавості рухів маленької істоти.

— Ох, яка грайлива! — була перша і цілком природна думка Івана Самійловича, але думка, що блискавкою промайнула на мить і сховалась, як у хмарі, в мозковому лабіринті свого власника.

— Чого це ви сьогодні так довго засиділись, Іване Самійловичу? — озвалася тимчасом маленька істота, переходячи від одного комода до другого, від стола до ліжка, підбираючи з підлоги всякі ниточки, папірці і все прибираючи набік, щоб нічого не пропало марно, бо в майбутньому, на чорний день, пригодиться.

— Та я так... я відносно того...— мимрив сконфужений Мічулін.

— Тобто як це відносно того? Чи не відносно давнього знову? і-і не думайте, Іване Самійловичу!

Мічулін мовчав, хоча внутрішньо й уболівав, може, за тим, про що йому навіть думати заборонялося.

— А я в театрі була... сьогодні «Уголіно»* давали... страшенно люблю трагедії... а ви?

Іван Самійлович з любов'ю дивився на Надійку і немовби розмірковував, як оце крихітне, зовсім водевільне тільце могло так захоплюватися трагедією.

— Пан Каратигін грав...* та й плакала ж я, плакала... І який видний мужчина! Я страх як люблю плакати...

Пан Мічулін навіть хихикнув, розчулившись.

— То ви весело провели вечір? — спитав він, а його очі тимчасом дедалі дужче розпалювалися: бо і з фізики відомо...

Але тут його мозок зовсім відмовлявся діяти.

— Дуже весело! Я вам кажу, страх як плакала... особливо, коли ця душка Вероніка...

— З вами був хто-небудь?

— Еге, кавалер... він, бачите, був раніш моїм женихом, коли я ще у батьків жила... сватав мене... Такий теж видний з себе мужчина, яблук нам купив... та я все плакала, мені не до яблук було...

Мовчання.

— А й яблука ж такі хороші були — справді, так шкода... і не покуштувала.

Мічулін зітхнув.

— Чого ж ви сьогодні такі похмурі? — спитала Надійка.

— Та я так...— відповів він знову, затинаючись: — я нічого...

Але Надійка все-таки зрозуміла, в чому річ; вона відразу ж, з властивою їй підозріливістю, догадалася, що все це про ту справу, про давню...

— Ні, ні, і не думайте, Іване Самійловичу! — сказала вона, хвилюючись і машучи руками: — ніколи, ні за що в житті не доможетеся!.. Що я вже сказала, то вже сказала: моє слово святе... і не думайте!

І знову з непорушною байдужістю маленька жінка підбирала з підлоги папірці, перевішувала з однієї вішалки на другу різні плаття й спідниці, а втім, без будь-якої потреби, тільки через надмірну жвавність характеру.

— Гм, у житті!.. а що таке *життя*? — міркував тимчасом пан Мічулін: — то-то ж бо й є, Надіє Миколаївно, що таке *життя*?.. Чи не є це обман, мріяння пуста?

Надійка на хвилину перестала метушитися і вкрай здивована зупинилася посеред кімнати.

Перед нею стояв усе той же ординарний пан Мічулін, якого вона незмінно бачила щоранку і щовечора; все такий же гемороїдальний був колір його поцяткованого рябинням обличчя, тільки на губах ледь помітно грала не позбавлена в'їдливості і самовдоволення посмішка, начебто промовляла ця посмішка: «а що, маєш тепер, голубонько, заковику? спробуй-но, розплутай!»

— Тобто як же обман? — і собі боязко й нерішуче спитала Надійка, думаючи, що Іван Самійлович тому, *мабуть*, заговорив про обмани, що сам має намір вдатися відносно неї до якогось злісного хитрування.

— Авжеж обман! просто, обман! Уявіть собі, адже коли б я насправді жив, я б займав яку-небудь посаду, грав би яку-небудь роль!

Надійка вже зовсім зневірилась і обдумувала, що б їй таке підняти з підлоги.

— То ви думаєте, — сказала вона спроквола: — що тільки той і живе, хто грає які-небудь ролі?

Іван Самійлович зрозумів, що під словом «ролі» Надійка мала на увазі лише ті, які грає пан Каратигін, і тому не знав, що їй відповісти.

— Гм, — сказала дівця Ручкіна.

— Так я все ото відносно цього діла, — знову почав Мічулін.

— Тобто відносно чого ж, Іване Самійловичу? Коли відносно того, то не турбуйтеся: якщо я вже сказала, то вже сказала, а коли йдеться про щось інше, будь ласка, я з радістю.

Іван Самійлович мовчав; серце його краялося; слова замирали на губах, і навіть щось схоже на сльозу блиснуло в його очах... Котрий раз чує він цю холодну відмову! котрий раз він принижувався та благав, і все марно!..

— Воно не те, Надіє Миколаївно, — говорив він тремтячим голосом: — все стерпіти можна б! Таж *інші!*.. Інші ж бо п'ють, інші їдять, інші веселяться! Чого ж інші?

Чи й справді його нещастя повелося від того, що інші живуть, інші веселі, чи просто присутність маленької істоти, до якої почуваєш прихильність, ще посилює наше

горе,— хоч би там як було, а героєві нашому справді зробилося тяжко і прикро.

Тимчасом Надійка теж замислилася; вона, звичайно, помітила цю сльозу, та все ще якось думалось їй, що Іван Самійлович хитрує, що все це він про те діло, про давнє, а призначення і роль були тут тільки приводом, щоб замилити їй очі і, скориставшись з її засліплення, домогтися-таки свого.

— Атож, воно, звісно, прикро,— сказала вона тонко і делікатно, удаючи, нібито не помічає, куди хилить пан Мічулін: — та чи знаєте, Іване Самійловичу, чи не пішли б ви спати?

Іван Самійлович сказав, що справді вже пізно і що спати пора.

— То я піду,— сказав він ніжним голосом: — а ви, Надіє Миколаївно, подумайте вже про оте...

На це Надійка відповіла, що коли вже вона що сказала, то вже сказала, і слово її святе, і ви не турбуйтеся.

Лежачи на своїй самотній постелі, довго не міг заснути Іван Самійлович. Йому все ввижалося повненьке личко Надійки, і ясно, і пишло уявлялась і метушилася перед його очима ця мініатюрна, гарненька постать, яка завжди пораяється, завжди бігає... І привиджується йому в мороку його кімнати, що от блиснули її прекрасні груди, от промайнула біля самих його губ крихітна ніжка... і ловить він її поглядом, і силкується видивитися в густій темряві це дороге, скороминуще видіння, та марно! в імлі тоне його погляд, в імлі, в глибокій, непроглядній імлі, і незчувся він, як перед ним стоїть довге і худе питання, питання глузливе і недобррозичливе, що становить все нещастя і загибель його бідолашного життя.

І швидше заплющив він очі, щоб не бачити цього болючого, знесиленого питання, і почав думати про те, як було б приємно, коли б Надійка... О, коли б Надійка!.. коли б вона знала, як б'ється серце бідолашного Івана Самійловича, нещасного Івана Самійловича, щоразу, тільки-но долинає до нього її маленький, невигадливий голосок, що співає маленьку невигадливу пісеньку!.. Коли б вона бачила, іншими очима бачила, як судорожно і трепетно заходиться це серце, як прислухається це вухо, як притупує ця нога, як преображається і осявається раптовим світлом і теплотою вся ця істота, що так довго мерзла в холоднечу і негоду! Коли б вона бачила все це! І яка смілива й метка була його думка, яке

майбутнє готував він їй, цій дорогій, вічно незабутній Надійці! не оте повне горя і злигоднів майбутнє, яке насправді ждало її, а майбутнє рівне і спокійне, де все так зручно і вдало складалося, де кожне бажання робилося правом, кожна думка ставала ділом... коли б знала вона!

Та не бачила, не знала вона нічого! Образливою і брутальною здавалася їй прихильність пана Мічуліна, і марно розкривалося серце скромного юнака, марно грала його уява: його чекала вічна і холодна, холодна імла!

III

Вже мозкову речовину Івана Самійловича оповило пеленою, спочатку м'якою і напівпрозорою, потім дедалі гущішою і мутнішою; вже його слуховий орган сповнило те одноманітне і протяжне бриніння, яке нагадує щось середнє між віддаленим звучанням дзвіночка і докучливим дзижчанням комара; вже мимо його очей промайнуло величезне неосяжне місто із своїми тисячами куполів, із своїми палацями і заїздами, із своїми шпилями, що гордовито врізуються аж у хмари, із своєю вічно гомінливою, вічно заклопотаною і метушливою юрбою. Та раптом місто змінилося селом з довгим рядом похилених хат, з сірим небом, сірою грязюкою і дощаною мостовою... Потім усі ці образи, спершу чіткі й виразні, переплуталися: село прикрасилося палацями; місто спотворилося почорнілими рубленими хатами; біля храмів буйно розрослися реп'ях і кропива; на вулицях і майданах юрмилися вовки, голодні, кровожерні вовки... і пожирали один одного.

Та ось і міста зникли в тумані, і село потонуло в синьому, неоглядному озері, і вовки втекли далеко-далеко в густі ліси фантазії Івана Самійловича... Та що ж це раптом так солодко вразило його слух, що залоскотало раптом, заворушило його бідолашне серце? Охоплений тугою і трепетом, вслухається він у ці вічно милі, вічно жадані звуки, знеможений і сумний, вбирає в себе чудову гармонію простенької пісеньки, що милує його слух... О, вона гризе його душу, вона змушує нити і стогнати його серце, ця дивна, маленька пісенька! Бо за маленькою пісенькою в його уяві постає маленький ротик, за маленьким ротиком маленька жінка — жінка повненька, жвава, як ртуть.

— Надійко, Надійко! — благаючим голосом каже Іван Самійлович.

Але гордо і з образливим презирством дивиться на нього, зневаженого та благаючого, маленька жінка. Ледь помітна іронічна посмішка грає на її рожевих губках; мініатюрне обуреннячко трохи підняло її тонкі ніздрі і забарвило нижнім пурпуром пружні щоки... Та яка ж вона гарна! Боже, яка вона гарна, незважаючи на обурення, незважаючи на образливе презирство, що виявляється у кожній фібрі її обличчя! як охоче схиляється перед нею Іван Самійлович!

— Надійко! — каже він, задихаючись од хвилювання: — я не винен, що кохаю вас... Що ж мені робити, коли це над мої сили!..

І він з трепетом жде її слова: він не помічає, що біля неї стоїть інша особа — особа вченого друга її, білявого Алексіса; не помічає, як томно опирається вона на руку юнака, які повні солодкої знемоги і млості погляди час від часу звертає до нього.

Та ось і на нього глянула вона, але якось суворо і розгублено. Ображеним тоном відповідає вона йому, що дивується, як міг він навіть насмілитися сказати їй таке; що, звісно, він чоловік недурний, і навіть начитаний чоловік, але що їй вона теж дівчина чесна, і хоча не дворянка, та не згірш від дворянки зуміє піднести гарбуза не тільки йому, Іванові Самійловичу, але й будь-кому іншому, навіть кращому за нього, тому, хто спробує отак підсипатися до неї.

І знову все зникає в густому тумані: і біляве, але трохи апатичне обличчя Алексіса, і мініатюрна, вічно стривожена маленька постать Надійки, і тужливо звучить удалині знайома пісенька про дорогого князя і золоті чертоги...

— І справді, що ж я таке? — запитує себе пан Мічулін: — яке моє призначення, яка моя доля?

Коло нього юрмляться бліді привиди і глузливо кричать йому: «ох, стомився, стомився ти, бідолашний чоловіче! запаморочило тобі всю голову!»

Блідий, тремтячий, падає він на коліна, благаючи змилюватися над ним, пояснити йому цю страшну річ, що не дає йому ні вдень, ні вночі спокою, але падає так незграбно і несподівано, що бліді привиди вмить зникають.

У кімнаті темно; старовинна зозуля тужливо прокувала двічі й замовкла.

— Казна-що в голову лізе! — подумав Іван Самійлович: — а ще оті філософи кажуть...

І він хотів було, не вдаючись у дальші міркування, уві сні дізнатися, що саме кажуть філософи, коли раптом за тонкою перегородкою, яка тільки й відділяла його ліжко від завітної кімнатки, почулися голоси.

Іван Самійлович почав прислухатися.

— Я вже бачу, добродію,— щебетав знайомий йому голосок: — вже, будь ласка, не наводьте мені своїх резонів, будь ласка... Я все, все наскрізь бачу...

— Ні, Надійко! ти помиляєшся, друже мій, помиляєшся, голубонько! — відповів Алексіс, стараючись надати своєму голосові улесливого тону.

— Вже, будь ласка, в чомусь іншому, а в цьому не помилюсь... Сором вам, добродію! ви думаєте лукавством домогтися свого? Так ні, не до тієї підсипалися! Ви вже пробачте мені: хоч я й неосвічена, хоч по-вашому я і не вмю, а вже коли на те пішло, то, справді, не згірш від вас зумію сказати, що так і що не так...

— Годі-бо, Надійко! справді, я ніде не був... Що ж тут так і не так?..

— Я вам кажу, що все наскрізь бачу, всі ваші хитрощі бачу, Олексію Петровичу! Хоч як ви там мене називайте — освічена я чи неосвічена — а вже я все-таки бачу!

Алексіс мовчав.

— До чого ж облудність і лукавство? — казала тимчасом Надійка: — вже скажіть мені краще відверто, що я найнещасніша з жінок!.. Я дівчина проста, Олексію Петровичу; я чесна дівчина, Олексію Петровичу, і не люблю ходити околясом... Вже скажіть мені одверто, що я в сльозах маю дожити свого віку!

— Чого ж у сльозах, Надійко? — відповів лаконічно Алексіс і потім додав: — чого ж у сльозах, голубонько?

І все знову змовкло навколо Івана Самійловича, але не в голові його: там, навпаки, почалася страшенна діяльність, почався шум і стукіт, думки бігали по його мозкових нервах, перетинали одна одній дорогу, і раптом набралася їх така сила, що він уже й сам не радий був, що прокинувся і, наче дурна скотина, піддався грубому і тваринному інстинктові цікавості...

Не встиг він ще до ладу зміркувати, як би це, скориставшись непорозумінням, хитро вирити ближньому яму, коли вже й справді якимсь чином підкопався під Алексіса. В його долі раптом сталася цілковита й несподівана зміна; в одну мить він зробився справжнісіньким улюбленцем

фортуни; він ходить по Невському під руку з молодою дружиною, в бекеші з сивим бобровим коміром, на лобі красується глибокий шрам, що він його дістав у битві за вітчизну, а на фракку величезна іспанська зірка з безліччю кутів. Він обмінюється приємною усмішкою і поклоном із знатними панами, він цілком вдоволений своєю долею і раз у раз виймає з кишені надзвичайно масивний хронометр, немовби для того, щоб глянути, котра година, а насправді тільки для того, щоб показати людям, хай, мовляв, бачать вони, які бувають на світі дивовижні годинники й ланцюжки.

З презирством, іронічно усміхаючись, дивиться він на Алексіса, який проходить поблизу і тремтить від холоду, в страшенно поношеному темновишневому з іскрою пальті, і удає, начебто не помічає його. Та Алексіс здалека углядив знайому йому маленьку постать; він уже поспішає до неї із звичним вітанням «здрасстуй, Надійко, здрасстуй, голубонько!» — та зненацька коло його самісіньких ушей лунає грізний голос: «Шановний добродію! ви забуваєте...» — і Алексіс, підбгавши хвоста, швиденько йде собі ні з чим.

Та ось і четверту б'є на каланчі думи; Іван Самійлович за звичкою вже відчуває, що в шлунку приємно лоскоче.

— Чи не хочеш ти, душенько моя, зайти в магазин, купити чогось до обіду? — каже він, звертаючись до Надійки.

— Чому ж і не зайти? — відповідає вона з такою філософською байдужістю, наче так і повинно бути.

І справді, люди багаті: чому ж і не зайти!

Вже з чверть години стоять вони у прекрасному магазині.

Надійка, як істота жвава і переважно ненажерлива, бігає з одного кутка в другий, переходить від винограду до прекрасних бонкрет'єнів, від чудових, вкритих легким пухом юності персиків до не менш чудового ананаса, все куштує, все відкладає в свій ридикюль... Та все це нормально, все так і повинно бути: тільки одне трохи дивним здається Іванові Самійловичу: сивий і суворий прикажчик начебто підозріло, якомсь спідлоба дивиться на всі ці забори. Він уже в думці обурений такою недоречною недовірливістю; його рука вже простягнулася, щоб розстебнути прекрасне пальто і показати негідникові-користолюбцю многокутну іспанську зірку, аж раптом... Але тут його руки опускаються; холодний піт так і ллє з благородного чола, він

блідне, оглядається, мацає себе. Боже! нема ніякого сумніву! все це був самообман: і іспанська зірка, і пальто з напрочуд теплим коміром, і одутлі щоки, і гордий вигляд... усе, геть усе зникло, немов якими чарами! Як і колись, звисає на ньому, наче на поганій вішалці, його стара і потерта шинелька, більш схожа на капот, ніж на шинель; як і колись, жовті і покопані ряботинням його щоки; як і колись, зігнута його спина та затурканий і нужденний його вигляд.

Марно штовхає він нишком необережну Надійку, марно мучить він свій мозок, силкуючись видавити з нього що-небудь схоже на винахідливість: Надійка, анітрохи не конфузяться, усолоджує своє піднебіння дарами півдня, і, теж не конфузяться, спить мозок Івана Самійловича, тупо і байдужно дивлячись на його неймовірні намагання виплутатися з біди і немовби глузуючи з власного свого безсилля... О, необережна Надійко! о, безглуздий мозок!

— Десять карбованчиків і сім гривеничків! — чує він тимчасом над самісіньким вухом страшний голос прикажчика.

— Сріблом? — пошепки відповідає, заїкаючись і вкрай розгубившись, Іван Самійлович.

— Так, сріблом... не мідними ж? — рішуче і зовсім недобррозичливо відповідає той же прикрий голос.

Мічулін конфузиться ще дужче.

— Авжеж; сріблом... — каже він, бліднучи і тимчасом обмацуючи кишені, нібито шукаючи грошей, що були в них колись і невідомо куди заподілися: — а чого ж? я з радістю... я людина заможна... Скажіть, будь ласка, а я і не помітив!.. Уявіть собі, мій голубе, я й не помітив, що в мене в кишені дірка, і яка велика, чи ти ба!..

Та прикажчик тільки похитує головою.

— Але ж можете собі уявити, — провадить далі Іван Самійлович заклопотано: — і пальто ж новісіньке! Щойно пошите! жах, як неміцно шиють оті кравці! Та й не дивно! французи, я вам скажу, французи! Ну, а француз, звісно, вітрогон! це вже така нація... Не те, що наш брат росіянин: той уже до чого візьметься, так усе на славу зробить, — ні, далеко не те! Скажіть, будь ласка, і давно ви отак торгуєте?

— Торгуємо ми давно, — відповідає похмурий прикажчик: — а грошки ви все-таки віддайте...

— Ах, боже мій! справді, який паскудний народ оці

французи! справді, новісіньке пальто! О, шахрайня оті кравці! не доведи господи, шахраї!

— Видно, брат, шахрай саме ти! — невмолимо і різко відповідає похмурий прикажчик, — знаємо ми вас! у вас ото кишені з дірками, коли треба платити! Іване Терентійовичу! а піді-но, брат, по Федосія Лук'яновича! Він, здається, тут, недалеко!

Почувши знайоме йому ім'я Федосія Лук'яновича, Іван Самійлович зовсім занепав духом. Плачучи і принизливо кланяючись, показує він сивому прикажчикові діряві кишені свого пальта, марно доводячи, що він же не винен, що за хвилину перед тим мав і бобровий комір, і іспанську зірку, і одутлі щоки, і що все це через хитрування однієї злобної чарівниці; яка-давно вже і вдень і вночі його переслідує, раптом пропало, і zostався він дрантя-дрантям, що називається, голий, як бубон, пушистий, як жаба.

— Мамонові ж послужити вмієш! — каже йому холодний голос сивого прикажчика: — тельцеві ж поклоняєшся, череву догоджаєш! а що в святому письмі сказано? забув? гріх, брат, тобі! соромно, голубе!

— Послужив, чоловіче добрий, попутав лукавий, справді, попутав! — відповідає жалібним голосом Іван Самійлович: — таж це вперше; адже інші їдять...

— А інші кравці! Хіба мало що роблять інші! В інших у кишенях, брат, не дірки!

І сивий прикажчик суворо похитує головою, примовляючи:

— Чи ба, з чим підсипався, гаспидський син! чи ти ба: і іспанська зірка в нього була! Знаємо, брат, вас! знаємо, деревоугодники, ідолопоклонники!

Тимчасом Мічулін боязко поглядає на Надійку! Зухвало і з презирством дивиться вона на нього, немовби хоче остаточно доконати і знищити нещасного.

— То ви он як, Іване Самійловичу! — каже вона йому, швидко розмахуючи руками: — то ви зволите на хитрощах! Ви хотіли скористатися моєю до вас одвертістю! Даруйте! я все розумію! Може, я і неосвічена, і не читала книг... Вже, будь ласка, не відмагайтесь! я все бачу, все розумію, дуже добре розумію... все ваше лукавство... Даруйте!

— Та що ж я, справді, таке? — мимрить тимчасом Іван Самійлович, дуже до речі згадавши, що трудність саме в тому і полягає, що він досі не може збагнути, що він таке: — та чим же я гірший від інших?

— Звісно, чим! — лаконічно відповідає сивий прикажчик: — звісно, чим! в інших у кишенях дірок нема.

— Інші їдять, інші п'ють... а я що ж?

— Звісно, що! — гримить той же жорсткий голос: — можете дивитись, як інші їдять! — але як іронічно звучить, немовби хоче сказати розгубленому Мічуліну: — фе, який же ти, справді, дурний! не можеш ніяк зрозуміти простої і звичайнісінької речі!

Іван Самійлович уже було зметикував, у чому річ, і почав було заглиблюватися в докладний розгляд прикажчикової відповіді, коли раптом його слух вражає інший, ще страшніший голос — голос Федосія Лук'яновича.

Поважно, не моргнувши оком, слухає Федосій Лук'янович скаргу старого прикажчика про те, що ось, мовляв, якісь шахраї та дармоїди перерили всю крамницю, наїли на десять карбованчиків і сім гривеничків і тепер показують тільки кишені, та й ті не цілі, а з дірками.

— Гм,— мугикає Федосій Лук'янович, відкопиривши губи і повертаючись усім корпусом до Мічуліна: — ти?

— Та я, тее,— мимрить Іван Самійлович: — я йшов і стомився... освіжитися захотілось... от я й зайшов!

— Гм, та ти не виправдуйся, а відповідай! — статегно відказує Федосій Лук'янович, окидаючи поглядом усіх присутніх, мабуть, для того, щоб пересвідчитися, який ефект справляє на них його соломонів суд.

— Так йому й треба, так йому! — кричить і собі Надійка: — осоромити мене хотів! знеславити, негідник, задумав!.. Вже, будь ласка, облиште свої резони! я дуже добре все знаю та бачу.

— Прізвище? — уривисто питає суворий голос Федосія Лук'яновича, знову звертаючись до нашого героя.

— Мічулін,— відповідає Іван Самійлович, але так боязко, начебто і сам не певний, чи справді воно так і чи не є це таким же витвором його блудної уяви, як і тепле пальто, іспанська зірка, одутлі щоки та ін.

— Ім'я? — знову питає Федосій Лук'янович, цілком, проте, вдоволений, що завдав страху мордованому суб'єктові.

— Іван Самійлович,— ще тихше й боязкіше відповідає наш герой.

— Дивно! а втім, буває й гірше! Гей, голубе, взяти його!

Останні слова, очевидно, стосувалися одного високого чоловіка, що якимось випадково тут же походжав.

І ось уже беруть Івана Самійловича під руки; ось відкриваються перед ним двері пекла...

— Змилуйтесь! ой лишенько, змилуйтесь! — кричить він, задихаючись від переляку.

— Та що це ви, збожеволіли, Іване Самійловичу! — пролунав раптом коло самісінького його вуха знайомий голос: — зовсім спати не даєте добрим людям! Адже я дуже добре розумію, до чого все це хилиться, але цього не буде! сказано, то вже сказано, і надаремне ви турбуєтеся і втрачаєте самовладання!

Іван Самійлович розплющив очі: перед ним у принадиному негліже стояла гарненька Надійка, та сама Надійка, яка та ін.

IV

— А, це ти, Надійко! — мимрить крізь сон Іван Самійлович: — чого ж це ти не спиш, серденько! А можеш собі уявити, мені при-вер-злося, наче Фе-до...

Надійка похитала голівкою і вийшла.

Тимчасом Лета, ця послужлива річка, знову заливає своїми хвилями уяву пана Мічуліна, знову починає вона шуміти в його ушах, знову шаленіє і пнеться з себе та з берегів своїх.

І раптом він знову опинився на вулиці; та на ньому вже не колишне ошатне пальто, а звичайна потерта його шинелька, і не благообразна і не горда його осанка, а неначе скоробився, зморщився він увесь, неначе все його тіло скорчило від холоду й голоду...

Та не заглядає він у вікна кондитерських, булочних і фруктових крамниць. Скільки спокус, але не розсипано, а лежить перед ним у красиво і симетрично розташованих купках і замкнуто під замком! О, коли б усе це було розсипано! Вже, певна річ, він підібрав би всі ці надзвичайно смачні речі, що вже самим виглядом своїм викликають апетит у людини, і поніс би їх до себе на квартиру і поклав би всю цю солодку ношу до неймовірно гарненьких ніжок неймовірно маленької, але, разом з тим, і неймовірно миленької Надійки!

Та все це заховано, все під замком! на все це *можете дивитися!* як сказав недавно з убивчим спокоєм суворий прикажчик...

А вдома жде його видовище, сповнене пекучим, нестерпним відчаєм! У холодній кімнаті, в подертому платті, на поламаному стільці сидить його дружина? коло неї, блідий і стомлений, стоїть його син... І все це просить хліба, але так тужливо, так настирливо просить!..

— Тату, я хочу їсти! — стогне дитина: — дай хліба...

— Потерпи, голубе, — каже мати: — потерпи до завтра; завтра буде! сьогодні на базарі голодні вовки все поїли! багато вовків, багато вовків, серденько!

Та як каже вона це! Чи твій це голос, люба маленька Надю? чи той це мелодійний, солодкий голосок, що виспівував собі безтурботно нехитру пісеньку, кличучи князя в золоті чертоги? Де твій князь, Надю? Де твої золоті чертоги? Чому твій голос став жорстокий, чому в нім пробивається якась їдка, невластива йому жовч? Надю! що зробилося, що сталося з тобою, граціозне створіння? де твій веселий рум'янець? де твій безтурботний сміх? де твоя клопітливність, де твоя наївна підозріливість? де ти, колишня, люба, кохана Надійко?

Чому твої очі запали? чому груди твої висушли? чому в твоєму голосі тремтить таємна злоба? чому твій син не вірить твоїм словам... чому це?

— Адже і вчора казали мені, — відповідає дитина: — що голодні вовки все поїли! а он інші ж діти ситі, інші граються... я їсти хочу, мамо!

— Це діти голодних вовків граються, це вони ситі! — відповідаєш ти, схиливши голову і не знаючи, як уникнути запитань дитини.

Та марно намагаєшся ти, марно хочеш ти заспокоїти її: вона не вірить тобі, бо їй хліба, а не слів треба.

— Ах, чому ж я не син голодного вовка! — стогне дитя: — мамо, пусти мене до вовків... я хочу їсти!

І ти мовчиш, пригнічена і затуркана! Ти подвійно нещасна, Надю! Ти сама голодна і коло тебе стогне ще одна істота, стогне твій син, плоть від плоті твоєї, кість від костей твоїх, який теж просить хліба...

Сердешна Надійко! чом же не йде він, чом не поспішає він на допомогу до тебе, цей давно жаданий дорогий князь твоєї уяви? чом не кличе він тебе у золотий свій чертог?

Знеможений нестерпною тугою, дивиться Іван Самійлович на цю сцену і теж запевняє маленького Сашу, що завтра все буде, що сьогодні зголоднілі вовки все поїли. Що йому робити, як допомогти?

І ти теж знаєш, бідолашна Надійко, що нічим йому допомогти, ти розумієш, що він анітрохи не винний в усьому цьому; але ти голодна, коло тебе стогне улюблене твоє дитя, і ти докоряєш чоловікові, ти стаєш несправедливою...

— Навіщо ж ви одружилися? — кажеш ти йому жорстким і зневажливим голосом: — навіщо ж ви зв'язали себе іншими, коли й собі неспроможні здобути шмат хліба? Без вас я була щаслива, без вас я була безтурботна... я була сита... Соромно!

Пригнічений і затурканий, стоїть також Іван Самійлович. Він почуває, що в словах Наді страшна правда, що він повинен був подумати — і добре подумати — про те, чи годиться бідному чоловікові любов водити, чи стане на трьох його нужденного шматка... І невтомно, невмолимо мучить його це страшне «соромно!»

Тимчасом у кімнаті стає дедалі холодніше; надворі темніє; дитина все так само стогне, все так само жалібно просить хліба! Боже! та чим же все це закінчиться? до чого ж це приведе? Хоч би швидше настав завтрашній день! а завтра що?.. ось питання!

Але дитина вже не стогне; вона тихо схиляє голівку до грудей матері, але ще дихає...

— Тихше! — ледь чутно говорить Надійка: — тихше! Саша заснув...

Але яка думка гніздиться в голівці твоїй, Надійко? Чого ж ти усміхаєшся, чого ж у цій посмішці раптом блиснув відчай і злобна покора долі? Чого ти обережно сядиш дитину на стілець і, не кажучи ні слова, відчиниєш двері убогої кімнати?

Надійко, Надійко! куди ти йдеш? Що ти хочеш робити?

Ти пройшла кілька сходинок і зупинилась... ти вагаєшся, любе дитя! В тобі раптом закалатало це маленьке, добре серце, закалатало швидко й нерівно... Та час летить... там, у холодній кімнаті, у розпачі ламає руки твій голодний муж, там умирає твій син! * О, яке бліде його дитяче личко, який тьмянний його погляд, як він стогне, яким тужливим і жалібним голосом просить хліба!.. І ти не вагаєшся; у розпачі ти махнула рукою; ти не спускаєшся — біжиш униз по сходах... ти в бельетажі... ти смикнула за дзвоник... Страшно, страшно мені за тебе, Надю!

А він уже жде тебе, дряхлий, безсилий гульвіса, він знає, що ти прийдеш, що ти мусиш прийти, і самовдоволено

потирає собі руки, і самовдоволено усміхається, поглядаючи на годинник... О, він як слід вивчив натуру людини і сміливо може поклатись на голод!

— Я вирішила,— кажеш ти йому, і голос твій спокійний...

Так, спокійний, не затремтів твій голос, а все-таки спокій його наче мертвий, могильний...

І старий усміхається, дивлячись на тебе; він ласкаво плеще тебе по щоці і тремтячою рукою пригортає до дряхлих своїх грудей твій юний стан...

— Та як ти збідла, серденько! — каже він ласкаво:— видно, тобі дуже їсти хочеться...

Ет! та він просто жартівник! він превеселий чоловіча, цей маленький дідунь, ласий до гарненьких, молоденьких жінок!

— Так, я хочу їсти! — відповідаєш ти: — мені потрібні гроші.

І ти простягаєш руку... Отже, ти ще гарна, незважаючи на твоє страждання; отже, ще є в тобі, незважаючи на твої гнітючі злидні, щось таке, що вабить, збуджує заклакні сили жартівливого дідуся, бо він, не полічивши, кладе тобі в руку гроші; він не торгується, хоч і знає, що може купити тебе за найменшу плату...

— Іжте,— кажеш ти чоловікові й синові, кидаючи на стіл куплену вечерю, а сама сідаєш у куток.

— Це зажерливі вовки дали, мамо? — питає в тебе дитина, пожадливо з'їдаючи вечерю.

— Еге, це вовк прислав,— відповідаєш ти неуважно і замислено.

— Мамо! Коли ж уб'ють голодних вовків? — знову питає дитина.

— Скоро, голубе, скоро...

— Всіх уб'ють, мамо? жодного не залишиться?

— Всіх, серденько, всіх до єдиного... жодного не залишиться...

— І ми будемо ситі? в нас буде вечеря?

— Еге, скоро ми будемо ситі, скоро нам буде весело... дуже весело, друже мій!

Тимчасом Іван Самійлович мовчить; його серце шматують таємні, але невідступні муки, і, схиливши голову, їсть він свою пайку вечері й не наважується глянути на тебе, щоб не побачити в твоїх очах невмолимий свій осуд.

Але він їсть, бо і його мучить голод, бо і він людина!
Але він думає, гірко думає, твій бідолашний муж!
Страшна думка палить його мозок, невідступне горе гризе його груди! Він думає: сьогодні ми ситі, сьогодні в нас є шмат хліба, а завтра, а потім?..—адже он про що думає він! адже й завтра ти змушена будеш... а там знову...

Ось ця страшна, гнітюча думка! Надійко, Надійко! чи правда це? чи правда, що ти змушена будеш?

Іванові Самійловичу стає душно; глухе ридання заливає йому груди; голова його горить, очі розплющені і нерухомо звернуті на Надійку...

— Надійко! Надійко! — стогне він, зібравши останні сили.

— Та що ж це, справді, за страм такий! — чує він знайомий голос: — тут я, тут, добродію! чого zvolите? чого ви кричите? Цілу ніч очей заплющити не давали! Ви думаете, що я не розумію, ви думаете, що я не бачу... Чи я ваша кріпачка, що ви на мене так грізно дивитесь?

Іван Самійлович розплющив очі; у кімнаті було світло, біля його ліжка стояла Надійка в самому вранішньому де-забільє.

— То це... був сон! — сказав він, як тільки прокинувся: — то ти, тее... не ходила до старого, Надійко?

Дівиця Ручкіна здивовано глянула на нього. Та невдовзі все стало для неї ясне, як на долоні; її раптом осяяла світла думка, що все це неспроста і що отой старий не хто інший, як сам Іван Самійлович, та вже коли вона раз сказала: не бувати! — то вже й не бути тому, хоч як хитруй і викручуйся, гульвісо.

— Ні, хай йому дідько! має ж цьому бути кінець! — сказав сам собі Іван Самійлович, коли Надійка вийшла з кімнати: — адже отак ні за цапову душу пропадеш!

Пан Мічулін глянув у дзеркало і побачив, що він дуже змінився. Щоки його схудли й пожовкли ще дужче, обличчя змарніло, очі помутнішали; він увесь згорбився та зігнувся, як персоналізований знак питання.

Тимчасом треба йти, треба просити, бо, справді, чого доброго, ні за цапову душу пропадеш.

Стривай, та чи йти ще, чи просити?

Як довго ходив ти, скільки раз просив і кланявся — чи вислухав тебе хто-небудь? Ой, поїхав би ти на село до батька в ковпаку, до матері з обв'язаною щокою...

Але, з другого боку, тут же постає питання, що потребує негайної відповіді.

«Що ж ти таке? — каже це невідчепне питання: — невже ти створений тільки для того, щоб бачити перед собою безглуздий ковпак, безглузду щоку, солити гриби і куштувати домашні наливки?»

І серед усього цього хаосу суперечливих думок раптом постає в уяві Івана Самійловича образ злощасного Омелька... Цей образ він бачить так ясно і виразно, неначе справді стоїть перед ним і трясеться зігнутий дідок, і він може його намацати руками. Весь тулуб Омелька немовби розлізається в різні сторони, все в ньому неначе розгвинчене і вихнуте; в очах сльози гнояться, і голова трясеться...

Жалібно простягає він знесилену руку, тремтячим голо- сом вимолює хоч десять копійчок — і потім показує на штоф з горілкою і примовляє: «пізнання суть зла і добра!»

Іван Самійлович стоїть, як у чаду; він хоче звільнитися від страшного свого кошмару і не може...

Постать Омелька переслідує його, тисне йому груди, спирає дух... Нарешті, він робить над собою надприродне зусилля, хапає капелюх і прожогом біжить з кімнати.

Та на порозі його зупиняє Беобахтер.

— Ви зрозуміли, що я казав вам учора? — питає він таємниче.

— Тобто... догадуюсь, — відповідає Іван Самійлович, вкрай збентежений.

— Розуміється, то були тільки деякі натяки, — знову починає кандидат філософії: — адже це справа складна, дуже складна, всього й не переповіси!

Хвилинне мовчання.

— Ось, візьміть оце! — продовжує Беобахтер, даючи Мічуліну крихітну книжечку, з тих, що в Парижі, наче гриби дощовитого літа, народжуються тисячами і продаються мало не по одному сантиму.

Здивований Іван Самійлович бере книжку, зовсім не знаючи, що з нею робити.

— Прочитайте! — каже Беобахтер урочисто, але все-таки дуже лагідно і вкрадливо: — прочитайте і побачите... тут усе!.. розумієте?

По цих словах він іде собі, залишивши вкрай здивованого пана Мічуліна.

Надворі мрячило; як і напередодні, сіялася з хмар якась невідома речовина; як і тоді, місили по вулицях грязюку ноги стомлених пішоходів; як і тоді, їхав у кареті закутаний у шубу пан з одутлими щоками, і йшов пішки інший пан, якому насвистував вітер навздогін: «замерзла, замерзла, заме-е-рзла, бідолашна людина!» Одним словом, усе як і тоді, тільки з тією незначною зміною, що всю цю непривабливу картину обливало якесь бліде, тьмяне світло, початкові кольори якого досі ще з великим успіхом випадали з поля зору всерозкладаючих очей оптики.

Назустріч Іванові Самійловичу їхала придумана в інтересах бідних людей дуже зручна і спокійна карета, що в ній, як відомо, за гривеник можна пів-Петербурга об'їхати.

Іван Самійлович сів. Іншим разом, при «цій нагоді», він, можливо, подумав би про промисловий напрям віку і висловився б схвально відносно цієї обставини, але зараз його голову сповнили дуже дивні і чорні думки.

Тому кондуктор не побачив ні його усмішки, ні захоплення — нічого, чим так щедро люблять наділяти декотрі ласі до чужих справ.

Тимчасом у карету входять інші пани; спочатку зайшла якась скромна дівчина, опустивши оченята: бідна дівчина, але чесна, мабуть, і живе з власної праці і так чистенько зодягнена, і в руках коробок тримає... славна дівчина! Слідом за дівчиною зайшов у карету студент, досить приємний на вигляд, і сів якраз проти неї. Іван Самійлович мимоволі почав прислухатися.

— Доброго здоров'ячка! — сказав білявий студент, звернувшись до дівчини. Але дівчина не відповідає, а поглянувши спідлоба на юнака і лукаво усміхнувшись, підносить до рота хустку й відвертає до вікна своє личко; зрідка з-під хустки чути скромне «хи-хи-хи!»

— Мое шануваннячко! — почав знову студент, звертаючись до веселої дівчини.

Але відповіді і цього разу не було; тільки скромне «хи-хи-хи!» стало більш виразистим і сміливішим.

— А що ви скажете відносно цього нововведення? — ласкаво спитав Івана Самійловича дуже охайно вдягнений пан з портфелем під пахвою.

Пан Мічулін махнув головою на знак згоди.

— Чи не правда, як дешево і економічно? — знову і ще

ласкавіше звернувся портфель, особливо ніжно, хоча й не без енергії, налягаючи на слово «економічно» і, видно, маючи велику надію з його допомогою підняти з праху вмираюче людство.

— Авжеж, вигідна спекуляція! — відповів Іван Самійлович, намагаючись і собі заохотливо усміхнутися.

— О, дуже вигідно! дуже економічно! — озвався в другому кутку пан з насупленими бровами і мислячою фізіономією: — ваше зауваження цілком справедливе, ваше зауваження вихоплене з природи!

І насуплені брови, вимовляючи слова: «вихоплене з природи», супроводили їх таким посиленням рухом рук, наче дуже тупим заступом копали глибоку-глибоку яму.

— А втім, це залежно від того, з якої точки зору дивитися на предмет, — глибокодумно зауважив пан з величезними чорними вусами, і тут же його фізіономія набрала такого таємничого вигляду, немовби поспішала сказати кожному: знаємо ми, бачили ми!..

— Ой лишенько, пустить! та відчиняй же, лакею! Ой лишенько, упрів, змучився!.. Ну й місто! ач, понесло його!

Розмова, що набирала трохи повчального напрямку, раптом припинилася, і погляди всіх пасажирів звернулися на товстого пана в якійсь дивній лілового кольору венгерці; він, відсапуючи і кречучи, влізав боком у карету.

— Ну й місто! — мовила венгерка: — істинно вам скажу: кара божа! Я, бачте, тут у своїй справі — то, чи повірите, просто змучили прокляті! душу тягнуть, дихнути не дають! І все отак — у білих рукавичках: на десятку, негідник, і дивитися не хоче — за кого, мовляв, ви нас вважаєте, та правосуддя у нас не продажне! а коли сто карбованців... От яка bestія, от яка bestія! чи повірите, аж упрів!

І венгерка знову почала кречтати і відсапувати, з усіх боків обмахуючись хусткою, що дуже звеселяло скромну дівчину, і ледь чутні «хи-хи-хи!» знову почали вилітати з-під хустки, яка закривала її рот.

— Вже даруйте мені, добродійко! — знову почала венгерка: — я, може, і турбую вас своєю корпуленцією... Я вам скажу, панове, в нас у сімействі чудернацька річ! Матінка моя, царство їй небесне! — роду Чесоткіних, може, чували, а батенько, і ми всі за ним, на прізвище Чекалін, маю честь рекомендуватись!.. — отож у тім і вся штука! от я, братік Платон Іванович, сестриця Лукерія Іванівна та сестриця Євдокія Іванівна — добра була жінка, небіжчиця, і вже

така ж хлібосолка! — отож ми всі вдалися в Чекаліних — і такий пітливий народ! ну от, два кроки ступиш — і вже спітнів! а братік Семен Іванович і сестриця Варвара Іванівна — ті пішли в Чесоткіних і не пітніють... Істинно вам кажу! слово честі, не брешу!.. Ой, упрів! ну, просто упрів, мов та каналія!

— Тобто, що ж ви маєте на увазі під точкою зору? — перебив портфель, якого, видно, конфузив санфасон¹ лілової венгерки: — коли ви цим хочете сказати те, що французи так вдало називають поень де вю, кудель...²

— Знаємо ми! пожили ми! і французів бачили, та й німців теж! — відповіли вуса і потім, таємниче нахилившись і оглядаючись навкруги, прошепотіли:

— А що ж скажуть про це візники... он воно що!

Присутні здригнулися; справді, нікому з них досі й на думку не спадало, що ж скажуть про це візники, а тепер коло них, і ззаду, і спереду, і з боків, раптом заговорили тисячі візницьких голосів, кивали тисячі візницьких голів, весь світ вкрився суцільною масою уявних візників, що тут і там переривається... спустілими візницькими колодами!

І всі раптом принишкли; тільки насуплені брови визнали за потрібне мимохідь відкопати уявним і дуже тупим заступом страшенно велику брилу промерзлої землі.

— Еге; якщо мати отаку консидацію, — бліднучи, прошепотів портфель, але вже не рятував утопаюче людство химерним словом «консидацію»³.

— Та що вже там? — говорили тимчасом вуса ще більш таємниче, вдаряючи при цьому себе кулаками в груди: — я те знаю, ви ото мене спитайте! мені ця справа, як своя долоня, відома.

І вуса, справді, показали чималеньку голу долоню і, ще більше нахилившись і спочатку озирнувшись навкруги, стиха примовляли:

— Мені вже це діло краще відоме... я служу там...

— То ви теж *бюрократ*? — спитав портфель, заспокоївшись після першого приголомшення і, наче в мур, упираючись у слово «*бюрократ*».

— Таж це знов-таки з якої точки зору подивитись на предмет! — лаконічно відповіли вуса.

¹ Розв'язність (франц. sans-façon).

² Точка зору, погляд (франц. point de vue, coup d'oeil).

³ Обачливість (франц. considération).

— А я вам скажу, панове, що все це дурниця! чисті-сінька дурниця! — загриміла венгерка.

Поблизу ледь чутно пролунало знайоме «хи-хи-хи!» веселої дівчини.

— Істинно так! — гриміла далі венгерка: — істинно так! що це за люди, хоч би оті візники! погань, насмілюсь сказати вам, просто нікчеми!.. От коли б ви у нас, у нашій стороні, побували, ото люди! ті, то вже справді, усахарять! ото природа, так природа! це вже, істинно вам кажу, любо глянути! А то що це за люди у вас, подивитись ні на що! просто погань, нікчеми!

І венгерка журливо похитала головою.

— Еге; це якщо дивитися на предмет з однієї точки, — сказав тимчасом портфель, усміхаючись і не звертаючи уваги на песимістські слова венгерки: — та коли глянути на діло, наприклад, з боку еманципації тварин...

Вуса тужливо замутикали.

— Таж це все мана сама! — сказали вони: — це все французи привезли! Візники — от головна річ! візники — от коріння причини! візники, візники, візники!

І знову в усіх перед очима замигтіли візники, візники, візники!

— Он воно в чому річ! — вели далі вуса: — ото він ситий, наївся, — його й вірвовкою з печі не стягнеш! А от коли хлібця нема, він і пішов, і пішов... а вже як пішов, то, звісно, що буде!.. знаємо ми! бачили ми!

— О, ваше зауваження цілком справедливе! ваше зауваження вихоплене з природи! — озвалися брови: — голод, голод і голод — ось моя система! ось мій склад думок!

— То он з якої точки зору слід дивитися на предмет! — таємниче повторили вуса: — а що вже тут тварина! Тварина, звісна річ, скотина! скотина й є, і залишиться повік!

— Проте чи читали ви в «Петербурзьких Ведомостях» артикаль? — відказав портфель, дуже налягаючи на слово «артикаль»¹.

— Знаємо ми! читали ми! все це дурниця, обдуренція! гога і магога!

— Проте з великим запалом написаний...

— Запал? — загриміла венгерка: — вже пробачте, щодо запалу...

— Хи-хи-хи! — озвалося поблизу.

¹ Стаття (франц. l'article).

— Отож, бачте, я все відносно отого запалу! — мовила далі венгерка: — та ось панночці весь час чогось смішно... весела панночка!.. отож, відносно того... в мене, хочу вам сказати, небіжчик батенько, царство йому небесне! — предводителем був, так ото запал! Як замахає бувало руками... у! Обстоював, нівроку! умів-таки постояти за своїх, небіжчик! Ні, тепер такі люди повиводились! удень із свічкою не знайдеш! тепер усе мудрують: може, мовляв, і має рацію!.. О-о-ох, лихі часи настали!... І панночка все сміється... весела панночка!

— Коли ж можна вас бачити? — тимчасом питав стиха студент.

— Ах, які ви, далебі, чудні! — відповіла весела панночка, ще дужче затуляючись хусткою.

— Ви думаєте? — знову почав студент.

— Авжеж! хи-хи-хи!

— Чого це — авжеж?

— Та як же це можна!

— Та чого ж не можна?

— А того!

— Дивно! — сказав студент, хоч, видно, ще не втрачав надії на успіх свого задуму.

— Головна річ у тому, — міркували вголос вуса: — щоб людині мету було дано, щоб людина бачила, навіщо вона існує... ось головне, — а все інше дрібниці!

Іван Самійлович почав прислухатися.

— О, ваше зауваження цілком справедливе! ваше зауваження, так би мовити, вихоплене з природи!

Очевидно, що слова: «так би мовити» — брови сказали тільки задля краси стилю і що насправді брови анітрохи не мали сумніву відносно вихоплення з самої природи глибокодумного зауваження вусів.

— Тобто, ви під цим маєте на увазі те, що у французів зветься проблемою життя? — спитав портфель, дуже наголошуючи на слово «проблемою».

— Що оті французи? що оті німці? — лаконічно відповіли вуса. — Повірте вже моїй досвідченості, мені вже краще знати цю справу, я ж там і служу... все це обдурення, все гога і магога!.. це діло мені он як відоме!

І знову вуса показали оголену долоню дуже солідного розміру.

— Одначе, погодьтесь зі мною, адже і французька нація має свої незаперечні достоїнства... Звісно, це народ легко-

важний, народ малодушний — з цим усі згодні... Але, з другого боку, де ж знайдете стільки самовідданості, того, що вони самі так вдало назвали — резиньясьйон? ¹ а це ж, я вам скажу...

І портфель з таким запалом запевняв і наголошував на свої слова, що всі присутні захитали головами і справді переконалися, що «резиньясьйону», крім як у французів, ніде не знайдеш.

— Знаємо ми! бачили ми і французів, і німців! пожили-таки на своїм віку! — казали бездушні вуса: — все це дурниці! головна річ, щоб людина бачила, що вона людина, знала б мету!.. Мета, мета — он вона штука, а все інше — що? дурниці! все дурниці!.. повірте вже моїй досвідченості...

— От ви щойно зволили висловитись відносно мети нашого існування, — скромно перебив Іван Самійлович: — бачте, я сам часто мав справу з цим предметом, і цікаво б знати вашу думку...

Вуса замислилися; Мічулін чекав з трепетом і хвилюванням розв'язання загадки.

— Лакею! що це ти, брат, не зупиниш? гави ловиш, дармоїде! — заgrimіла венгерка.

— То і я тут вийду, — меланхолічно сказали вуса.

— А яка ж ваша думка щодо цієї обставини? — несміливо зауважив Іван Самійлович.

— Все залежить від того, з якої точки глянути на предмет! — одразу виміркували вуса.

— О, це цілком справедливо! ваше зауваження вихоплене з натури! — озвались насуплені брови, востаннє, з особливим напруженням копаючи уявним заступом уявну яму: — все, геть усе залежить від точки зору...

Вуса і брови вийшли з карети. Повільно і незграбно почалапав знову економічний екіпаж по рівному бруку.

— Коли ж вас можна бачити? — як і раніш, питав студент веселу панночку.

— Ах, які ви чудні! — як і раніш, озвалась панночка, закриваючи рот хусткою.

— Чого ж — чудний? — приставав студент.

— Та як же це можливо!

— Та чого ж це неможливо?

— А того!

¹ Відмова від своїх прав на користь іншого (*франц. résignation*).

— Я ж думаю зовсім навпаки,— відповів студент і смикнув за шнурок.

— Ходімо! — сказав студент.

Панночка зітхнула.

— Ходімо ж! — знову сказав юнак.

— Хи-хи-хи!

Карета зупинилася, студент вийшов, панночка трошки подумала — і все-таки пішла за ним, сказавши одначе: «Ах, дalebі, які ви чудні! і чого тільки не надумаютъ оці мужчини!» — але сказала вона це тільки для того, щоб очистити совість, бо студент уже вийшов і ждав її на вулиці.

Нарешті, і Іванові Самійловичу довелося вийти. На вулиці, як завжди, снувала туди і сюди юрба, наче шукала чогось, клопоталася про щось, але, разом з тим, так байдуже снувала, наче сама як слід не знала, чого шукає і за чим побивається.

І наш герой подався шукати і клопотатись, як і всі інші.

Та й цього разу фортуна, із звичною своєю настійливістю, все ще показувала йому анітрохи не пристойний свій зад.

Як на те, потрібна людина, до якої вже в котрий раз прийшов Іван Самійлович просити собі посаду, пробула цілий ранок на повітрі з нагоди якогось свята. Потрібна людина була в поганому настрої, безперестану рвала і базграла папери, що лежали перед нею, скреготала зубами і сотий раз нахвалялася скрутити в баранячий ріг і запроторити «куди ще ти й не думав» маленького чоловічка, який виструнчився перед нею з дуже хвацько задертою сивенькою чупринкою на голові. Обличчя потрібної людини було сине від ще свіжого відчуття холоду і застарілої та вже згірклої досади; плечі підняті вгору, голос хрипкий.

Іван Самійлович несміливо зайшов до кабінету і зовсім розгубився.

— Ну, що там іще? — спитала потрібна людина уривчастим і промерзлим голосом: — адже вам сказано?

Іван Самійлович несміливо наблизився до стола, наполегливим і лагідним голосом почав розповідати про свою скруту, просив бодай що-небудь, бодай яку-небудь, бодай крихітну посадку.

— Я б не осмілюся,— говорив він, заїкаючись і ніяковіючи дедалі більше: — таж уявіть собі, останнє витратив, їсти нічого, згляньтесь на моє становище.

— Їсти нічого! — відказала потрібна людина, підвищу-

ючи голос: — та хіба я винен, що вам їсти нічого? та чого ви до мене чіпляєтесь? богадільня в мене, чи як, що я маю з вулиці підбирати всіх голодранців... Їсти нічого! ач, як нахабно говорить! Чи ви бачили, я винен, що йому їсти хочеться...

Сивенький дідок з чупринкою теж дуже здивувався.

— Та ж і я не винен у цьому, уявіть собі, згляньтєся,— сказав Іван Самійлович.

— Не винен! Он як відповідає! На відповіді, братіку, всі ви мастаки... Не винен! Ну, припустімо, що ви не винні, та я ж тут при чому?

Потрібна людина хвилюючись почала ходити по кімнаті.

— Ну, чого ж ви стоїте? — сказала вона, підступаючи до пана Мічуліна і наче збираючись відлупцювати його: — чули?

— Та я все відносно посади,— відказав Іван Самійлович трохи твердим голосом, немовби зважившись що б то не стало домогтися свого.

— Кажуть вам, що посади немає! чуєте? Людською мовою вам кажуть: немає, немає і немає!.. Ви мене зрозуміли?

— Зрозуміти я зрозумів! — глухим голосом відповів Мічулін: — та ж їсти все-таки треба!

— Та чого це ви до мене прив'язали? Та чи знаєте ви, що я вас, як неблагонаміреного і нав'язливого, туди запроторю, куди ви й не думаете? Чуєте! їсти треба! неначе я його кріпак! Ну, в богадільню, голубе, йдіть! слугою йдіть!.. хоч до дідька йдіть, тільки не чіпляйтесь ви до мене з вашим «їсти нічого»!

І потрібна людина знову заходила по кімнаті, щоб трохи розім'ятися.

— Тут цілий ранок на холоді та на сирості... горлаєш, кричиш, як на бестій, а вони ще й дома спокою не дають...

— Та я ж не винен,— знову відказав Іван Самійлович тремтячим голосом, погано стримуючи накипілу в його грудях злобу: — я не винен, що цілий ранок на холоді та на сирості...

— А я винен? — запально гримнула потрібна людина, тупнувши ногою і сильно ворушачи плечима: — винен? га? та відповідайте ж!

Іван Самійлович мовчав.

— Чого ж ви в'язнете? Та ні, ви скажіть, чого ж ви чіпляєтесь? чи ж винен я, що вам їсти нічого? винен? га?

— Соромно буде, якщо на вулиці підберуть,— зауважив Іван Самійлович тихо.

— Відчепіться ви од мене! — закричала потрібна людина, втрачаючи терпіння: — ну, хай підберуть на вулиці! я вам кажу: немає посади, немає, немає і немає.

Іван Самійлович спалахнув.

— То немає посади! — закричав він у нестямі, підступаючи до потрібної людини: — то хай на вулиці підберуть! то он ви які! а іншим, либонь, є посада, інші, либонь, їдять, інші п'ють, а мені й посади нема!..

Та раптом він помертвів, хлопець він був тихий і сумирний, і несмілива його натура зненацька спливла наверх. Його руки опустилися; серце впало в грудях, коліна підгиналися.

— Не занастіть! — казав він пошепки: — винен — я! я сам у всьому винен! Згляньтєся!

Потрібна людина стояла, мов заціпеніла; з несвідомим зачудованням поглянула вона на Івана Самійловича, наче не догадуючись ще як слід, у чому тут річ.

— Геть! — закричала вона, нарешті, трохи заспокоївшись: — геть звідси! І коли ще раз насмілитесь... розумієте?

Потрібна людина погрозила, блиснула очима і вийшла з кімнати.

VI

Іван Самійлович був приголомшений. В його ушах тужливо і настирливо лунали страшні слова потрібної людини: немає посади! немає, немає і немає!

— Та чому ж немає мені посади? та де ж, нарешті, моя посада? Боже мій, де ця посада?

І всі прохожі дивилися на Івана Самійловича наче спідлоба та іронічно підспівували йому: «та де ж, справді, ця посада? адже хто-небудь винен, що немає її — отієї посади!»

Мічулін вирішив негайно звернутися з цим запитанням до знайомих людей, тим більше, що його мучила вже не тільки матеріальна скрута, не тільки небезпека вмерти з голоду, але й сама його душа потребувала заспокоєння і спочинку від безперестанних запитань і сумнівів, які обсїдали її.

Знаючі люди були не хто інші, як уже відомі читачеві Вольфганг Антонович Беобахтер, філософії кандидат, і Алексіс Звонський, недоліток з дворян.

Обоє приятелі щойно пообїдали і, сидючи на дивані, покурювали собі цигарочки. У Вольфганга Антоновича була в руках гітара, на якій він дуже солодкозвучно бренькав якусь страшну бравуру; у Алексіса плавала в очах якась

каламутна волога, на яку він постійно і гірко жалівся, кажучи, що вона заважає йому прямо і бадьоро глянути в самісінькі очі *холодній, байдужій та безвідрадній* дійсності. Друзі, здавалося, були в доброму настрої, бо говорили про майбутню долю людства і про естетичне почуття.

Обоє приятелі однаково стояли стіною за страждання і пригноблене людство; різниця полягала тільки в тому, що Беобахтер, як кандидат філософії, неодмінно вимагав ррруйнування... а Алексіс, навпаки, ладен був скласти голову на плаху, аби довести, що період руйнування минув і що тепер треба *творити, творити і творити...*

— Ну, клади,— сказав Беобахтер байдужісінько, роблячи при цьому звичний помах розтуленою рукою згори вниз і вже зовсім приготувавшись відтяти Алексісу його легковажну голову.

Та Алексіс голови не клав.

— Ти вже не лукав,— мовив Беобахтер мелодійним голосом у ту хвилину, коли зайшов Іван Самійлович: — ти не ухилийся, а кажи прямо: любиш чи не любиш? Любиш — то геть їх, з лиця землі їх — он що! А інакше—не любиш!

— Одначе, за віщо ж їх з лиця землі? — і собі зауважив Алексіс: — я, далєбі, ніяк не можу зрозуміти цієї жорстокості...

І справді, по очах Алексіса можна було вгадати, що він аж ніяк не міг зрозуміти.

Кандидат філософії крихітним стиснутим кулачком окреслив ледь помітну дугу.

— І знати я нічого не хочу, і бачити нічого не хочу! — говорив він своїм медовим голосом: — і не наводь ти мені своїх резонів! все це софізми, шановний друже! Не любиш, кажу тобі, не любиш — от і все! Так би й сказав з самого початку! Зруйнувати, кажу тобі, зрруйнувати — ось що треба! а все інше дурниця!

І пан Беобахтер зробив кілька акордів на гітарі і заспівав особливу і дуже забавну бравуру, але заспівав таким голосом, немовби гладив когось по голівці, примовляючи: «серденько, голубе! розумнику, любочко!»

— Дивно, одначе!..— зібравшись з думками, зауважив після деякого мовчання Алексіс.

Беобахтер зробив зовсім непомітний рух плечима.

Знову рясно посипалася буква *р*.

— Дивно, одначе! — не переставав заперечувати Алексіс, дедалі більше збираючись з думками.

— Я ж тебе, негідника, наскрізь знаю,— говорив Беобахтер: — адже ти «буржуазія», я тебе знаю...

На це Алексіс відказав, що, їй-богу, він не «буржуазія», і що, навпаки, для людства ладен усім на світі пожертвувати, і що коли вже на те пішло, то, хай так, бодай зараз же, серед білого дня, пройде по Невському під руку з неосвіченим невігласом-мужиком.

— Ну, це вже буде не естетично! — зауважив пан Беобахтер.

— Ну, я не думаю,— відповів Алексіс, ще раз зібравшись з думками.

— Що таке естетичне почуття? — спитав пан Беобахтер, очевидно, бажаючи надати своїм доказам запитливої форми, що її так часто вживають найвидатніші оратори.

Алексіс замислився.

— Естетичне почуття,— сказав він, зібравшись з думками,— є те почуття, яким найвищою мірою володіє художник.

— Що таке художник? — так само уривисто спитав кандидат філософії.

Алексіс знову замислився.

— Художник,— сказав він, востаннє зібравшись з думками: — є той смертний, який найвищою мірою володіє естетичним почуттям.

— Гм,— зауважив пан Беобахтер: — геть їх! з лиця землі їх! Немає їм пощади!.. Я тебе знаю, всю твою душу наскрізь бачу: ти негідник, ренегат...

— Дивно одначе,— зауважив Алексіс.

Та Вольфганг Антонович не слухав; він зробив акорд на гітарі і солодким тенором заспівав відому: «*Разгульна, светла и любовна*», всіляко намагаючись виразити що-небудь молодецьке, утнути якусь завзяту штуку, але зовсім без успіху, бо штука виходила дуже спокійна і лагідна.

— А я до вас, панове, в одній невеличкій справі,— мовив Іван Самійлович.

Беобахтер і Алексіс почали вслухуватися.

Мічулін коротко виклав їм свої ранкові пригоди, розповів, як він був у потрібної людини, як просив маленької посади і як потрібна людина відповіла, що посади для нього немає, немає і немає... Потім Іван Самійлович сумно схилив голову, неначе дожидаючи, що скажуть знаючі люди.

Та Беобахтер і Алексіс затято мовчали: перший — бо не одразу міг знайти у своїй голові сильну думку, що не

знати куди заподілася, думку, котру він давно припас і яка могла одним махом збити з ніг запитувача; другий — бо мав благородну звичку завжди вичікувати думку кандидата філософії, щоб тут же як слід заперечити йому.

— Таж мені їсти треба,— почав знову Іван Самійлович.

— Гм,— сказав Беобахтер.

Алексіс почав збиратися з думками.

— Звичайно, він не винен у тому,— вів далі Мічулін, з боєм згадавши гостру відмову, що він її дістав уранці від «потрібної людини»: — звичайно, життя — лотерея, та тим то й ба, що ось вона лотерея, а в оцій лотереї квитка мені немає.

Беобахтер поклав набік гітару і подивився йому пильно у вічі.

— То ви мене не зрозуміли? — сказав він з докором.— А книжку ви прочитали?

Іван Самійлович відповів, що не мав ще часу. Беобахтер сумно похитав головою.

— Ви її прочитайте! — переконував він дуже меланхолічним тоном: — там ви про все дізнаєтесь, там про все сказано... Все, що я вам говорив, — усе це тільки попередні поняття, натяки; там усе докладніше пояснюється... та вже повірте, тут інакше й бути не може! Або любиш, або не любиш: тут немає середини; я вам кажу!

— Одначе це дивно! — одразу ж відказав Алексіс, хоча й не розвивав далі своєї думки.

— То ви гадаєте? — перебив Іван Самійлович.

— Геть їх! з лица землі їх! ось моя думка! Prrrrr...

— А ви як щодо цієї справи? — спитав Мічулін, звертаючись до Алексіса.

— Мої груди однаково для всіх розкриті! — відповів Алексіс зовсім невинно.

По цьому настало глибоке мовчання.

— Вибачте, що потурбував вас, панове,— сказав Іван Самійлович, маючи намір піти собі.

На це знаючі люди відповіли, що це нічого, що, *навпаки*, вони дуже раді, і що коли надалі буде якась потреба, хай сміливо звертається просто до них. При цьому дуже вміло натякнули йому, що коли між ними й існують деякі незгоди, то це тільки в дрібницях, що в головному вони обидва дотримуються однакових принципів, що, проте, і самий прогрес є не що інше, як дочка незгоди, і якщо їх думки не безперечно вірні, то принаймні про них можна сперечатися.

З усім цим Мічулін, звичайно, не міг не погодитись, хоча, з другого боку, не міг і не визнати внутрішньо, що все це, зрештою, надто мало посувало його вперед.

У себе на столі він побачив ретельно складену записку. Зміст записки був такий:

«Іван Макарович Пережига, засвідчуючи свою цілковиту пошану його високоблагородію Івану Самійловичу, має честь уклінно просити його високоблагородіє, з нагоди дня іменин, завітати завтра, о третій годині пополудні, на обід».

З досадою жбурнув він геть витієвату записку і ліг спати.

Та йому не спалося; його кров хвилювалася; злоба кипіла в грудях, і таємничий голос весь час нашіптував якусь вкрадливу і, разом з тим, страшну легенду.

Навколо тиша; ані шереху не чути в кімнаті сусідки. Мічулін встав з ліжка і почав ходити по кімнаті — засіб, до якого він вдавався завжди, коли що-небудь його дуже тривожило.

Тимчасом вітер гуде на вулиці, стукає у вікно до Івана Самійловича і цілком виразно свистить йому в самісінькі вуха: «замерз бідолашний вітер! пусти його, чоловіче добрий, бог віддячить тобі за це!»

І наш герой зовсім не знає, кому відповідати: чи перемерзлому вітрові, чи комодові під колір червоного дерева і картині, що зображувала, всупереч свідченню всієї історії, поховання kota мишами, і вже не висіла, а неначе бігала по стіні, бо й комод, та й картина теж і собі страшенно допікали і глузливо запитували: «а відповідай-но нам, чому воно лотерея? яке твоє призначення?»

Пан Мічулін уже хотів було перепросити, сказати, що він, мовляв, людина і як така не може розірватися й задовольнити одразу всі претензії, але тут знявся такий шум і гамір, незграбний комод так настирливо наступав йому на ноги, вертялява картина так галасливо метушилася на стіні, вимагаючи негайного задоволення, а з другого боку бідолашний вітер так перемерз, дожидаючись на вулиці, що Іван Самійлович зовсім не знав, що йому робити.

А Надійка тимчасом споживала в сусідній кімнаті на маленькому своєму ліжку ту чудову страву, сповнену різних десертів і неймовірно воздушних тістечок, яка називається сном. В її позі було щось надзвичайно граціозне і незаймане; маленький гарненький ротик був напіввідкритий; її крихітне сердечко швидко і сильно билося в своїй мініатюрній в'язниці.

Та вона не звертала уваги ні на пристрасне буйство вітру, що, дивлячись на неї з віконця, злився і завивав, ні на сповнений млості погляд молодого місяця, який щойно скинув з себе чорну опанчу з хмар, котра, на досаду, не давала йому доти похизуватися перед людьми своєю молодістю і відвагою. Вона спокійно спала собі, як і кожна інша смертна, і треба ж якомусь лихому недругові турбувати та будити її в цю солодку хвилину; треба ж таки, щоб якась потворна біла постать смикнула її за руку саме в патетичний момент сну!..

Розплющивши заспані очі, Надійка дуже злякалася. В оточенні вже давно котилася чутка про якусь незвичайну хворобу, що ходила начебто з хати в хату в найдивовижніших формах, проникала в найпотаємніші закутки квартир і, нарешті, байдужісінько запрошувала на той світ.

Зваживши на все це, Надійка дуже стривожилася, бо була страшенно життєлюбна і ні за що в світі не погодилася б умерти. А привид тимчасом не ворушився і мовчки втупив у неї свої очі. Надійка вирішила, що справа кепська і що кінець їй настав без вороття, і тому, попросившись в думках із своїм ученим другом і доручивши, кому слід, свою крихітну душу, вже обмірковувала, яку дасть там відповідь за своє тлінне і трохи легковажне земне блукання, аж раптом молодий і чепуристий місяць глянув просто в обличчя привида.

— То ви отак! — закричала Надійка, заспокоївшись одразу від свого переляку і швидко зіскочивши з ліжка, незважаючи на очевидну легкість свого костюма: — то ви он як! Вам мало того, що ви цілими ночами стогнете і не даєте мені спати, — ви ще й підглядати здумали! Ви гадаєте, що я не благородна, не мадам, то зі мною все, мовляв, можна! Помилілися, добродію, дуже помилілися! Звичайно, я проста дівчина, звичайно, я росіянка, та не гірша від якоїсь барині, не гірша від німкені: он воно що!

І її маленькі очі палали, маленькі ніздрі роздувалися, маленькі губи тремтіли від гніву й обурення... Та привид, котрий був не що інше, як сам Іван Самійлович, замість відповіді, вимовив надзвичайно простий і короткий звук, більш схожий на мукання, ніж на ясну відповідь.

— Я все розумію! — жваво сипала тимчасом Надійка: — все розумію не згірш від якоїсь іншої... Безстидник, добродію, соромітник!

Іван Самійлович відповів, але якось уривисто й безладно; до того ж його голос бринів так сухо і беззвучно-холодно,

немовби йому і справді було боляче й огидно жити на світі.

Розказував він свою давню історію, що ось, мовляв, інші їдять, інші п'ють, все інші...

Надійка слухала його, охоплена страхом і трепетом; ніколи вона не бачила його таким рішучим; її серце впало; голос завмер у грудях; вона хотіла кликати на допомогу і не могла: благаючи, простягала вона свої маленькі рученята до лукавого порушника її спокою; жалібний і мовчазно-красномовний був її погляд, що волав про пощаду... Привид зупинився.

— То вам дуже бридко зі мною?.. — сказав він голосом, який заглушували накипілі в грудях ридання: — то я дуже огидний?..

— Залишіть мене! — ледь чутно шепотіла Надійка.

Привид не рушав з місця; мовчки стояв він біля заповітного узголов'я, і мимовільні сльози невизнаного горя, сльози зневаженого самолюбства кралися по його запалих, блідих, як смерть, щоках.

— Бог з вами! — сказав привид пошепки і повільно ступив до дверей.

Надійка вільно зітхнула. Зопалу вона хотіла було закричати і розказати всім і кожному, що ось, мовляв, так і так; але — дивна річ! — ні з того, ні з сього відчула вона, немовби в її грудях раптом заворушилося щось таке, що, з одного боку, дуже і дуже нагадувало совість, а з другого, могло назватися, мабуть, і жалістю. Сумно глянула вона вслід Іванові Самійловичу і навіть мало не наважилась покликати його назад, щоб пояснити йому, що й вона ж не винна, що справа так повернулася... і все-таки нічого не сказала, а просто подивилася, як він вийшов з кімнати, зачинила щільніше двері, похитала головою, прибрала з підлоги два чи три папірці і знову лягла спочивати.

А вітер, як і раніш, мерз надворі і стукав у вікна бідних мешканців бідного «гарніру», і благав їх, щоб вони пустили його обігріти задубілі від холоду руки, — і, як і раніш, ніхто не хотів зглянутися на його сирітську долю... З другого боку, молодий місяць усе ще гуляв по небу, підглядаючи в усі вікна, як гуляє іноді по Невському франт із чиновних, що теж підглядає у вікна розкішних магазинів, а часом і підморгує якій-небудь красуні, що живе з власної праці і летить, мов муха, з коробком в руках... Одне слово, все було благополучно; навіть п'яний спокійнісінько лежав собі посеред самої вулиці, і ніхто його не підняв.

Іменинний обідній стіл був улаштований на славу. Шарлотта Готлібівна не пошкодувала ні праці, ні коштів, щоб догодити своєму ласкавому кавалерові. Вона зовсім збилася з ніг, але до третьої години все вже було готове. Навіть вона, сухорлява і довгаста господиня, неабияк підфарбувавшись, рисувалася в їдальні, приємно лоскочучи слух шумом своєї накрохмаленої, мов картон, спідниці.

Коли Іван Самійлович прийшов у їдальню, тут було вже все товариство. Попереду всіх стирчали чорні, як смола, вуса дорогого іменинника; тут же, як неминучий додаток, стовбичила і сухорлява та пряма, як палиця, постать Шарлотти Готлібівни; по боках стояли відомі читачеві: кандидат філософії Беобахтер і звабливий, але трохи апатичний недоліток Алексіс під руку з дівницею Ручкіною.

Здавалося, Надійка була цілком вдоволена своєю долею, бо дуже любила порядне товариство і взагалі її якось вабили до себе люди, що не належали до так званої шушвалі — майстрових, лакеїв, кучерів і далі без краю.

Звичайно, точно кажучи, походження Шарлотти Готлібівни було повите дуже густою темрявою невідомості, але Надійка дивилася на цей предмет особливо поблажливо. Вона, розуміється, не могла не припустити, що Шарлотта Готлібівна, справді, не росіянка...

І тепер, як і завжди, Іван Макарович збиткувався над ученим Алексісом, примовляючи:

— Ну й негідник отой Бінбахер! Знати нічого не хоче! нічого, каже, не треба! все знищу, все геть з очей! А все німці! хитрі німці!

І, як завжди, Шарлотта Готлібівна, опустивши очі, відповіла: «О, ві душе люб'язні кавалір, Іван Макарович!», і, як завжди, було повите темрявою невідомості, що саме мав на увазі пан Пережига під словом Бінбахер.

— А чи не випити нам горілочки, мадам? — закричав іменинник, звертаючись до Шарлотти Готлібівни: — адже час тепер небезпечний! Бач, холера по землі вештається! А ось ми її, холеру! ось ми її! по-свійському, по-нашому!

І справді, холера, мабуть, дуже поморщицалась, коли пан Пережига вихилив одним ковтком величезну чарку, яку він, не без в'їдливості, називав скляночкою на ніжці.

За обідом було дуже весело: всі мали вигляд якийсь при-

язний і підбадьорливий, Алексіс безперестану, і до речі і не до речі, усміхався; Беобахтер теж не робив звичного помаху рукою згори вниз; а Пережиги щиро запевняв усіх, що Бінбахер нічого не знає, бо німець, а в нього ото спитайте, так він — росіянин і знає, та ще так знає, що у Шарлотти Готлібівни від самої цієї думки закочувались очі під лоба.

— У, коли я був у своїй стороні! — гримів він, самовдоволено покручуючи вуса: — ото був час! ото життя було! істинно скажу, справжнє було життя! Самих зайців понад тисячу передувив, а вже про іншу, про дрібненьку дичину годі й говорити!

Іван Макарович з особливою насолодою налягав на слово «дичину», але що хотів він сказати ним, — залишилося таємницею.

— Я вам скажу, — продовжував він, — в мене був маєток... та що там усі ці тутешні маєтки! просто мотлох! Самих егерів було чоловіка з п'ятдесят! Музиканти свої були! Театр домашній був! танцюристки були, комедії виставляли! Он воно, яке життя було! чудове життя!

Звичайно, Іван Макарович більше половини похвастав, та присутні з чемності вважали за обов'язок не перечити йому, а Шарлотта Готлібівна навіть цілком була певна в правдивості слів свого люб'язного кавалера і з щирим співчуттям втрутилася в розмову, сказавши в дужках:

— О, це, мабуть, страшенно чудово було!

— Вже так чудово, що просто неможливо! Вже я вам скажу, такі були актори — просто на славу! Вся губернія приїздила дивитись — істинно вам кажу!

.

Від розмови про акторів пана Пережиги перейшли взагалі до оцінки естетичних та інших здібностей людини, і при цьому гості розвивали наймудріші і найхимерніші думки.

Беобахтер, помахуючи ручкою згори вниз, говорив дуже приємним і вкрадливим тенором, що чоловік він, звичайно, нічого, а все-таки непогано, і навіть корисно, коли «прищикне» і «притисне». Буква *p*, як завжди, відігравала і тут неабияку роль.

Алексіс ляпав у роті язиком і несвідомо вимахував на всі боки руками.

Шарлотта Готлібівна твердила з приводу цього предмета щось таке жорстоке і образливе, що Надійка вважала за

обов'язок заступитися і тут же ущипливо дати їй відчути, що вона хоч і благородна німкеня (о, ніхто в цьому не має сумніву!) і хоч «усім, звичайно, відомо», що в їхній землі водяться дворяни, але ж, мовляв, і в інших землях аж ніяк не всі майстрові чи якісь нечупари... о, ні, далеко не всі!

Весь цей гомін покривався густим басом Пережиги, який сміливо твердив, що все це дурниці, що тут «інакше» бути не можна та що в нього, мовляв, спитайте, так він знає і вмиє усе з'ясує.

— А скажіть, будь ласка,— почав тимчасом Іван Самійлович, мабуть, щоб поволі надати розмові потрібного йому напрямку: — ось ви, Іване Макаровичу, ви людина досвідчена, бувала... От хоча б у вас: адже, я думаю, кожен з них мав своє окреме призначення, свою окрему, так би мовити, роль у житті?..

— Авжеж мав! чого на світі не буває! — відповів Іван Макарович, який був уже напідпитку, від чого схвально кивав на всі боки головою: — звісно,— один псар, другий егер, третій просто нетіпаха! Авжеж!

І знову пішли балачки про те, як важко людині, в тлінному її житті, знайти призначення. Пережиги сказав, що тут взагалі «звернеш-таки собі голову», і справді, в той же час почав так завзято ламати собі голову, зважаючи на те, як невпинно зростають та знову звідусіль постають труднощі, що неминуче загинув би в цій боротьбі, коли б не врятувала його відома скляночка на ніжці, котрій він раз у раз засвідчував свою пошану.

— Моя тут думка ось яка! — втрутився пан Беобахтер: — все це дурниці, а треба — ось... — І махнув рукою згори вниз.

Хоч останні слова було сказано особливо мелодійним тенором, та Алексіс негайно заперечив своєму вченому противникові, сказавши, що він не розуміє, чому неодмінно — «ось», і що значно краще буде, коли для всіх однаково розкриті обійми. При цьому Алексіс розмахував руками і справді для всіх розкривав обійми.

— Отож ви зазначили,— знову звернувся Мічулін до Пережиги: — що один нетіпаха, другий егер... ну, це зрозуміло: вони вже люди такі — ну, і ролі по них... А взагалі ж як ви розумієте? — тобто взагалі яка роль чекає людину в житті? От хоча б мене, наприклад,— додав він несміливо.

І замовк.

І всі гості теж похмуро мовчали, наче ніхто й не сподівався від пана Мічуліна подібного філософічного запитання.

— Моя думка ось яка,— вибухнув, нарешті, солодкозвучний Беобахтер: — усе геть — ось!..

І цього разу Алексіс, як завжди, сказав, що ніяк не може збагнути цього ригоризму і що значно краще, коли для всіх однаково розкриті обійми.

Але сумнів усе-таки залишився сумнівом, і заплутана справа анітрохи не посунулася вперед.

— То як же ви думаєте, Іване Макаровичу? — знову в'язнув Мічулін.

— Це вже ви от у них спитайте,— лаконічно відповів Пережига, заплющуючи очі з перепою: — це вони краще знають!

Сказавши це, Іван Макарович вийшов з-за столу, а за ним і всі гості.

Та іменинник дуже помилявся, коли серед таємничих «їх» мав на увазі і вченого Алексіса.

Алексіс, здавалося, так щедро зичив всілякого щастя дорогому іменинникові, що від повноти почуттів ледве міг повертати в роті язиком.

— Ти не журись, друже,— говорив він, звертаючись до Івана Самійловича: — ти друг, я тебе знаю; ти сумирний і тихий — от!.. От він — так буйний, я знаю, чого він хоче! Таж не дадуть тобі нічого! еге! отож на зло тобі для всіх розкриті о-бі-йми!.. еге... о-бі-йми...

Надійка сіла коло нього, почала усовіщати, умовляла, щоб він бодай трохи був розумніший, та Алексіс ні на що не зважав, бо напідпитку неодмінно вдавався в конфіденції та оголяв геть усю свою крихітну душу.

— Ти облиш, ти відійди від мене, голубонько, серденько,— говорив він, крутячи головою: — адже я знаю, що ти про мене думаєш, що й він... он той, що від філософії... я все знаю, та плював я... Я сам знаю, що дурний, сам це відчуваю, голубонько, сам бачу... Ну, що ж! дурний, то й дурний... вже така, видно, слабка моя голова.

І зареготав, немовби і сам щиро поздоровляв себе з тим, що дурний і слабголовий.

І Беобахтер зовсім не заперечував, бо сам відчував у серці приємну веселість і махав рукою вже не згори вниз, а знизу вгору.

— Та вже ти не ховайся... ти! від філософії! — тимчасом мовив далі Алексіс: — адже я бачу... я бачу, що ти мене зне-

важаєш... ну, зневажай! Адже я сам відчуваю, що вартій зневаги... дру-уже! та що ж робити, коли голова слабка? голова ж, голова, он що!..

— Ну, надуддився ж ти, брат,— лаконічно зауважив Іван Макарович.

— А ще пан! теж мені ще паном зветься! — підхопила дівиця Ручкіна.

— Та який же я пан! — жалівся у відповідь Алексіс: — пан!.. самому часом їсти нічого — пан! Чобіт нема — пан! Пальто на плеченятах подерте — пан!.. Ось тобі й пан! Та я вже бачу, що ти мене зневажаєш!.. ти! від філософії!

І знову уява Алексіса почала малювати йому найсумніші картини, і знову дужче ніж досі почав він жалітися на свою слабку голову, на долю, на одного таємничого незнайомого, який не раз ошукав його по літературній лінії, і до всього додавав — пан!

Нарешті, дівиця Ручкіна визнала за обов'язок повести його в свою кімнату.

Сумовито глянув Іван Самійлович услід гостям, які вже розходилися. Він бачив, як Іван Макарович пішов під руку з Шарлоттою Готлібівною, як Алексіс і собі пішов з Надійкою — теж під руку... Та й філософії кандидат Вольфганг Антонович Беобахтер швидко надягнув шинель і подався на вулицю, мабуть, з тим наміром, щоб пройтися з ким-небудь — теж під руку!

І він теж пішов під руку, але не з Надійкою і навіть не з Шарлоттою Готлібівною, а з якоюсь безтілесною і надзвичайно довгою істотою, яка зветься: «що ти таке? яке твоє призначення?» і так далі,— істотою потворною, котра, незважаючи на видиму свою безплотність, страшенно відтягнула йому обидві руки.

VIII

Збуджений вином і сумними думками, вийшов Іван Самійлович на вулицю. Надворі був лютий мороз, який у Петербурзі дуже часто настає після нестерпної сльоти; візники, зіщулившись у клубок, проминалися по второваній дорозі і плескали в долоні... У вікнах високих будинків мерехтіли вогні... привітні вогні... Ці вогні так гостинно вабили до себе замерзлого і посинілого на холоді мандрівника, і візники з тугою і водночас недовірливо поглядали на них...

Обірваному та зголоднілому завжди здається, що вогник немовби саме *на нього* з особливою привітністю дивиться з вікна...

Та Іван Самійлович не думав ні про вогні, ні про візників. Машинально йшов він собі у блаженській шинельці, наче й не відчував холоду; в його голові було зовсім пусто, тільки одна думка страшенно полонила його уяву — та думка, що в нього всього-на-всього залишився в кишені один карбованець, тимчасом треба жити, треба їсти, треба за квартиру платити...

Але холод все-таки робив своє. Хоч як був закутий Іван Самійлович у потрійну броню невдач і злигоднів, та не міг не відчуту поколювань і пощипувань свого давнього друга. Опам'ятавшись мимоволі, він побачив перед собою величезний сніговий простір, більш схожий на поле, ніж на міську площу. Посеред поля височів чудово освітлений кам'яний будинок; біля під'їздів метушилися карети, сани, візки, гомоніли кучери і лакеї; тут і там під навісами палали вогнища. А холод тимчасом щипав обличчя, ламав череп, різав очі; шинелька захищала зовсім погано...

Вигляд залитого світлом будинку вельми розпалив жагу в заляклому тілі Івана Самійловича; він згадав про карбованець, що лежить у нього в кишені, і потім, підштовхуваний чимось підсвідомим, глянув на розкладені вогнища... вогнища палали червоним полум'ям, і далеко по площі стелився густий і їдкий дим...

— Що ж... можна і тут обігрітися! — подумав Іван Самійлович.

Але дивна, спокуслива думка майнула раптом у нього в голові; секунду, не більш як секунду, вагався він; потім вийняв з кишені карбованець, злобно глянув на нього—і, як оком змигнути, був уже біля каси театру і купував собі квиток на п'ятий ярус.

Як на те, цього дня давали якусь героїчну оперу *. В театрі було повно людей; з шумом відчинялись і зачинялись двері лож; невиразний і густий гомін лунав по величезній залі від партеру і до гальорки.

Іван Самійлович опинився посередині між одним бравим офіцером, оборонцем вітчизни, і якоюсь досить вродливою, але дуже розмальованою дівцею.

Із злобою дивився він униз на ложі, що безупинно наповнювалися, на дам у кокетливому вбранні, які влітали в них, неначе легкі та прозорі видіння... Голодному та змерз-

лому і ступа здається легким видінням — аби була пишно одягнена!

Та ось і гомін затих. Серед загальної німої тиші раптом залунав віддалений гірський ріжок; у якомусь напівсні почав прислухатись Іван Самійлович до простої і тужливої мелодії ріжка. В його пам'яті раптом воскресли давні роки дитинства, незорі і рівні галявини, густий сосновий ліс; синє озеро, що ліниво розхлюпувало свої хвилі, і серед усього цього беззвучна, глибока тиша, і тільки ріжок, саме ріжок, настирливо звучить біля самісінького вуха, і саме ту ж просту і ясну мелодію. Та ось ріжку починає вторити флейточка, до флейточки нерішуче приєднується скрипка — і раптом звуки починають наростати, наростати, і, нарешті, цілі потоки їх вирвалися з шумом з оркестру і покотилися по залі.

Загули контрабаси, тужливо жалілися на свою долю ніжні флейточки; настирливо пиляли і краяли душу скрипки; уривисто і сухо командував барабан.

Наш герой ожив; блідий, затамувавши подих, тішився він жалібним стогоном флейти, розпачливим зойком скрипки; всі нерви його були в якомусь болісному, надзвичайному напруженні, голова палала, губи й очі були сухі, в усьому його естві розбурхувалась така ж буря, яка відбувалася в оркестрі.

— Оце так добре! так їх! рубай їх! ша-хра-ї, хри-сто-про-давці! — шепотів він, сам як слід не усвідомлюючи, чому бравурна музика нагадала йому шахраїв і христопродавців.

— Що ж? плещіть у долоні! виявляйте ж своє задоволення! — сказав на вухо Мічуліну якийсь син природи з величезними вусами і бородою, який сидів ззаду.

Завісу було піднято; на сцені, невідомо про що, але дуже доладно, розмовляла густа юрба; потім юрба розступилася, і якийсь пан почав щось співати. У Івана Самійловича не було ні лібретто, ні люб'язного сусіда; тому він взагалі зовсім мало зрозумів. Та з усього було видно, що пан вдоволений собою і дуже співчуває сходові сонця, бо сильно розводив руками.

— Фрази, братіку! все це дурниці! знаємо ми! — говорив пан Мічулін, на якого, мабуть, почав впливати напрям думок Беобахтера: — знаємо ми цю природу! ти нам давай барабанів — он що!

І барабан не забарився; музика знову загриміла повним оркестром, і знову хвилями покотився грім по залі.

— Виявляйте ж своє задоволення! — приставав згаданий вище син природи.

Відчуття, породжене цією гучною, але разом з тим глибоко гармонійною музикою, було якесь дивне і нове для Івана Самійловича. Він ніколи не думав, що в звуках могла йому вчуватися юрба, — та ще й яка юрба! — зовсім не та, котру він щодня звик бачити на Сінній чи на Кінній, а така, якої він ще не бачив, і, що найдивніше, можливість якої він раптом почав досить чітко і виразно усвідомлювати.

— Авжеж! Справа була б краща! — думав він, прогулюючись в антракті по коридору: — тоді б, може, і я...

І він не закінчив своєї фрази, бо й без дальшого пояснення дуже добре і виразно осягав, що́ було б тоді.

Та ось оркестр знову заграв. Спочатку відбувалися неминучі освідчення коханців; якась худа пані, маринованим в оцті голосом, досить енергійно передавала тихому і покірливому клевретові свої почуття; клеврет слухав зовсім байдужно і тільки чекав нагоди, щоб дременути за куліси. Потім вистрибом вибіг з-за куштів пан в оксамитовій кацавейці, який наче навмисне опинився тут...

Мічулін весь час заперечливо хитав головою, вважаючи, мабуть, що все це фрази...

Та ось на сцені спустилася ніч; червонуватий місяць пав на полотняному небі; озеро синіло вдалині; всі дерева немовби принишкли і причаїлись, чекаючи чогось страшного, незвичайного; ніде ні шереху, ані шелесту...

І раптом, серед німої тиші, лунає оклик, і знову все затихло; ось і ще оклик, і ще, і ще... дерева неначе стрепенулися і випростили своє сонне верховіття; озеро заходило полотняними хвилями; місяць горить дедалі червоніше...

Знову розкочується грім на сцені, знову все хвилюється і колихається, і вчуваються Іванові Самійловичу і постріли, і стук шабель, і наче пахне димом...

Схвильований, пильно дивиться він на сцену; з гарячковою увагою стежить за кожним рухом юрби; йому і справді здається, що от, нарешті, все закінчиться; він хоче сам бігти за юрбою і понюхати разом з нею принадного диму... З особливою ніжністю дивиться він на юнака, який несамовитим голосом благає залишити йому його любов і наївні мрії... Він такий молодий, такий свіжий ще, юнак,

Йому так жаль раптово розлучитися зі своїми чарівними кумирами; йому хотілося б ще довго обманювати своє серце і заколисувати себе золотою мрією. Та марні всі його зусилля; істина наявна; вона тверезо і без страху знімає з його душі зайві покрови. І журливо відлунує в горах зойк юнака, останній зойк!..

Ось що звуки говорили душі Івана Самійловича.

Та барабани і випите за обідом вино неабияк розпалили його уяву. Швидко йшов він вулицею, наспівуючи якийсь зовсім недвозначний мотив і дуже стараючись пристосуватися до барабану. Поряд з ним опинився і син природи, який сидів позад нього в театрі. Із сином природи йшов ще якийсь пан і без упину схвально хитав головою та посміхався.

— Ну, що, як вам сподобалася опера? — звернувся син природи до Івана Самійловича. — А опера ж з перчиком? га? як ви щодо цього?

— Еге; я думаю, що коли б... — процідив Іван Самійлович крізь зуби.

— Що й казати! я сам про це багато думав, та нас же мало... он що! А я вже думав про це, як не думати! спитайте он хоча б у нього. Антошо! друже! приятелю! ну, скажи, адже я думав про це?

Антоша швидко захитав головою і показав ряд дуже гострих і довгих зубів.

— Рекомендую вам його! — мовив далі син природи, підводячи до Івана Самійловича Антошу і майже насильно з'єднуючи їх в одні загальні обійми, — дуже шляхетна людина! Скажу вам, ми багато з ним думаємо, ще б пак! Чудова душа! і як співчуває! справді, ніхто так не співчуває! Антошо! друже! приятелю!

Антоша посміхнувся.

— Дуже радий, — промимрив Іван Самійлович, вкрай сконфужений такою безцеремонністю.

— Вас, може, здивує така відвертість? — тимчасом говорив пан з вусами і бородою: — я вам скажу, ви не дивуйтеся, — я син природи! я простий, такий простий, що... одне слово, син природи! запевняю вас... Антошо, га, Антошо? друже! що ж ти ні слова не промовиш? душоубець ти, голубе!

Антоша, почувши знайомі ласкаві епітети, хитнув голо-

вою так сильно, що мало не розбив собі лоба об надовбень тротуару.

— Адже я помічав за вами в театрі,— говорив далі син природи: — я бачив, що коло мене людина страждає, он воно що! Ну, і розкрив обійми, їй-богу, розкрив! Я син природи, а що вже одвертий, такий одвертий: мене навіть одного разу, знаєте, пошмагали за відвертість! Та де там, це вже, видно, вдача така: знову, добродію, став одвертий, та ще одвертіший, ніж колись.

Мовчання.

— То як ви думаєте, чи не з'єднатися нам в одні загальні обійми? га? Адже як заживемо! добре, їй-богу, добре заживемо... Братство-каналство! братство — ось моя метода! більше знати нічого не хочу! тобто, відніміть у мене братство — просто нічого не залишиться, просто погань-поганню стану!.. Еге, чи як? братство, чи як? Ех, каналство, та відповідай же, ракаліє, гульвісо ти!

І тільки-но почав Іван Самійлович змірковувати, як він міг раптом викликати у сторонньої людини стільки симпатії до себе, аж син природи вже тиснув його в своїх обіймах і наче жорсткою щіткою шарував йому щоки своїми вусами і бородою, безперестану примовляючи: «отак люблю! відразу тебе зрозумів! відразу побачив, що ти таке! У, та й наробимо ж ми їм тепер разом діла!»

— Та ну-бо, лізь же! — казав він, звертаючись до приятеля Антоші і зіштовхуючи його з Іваном Самійловичем.

Антоша всім тілом кинувся в обійми сторопілого нашого героя.

Подорожани дійшли до одного будинку, вікна якого були яскраво освітлені. Син природи зупинився.

— А чи не відзначити нам? — спитав він так, наче в нього раптом народилася надзвичайно світла та благотворна думка: — Антошо! приятелю! друже! авжеж відзначити? га?

І він моргав очима химерній вивісці, на якій у м'яльовничому безладі красувалися більярд, чашки, окорок шинки із застромленою в нього виделкою та графини з горілкою.

Антоша тричі усміхнувся і шість раз хитнув головою.

— Ну, а ти? — звернувся син природи до Івана Самійловича.

— Я не знаю,— мимрив Мічулін: — я забув... я б з радістю, таж забув...

— Антошо! друже! га, друже! про що це він говорить? га? адже він про гроші, здається, говорить, зррадник, запрроданець!

— Зда...— заговорив Антоша і не закінчив, а тільки клюнув кінчиком носа в стінку.

Син природи став перед Іваном Самійловичем, розставив ноги, уперся руками в боки, подібно до букви ф, подивився йому у вічі з виглядом гірко ураженої дружби і докірливо захитав головою.

— А, то он ти який, запрроданцю! Гроші! хіба я просив у тебе грошей! просив? га? так от я ж тобі — гроші! Антошо! друже!

І обоє приятелі вмить ухопили Івана Самійловича під руки і швидко потягли його нагору по тьмяно освітлених сходах.

Мічулін вкрай розгубився. Він уперше зустрів таке співчуття до себе, таку палку симпатію. І від кого? від людей зовсім йому чужих, від людей, яких йому довелося тільки раз бачити та й то мимохідь.

Полові заметушилися. Машина заграла.

— Гей, чоловіче! — кричав син природи: — та що це вона, братіку, там у вас якусь розмазню грає! ти нам давай барабанів — он що! га? з барабанами є?

— Ні, немає, — відповів половий, бадьоро трясучи кучерями.

— Чого ж це?

— Та немає потреби, — відповів половий.

— Немає потреби? Еге, брат, видно, до вас усе такий народ, отакі люди — розмазня — ходять! Ні, брат, ото ми втрюх, ми душі міцні, загартовані... Антошо, га, Антошо! друже! загартовані душі, га?

— О-о-ох! — жалівся син природи, покручуючи вуса: — наш час ще не настав, а то б ми втрюх хіба ж такого б нароби! Йй-богу, правда! Світ би навиворіт вивернули! Чуєш, ти, осел! чуєш, йолоп? — вів далі він, звертаючись до полового: — от ми втрюх які люди! то ти давай нам барабанів, бравуру давай — он що! розумієш? Ну, забирайся та неси швидше, що там у вас є.

Половий усміхнувся, труснув головою і промимрив сам до себе: «чудні ви, далєбі, панове!»

Через хвилину на столі стояли пляшки, графіни і склянки. Осторонь скромно лежала закуска.

— Я вже такий і є! — говорив син природи, наливаю-

чи склянки: — я ото весь тут на долоні, що хочеш зі мною роби! Любиш — друг, не любиш — бог з тобою! а я вже тут геть увесь, син природи! Ні лукавства, ані хитрощів!

Іван Самійлович випив — гірко.

— Та ну-бо, пий же! вона горілка відверта! От і я відвертий! от і пошмагали мене якось, а все-таки відвертий — не можу інакше! Антошо, Антошо! — мовив далі він докірливо: — і ти друг після цього? і тобі не соромно, га? дар природи стоїть перед тобою, і тобі не совісно? А ще друг! от так друг! Ну, осоромив, брат!

Антоша випив одним духом.

І багато вони пили, і довго пили. Іван Самійлович і не пам'ятав, скільки; щойно він спорожняв склянку, одразу перед ним виростала нова і повнісінька. Невиразно, наче уві сні, ввижалися йому тости, пропонувані гучним голосом сина природи.

Іван Самійлович знепритомнів. Він, правда, бачив, що син природи неначе зібрався кудись вийти з Антошею і щось показував на нього половому, та нічого не зрозумів з усіх цих жестів і розмов.

Коли він прокинувся, надворі вже розвиднілося. На столі лежали недоїдки вчорашньої закуски, стояли графини з недопитою горілкою. Його голова обважніла, руки і ноги тремтіли.

Він почав пригадувати все, що відбулося, шукав очима своїх товаришів, але в кімнаті не було нікого. Раптом в його душу закрався тривожний сумнів. «А що, коли це шахраї! — подумав він: — а що, коли вони завели мене, щоб повечеряти, і потім, напоївши, залишили мене в заставу?»

Ця думка мучила його: навшпиньки підійшов він до дверей і приклав вухо до замкової щілини. З сусідньої кімнати долинала лайка заспаних полових. Він вийшов із засади і попросив шинель.

Почали шукати шинель, — шинелі не знайшли; Івана Самійловича наче окропом облило. Полові заметушилися; зчинилася біганина, та нічого не допомагало: шинель не знаходилася.

— Та з ким ви приходили? — спитав буфетник.

— Я не знаю; вперше їх бачив.

— Шахраї! Волоцюги якісь!

— Та як же я без шинелі?

— Не знаю,— відповів буфетник спроквола: — вже, видно, так без шинелі доведеться... вночі відлига була... Та от ще рахуночка не сплатили...

Язик Івана Самійловича прилипнув до піднебіння.

«Сон у руку»,— подумав він, і всім тілом затрясся.

— То прощайте... я вже так,— сказав він, прямуючи до виходу.

— А як же рахуночок? — спитав буфетник.

— Та я не знаю... це вони,— мимрив Іван Самійлович і далі йшов до дверей.

Але його не пустили; Мічулін здумав було силою прорватися на сходи; але двоє кремезних хлопців міцно тримали його за руки і ніяк не хотіли випустити. Почалася боротьба; розпач, здавалося, подестерив його сили; він уже заносив ногу за поріг, він був уже на сходах, коли це зненацька біля самого його носа, не знати звідки, виріс велетенських розмірів городовий, а в ушах дуже неприємно пролунало: «а куди ти, шахраю, лізеш?»

На таку апострофу Іван Самійлович вважав за потрібне відповісти, що він зовсім не шахрай, а звик, мовляв, до поведження делікатного і витонченого; та городовий, видно, і знати не хотів делікатного поведження. Він раптом схаменувся, адже шахрай грубіянить, тимчасом Іван Самійлович тільки виправдувався і пояснював, що от, мовляв, так і так, і більше нічого...

— Ого! ти ще грубіянити! ти ще патякати! Гей, хто там! взяти його і розпорядитися.

Не встиг пан Мічулін оглянутись, як побіля нього опинилося троє помічників, хоч і значно менших розмірів, ніж городовий. Всі четверо схопили його і повели на вулицю.

Даремно благав Іван Самійлович городового відпустити, даремно спокушав він його, показуючи в руці уцілілі в нього два двогривених.. даремно! — городовий байдужно йшов поруч і не тільки шарпав його за рукав, але навіть для того, щоб публічно виявити свою безкорисливість, щодуху горлав:

— Ет, що це ти! бог з тобою! та я тебе за сто карбованців не випущу! Ти, брат, знай свої порядки, ти, брат, слухайся, коли начальство наказує — от що! а не те, що грубіянити та перечити! Цього вже, брат, нам зовсім не треба!

А людей зібрався цілий натовп, а в натовпі сміх, у натовпі веселощі! взяли, мовляв, пана в німецькому одязі!

— Ого! — говорив бородатий чоловіча, який уже під-

няв було полу свого баранячого кожуха, щоб утерти носа, і спинився вкрай здивований: — глянь-но, брат Іванко! глянь-но, кудого ведуть!..

— Що, видно, ваша милость прогулюватися зволите? — підхоплює другий, теж, видно, дуже меткий чоловік.

— Хи-хи-хи! — почув Іван Самійлович знайомий голос дівчини, яка жила з власної праці.

— Наше вам шанування! — підхопив білявий студент, який стояв поблизу.

— Ха-ха-ха! — прокотилося в юрбі.

Мічулін був ні живий ні мертвий. Що скажуть про нього знайомі? — а знайомі неодмінно всі тут, стоять собі рядом і дивляться йому просто в лице... Що скаже Надійка? — а Надійка неодмінно тут, і вже, напевне, думає, що він, замріявшись, поліз по хустку, замість своєї, в чужу кишеню... О! це дуже прикро!.. І він знову виймав з кишені завітні двогривені, знову крутив їх перед очима городского, стараючись, щоб на них якимось вдарив промінь сонця і надав їм сліпучого, чарівного блиску.

Нарешті, його вштовхнули в якусь темну, повну тарганів комірку; але й тут клятві мучителі не залишили його.

— Відпустіть мене! — жалібним голосом благав Іван Самійлович одного з приставлених до нього на прізвисько Мазуля: — голубчику! чоловіче добрий! відпустіть мене. Я вже потім віддячу вам, чоловіче добрий! Весь вік буду вам вдячний, голубчику!.. Уявіть собі: адже я не який-небудь...

— Ах, друже ти, далєбі, дру-же! — відповів Мазуля тоном, проте, досить лагідним: — ну, чого ти просиш, душа ти безпардонна! порядків ти не знаєш, дру-же! Ти сі-дай! ти на людей подивись! адже тебе пошарпають, пошарпають — та й марш! Он що! дру-же! То-то, друже ти! душа безпардонна! а мені ж...

І жалісливий наставник гукнув у віконце.

— Борода́укін! гей, Борода́укін! — кричав він товаришеві, який стояв за дверима: — куди, брат, ріжок сховав? страх як хочеться — аж у носі крутить! Ото ж то, дру-же, порядків ти не знаєш! Ох-о-хо!

Двері відчинилися, і просунута дружелюбною рукою Бородавкіна берестяна табакерка відкрила свої дари охочому до гострих відчуттів Мазулі.

— Та чим же все це закінчиться? — питав крізь сльози Іван Самійлович.

— Відомо чим!—відповів Мазуля флегматично:—відомо чим! начальник разів зо два стукне та й відпустить—он чим! Настало мовчання.

— А може, і тричі стукне! Як йому заманеться! — сказав наставник, подумавши трохи.

Знову мовчання.

Іван Самійлович був у дуже тяжкому стані. Що ж він, справді, таке, що доля його так невмолимо гнітить? чи ж він, бува, не скинутий з престолу крамолою властолюбного царедворця якийсь принц, що блукає тепер інкогніто? А коли так, він ладен був негайно ж і за себе і за своїх спадкоємців відмовитися від будь-яких претензій на всі можливі блага, аби тільки дали йому спокій в цю хвилину.

Тимчасом зайшов і Бородавкін. О, як жорстоко він поводився з Іваном Самійловичем! як презирливо та образливо поставився до нього! І першою образою було те, що він, без будь-яких церемоній, став скидати перед ним свій одяг і всоте не пізнав своєї шинелі, хоча всоте вже тримав її у себе в руках, всоте оглядав і перевертав її на всі боки — і все-таки ніяк не міг пізнати,— і знову шукав, і знову не знаходив.

— Та де ж вона? — питав він сам себе, додавши до цього трохи гостре слівце: — та куди ж вона заподілася, проклятуша?

— Та ж вона у вас у руках!—насмівся зауважити Іван Самійлович, але насмідився надто боязко і лагідно, немов робив страшний злочин.

— У руках? — бурчав Бородавкін собі під ніс, нібито й не чув, що зауваження висловив саме Іван Самійлович: — а хто її знає? може, і в руках! Ото коли не потрібна вона, проклятуша,— так і лізе, так і лізе! очі коле! а коли треба — тут її і немає! Далебі, так! Хитрі, лукаві стали тепер люди! Ну, лізь! та лізь же, тобі кажуть!

— Та коли ж усе це закінчиться? — спитав Мічулін.

Бородавкін пильно глянув на нього і відвернувся.

— Чим же я завинив? подумайте тільки! Адже я нічого, справді нічого...

Бородавкін не відповів.

— Та чим же все це закінчиться? — знову волав Іван Самійлович.

— Ти сідай! — промовив Бородавкін лаконічно.

— Уявіть собі, чоловіче добрий! адже я, просто, так... за віщо ж?

— Ти, брат, зовсім як мала дитина! — відповів Бородавкін: — нічого ти не розумієш, ніякого порядку! Ну, чого ти хникаєш? ти сідай!

— Та подумайте тільки, голубчику... адже я людина освічена...

— Освічена! ну, який же ти освічений, коли порядків не знаєш, начальникові нагрубіянив? А ще освічений! Та ти сідай, я з тобою і розмовляти не буду, і слухати тебе не хочу!

І Бородавкін поринув у роздуми.

— Адже мені, брат,— он що! — сказав він подібно до Мазулі, подумавши якийсь час.

Нарешті, Івана Самійловича повели; провідники знову йшли по боках. Вели його чогось довго, дуже довго; дорогою зустрічалися різні особи, які обертались і глузливо поглядали на блідого і ледь живого від сорому героя цієї повісті...

— Мабуть, шахрай! — говорив франт у коричневому пальті і з таким же коричневим носом.

— А може, і державний злочинець! — відповів пан з підозріливою фізіономією, безперестану оглядаючись назад.

— Шахрай! я вам кажу — шахрай! — із запалом відказало коричневе пальто: — просто хустки крав! Гляньте, яка пика! За ніщо, тільки задля втіхи, може людину зарізати... у! злодійська душа!

Та підозріливий пан не вгомонився і все-таки стояв на своєму, що це, мабуть, неабиякий державний злочинець.

Багато мудрих слів чув Іван Самійлович під час своїх земних блукань; багато корисних життєвських порад пройшло крізь його слуховий орган; але, воістину, не зовсім метка його уява не могла навіть і придумати нічого схожого на те, що вимовили начальникові уста. Його мова була проста і безпосередня, як сама істина, проте не позбавлена й деякого інтересу і з цього погляду була схожа на вигадку, отже, являла собою один величезний синтез, поєднання істини і байки, простоти і оздобленої іскорками поезії вигадки.

— Ах, юначе! юначе! — говорив начальник: — ти подумай, що ти зробив! ти вникни у свій вчинок, та не по поверхні ковзай, а заберись у самісіньку глибину своєї совісті! Ах, юначе! юначе!

І дійсно, Іван Самійлович вникнув, і якось раптом йому здалося, що він і справді зробив страшенно мерзотний вчинок.

— Та що вже вдієш? — відповів він, зненацька пригнічений могутньою силою докорів совісті: — вже це гріх такий стався! ви вже простіть мене великодушно! справді, простіть!

Але начальник швидко заходив по кімнаті, мабуть, придумуючи, як би це знову ще більше переконати свого підсудного і остаточно пробудити в ньому закоснілу совість.

— Ах, юначе! юначе! — сказав він через кілька хвилин.

І знову почав ходити по кімнаті.

— Ви, будь ласка, милостиво розсудіть, — почав тимчасом Іван Самійлович: — адже я людина добре вихована і одягнена, здається, як годиться добре вихованій людині, а не який-небудь мужик!

— Ах, юначе! юначе! — відказав начальник таємниче і похитуючи головою, немовби водночас і дивувався з недосвідченості Мічуліна, і ходів йому сказати щось дуже секретне. — Ото ж то недосвідченість! Та ви не знаєте, які діла на світі кояться! та декотрий з бобром, добродію, ходить! по-французькому, по-німецькому — і чорт його знає ще по-яковому — а плутяга! шахрай, добродію! справжнісінький шахрай! Ах, юначе, юначе!

Іван Самійлович знову похнюпив голову, і знову начальник заходив по кімнаті.

— Що ж мені з вами робити? — спитав начальник після коротких роздумів.

— Та будьте вже великодушні, простіть! — зауважив Іван Самійлович.

— Справді, не знаю! істинно вам кажу — в дуже скрутне становище поставили ви мене! З одного боку, і вас жаль: думаєш, ні за цапову душу пропаде, через недосвідченість свою, юнак! а з другого боку, — приклад потрібний, обов'язок велить!.. наш обов'язок... О, ви не знаєте, що таке наш обов'язок!

Мічулін погодився, що обов'язок справді відповідальний, але все-таки просив великодушно відпустити його.

— Хіба що заради такого дня? — завагався начальник (день був, видно, урочистий).

— Еге, вже хоча б заради цього дня!

— Далєбі, не знаю... справа ж он яка скрутна...

І начальник знову почав ходити, все обдумуючи, як би йому вийти із скрутного становища.

— Ну, та вже бог з вами — будь, що буде! відповім перед богом; уже, видно, нічого не вдієш — вдача в мене така!.. тобто, чи повірите, останню сорочку ладен з себе зняти, а ближнього без сорочки не залишу... ні!

Іван Самійлович теж сказав, що він ладен зняти з себе останню сорочку, щоб висловити панові начальнику свою найщирішу подяку, а що вже зроблене благодіяння пам'ятатиме довіку, будьте в тому певні!

— Що там ваша пам'ять! — відповів начальник, зігнувши: — що там подяка ваша? Спокій совісті — ось де нагорода! мир душевний — ось справжня насолода!.. А вже про сорочку, прошу вас, не турбуйтеся: в мене і своїх досить! Ах, юначе! юначе!

ІХ

Ніким не помічений пробрався Іван Самійлович до своєї відлюдної кімнати. Не сказавши нікому ні слова про пригоду, що трапилася з ним, зачинив він двері і замислився, гірко замислився... Пригода остаточно доконала його... А гут ще й гарячка б'є і думки такі в голову лізуть... важко, зовсім важко жити на світі!.. А гарячка все б'є, а думки все лізуть, все лізуть!

І Мічулін думав, думав... аж поки прийшов до нього рудий, кремезний чоловік з вогняною бородою і почав наполягати на задоволенні своєї вимоги сатисфакції; за цим чоловіком кїдалась на нього, показуючи дуже страшні й довгі кігті, Надійка — і теж шукала задоволення... Іван Самійлович вкрай розгубився, тим більше, що над усім цим хаосом височіло безконечне на безконечно маленьких ніжках, які зовсім підгиналися під величезним тягарем, що їх гнітив.

Але найприкріше те, що, вдивляючись в це страшне, всепоглинаюче безконечне, він виразно побачив, що воно не що інше, як втілення того самого страшного питання, яке так болісно і настирливо випробовувало на муках його гірку долю. І справді, безконечне так дивно і двозначно усміхалося, поглядаючи на цю конечну істоту, яка під фірмою «Іван Самійлович Мічулін» плазувала коло його ніг, що бідолашний чоловік злякався і вкрай розгубився...

— Стривай же, утну я тобі штку! — говорило безконечне, підстрибуючи на своїх пружних ніжках: — ти хочеш

знати, що ти таке? прошу: я підніму завісу, яка приховує від тебе таємничу дійсність,— дивись і любуйся.

І справді, відразу опинився Іван Самійлович в просторі і в часі, в зовсім не відомій йому державі, в зовсім невідому епоху, повитий густим і непроглядним туманом. Коли ж він вдивився пильніше, його вразило те, що з туману раптом почала виринати безліч колон і що ці колони, чим вище вгору, тим більше нахиляються, з'єднуються, нарешті, в одній спільній вершині і являють собою цілком правильну піраміду*. Та як же здивувався бідолашний смертний, коли він, підійшовши до цієї химерної будови, побачив, що колони, які утворюють її, зроблені зовсім не з граніту чи якого-небудь подібного мінералу, а всі складаються з таких же людей, як і він, тільки різних кольорів і форм, що, проте, надавало всій піраміді приємного для ока характеру різноманітності.

І раптом замелькали у нього перед очима різні знайомі обличчя: он і Беобахтер, філософії кандидат, з гітарою в руках, обертається несвідомо в одній із колон; он і Ваня Мараєв, який займається літературою, чоловік ставний і вродливий, але з трохи п'яними очима; і всі ці знайомі обличчя так низько стоять, так підсвідомо, безлико усміхаються, забачивши Івана Самійловича, що йому стало соромно і за них, і навіть за самого себе, що він міг знатися з такими нікчемними людьми, не вартими понюху табаки.

— А що, коли і я...— подумав він, та й не додумав, бо його мисль залякла напівдорозі; так злякався він, раптом згадавши, що отак і себе може, чого доброго, побачити в не дуже вигадливому становищі.

І як на те, величезна піраміда, що досі показувала йому, одну за одною, всі свої сторони, раптом зупинилася. Кров бідолашного застигла в жилах, дух перехопило в грудях, голова закрутилася, коли він побачив в самім низу надзвичайно товстого стовпа такого ж Івана Самійловича, як і він сам, але в такому тяжкому і дивному становищі, що очам не хотілося вірити. І справді, маса, яка стояла перед ним, являла собою цікаве видовище: вся вона складалася з безлічі людей, насаджених один на одного, тим-то голова Івана Самійловича була так спотворена тягарем, який гнітив її, що втратила навіть ознаки людської подоби, а частина, називана черепом, навіть перетворилася на цілковите нікчемство та була остаточно вилучена з наявності. Взагалі, вся постать цього дивного, міфічного Мічуліна виявляла такий

розумовий пауперизм, таке моральне убозтво, що справжньому Мічуліну, який спостерігав здаля, стало і тісно, і важко, і він з силою кинувся, щоб вирвати свого стражденного двійника з-під тягара, що гнітив його. Але якась страшна сила прикувала його до одного місця; нудьга гризла йому серце, і він плачучи глянув вище.

Та чим вище дивилися очі, тим більш пропащими здавалися Іванові Самійловичу люди.

Він сам тепер відчував, який страшний тягар давив його голову; він відчував, як одна за одною зникали ті риси, що робили з нього відомий образ... Холодний піт обливав його тіло; дихання завмерло в грудях; волосини одна за одною ворушилися і піднімались; весь організм здригався в панічному сподіванні чогось нечуваного... Він зробив одчайдушне, надмірне зусилля — і... прокинувся....

Навколо його ліжка в глибокодумному мовчанні стояли всі пожилці Шарлотти Готлібівни. Першим предметом, що особливо вразив його обважнілі від сну очі, була Надійка Ручкіна, та сама горда і непохитна Надійка, яка стільки раз говорила йому, що коли вона вже що сказала — то вже сказала і слова свого не змінить ні за що в світі, і яка зараз сиділа на його ліжку і дбайливо закутувала йому ноги. Це втішне явище одразу так поглинуло всю його увагу, що він забув про все навколишнє; в його душі раптом майнуло щось схоже на міраж, і в уяві непомітно почало малюватися тихе, але повне щастя сімейне життя з люблячою і любимою дружиною, з милими дітьми... Він уже хотів було весело й бадьоро схопитися з ліжка, щоб поцілувати ці рожеві губки, найрожевіші, які тільки можна зустріти на всій поверхні земної кулі, і потім, хвацько підморгнувши одним оком і подивившись під ліжко спочатку з одного, а потім з другого боку, тут же сказати, як і годиться ласкавому батькові сімейства: «а куди сховався цей пустун-хлопчик Коко?», або — «ця хитра дівчинка Варочка...», все це було майнуло в душі Івана Самійловича, аж раптом перед ним постала дійсність — дійсність така оголена та безвідрадна, яку тільки можна було собі уявити; одним словом, дійсність, що складалася з Шарлотти Готлібівни, Івана Макаровича, пана Беобахтера і Алексіса Звонського.

— А ми ж думали, що тобі вже тее... капут настав! — заревів, як з бочки, сиплий бас друга і приятеля Івана Макаровича над самісіньким вухом Мічуліна.

— Так, іменно мі думаль, що вам уше цілком капут,— озвалася сухорлява постать Шарлотти Готлібівни, млосно спираючись на міцне плече Пережиги.

— Дивлячись на вас у цю хвилину, я зрозумів, нарешті, загадку життя! Я бачив біду смерть, яка махає невмолимим лезом своєї коси... О, це була страшна, урочиста хвилина! Мені ввижалася ця бліда смерть... *pallida mors*... Ви читали Горація, Іване Самійловичу?

В такий спосіб виголосив своє привітання пан Беобахтер, але виголосив його так солодко і приємно, неначе йшлося про звичайнісіньку річ.

— Еге, ми думали, що ви вже зовсім померли! — ознався і собі апатично-лаконічний Алексіс.

Іван Самійлович дякував панам мешканцям «гарніру» за співчуття, говорив їм, що він ще зовсім живий, на доказ чого почав було підводитися з ліжка. Та він не міг: голова його палала, в очах було мутно, сили ослабли, і хоч як старався він здаватися бадьорим і свіжим, а мимоволі змушений був знову опуститися на подушку.

— Дякуй, брат, богові, що ти ще не пропав і що туг не було квартального наглядача! — заревів знову Іван Макарович і простягнув уже руку, щоб вдарити хворого, на знак співчуття, по плечу — і неодмінно вдарив би, коли б не стримала його Надійка.

— Квартальний наглядач? — прошепотів Іван Самійлович ледь чутним голосом.— А що, хіба я що-небудь... тее?

— Еге, брат; звісно... тее.

— О, ві душе вольна місьль робіль! — перебила Шарлотта Готлібівна.

— Тобто просто, коли б доніс я чи хто-небудь інший, просто нагодилася б яка-небудь отака шельма, христопродавець — озолотять, їй-богу, озолотять! Не бути мені Іваном Пережигою!.. ну, а тебе, звісно, на казенну квартиру з опаленням і освітленням... ха-ха-ха! Авжеж, Шарлотто Готлібівно?

— О, ві душе люб'язні кавалір, Іван Макарович.

— Так, це жахливо! бути закутим у важкі кайдани, засудженим на одвічну тьму, вічно бачити одне і те ж сухе і прозаїчне обличчя в'язничного стража, чути, як капля за каплею витікає ваше життя!.. о, це жахливо!.. — сказав пан Беобахтер, особливо ніжно налягаючи на слова: «капля за каплею».

— Вже коли пустився, брат, у мріяння,— знову заува-

жив Іван Макарович: — та почав викручувати в голові різні отакі штуки, то тут уже, брат, адьє, мон плезир¹, пиши пропало... От я про себе скажу: я зроду ніколи не мріяв, а спробуй-но, знайди десь такого молодця...

Шарлотта Готлібівна зашарілася.

— Ну, то чого ж ти не встаєш? — продовжував він, звертаючись до Мічуліна і дуже трясучи його за руку: — не спати ж, справді, цілий день! Либонь, розкис, заколисали тебе оті домовики? Ото ще баба! просто, навіть дивитися на тебе огидно! Просто, став схожий на якусь гадину, що плюнути хочеться!

Та Іван Самійлович мовчав; блідий, як полотно, лежав він нерухомо; пульс його бився слабо і повільно; у всьому своєму естві почував він якусь надзвичайну, хворобливу неміч.

Надійка Ручкіна схилилася до нього і, взявши його за руку, спитала, чи не треба йому чого-небудь, як він себе відчуває — і так далі, як завжди питають жалісливі молоді дівчата.

— Я не знаю... мені боляче! — ледь чутно відповів Іван Самійлович: — мені дуже боляче...

— Ага! либонь і язик розв'язався! — ревів тимчасом Пережига: — либонь, розворушився, коли ото жіноцтво підійшло.

— Залиште мене... я хворий! — шепотів Іван Самійлович благаючим голосом.

— Та й справді, хай собі тут бабється! Ласкаво просимо, панове, до мене! А ви б, Шарлотто Готлібівно, подали нам горілочки! О-о-ох, господи! за гріхи світу сього караєш нас!

Іван Самійлович залишився сам на сам з Надійкою; його очі нерухомо були спрямовані на неї: на блідому обличчі відбилосся нестерпне страждання; він повільно взяв її руку і довго-довго притискав до своїх губ.

— Надійко! мила! — сказав він уриваним голосом: — поцілуй мене... вперше і востаннє!..

Надійка здивувалася. З властивої їй підозріливості вона почала було метикувати, що все це не дарма, що все це штука, що він хоче тільки приспати її пильність; та коли вона глянула на це виснажене обличчя, на ці очі, звернені до неї з благанням і надією, їй раптом стало якось соромно за свої підозри; її маленькому серцю зробилось і тісно і ніяково, а до того і сльоза, дуже мініатюрна, крихітна сльоза, якось зовсім ненароком навернулася на очі і впала з її очей

¹ Прощавай, моя радість (франц. adieu, mon plaisir).

на розкриті груди Мічуліна. Нічого не вдієш, Надійка витерла сльози, нахилилась і поцілувала хворого Обличчя Івана Самійловича усмінулось.

— Що це з вами, Іване Самійловичу? — спитала Надійка: — мабуть, ви застудилися?

— Ох, ні! це все те... все в тій справі... пам'ятаєте, в якій я до вас приходив?

— А що, хіба вона якась важлива справа, що так прикро вразила вас?

— Еге; вона, знаєте.. справа капітальна!.. А як мені боляче, як боляче, коли б ви знали!

Надійка похитала голівкою.

— Чи не послати по лікаря, Іване Самійловичу?

— По лікаря?.. так; воно б не вадило! може, що-небудь і прописав би... а втім, навіщо? адже справи він мені все-таки не з'ясує!.. ні, не треба лікаря!

— Та принаймні він допоміг би вам, Іване Самійловичу.

— Ні, це вже пусте, Надійко! пустісіньке! я вам кажу, а я вже знаю... Воно, можливо, й допоможе, та яка в цьому рація! Ну, одужаю... а потім що?.. ні, не треба лікаря...

Надійка мовчала.

— А до того ж, на лікаря потрібні гроші; до бідного хороший лікар і піти не схоче... он воно що! а який попадеться — христос з ним! тільки вимучить... краще вже так умерти!

В цей час двері з шумом відчинились і в кімнату ввалилася дебелих постать Пережиги з штофом в одній і чаркою в другій руці.

— А от, хильни-но, друже, бальзамчику! — ревів знайомий Іванові Самійловичу голос: — це, брат, знаєш, як душу розважить, їй-богу, розважить!.. А вмреш, то, видно, так уже воно повинно бути, видно, така вже божа воля! ану, лишень, випий. Та не морщись-бо ти, бабо!

І Мічуліна охопив жах, коли він дивився, як тремтяча і непослушна від частих жертв Бахусу рука Пережиги наповняла чарку палючою, мов огонь, рідиною, що містилася в графині. Він почав було відмовлятися, казав, що йому легше, що він — слава богові, та марно: чарку було вже налито, до того ж і Надійка, своїм лагідним голоском, просила його спробувати, ачей, мовляв, від цього трохи і полегшає йому. Одним духом випив Іван Самійлович подану горілку і майже неприємний впав на ліжко.

— От яка горілка! от яка злодійка-горілка! — говорив

тимчасом друг і приятель Іван Макарович, дивлячись на спотворене конвульсіями обличчя Мічуліна.— От як забирає, от забирає! у, анафемська горілка! Ще як він не захлинувся! Справді-бо! живучий, живучий! але ж тільки душа в тілі!

І Пережига, самовдоволено усміхнувшись, любувався знемогою і стражданнями Івана Самійловича, немовби хотів сказати йому:— «а що, брат! загадав я тобі задачу? побачимо, як ти з неї виплутаєшся... а живучий! живучий!»

Справді, виплутатися було вже досить важко. Надійка побігла по лікаря і невдовзі привела якогось німця, трохи напідпитку, котрий без упину нюхав табаку і плював на всі боки. Лікар підійшов до хворого, довго і напружено щупав йому пульс, неначе хотів просвердлити у нього в руці дірку, і покрутив головою; попросив висунути язика, оглянув і знову покрутив головою; потім понюхав табаки, ще раз пощупав пульс і пильно оглянув язик.

— *Schlecht*¹, — сказав лікар задумано.

— Що ж? чи є яка-небудь надія,— спитала Надійка.

— О, ніякої! і не сподівайтесь! А втім, підніміть пацієнтові голову...

Голову підняли.

— Гм, ніякої надії! ви вже повірте, я вже знаю!.. Ви давали йому що-небудь?

— Еге, Іван Макарович давав йому горілки.

— Горілки? *schlecht, sehr schlecht*...². А є у вас горілка?

— Не знаю; спитаю Івана Макаровича.

— Ні, не треба: я так, більше з цікавості... а втім, коли вже є, то чого ж не випити?

Надійка вийшла і хвилин через п'ять повернулася з графіном.

— Горілка дуже часто корисно, а дуже часто і шкідливо,— глибокодумно зауважив медик.

— Що ж, умерти, чи як, треба? — несміливо і ледь чутно спитав Іван Самійлович.

— Та це вже будьте певні! умрете, неодмінно умрете!

— А скоро? — знову спитав хворий.

— Та години через дві, через три, мабуть... Прощайте, чоловіче добрий; на добраніч!

¹ Погано.

² Погано, дуже погано...

Проте ніч була недобра. Часом хворий, справді, засинав, але потім раптом схоплювався з ліжка, брався за голову і жалібним голосом питав Надійку, де дівся його мозок, чому здавили його душу, та ін. На це Надійка відповідала, що голівка його ціла, слава богові, а от, мовляв, чи не хочеться йому випити ромашки — то ромашка є. І він брав чашку в руку і слухняно випивав ромашку.

Другого дня в обідню пору йому неначе полегшало: він був спокійний і хоча дуже кволий, але міг, проте, говорити. Він брав Надійчині руки, притискував їх до серця, цілував їх, прикладав до очей, до лоба і плакав... тихими, солодкими сльозами плакав.

І Надійці теж стало жаль його. Вперше вона наче зрозуміла, що в неї перед очима вмирає людина, що ця людина любила її, а вона, Надійка, жорстоко і неприязно відштовхнула цю людину від себе. Хто його знає, що є причиною цієї смерті? Хто його знає, може, він був би і здоровий, і веселий, якби... о, якби ти глянула, мила, чудова істота, глянула очима жалості і співчуття на це звернене до тебе обличчя! якби ти могла зронити бодай один промінь кохання на цю бідолашну, пошматовану горем і нуждою душу! о, якби це було можливо!

— Послухайте,— говорив тимчасом Іван Самійлович, взявши її за руку: — ви забудьте, що я надокучав вам, що я ображав вас... Воно, звичайно, я багато в чому завинив, та що ж вдієш? адже, я один, Надійко, однісінький... Нікого в мене немає, гірко мені часом було, а одному ж скучно, ой, як скучно!.. Таж я не винен, що я некрасивий і невчений,— що ж мені з цим вдіяти? Розуміється, і ви не винні, що не могли любити мене...

Хворий через силу звів дих; сумно подивився він в лице Надійки, але Надійка мовчала і, опустивши очі, дивилася в землю.

— Здається мені, одначе,— знову почав Іван Самійлович кволим голосом: — що якби змалку... тоді, коли і наша кров шумує, якби тоді не поклали мене під прес та не закували, то, може, і вийшло б що-небудь з мене... Виховали ж мене так, що ні до чого не здатний я став... змалку так поведлося, неначе і довіку мушу залишатись недоумкуватим, бути безпорадною дитиною... А як довелося загорювати собі шматок хліба — і ніде, і нічим... Та й тут, далєбі, не знаю, чи винуватити кого-небудь... мій батько людина старого часу і неосвічений, мати теж: вони не винні, що не бачили...

— А може, я й сам у всьому винен,— згодом заговорив він знову: — тому що бог же дав мені волю, а я діяв, як груба тварина!.. Авжеж, я винен, та й не тільки перед собою винен, а ще й перед богом відповідатиму, що допустив так поглузувати з себе... А втім, і тут знов-таки ще бозна, чи міг я що-небудь зробити сам один!

І знову замовк Іван Самійлович, і знову, опустивши оченята, не відповіла нічого Надійка.

— То воно отак-то, Надійко! — мовив далі хворий: — часто ми й самі в усьому винні, а звинувачуємо інших! . . .

. От оця справа, вона ж і занастила мене, Надійко! саме в ній і смерть моя! а зовсім не в тому, буцїмто я застудився... Застудитися може тіло, застуду можнавилікувати, а от коли душа хвора, коли серце нїє і стогне, от тоді страшно, Надійко! не дай боже, як страшно!..

Він замовк; Надійка задумливо схлила голівку і довго про щось розмірковувала. Чи думалося їй, що, справді, винен сам Іван Самійлович у тому, що дозволив обставинам так позбавити себе будь-якої бадьорості, чи вона виправдувала його тим, що обставини все-таки є обставини, хоч як борись проти них... Чи це, чи щось інше їй думалося, річ у тому, що якоесь сумно, надзвичайно сумно стало бідолашній дівчині. Може, до цих думок приєдналась інша, не менш гірка і безвихідна думка — думка її власного безвідрадного, повного злигоднів і турбот майбутнього, та думка, що й вона перебуває в такому ж становищі, і вона повинна боротися.. вічно і вперто боротися!.. І вона забула і про Івана Самійловича, і про апатично-лаконічного Алексіса; в її спогадах раптом майнула сільська хатинка, старий панський дім, занедбаний сад з порослими травою доріжками, річка, що спроквола, мовби нехотя котила свої сонні хвилі в якусь далеку, незнану державу; табун качок, що апатично полоскався у воді; юрба брудних і обірваних дїтлахів, які так само апатично бабралися в багні та гною... Але все це так живо, так швидко воскресло в її пам'яті, так швидко, один за одним, змінялися — і синіючий удалині сосновий ліс, і зорані смужки ланів, і стара дерев'яна церква... Чи краще їй було тоді? чи кращою, чистішою була вона сама в той час?.. Чи краще було б, коли б раптом якимись чарами їй знову довелось повернутися до цього давно минулого, вже забутого життя?..

Тимчасом надворі вже смеркло; в кімнаті тихо: ні шерху, ні звуку; Надійка подумала, що Іван Самійлович за-снув, хотіла йти до своєї кімнати. Та перед цим, щоб краще пересвідчитися, чи справді спить хворий, вона нахилилася до нього і почала прислухатися до його дихання. Та дихання не було чути... Вона взяла його за руку — рука була холодна... Надійці стало страшно. Вперше в житті вона була сам на сам з мертвою людиною... до того ж нерухомі очі покійника так і дивилися, так і дивилися на неї, немов хотіли сконфузити бідолашну, немов дорікали їй за якийсь страшний злочин... Мимоволі здригнувшись, вона швидко накинула на лице умерлого ковдру і вибігла з кімнати.

Через п'ять хвилин всі столовники Шарлотти Готлібівни, і серед них сама вона під руку з Іваном Макаровичем, прийшли вклонитися покійникові. Балачок було багато; дехто навіть сумнівався, чи справді вмер Іван Самійлович. У самої Надійки на хвилину промайнула було звична для неї думка: «а що, мовляв, коли він тільки хитрує, щоб приспати її пильність?» А Іван Макарович навіть рішуче твердив, що все це дурниці, що пан Мічулін не може умерти, бо ще вчора він дав йому таких ліків, од яких і мертвий з труни встане.

— Треба вам сказати, панове,— говорив він, звертаючись до присутніх: — що на світі іноді дивовижні бувають випадки! Сп'яну, чи як, це робиться, та раптом людина не ворухнеться, не моргне — тимчасом, жива і все чує, що навколо неї діється!.. Я вам кажу, панове, що бували навіть приклади, що і в землю закопували живих... У мене на селі цього не траплялось, бо в мене був у всьому нагляд і порядок — боронь боже! А от у Голландії ще недавно селяни одного казенного хутора утяли таку штуку з одним справником... слово честі, правда!

На це Іванові Макаровичу ніхто не відповів, хоч і знав учений Алексіс, що в Голландії справників немає.

Та щоб остаточно пересвідчитися, чи справді вмер Іван Самійлович, і мати право розвивати свої пізнання відносно похованих за життя, допитливий Пережига підійшов до нього ближче, взяв його за носа — ніс холодний, приклав руку до рота — дихання не було.

— А хто його знає! може, і справді помер! — сказав він з жахливою байдужістю, відходячи від бездиханного трупа.— І горілка не врятувала тебе, баб'яча душа! І добре, брат, зробив, що вмер!

Та оскільки Мічулін не мав зовсім ніяких родичів, ні знайомих, Шарлотта Готлібівна вважала за потрібне послати за поліцейським чиновником, перед тим оглянувши скрізь, чи немає чогось коштовного. Але коштовного виявилось всього лише зношений сюртук та дещо з білизни. Через таку бідність капіталів усі столовники тут же вирішили зробити складчину, щоб як годиться християнинові поховати свого собрата.

Поліцейський чиновник не забарився. Він був чоловік веселої вдачі і взагалі любив при нагоді пожартувати, не виходячи, проте, за межі благопристойності... о, аніжé, хіба ж можна!

— Скажіть, будь ласка! — почав він, коли пояснили йому через що його викликали: — то он яка дивна річ спіткала вас! Ну, нічого не вдієш! почнемо огляд, подивимось, чи не виявиться якихось бойових і насильствених знаків!

Шарлотта Готлібівна знала, що пан чиновник просто жартує; тому анітрохи не збентежилась, а тільки сказала йому з найчарівнішою усмішкою:

— О, ві душе люб'язний кавалір, Деметрій Осипч!

— Так! цього вже, бачте, і закон вимагає, а я знаряддя, тільки невеличке знаряддя... Тож, подивимось, подивимось... а може, його і отруїли?... Ха-ха-ха! може, в нього і гроші були, мільйонщик був, ха-ха-ха!

І веселий Дмитро Осипович заходився добродушним і дзвінким реготом.

Оглянувши тіло Івана Самійловича і пересвідчившись, що отруєння чи удавлення тут нема ніякого, добродушний Дмитро Осипович виявив бажання довідатися про майно небіжчика.

— Ну, давайте ж нам сюди, давайте нам оті мільйони! — говорив він із звичною своєю веселістю: — а то ж, чого доброго, спадкоємці будуть, ха-ха-ха!.. Ого! — вів далі він, перебираючи пожитки померлого: — та в нього аж шість сорочок було! і фуфайка тепла... а вмер!

— Скажіть же, будь ласка, панове, — звернувся він до присутніх: — що ж то за причина була така, що от жила-жила людина та раптом і вмерла...

— Тобто, ви хочете пізнати філософію смерті, — зауважив Беобахтер.

— Хочу, я, знаєте, люблю іноді ввечері зайнятися отакими різними думками, і признаюсь, є речі, що дуже інтри-

гують мене; наприклад, от хоча б і це — жила-жила людина та раптом і вмерла!... Дивна, дуже дивна річ!

— О, це не легко збагнути! тут ціла наука! — відповів пан Беобахтер: — над цим багато хто з філософів немало думав... Так, це важко, дуже важко!.. тут безконечне!

— Що тут важко! — перебив Пережига: — важко, важко! а оця справа дуже просто пояснюється! Бачте, коли вже пустився чоловік у мріяння, коли почало в його голові різні штуки та закарлючки витинати, то вже звісно — кепська справа! От і смерть сталася! Яке ж тут безконечне? що за філософія? Ото ж бо воно, брат! усе із своїми виморозками лізеш! Вже я кажу, і ти простягнешся, як він! Справді так, згадаєш моє слово!

— Тобто, що ж ви маєте на увазі під словами: «пустився у мріяння»? — спитав Дмитро Осипович.

— Ну, та вже відомо що: скепцизм, батечку, скепцизм замутив! он що!

— Гм, скепцизм? — розмірковував Дмитро Осипович: — скепцизм? тобто, що ж ви маєте на увазі під цим?

— А от, приміром, людина з собакою йде: ну, ми з вами просто так і кажемо, що он, мовляв, людина йде, а за нею собака біжить, а скепцист: ні, каже, це, бачте, собака йде і людину веде.

— Тсс, скажіть, будь ласка! то, виходить, небіжчик був дивний чоловік? — спитав Дмитро Осипович і тут же докірливо похитав головою на Івана Самійловича.

— Я вам кажу: у мріяння пустився! Вже таку він останнім часом ахінею плів, що й купи не держиться: і те добре, і те погано.

— Тсс, скажіть, будь ласка! — мовив далі Дмитро Осипович, суворо похитавши головою. — Але ж чим було не життя людині! і сита була, і одягнена була! звання, добродію ти мій, мала! та ось не посумнилася ж заремствувати на творця свого... Щиро вам скажу, вже немає в світі тварини, більш невдячної, ніж людина. Пригрій її, нагодуй її, — вкусить, неодмінно вкусить! Вже така, видно, її натура, панове!

ВАНЯ І МИХАСЬ

ЗАБУТА ІСТОРІЯ

У передпокою сидять двоє хлопчиків, Ваня і Михась, і чекають пані з гостей. Незабаром північ, а пані все ще не їде: лійовий недогарок оплив і нагорів; його тьмяний і миготливий вогник освітлює тільки обличчя двох співрозмовників та стіл, перед яким вони сидять; угорі й по кутках темно. В домі тихо, наче в труні; покойові дівки давно вже повечеряли, повернулися з кухні й полягали спати, наказавши хлопчикам розбудити їх, тільки-но приїде пані. У вікнах інколи постає щось біле; майне-майне і знову зникне; це сіється сніг, але хлопчики думають, що визирає голова мерця, і здригаються.

Ваня хлопчик кременний, бистрий, чорноволосий і чорноокий; він запевняє Михася, що нічого не боїться, що одного разу він бачив справдешнього мерця — і того не злякався.

— Я нічого не боюсь,— каже він, мимоволі, проте, бліднучи, коли мороз раптом, ні сіло ні впало, вдарить у стіни панського будинку: — мені тільки нудно, та й то з тобою нічого!

— А що як ми згоримо? — боязко питає Михась.

— Згоріти ми не можемо! — відповідає Ваня таким впевненим тоном, що Михась одразу ж заспокоюється.

Михась, на протилежність Вані, хлопчик кволенький, нервовий, біленький, з русявою голівкою й великими синіми очима. Він часто поглядає на стелю і, побачивши, як там згусла темрява, здригається і шулиться.

Тієї хвилини, коли ми з ними знайомимся, вони ведуть жваву, але трохи дивну розмову.

— А холодним ножем, либонь, боляче? — питає Михась, пильно дивлячись Вані у вічі.

— Це тільки раз боляче, а тоді нічого! — відповідає Ваня й поблажливо гладить Михася по голові.

— А пам'ятаєш, як кухар Михей різався! теж спершу все нахвалявся: заріжусь та заріжусь! а як різонув ножем по горлу, та як побігла кров...

— Ну, то й що ж що кухар Михей! Михейка і пошився в дурні! Потім, либонь, вилікувався... навіщо вилікувався? однаково покарали дурня; а ми вже так різонемо, щоб не вилікуватися!

— А ти ножі приготував, Ваню?

— А хіба ні! ще зранку вигострив! Тільки ти гляди мені! цур не відступатися!

Михась зітхнув потай; очі його спинилися на нагорілій свічці.

— Що, може, зняти з свічки... востаннє? — сказав він трохи схвильованим голосом.

— Чого з неї знімати? а я тобі ось що скажу, Михасю: коли ми це тепереньки зробимо, то безпремінно до раю потрапимо, бо ми ще маленькі й гріхів у нас нема! А замісто нас потрапить у пекло Катерина Панасівна!

— А Іванові Васильовичу буде за нас що-небудь?

— Ну, Івану Васильовичу, може, й простить бог! Адже він не по своїй волі тут чинить!

— А Катерину Панасівну, виходить, будуть мучити?

— Ще й як, братіку, мучитимуть! не доведи господи! Щонайперше на залізний гак за ребро почеплять, тоді змусять голими ногами по гарячій плиті ходити, потім сковороду розпечену язиком лизати, тоді залізним батіжжям по голій спині бити... та стільки, братіку, муки, що й сказати страх!

— А вона ж не витерпить, Катерина Панасівна?

— Що їй, чортиці такій, станеться! — витерпить! Та там, братіку, Михасю, на це не зважатимуть! Там, братіку, терпи! а не можеш терпіти — все-таки терпи!

Розмова на хвилину змовкла. Раптом на вулиці завив собака, завив жалібно й тужно, як уміють вити тільки собаки.

— Ач, це Трезорка покійника почув! — сказав Михась тремтливим голосом.

— Ну, то й що ж, що почув! звісно, почув! А ти, либонь, уже й перелякався?

— Ні, Ваню, я не боюсь! я так тільки... я тільки думаю, чого це собака завжди покійників чує?

— А того, що собака — друг людини! Ось кінь — теж друг людини, тільки він і не тямить, а собака — він усе розуміє, того й покійника чує!

— А що, Ваню, якби втопитись? — питає раптом Михась.

— Чудак ти, Михасю! Ти мені розкажи спершу, яка зараз вода? Ти скажи, літо зараз, чи як?

— Еге ж, зараз вода холодна... либонь, у воду шубовснеш, то й не витерпиш!

— Ото ж 'бо й воно! Втопитись — треба в ополонку лізти; та ще й борсатися станеш, вилізеш, далєбі! — скільки самої муки зазнаєш — зрозумій ти! А з ножом ловко! ножом як різонув себе раз, тут тобі й край! Звичайно, треба міцніше!

— І ніхто більше не битиме! — прошепотів Михась.

— І не битимуть! Візьмуть твою душу ангели й понесуть до престола божого!

— А бог — нічого?

— А бог питає: чому ви, раби божі, кінця життя не дочекалися? Навіщо, скаже, ви смертну муку дочасно прийняли? А ми йому все й скажемо!

— Ми все скажемо, як нас Катерина Панасівна мучилэ, як нам жити нестерпно стало, як нас цілісінький день усе били... усе били, та все тиранили!

Михась похнюпився, накіпїлі на серці сльози гарячим струмком хлинули з очей. І текли ці сльози, текли вільно, без зусиль, без гримас, як тече дозріле джерело з переповнених грудей землі-матері. Ваня став розважати плачучого.

— А ми ловко її завтра обдуримо, Катерину Панасівну, — сказав він: — завтра гості в неї при столі зберуться, а слугувати їй нікому буде!

Михась зітхнув у відповідь.

— Я й ножі всі поховав! — вів далі Ваня: — і їсти нічим буде.

А Михась все-таки ніяк не міг угамуватись; Ваня робив усе, що міг, аби тільки якось розважити його: спершу з свічки зняв, тоді глянув у вікно й сказав: «А борвій! борвій який розгулявся! ач! ач!»; нарешті, тоненьким

голоском заспівав: «Ой, ви ніченьки, темні ніченьки» — та Михась не тільки продовжував плакати, але, при звуках пісні, ще дужче розрюмсався.

— Рюмса ти! — сказав Ваня нетерпляче.

В залі загув годинник. Почувши ці шиплячі звуки, Михась здригнувся, востанне глибоко зітхнув і перестав плакати.

— Незабаром пані приїде! — боязко сказав він, налічивши дванадцять годин.

— Дождайся — незабаром! — відповідає Ваня: — ех, тепера б заснути добряче!

— Ні, ти вже не спи, Ваню, христа-ради!

— Либонь, боїшся?

— Боюсь! — признався Михась і весь зіщулився.

— От і дурень! скільки разів я тобі казав, що там нічого нема! — повчав Ваня, вказуючи на двері, які вели в неосвітлений коридор: — хочеш, я зараз туди піду?

Проте погрози своєї не виконав. Запала мовчанка, а разом з нею запала й тиша, тужлива, що ятрила серце, тиша... Хлопчики пильно вдивлялися в миготливе полум'я свічки; Ваня водив по столу великим пальцем, натискаючи його, від чого палець спочатку рухався рівно, а тоді став підстрибувати. На дворі знову завив собака.

— Ач, як він! ач, як він! — вимовив Ваня, а тоді додав: — а що, Михасю, де тепер Оля?

Оля була Михасева сестра. Це була гарненька, русява й біленька дівчина, дуже схожа на свого брата, їй було вісімнадцять років. З півроку тому вона невідомо куди зникла, й розповідей про це раптове зникнення ширилося серед двірні безліч. Говорили, що вона від поганого життя втекла, але говорили також, що й від сорому. Достовірно було те, що одного ранку вона пішла на річку прати й не повернулася; на березі було знайдено корзину з невипраною білизною, але ні одягу пралі, ні навіть тіла її ніде знайдено не було. Достовірно також, що два дні перед тим її було обстрижено й що вона через це плакала, рвалася й побивалася. Пані клялася й надсаджувала собі груди, запевняючи, що негідниця Ольгушка втопилася не через погане до неї ставлення, а щоб приховати свій сором. Проте вся ця подія була повита якоюсь гіркою таємницею, і невідомо було навіть, чи справді втопилася Ольга, чи тільки втекла. Під час слідства дехто з дворових людей посвідчив був, що життя Ольжине було «нехороше», але справник, який вів слід-

ство (оскільки подія сталася в приміському селі Катерини Панасівни), нічому цьому не повірив.

— Ну, ви все це брешете! ви кажіть правду, а не брешіть! — сказав він свідкам і тут-таки звелів запросити Катерину Панасівну.

Катерина Панасівна ахкала й посиалася на те, що в неї людей м'ясом годують. Покликали людей і спитали, чи справді їх годують м'ясом; відповідь була, що годують. Справник подумав, посопів і записав: «Поміщики утримують людей добре й навіть м'ясом годують».

— Чого ж ви, бестії, брехали? — звернувся він до дворових.

Дворові стояли бліді, переступаючи з ноги на ногу; у декого покусані були до крові губи. Катерина Панасівна помітила цю нерозкаяність і визнала за справедливе знепритомніти. Справник кинувся розважати її, вирядивши оторопілого Івана Васильовича по спирт. Наслідком усього цього було коротке, але сильне оголошення, написане рукою самого справника. Воно гласило:

«Вранці 24-го цього червня з сільця Полянок невідомо куди зникла дівка Ольга Никандрова, що належить відставному штабротмістрові Іванові Васильовичу Балящеву. Прикметами та дівка: на зріст висока, русява, волосся стрижене, обличчям біла, очі сині, ніс і рот помірні, особлива прикмета: над лівою ніздрию невеличка родимка; є підозра на вагітність. Забрала з собою дане їй поміщиком пістрьове плаття, в яке й була того дня вдягнена. Поліцейські начальства, у віданні яких та дівка-втікачка опиниться, благоволять перепровадити ону в Р-ий земський суд, щоб віддати за належністю».

Тим ця справа й закінчилася. Катерина Панасівна на якийсь час втихомирилась, але місяців через два зовсім забула про подію й почала жуїрувати життям по-давньому.

Катерина Панасівна була глибоко розбещеною жінкою, але не знаю, чи маю я право називати її лихою. Принаймні все місто до неї їздило, і цілий день у неї в домі було, як то кажуть, розливне море; все місто знало, які вона *фарси* виробляє над Машками й Ольгушками, а проте ніхто не зважувався висловлюватися про ці фарси не тільки відверто, а навіть натяком. Навпаки, її всі любили, тому що в своєму колі вона була пані весела й навіть добра, багатьом із своїх друзів робила різні послуги і всіх однаково добре приймала й годувала.

— Сьогодні у Катерини Панасівни при обіді в супі таргана подали,— розповідали про неї в місті: — що ж би ви гадали? Вона спокійнісінько собі покликала кухаря й наказала йому таргана з'їсти.

— Хвацька жінка!

— Бідова!

Дехто, звичайно, робив іноді припущення, «коли б, мовляв, не вскочити Катерині Панасівні за ці *фарси*», але очевидно, що в цьому разі сумнів заповзав зовсім не з приводу самих *фарсів*, а з приводу дієслова «вскочити». Самі ж *фарси* правили, сказати б, за брусок для виявлення свого роду дотепності, кривавості якої ніхто не помічав, свого роду винахідливості, ехидності якої ніхто не підозрівав.

— Сенька! іди, лизни грубу! — наказували Сеньці.

Сенька лизав грубу і облікав язика; він повертався увесь червоний, обличчя його якимось неприродно надималося, з очей видавлювалися сльози.

— Ну, дурню, ще ревти надумав! — казали одні.

— А пика, пика яка! — вигукували інші.

І потім лунав вибух загального веселого реготу.

Регіт — і більше нічого...

Чи не зрозуміло, що все це без злорадства робилося, що при цьому найголовніший розрахунок зовсім не в тому полягав, щоб завдати Сеньці болісного страждання, а в тому, щоб подивитися, яку Сенька пику кумедну скривить, як він надметься... Найлагідніші люди мовчали, коли Сеньку посилали лизати палаючу грубу, найлагідніші люди не могли злегка не пирснути, коли Сенька повертався, вчинивши свій подвиг, пихтячи, геть червоний... Вони мовчали й пирскали не тому, що схвалювали такого роду розваги, але просто тому, що такі вже часи гумористичні були.

Тепер все це якийсь тяжкий і страшний кошмар; це кошмар, від якого визволило Росію прекрасне великодушне слово царя-визволителя*... Так, воно одне. Бо хто ж може ручитися, чи не лизав би без цього слова Сенька гарячу грубу і досі? Чи не ходила б дівка Ольга Никандрова й досі стриженою й обльованою гістьми своєї пані? Де гарантії протилежного? В звичаях, чи що? Та хіба не відомо, що слов'яни мають вдачу веселу, легку й не здатну заглиблюватись? У сльозах, чи що? Та хіба не відомо, що сльози, які при цьому капають, капають всередину, капа-

ють кривавими краплинами на серце й усе накипають, все накипають там, доки не перекиплять зовсім?

Ніколи не буває зло так сильно, як тоді, коли воно не відчувається, коли воно, так би мовити, розлите в повітрі.— «Хіба це зло? — кажуть тоді сумлінні досліджувачі, які мають звичку розглядати предмети не з одного, а з усіх боків: — це не зло, а просто порядок речей!» — та на цьому й заспокоюються.

Хто ж може твердити, що такому порядку речей не судилося тривати і ще багато років, якби сильна воля не витягла нас із темряви кривавої добродушності й безодні єхидних веселощів.

Повторюю: це був тяжкий і страшний кошмар, в якому й ті, хто гнітив, і ті, кого гнітили, були однаково жалюгідні.

Нагадування про сестру вплинуло на Михася болісно. Він раптом, наче під тягарем якимось, пригнувся; біде його личко стало білішим від полотна, і на необсохлих ще очах знову блиснула сльозорясна хмара.

— А вона ж до пані з'являлася! — продовжував Ваня.

— Брешеш ти! — схлипував Михась ледве чути.

— З'являлася — це правда! Ключниця Мотрьона казала, що пані, наче мертва, з спальні на ту пору вибігла, ні кровиночки на лиці нема.

— Брешеш ти! вона жива! — наполягав Михась, зовсім захлинаючись сльозми.

— Ну, братіку, ні! це ти постривай! Вона втопла — це вже як двічі два! Чого ж бо їй тоді до пані з'являтися, якби вона не втопла!

— Брешеш ти! брешеш все! — кричав Михась, з яким мало не сталася істерика.

— Ну, і знову ж таки ти дурень! Чого ти розрюмсався. Відома річ, нам один кінець!

Михась замовк. Він, очевидно, щось пригадував. Пригадував він, як Оля, проходячи повз нього, нашвидкуруч поплескувала його по щоці й примовляла: «Дурненький ти мій!»; пригадував він, як Оля одного разу надягла на нього чистеньку новеньку сорочечку й сказала при цьому: «Ну, носи тепер на здоров'я, Михасю ти мій!»; пригадував він, як одного разу Оля вибігла до лакейської геть біда, з очей її струмками бігли сльози; пригадував він голос, що благав пощади, голос спотворений, вимучений, що кричав: «Матінко, Катерино Панасівно, не буду! батечку, Іване

Васильовичу, не буду!», пригадував він, як упала з-під ножиць довга руса коса Ольжина, як Оля билася й кидалася...

«Ой, не треба! не ріжте!» — лунав в ушах Михася знайомий благальний голос, лунав з такою виразністю й чіткістю, що він раптом повірив... Він повірив, що Оля померла справді й що це вона, саме вона, з'являється до пані й мучить її ночами. Йому здалося навіть, що вона й зараз із ними, що вона кличе його.

— А Оля тут! — сказав він зляканим голосом.

— Ну, це ти вже брешеш! — відповів Ваня, а тимчасом сам здригнувся й інстинктивно позирав довкола.

— Йй-богу, тут, — наполягав Михась.

— Дурень ти! кажуть тобі, нема нікого! Чого ж її з'являтися до нас? ти зрозумій, чого покійник з'являється? покійник з'являється, щоб мучити, а нас за віщо мучити вона буде? Ми ж Олю не займали, Оля була добра... сге ж, вона добра була дівка!

— Оля була добра! — машинально повторив Михась і ласкаво поглядав на свого товариша.

— Стривай-но, я по кутках подивлюсь! — продовжував Ваня, немовби з єдиною метою заспокоїти Михася; але очевидно було, що він був не від того, щоб заспокоїти й самого себе.

Ваня підвівся з лави й спочатку глянув під стіл; потім обійшов усю кімнату і в кутках навіть понишпорив по стіні; тоді зазирнув у двері, що ведуть до коридора. Ніякого видіння ніде не виявилось.

— Ну ось, і нема нічого! — сказав він, сідаючи на старе місце.

— Оля була добра! — задумливо повторив Михась.

— За добрість її й двірня вся любила! Пам'ятаеш, Стьопка як побивався, коли вона зникла? Стьопка, кажуть, одружитися з нею хотів?

— Виходить, його за це на ту пору в часть послали?

— За це, за це саме... Стьопка тоді пані каже: «Краще, каже, Катерино Панасівно, ви мене тепереньки в солдати віддайте, а служити, каже, я вам не хочу!»

— Чи бач!

— А пані каже: «Ні, каже, Стьопонька! в солдати я тебе не віддам, а ось у пастухах ти в мене згниєш!» І гние!

— І чому тільки вона його в солдати не віддала?

— А тому, братіку, така в неї вдача!

— А в солдатах, Ваню, добре ж?

— Ну... хто ж його знає! Та все ж, видно, краще, як у нас; у нас яке вже там життя!

Михась знову задумався; він хотів сказати Вані, що краще було б у солдати піти, ніж... але на цьому думка його урвалася, очевидно він боявся розсердити Ваню й показати себе в його очах боягузом.

— А знаєш що, Михасю? — раптом спитав Ваня.

— Чого тобі?

— Ходімо-но ми, обійдемо кімнати... подивимось!

Михасеві одразу ж промайнуло: востаннє!

— Ходімо, Ваню,— сказав він.

Ваня зняв із свічки й пішов уперед.

— Оце, братіку, зала! — сказав він, коли прийшли до першої кімнати.

— Зала! — повторив за ним Михась.

— Вклоняйся, братіку, тепер на всі чотири боки! — напучував Ваня.

Михась вклонився на всі чотири боки; Ваня зробив разом з ним те саме.

Таким чином обійшли вони всі кімнати й скрізь попрощалися; дійшли, нарешті, до крайньої кімнати, де стояло широке двоспальне ліжко.

— Ач їх! — сказав Ваня й не тільки не вклонився на всі чотири боки, а ще й плюнув.

— Знаєш що! — продовжував він: — засвіtimo тепер лімінацію! адже чаклунка ще довго, либонь, не прийде!

— Засвіtimo! — погодився Михась, і на обличчі його блиснула по-дитячому радісна посмішка.

З усього видно було, що вдача Михася була вдачею ніжною, жіночною, артистичною; він любив, коли в кімнаті бувало світло й свіжо, і навпаки, мурмосився в темряві і задушливому повітрі передпокою. З усього було видно також, що Ваня знав про цю властивість Михася й прагнув чим-небудь догодити йому.

Засвітили ілюмінацію справді блискучу; Михась забажав бути господарем, Ваня погодився бути гостем. Та тільки-но встигли господар і гість сісти з ногами на диван, тільки-но встиг господар звернутися до свого гостя із звичайним питанням про здоров'я, як у передпокою несамовито задзвонили. Господар і гість кинулися гасити свічки, але спохвату діло не ладилося; пролунали дзвінки ще більш несамовиті і нетерплячі.

Нарешті, свічки сьак-так загасили й кинулися в передпокій. Це через двері Ваня чув, як пані сердитися зволили.

— Це все хлопчиська-мерзотники! — говорила вона з великим гнівом: — ось пождіть!

— Заспокойся, серденько! — умовляв Іван Васильович: — може, це братік Никанор Панасович приїхав!

В цей час Ваня відімкнув зовнішні двері.

— Братік Никанор Панасович тут? — було перше запитання пані.

— Ні.

— Хто ж свічки в залі засвічував?

— Ніхто не засвічував.

— Негіднику!

Сильний удар збив Ваню з ніг.

— Хто засвічував свічки в залі? — накинулася пані на Михася, який стояв ні живий ні мертвий.

— Йй-право, ні.— ледве-ледве прошепотів Михась.

— Довго ви мучити нас будете? — якимсь неприродним голосом закричав Ваня, схопившись з підлоги, й не встиг ніхто оком моргнути, як він уже вп'явся в рот і ніс Катерини Панасівни.

Катерині Панасівні стало зле; Ваню насилу відтягли від неї, бо він наче завмер і заляк увесь. Катерину Панасівну повели під руки до спальні, причому Іван Васильович примовляв: «І як це тобі, матінко, не соромно хвилюватися через цих хамів!» Ваню теж вивели на кухню; він не плакав, а тільки кричав; очевидно, вся істота його була глибоко, вкрай збуджена, аж він не володів собою, і цей різкий неприродний крик вилітав з його грудей поза його волею. Вся двірня страшенно переполохалася й збіглася навкруги Вані: заходилися його відтирати й насилу втихомирили. Коли крики вгамувались, Ваня одразу міцно заснув.

Чи тому, що Катерина Панасівна справді занедужала, чи тому, що челядь доповіла про несамовитість, в яку впав Ваня, але розпорядження відносно хлопчиків тієї ночі ніякого не було зроблено. Сказано було тільки тримати обох у кухні. Михась ліг біля Вані, але довго не міг стулити очей. Завтрашній день поставав у його збудженій уяві з усіма подробицями, з усіма жахливими катуваннями. Привиджувалися йому жмути різок, привиджувалася йому Катерина Панасівна; обличчя її немовби палало, на голові наче гадюки вививалися, роззявляючи роти, з яких висувалися

вогняні жала. Ваня інколи стогнав, дворові довкола безтурботно спали. Михасеві стало страшно...

«Ой, не треба! Ой, не ріжте!» — лунало в нього в ухах, і образ сестри майорів у нього перед очима, немов живий, але не в затрапезному зношеному платті, а увесь білий, прозорий, увесь наче осяяний чарівним блиском.

Нарешті, десь о третій годині він заснув.

О четвертій годині Ваня збудив його. Довго дивився на нього Михась враженими, що злипалися, очима, довго не міг зрозуміти, де він і що з ним.

— Пора! — шепотів Ваня.

Михась здригнувся, але все ще не розумів.

— Вставай! — наполягав Ваня.

Михась машинально встав і машинально одягнувся. Вони вийшли в сніг; холодне повітря обдало їх з усіх боків і трохи отверезило Михася. В руках у Вані були ножиці; він спритно скинув з себе козакин і заходився різати його на клапти.— Не діставайся нікому! — шепотів він якимось злобно й зосереджено.

Потім він скинув з себе чоботи й проштрикнув у кількох місцях головки.

Михась дивився на це і раптом в ньому спалахнула якась пристрасна жадоба життя. Він ухопив себе обома рученятками за горло, став метатися й заплакав.

— Рюмсо! йди спати! — вимовив Ваня.

— Ні! ні! — заїкався Михась: — ні! ні!.. я піду! я, їй-право, піду!

— Чого ж ти реवेश? Хіба вчора не бачив?

Вони вийшли в двір і перелізли через паркан. На вулиці нікого не було, і непробудна тиша панувала в усьому місті. Дворовий собака Трезорка кинувся був до них з ласкавим скавчанням, але Ваня показав йому кулак, внаслідок чого він махнув разів зо два хвостом і югнув у свою конуру. Ранок був не так холодний, як сирий і туманний; наче хмара якась висіла над вулицею, наче імла, наповнена голчастими атомами, застинала повітря. Ваня був у самій сорочці, йому стало холодно.

— Ну, братіку,— сказав він,— це я даремно... даремно, значить, я тепереньки козакин свій порізав!

Михась не відповідав йому; взагалі він діяв якимось хворобливо, наче горів, і уперто горів у ньому непорваний струмінь життя, але не знав, як йому виявити себе, як провратися назовні.

І ось перед ними яр; у цьому яру умовилися вони здійснити свій намір; Ваня гадав, що там ніхто не перешкодить, ніхто не зможе прийти швидко на допомогу.

Ваня спустився вниз і пішов уперед; він був бадьорий, а тимчасом знадливі солодкі голоси життя говорили і в ньому; він сміявся, а тимчасом у грудях його закипало якесь пристрасне жадання; він ішов і гострив один об другий ножі; але звук, який від цього виникав, був якийсь невеселий, уривчастий звук; він відчував, що всередині його все горить, а тимчасом бідне, схудле тіло ходором ходило від проймаючої вогкості й холоду... Михась ішов за ним слідом і, як і раніше, був у якомусь забутті.

На світанку будочник, який спокійно спав у своїй будці, був розбуджений проїжджими дядьками. Дядьки чули стогін у яру й шанобливо доповідали про це охоронцеві громадської тиші.

— Матінко! рятуйте! — продзвеніло цієї самої хвилини в повітрі.

Спустились у яр і знайшли двох хлопчиків, з яких один був вдягнений у козакин, другий — у самій сорочці. Ваня був мертвий, але Михась був ще живий. Непевна, тремтлива рука кількома прийомами різнула ножем по горлу, але несміливо й нерішуче.

Жадоба життя виявила себе і восторжествувала.

СІЛЬСЬКА ТИША

Ранок. Кіндрат Трифонович Сидоров спав уночі погано і в глибокій тузі тиняється по спустілих кімнатах сільського свого будинку. Кімнат цілий довгий ряд, і тинятися є де; колись він пишався цим рядом залів, віталень, диванних та ін., і навіть називав його анфіладою, вимовляючи *н* трохи в ніс, тепер він ставиться до анфілади іронічно і, приймаючи гостей, говорить просто: «а от і сараї мої!»

Надворі зима і стужа; в кімнатах холоднувато, вікна злегка запушило снігом; вид з цих вікон невтішний: земля вкрита білою пеленою, річка скута, двірські хати замело кучугурами, село видається здалеку якоюсь потворною купою почорнілої соломи... біло, голо й нудно!

Походить-походить Кіндрат Трифонович і зупиниться. Іноді потре себе долонею по животі і злегка постогне, іноді підійде до вікна і потарабанить у шибку. Он там по дорозі їдуть одиночкою сани, в санях розвалився мужик; проїжджає повз панський будинок і шапки не скидає.

«Гаразд!» — думає Кіндрат Трифонович.

І знову починає ходити по своїх сараях і знову зупиниться. Подивиться на чоботи, чи просторо сидять вони на нозі, витягне ногу, щоб пересвідчитися, чи міцно штрипка пришита та чи не морщать штани.

— Іванку! квасу! — гукає Кіндрат Трифонович.

Іванко біжить з лакейської і подає на підносі склянку пінливого квасу. Та Кіндратові Трифоновичу здається, що він не подає, а тиче.

— Чого ти тичеш? чого ти мені тичеш? — накидається він на Іванка.

— Зовсім я не тичу! — відповідає Іванко.

«Гаразд!» — думає Кіндрат Трифонович.

І знову починається ходіння. Кіндрат Трифонович зупиняється перед настінним годинником і пильно дивиться на циферблат; посередині циферблата великими літерами зображено: London, а внизу дрібнішим шрифтом: Nossoff à Moscou¹. Все це він сто разів бачив, сто разів говорив дотепи про все це, та він все-таки дивиться, ніби хоче видавити з напису якийсь новий, нечуваний ще дотеп. Годинник стукає розмірено й одноманітно: цок-цок, цок-цок; Кіндрат Трифонович вторить йому: «цоку-цоко, цоку цоко», притупуючи в такт ногою. Нарешті, і це набридає; він знову підходить до вікна і починає вдивлятися в село. Звідти не чути жодного звуку; тільки сірі димки в'ються над хатинами добрих поселян. Кіндратові Трифоновичу, не знати чого, спадає на думку слово «антагонізм», і він починає співати: антагонізм! антагонізм! вимовляючи літеру *n* в ніс. Все це закінчується свистом, на який знову вбігає Іванко.

— Ти чого на мене очі витріщив? — накидається на нього Кіндрат Трифонович.

— Зовсім я не витріщив! — відповідає Іванко.

— Гаразд! — говорить Кіндрат Трифонович: — іди поклич Гафійку.

За хвилину з'являється Іванко і доповідає, що Гафійка не йде.

— Чому ж вона не йде?

— Каже: не піду.

— Тільки й каже?

— Тільки й каже.

— Гаразд!

В голові Кіндрата Трифоновича зріє думка: він вирішує все витерпіти, все знести до приїзду станового. Тому, хоч всередині у нього і кипить, та він цього не виявляє; він навіть нікому не перечить, а тільки думає: гаразд! і мовчить... до приїзду станового.

Не далі, як учора на ніч, Іванко знімав з нього чоботи і раптом, з доброго дива, пирснув.

— Ти чого, шельмо, смієшся? — поцікавився Кіндрат Трифонович.

— Зовсім я не сміюся! — відказав Іванко.

— Отака бестія! сміється та тут тобі в очі ще й відмагається!

¹ Носов, Москва.

— Чого мені відмагатися? якби сміявся, то і сказав би, що сміявся! — упирався Іванко.

— Гаразд!

Відтоді в ньому засіла думка, відтоді він вирішив терпіти. Одне тільки непокоїть його: всі свої грубощі Іванко робить на самоті, тобто тоді, коли перебуває з Кіндратом Трифоновичем сам на сам. Вийде Кіндрат Трифонович на вулицю — Іванко біжить попереду, сніг розгрібає, питає, чи не змерзли ніжки; прийде до Кіндрата Трифоновича староста — Іванко раз у раз просовує у двері свою голову і питає, чи не треба квасу.

— Послужливий хлопець! — зауважує староста.

— Гм... так... послужливий! — бурмоче Кіндрат Трифонович і обмірковує якийсь план.

Він лічить обра́зи, заподіяні йому Іванком, і думає, як би це викрити його, щоб і викрутитися не можна було. Недавно, наприклад, Іванко, подаючи панові чаю, скорчив гримасу; якби можна було зробити, щоб ця гримаса так і застигла до приїзду станового, тоді було б незаперечно видно, що Іванко грубіянив. Іншим разом, на запитання пана, яка на дворі погода, Іванко відповів: «Холоднеча», але відповів таким тоном, що, коли б можна було, щоб тон цей застиг у повітрі до приїзду станового, то, звичайно, ніхто б не усумнився, що Іванко грубіянив. І ще одного разу, коли пан якось робив Іванкові реприманд з приводу недбайливо вичищених чобіт, Іванко, нічого не відповідаючи, відставив ногу; якби можна було, щоб він так і застиг у цій позі до приїзду станового, тоді зрозуміло...

— Ні, хитрий, бестія! нічого з ним не вдієш! — вигукує Кіндрат Трифонович і ходить, і ходить по своїх сараях, ходить доти, що й підлога наче скаржиться і стогне під його ногами: та сідай-бо ти, христа-ради!

Він уже давно примітив, що між ним і Іванком виникла якась холодність, якась напруженість відносин. Почувши, що про цей предмет докладно пояснюється в книжці, яка зветься «Русский Вестник», він поїхав до сусіда, взяв у нього книжку і довідався, що така напруженість відносин зветься становим антагонізмом.

— Ну, а далі як? — допитувався Кіндрат Трифонович, але книжка вказувала тільки, що про цей предмет докладніше пояснюється в іншій такій самій книжці.

— Воно, звичайно, — міркував з цього приводу Кіндрат Трифонович: — воно звичайно... Іванко чоботи чистить,

а я їх взуваю; Іванко груби палить, а я коло них гріюсь... авжеж, це воно!

Відтоді слово «антагонізм» так врізалось в його пам'ять, що він не тільки поклав його на музику, але навіть вживає для виявлення всіляких почуттів та думок.

І ходить Кіндрат Трифонович по своїх спустілих сараях, ходить і зупиняється, ходить і мріє. Потроху думка його покидає Іванка-негідника і переходить на інші предмети. Він думає про те, що раптом наступного літа по всіх навколишніх маєтках посуха, а в нього, в одного все дощі, все дощі; що навколишні поміщики не зберуть і на насіння, а він усе вдсятеро, усе вдсятеро. Він думає про те, що навколо все тихо, а у нього в маєтку раптом землетрус; чути підземний шум, люди в паніці, тварини охоплені жахом...—раптом—вв!.. зз!.. жж!.. і, о радість, на тому самому місці, де в нього ріс миршавий чагарник, за одну хвилину виростає високий та густий ліс, за який йому відразу дають по двісті карбованців за десятину. Він думає про те, що селяни його підторгували, що вони пам'ятають його благодіяння і підносять йому соболеву шубу на п'ятнадцять тисяч карбованців. Він думає про те, що в Москві згоріло все сіно, згоріли всі дрова, невідомо де дівся весь хліб, що в нього, навпаки, внаслідок власної благорозумної економії, а також внаслідок різних милостей природи всього цього нагромадилося сила-силенна, що він возить і продає, возить і продає... Він думає про те, що вийшло розпорядження ні в кого нічого не купувати, окрім як у нього, Сидорова, за те, що він, Сидоров, у таку-то достопам'ятну годину, пожертвував із селянського запасного магазину стільки-то четвертей, та потім ще стільки-то четвертей і тим виявив ретельність нечувану і співчутливість, наслідування гідну... Він думає про те, що в домі його зібрались навколишні поміщики і що він пояснює їм переваги вільнонайманої праці над кріпосною. «Звичайно, панове,— каже він їм: — тепер поміщик не може одержувати прибуток, якщо сидітиме склавши руки, як це велося раніше; звичайно, він насамперед повинен докласти своєї особистої праці, своєї особистої, так би мовити, розпорядливості...»

Та от думки його, від посиленої роботи, починають плутатися. Перед очима в нього, від безупинного кружляння по кімнаті, з'являються зелені кола; біла дзвіниця, що стоїть перед панським будинком, починає немов пританцьовувати; двірська молодиця, яка проходить двором, наче не йде, а на

одному місці похитується, і щось у неї під фартухом, щось у неї під фартухом...

— Істи мені хочеться, чи що? — питає сам себе Кіндрат Трифонович і з злобою помічає, що стрілка годинника показує лише десять.

— А в неї під фартухом таки щось є, — продовжує він, але не дає своїм припущенням далі розвиватися, а тільки додає: — гаразд!

Набридло ходити, набридло думати... Кіндрат Трифонович сідає на диван і помічає, що порох зі столу не зменшено. Колись, тобто до «антагонізму», він скипів би, побачивши таке безладдя, він гукнув би Іванка і одразу ж дав би йому прочухана. Тепер це безладдя йому більш приємне, аніж прикре, бо він вбачає в ньому доказ.

— Іванку! — гукає Кіндрат Трифонович, і в голосі його чути вже торжество перемоги: — це що?

— Стіл! — відповідає Іванко байдужісінько.

— А на столі що?

— Порох.

— Ну?

Іванко мовчить.

— Гаразд! — каже Кіндрат Трифонович і за хвилину має приємність чути, як Іванко хихикає з кимсь у передпокої.

Кіндрат Трифонович знову віддається мріянню. Він мріє про те, як добре було б, коли б він був живописцем; тоді він змалював би нахабну Іванкову пику в ту мить, коли він відповідає: «порох», і подав би цю картинку становому. Але з другого боку, де ж запорука того, що становий не сприйме цієї картинки за вигаданий витвір особистої його, Кіндрата Трифоновича, фантазії? де свідки, які підтверджували б, що Іванко, відповідаючи: «порох», мав саме такий, а не інший вираз обличчя?

— О, хай йому дідько! Ці приказні завжди із своїми канцелярськими заковиками! — вигукує Кіндрат Трифонович і починає надумувати мріяння більш практичні.

Він мріє про те, як було б добре, коли б становий знацька, у цю саму хвилину, виріс із землі, так, щоб Іванко не стямився і ніяк не встиг стерти порох зі столу. Уявляє він собі здивовану, очманілу Іванкову пику і мимоволі і солодко хихикає.

— «Порох», — передражнює він Іванка, майже пританцьовуючи на місці.

— Це що? — грізно запитує Іванка уявний становий.

— «Порох»,— знову передражнює Кіндрат Трифонович і знову пританцьовує на місці.

Становий, нарешті, переконується; він наказує зрубати цілу березу і вручає її десяцьким. Іванка виводять... Наступного ранку Іванко з'являється шовковий; весь день щось чистить і витирає, весь день підмітає підлогу та поправляє панову постіль, весь день наставляє самовари та помішує у грубах...

Але, з другого боку (о, хай йому дідько!), де ж запурука того, що становий саме накаже березу зрубати? Де запурука того, що він не відповість Кіндратові Трифоновичу, що він і сам міг би стерти порох зі столу?

— О, хай йому дідько! ці приказні завжди із своїми канцелярськими заковиками! — вигукує Кіндрат Трифонович і починає надумувати мрії ще більш практичні.

Він мріє, що ніяких заковик більше немає, що він кличе станового (який і стоїть тут саме для того, щоб заковик не було) і каже йому: — «Іванко мені скорчив гримасу!»

— Зараз,— каже становий і мчить щодуху розпорядитися.

Потім він знову кличе станового і каже йому: — «Іванко пороху зі столу не стер!»

— Зараз,— каже становий і мчить розпорядитися.

Та ось знову думки плутаються, знову з'являються зелені кола, знову пританцьовує довга біла дзвіниця. Набридло сидіти, набридло думати...

— Дідько його знає, мені їсти хочеться, чи що? — знову запитує себе Кіндрат Трифонович і з тугою позирає на годинник. Туга переходить в ненависть, бо стрілка годинника показує пів на одинадцять.

— За попом послати, чи що? — міркує Кіндрат Трифонович і тут же вирішує, що послати неодмінно треба.

Кіндрат Трифонович чоловіча не злий і навіть поблажливий до своїх домочадців, але з деякого часу вдача в нього якось дивно змінилася. Іванко, з властивою йому легковажністю, говорив про цю зміну, що Кіндрат Трифонович з глузду з'їхав; ключниця Мавра висловлювалася скромніше і казала, що пан замислюється, що на нього находити. Хоч би там як, але зміна існувала і сталася, мабуть, чи не в ту хвилину, як він прочитав, що є на світі якийсь становий антагонізм. З того ж таки часу він з'явив собі, що він — одна сторона, а Іванко — друга сторона,

і що вони повинні боротися. Іванко представляв інтереси всіх, хто чистить чоботи і топить груби, Кіндрат Трифонович — інтереси всіх, хто носить чоботи і гріється біля нагрітих груб. Зрозуміло, що сторони ці не можуть розуміти одна одну і що з цього повинен виникнути антагонізм. І от він бореться ранком, бореться під час обіду, бореться до пізньої ночі. Але Іванко не розуміє, що таке антагонізм, і, очевидно, уникає боротьби. Він виконує свої обов'язки, як і досі, тобто, як і досі, не стирає порошу зі столів, як і досі, забуває позатикати кагли в грубах, а Кіндрат Трифонович вбачає у всьому грубі міни, злісні пози à la негліжé з відвагою і намагається Іванка викрити. З цього виходить, що Іванко, тільки-но заб'ється у передпокій, насамперед починає хихикати і удавати, що пан до нього чіпляється. Кіндрат Трифонович чує це і каже: «ач, шельма, сміється!», а того ніяк зрозуміти не хоче, що Іванко навіть і не підозрює, що, йому, Кіндратові Трифоновичу, хочеться боротьби. І отак, зморившись до вечора, обое засинають; Кіндрат Трифонович бачить, уві сні, що він перетворився на ведмедя, що він підім'яв Іванка під себе і торжествує; Іванко бачить уві сні, що він третю добу все чистить той самий чобіт і ніяк вичистити не може.

— Що воно за диво! — кричить він уві сні і, мов очманілий, схоплюється з одра свого.

«Ач, каналія, навіть уві сні не дає спокою!» — думає у цей час Кіндрат Трифонович, якого збудив неприродний крик Іванка.

І отак минає день по дню. Виграє від цього безумовно один тільки Кіндрат Трифонович, тому що таке проведення часу принаймні сповнює його порожні дні. Відколи почалася «перевага вільнонайманої праці над обов'язковою», відколи, з другого боку, опікунська рада зачинила свої гостинні двері, глупівські села занепали та спустіли. Займатися зовсім нічим та й нема для чого: все одно нічого не вийде. Кажуть, ніби це від того сталося, що кредиту нема і що Сидоровим піднятися нічим; можливо, скарга ця і справедлива, проте Сидорових вона ні в якому разі стосуватися не може. Брак кредиту не губить, а рятує їх, бо якби в них були гроші, вони накупили б собак, а не те, щоб корисне щось для душі зробити. А тут ще підводиться! Повторюю: села занепали і спустіли; на селі робити нема чого, бо, однаково, нічого не вийде. Того, що оживляло їх у минулому, як-от: взаємні банкети та частування, а також

розпорядження на стайні, того тепер вже не може бути; перших — через брак кредиту, других — тому що не дозволені. Як же з'яяти, як витратити прокляті дні свої? Мимоволі вчепишся за антагонізм, хоч по суті ніякого антагонізму немає і не було, а було та є одно: «ви наші годувальники, а ми ваші діти!» От і Кіндрат Трифонович учепився за антагонізм, і хоч він не признається в цьому, а все-таки життя його відтоді стало якось змістовнішим. Припаймні тепер у нього є політичний інтерес, є політичний ворог — Іванко, проти якого він спрямовує всю діяльність своїх розумових здібностей. Дивись, аж день і канув непомітно у вічність, а там і другий настав, і другий канув...

Та от і панотець прийшов; Кіндрат Трифонович чує, як він сякається і відкашлюється у передпокої, і з нетерпінням бурчить:

— О, бодай йому!.. сякатися ще вигдав!

Панотець — чоловік маленький, пухленький, обличчя в нього лагідне, але водночас і погрозливе, ніби воно говорить: «а от почекай! скажу вже я тобі проповідь!» Ходить панотець, немов лебідь пливе, рукою поводить розмашисто, розмовляє розмазисто. Ніс у нього, через раптовий перехід з холоду в тепло, вологий, на вусах висять зледенілі бурульки.

— Нудьга, панотче! — каже Кіндрат Трифонович, після взаємних привітань.

— Можна молитвою, розважитися! — відповідає панотець, і при цьому обличчя його осміхається.

— Та ну-бо!

Мовчать.

— Сидів-сидів, мовчав-мовчав, — починає Кіндрат Трифонович: — аж одур напав! Чого тільки не передумав! Хоч би вже ти, панотче, паству напоумив, чи що!

— Хіба негоже щось помітили! — відповідає панотець, і на обличчі його з'являється жалість, змішана з переляком.

— Та що! грубіянять геть усі, та й годі!

— Непохвально!

— Просто віку вкорочують, хами!

— В кому ж ви найбільше такий настрої помічали, Кіндрате Трифоновичу?

— В усіх! Від малого до великого — всі грубіянять! Та ще як грубіянити навчилися! Ані слова тобі не каже — а грубіянить! слугує тобі, каналія, склянку води подає — а грубіянить!

Панотець сумовито похитав головою і крикнув.

— І в багатьох такий настрої помічаєте? — бовкнув він, забувши, що повторює своє попереднє запитання.

— Та кажуть-бо тобі: у всіх! у всіх! Ну, чуєш-бо ти: у всіх, у всіх!

Панотець злегка підхопився і відкинувся назад, неначе обпікся. Знову мовчать.

— Що ж це за нудьга така! — починає Кіндрат Трифонович: — чи не звеліти, щоб закуску подали?

— У благоврем'ї і їжа не вадить.

— А не у благоврем'ї як?

Панотець знову підхоплюється і відкидається назад.

— Ну й сиди не ївши! навіщо дурниці мелеш?

Мовчать.

— Не люблю я, коли ти дурниці мелеш!

Мовчать.

— І кого ти цими дурницями здивувати хочеш?

Панотець червоніє. Кіндрат Трифонович важко зітхає і каже:

— Ох, нудьга, нудьга яка!

— Час неблагопотребний, — наважується панотець, але зараз же виявляє неспокій, тому що Кіндрат Трифонович дивиться на нього суворо.

— І звідки ти отаких дурних слів навчився? казав би просто: непотребний час! — суворо говорить Кіндрат Трифонович.

Знову настає мовчання, яке зрідка переривають глибокі зітхання Кіндрата Трифоновича. Панотець виймає хустинку з кишені і починає витирати нею між пальців.

— Чого це я все зітхаю! чого це я все зітхаю! — каже Кіндрат Трифонович.

— О гресе-х... — почав було панотець, та не закінчив, а тільки пискнув.

— Тьху ти!

Мовчать.

— А ти чув, що Скуракін цими днями отакого, як ти, попа відшмагав? — питає раптом Кіндрат Трифонович.

— Сс... значить слідство наряджено?

— Так, брате, той так само без кінця говорив: «О гресех» та «благоутробно» — ну, і відшмагав.

Всю цю історію Кіндрат Трифонович щойно вигадав, і ніякого попа Скуракін не шмагав. Але йому так сподобалася ця вигадка, що він навіть повеселішав.

— Так, брат, права наші ще не кінчилися! От надумав відшмагати — і відшмагав! Візьми з нього!

— Одначе, дозвольте, Кіндрате Трифоновичу! Осмілююся думати, що пан Скуракін діяв не по закону.

— Ну! По якому там ще закону! Звісно, шмагають не по закону, а за звичаєм!

— Дозвольте, Кіндрате Трифоновичу! Я все-таки осмілююся думати, що пан Скуракін не мав ніякого права!

— Відшмагав — та й годі!

— Відшмагати не довго...

— Авжеж... і довго, і не довго... а відшмагав!

Панотець крякнув; він явно був ображений. Що ж це таке насправді? І з якої речі Кіндрат Трифонович завів таку пусту матерію? і чи не містять слова його фігури іноказання?

— Виходить, отак всіх відшмагати можна? — сказав він з помітним хвилюванням.

— Всіх!

— Отже, і... — панотець не договорив.

— Отже, і...

Панотець образився остаточно. Потроху, він так рознервувався, що навіть підвівся і почав прощатись.

— Хай уже я, Кіндрате Трифоновичу, іншим разом прийду, коли буде сприятлива хвилина, — сказав він.

— Стривай-но! куди ти? це ж я пожартував!

— Неблагообразно жартувати зволите!

— Тьху, чорт! знову ти із своїм благоутробством! кажуть-бо тобі: пожартував!

— Ні, Кіндрате Трифоновичу!

— Чуєш, що кажуть: пожартував!

— Ні, Кіндрате Трифоновичу!

— Ну, й забирайся! ну, й згинь! Тільки ти мені дивись: ні всенощних, ні молебнів... ні-ні!

— І не треба! адже власну душу не спасете!

Панотець пішов, у передпокої знову почулося відкашлювання й ськання. Кіндрат Трифонович знову відчув приплив туги.

— Гей! повернути його! — гукнув він.

Іванко побіг, але повернувся з відповіддю, що панотець не йде...

— Сказати йому, що я вмираю!

Панотець повернувся, але зупинився на порозі.

— Чого вам, добродію, треба? — спитав він із гідністю.

— Та сідай-бо ти!

— Ні, і вдома посиджу!

— Ну, годі! благопрости ти мене, поблагорозмовляй ти зі мною! Ну, бачиш?

Панотець вагався.

— А то, давай пожуємо чого-небудь! А якщо і це не подобається, то поблаготрапезуємо!

Панотець плавним кроком підійшов до стільця і сів. Та він все-таки ще не зовсім заспокоївся, бо знову витяг із кишені хустинку і почав витирати нею між пальців.

Приносять горілку; Кіндрат Трифонович наливає чарку і підносить панотцеві; але в ту хвилину, коли той вже майже торкається чарки рукою, Кіндрат Трифонович робить швидкий маневр і миттю випиває горілку сам. Панотець крикає і знову позирає скося на шапку. Проте на цей раз все минає благополучно.

— Я гадаю на той рік молотарку виписати! — говорить Кіндрат Трифонович, а сам у цей час думає: «дуля з маком! на які це ти гроші випишеш!»

— Це корисно, — відповідає панотець: — і селяни від вас навчитись зможуть.

— Я і сіноворушилку куплю, — невгаває Кіндрат Трифонович: — та от ще сівалка така є...

— Сс... — вимовляє панотець.

Мовчать. Випили по другій.

— В мене маєток добрий! — каже Кіндрат Трифонович.

Панотець, невідомо від чого, раптом простягає руки, немовби хоче обійняти неосяжне.

— Авжеж! Треба правду сказати, що добрий! треба тільки рук докласти! — веде далі Кіндрат Трифонович: — от я з наступного року молоко в Москву возити буду!

— Екіпажі, виходить, такі зробите?

— Атож! Припустимо, наприклад, що корова дає... ну, хоч відро на день!

Панотець крикає і відкидається назад.

— Атож... Ну, хоч відро на день! покладемо хоч по вісім гривень за відро... скільки це буде?

Кіндрат Трифонович замислюється і через неухважність випиває третю чарку. Панотець з'їдає грибок.

— Самого торфу скільки в мене! — раптово вигукує Кіндрат Трифонович.

— Виходить, торфом торгуватимете? — питає панотець і, приклавши руку до серця (щоб не розгорнулася ряса), підкрадається до столу, щоб відрізати шматочок шинки.

— Всім торгуватиму! і молоком торгуватиму! і торф продаватиму! і ягоди до Москви возитиму! Нині, брат, дивитися нема чого! нині, брат, дворянську ту пиху треба відкинути!

— Сс...— дивується панотець. — Виходить, не вважаєте за негоже?

Замість відповіді Кіндрат Трифонович випиває четверту і водночас показує на графин панотцеві, який не гаючись наслідує його приклад.

— А дозвольте спитати,—говорить панотець:—як же тепер купці, міщани... виходить, їм заборонено буде торгувати?

— А мені що до того!

— Виходить, цього вже не буде, щоб кожному, скажімо, станіві межу було встановлено?

— Не буде! а хіба що?

— Нічого; звичайно, за святим письмом, воно не тее, щоб... бо є ті, що купують, є і ті, що купівлю учиняють, є ті, що землю обробляють, є і ті, що поїдають...

— Ну, то що?

— Нічого... Я для прикладу кажу...

— І кого тільки ти цими дурницями здивувати хочеш! Мовчать.

— А то ще штучним розведенням риби зайнятися можна! — вигадує раптом Кіндрат Трифонович.

— Сс.. виходить, всяку рибчину в себе завести можна?

— Всяку!

— Сс... подумати, яку, одначе, владу над собою здобула людина.

— Так, брат, владу!

— Ото тільки тверді та зірок небесних ще сотворити не може.

— А рибу може всяку!

— І небезвигідно?

— Де вже до біса, безвигідно! Зваж-но, скільки в Москві стерлядь коштує?

— Що ж, це справа добра! може, і селяни коло вас навчатся!

Мовчать.

Кіндрат Трифонович злегка позіхає.

— Я тепер все буду сам! ліс рубатиму сам! Молоко

в Москву возитиму — сам! торф продаватиму — сам! — каже він, раптом захоплюючись.

— Хороша, добродію, справа! — відповідає панотець.

— Нині, брат, не так, як колись! Ні, брат, дзуськи! Нині скрізь усе сам: і доглянь сам, і зваж сам, і попоїди скрізь сам, і знову доглянь, і знову зваж!

Кіндрат Трифонович, кажучи це, метушиться і тиче руками, неначе він у цю саму хвилину і доглядає, і зважує, і кудись іде.

— Це так; і предки наші бувало говорили: «де оком не доглядиш — там калиткою заплатиш!»

— Предки наші тільки говорили, а самі лише гнойовиці додержували!

Панотець поблажливо всміхається. Настає мовчання.

— Добре було б машину якусь вигадати! — каже Кіндрат Трифонович.

— Про яку-таку машину говорите?

— Ну, та яку-небудь... щоб і жала, і косила, і ліс рубала, і масло збивала... і скрізь щоб один привод діяв.

— Кажуть, англійці багато всяких машин вигадують!

— Сидів би я собі вдома, та робив би, та робив би машини, а потім до Москви продавати возив би.

— От бог англійцям щодо цього велику кмітливість дав! — невгаває панотець.

— А нашим не дав!

— Зате наш народ благочестям та благоугодною до церкви відданістю обдарував!

— Ну, і знову тобі кажу: кого ти своїми благоглупостями благоздивувати хочеш?

Батюшка остаточно конфузиться і прикушує губи. Навпаки, Кіндрат Трифонович розпалюється і поступово входить у господарський азарт. Він пояснює, що можна миня з лящем спарувати і що від цього має піти риба, в якій печінка та молочко будуть минькові, а тьошка лящева; він пояснює, що приклади такого парування траплялися і в природі: стерлядь спарувалася з осетром, і вийшла риба *шип*, яку він їв на обіді у губернатора.

— Не в теперішнього, — додає він: — тепер у нас якийсь гордовитий, аристократик якийсь, а от у колишнього, у генерала Слабомислова!

Він пояснює панотцеві, яку він машину випише: і дрова тягатиме, і оратиме, і воду носитиме, і топоти її він буде не дровами, а землею — самою землею!

— Робітників мені, брат, з цією машиною зовсім не треба! — додає він.

Він пояснює, яких він корів з Англії випише: кісток у них зовсім немає, а саме тільки м'ясо та молоко, саме молоко, саме молоко.

Він пояснює, нарешті, що збудує нову дзвіницю, отаку дзвіницю: один поверх кам'яний, другий дерев'яний, потім знову кам'яний і знову дерев'яний.

— Жертва богові угодна! — зауважує панотець: — жертва, добродію, все одно, що кадило благовонне!

— А ти думав як?

— А втім, дзвіниця в нас ще постоїть... от щодо трапези, Кіндрате Трифоновичу.

— Та ти вже помовч! Я все зроблю! і дзвіницю зламаю, і трапезу зламаю! я все зламаю! — пояснює Кіндрат Трифонович.

І розмовляючи так, випиває чарку по чарці.

Панотець, і собі, випиває, і внаслідок цього безперестану потирає пальцями очі, ніби хоче їх роздерти, щоб краще бачити. Водночас він радіє, що за один ранок дістав стільки різноманітних відомостей.

— Це ви благочорисну справу задумали, Кіндрате Трифоновичу, — каже він.

— Тьху ти!

Нарешті, забрехавшись украй і, певно, вважаючи, що машини геть усі винайдено, корів усіх виписано, Кіндрат Трифонович відчуває себе вичерпанним. Годинник б'є другу.

— Обідати! — гукає Кіндрат Трифонович, — ти зі мною, чи що, панотче?

— Дуже вже цікаво ви розповідаєте, Кіндрате Трифоновичу, послухати б ще.

— Ну, якщо охочий послухати, то й залишайся!

Подають обідати, та геній господарської розпорядливості вже покидає Кіндрата Трифоновича. Він не те щоб спить, але трохи совіє і тільки зрідка підморгує панотцеві на Іванка (мовляв, подивись, як тиче!), який і собі, не соромлячись присутністю останнього, показує панові ззаду язик. Отже, антагонізм, що про нього так багато говорить Кіндрат Трифонович, постає перед панотцем в особах у самій-таки дії.

— Чого ж це ти рижиків до жаркого не подав? — трохи заплітаючи язиком, допитує Іванка Кіндрат Трифонович.

— А тому і не подав, що огірки є,— теж трохи заплітаючи язиком, відповідає Іванко.

— Бач як! дражниться, шельма! — зауважує Кіндрат Трифонович і підморгує панотцеві, немов запрошує його бути свідком грубощів Іванка.

Нарешті, і смеркло. Панотець давно вже пішов; Кіндрат Трифонович спить і навіть уві сні нічого не бачить. Тільки-но впав він на ліжку, як голову йому немовби заклало чимось. У передпокої не відстає від нього й Іванко.

О шостій годині Кіндрат Трифонович ходить уже по своїх сараях і просить квасу. В середній кімнаті сумовито блимає стеаринова свічка, інші кімнати оповиті темрявою. Кіндрат Трифонович ходить і думає, що йому таке зробити, щоб...

— Щоб що? — питає його внутрішній голос.

— Господи! нудьга яка! — вигукує Кіндрат Трифонович, не вирішуючи питання.

І знову ходить, і все про щось думає, все на щось сподівається. Думає, що завтра, можливо, буде сніг, а можливо, буде і хуртовина; чекає, що на Миколин день морози вдають.

— О, хай йому дідько! — вигукує він.

І знову ходить, і знову чекає, чи скоро подадуть чай...

— Іванку! Та пошли ти, харцизе, Гафійку до мене! — кричить він несамовитим голосом.

Гафійка цього разу з'являється. Це дівчина кругленька, огрядненька, білявенька, з пом'ятим, але досить приємним личком.

— Чого це ви, Гафієчко, до мене не йдете? — питає в неї Кіндрат Трифонович, дріботячи довкола неї ніжками, як це роблять закохані півні.

— Хіба ви кликали мене? — озивається Гафійка, повертаючись на своїй осі у тому ж напрямі, в якому ходить Кіндрат Трифонович.

— Я по вас десять разів Іванка послав!

— Іванко ні разу мені не казав!

— Отака тварюка, негідник! А чого ж ви самі ніколи до мене не зайдете?

Гафійка не відповідає; вона трохи зашарілася.

— Ну, Гафієчко!

— Я, Кіндрате Трифоновичу, я... — починає Гафійка і ніяк закінчити не може.

— Ну, що ж ви?

— Я... дозвольте мені, Кіндрате Трифоновичу, заміж вийти! — скоромовкою говорить Гафійка і замовкає, неначе сама злякалася своїх слів. А щоби в неї так і палають, так і червоніють від сорому та переляку!

Кіндрат Трифонович спантеличений; він міркує, що йому робити, і, звичайно, як усі люди, самолюбство яких несподівано вразило, спершу вигадує найбезглуздішу річ. Він якось набундючується і робить ображену гримасу; він підіймає плечі і, відступивши кілька кроків назад, вказує Гафійці руками на двері.

— В добрий час! — каже він: — ну, що ж; з богом, Парасю!

— Голубчику, Кіндрате Трифоновичу! Йй-богу, я не можу! — говорить Гафійка і водночас соромиться і червоніє, ледве вимовляючи слова від хвилювання.

— А як не можете, то й з богом! — відповідає Кіндрат Трифонович, так само по-дурному витягуючи руки у напрямі дверей.

Гафійка закриває обличчя хустиною і швидко вибігає.

Кіндрат Трифонович лишається сам і знову починає ходити. Але він відчуває, що в нього стискується серце, він відчуває, що до очей щось підступає.

— Гаразд! це гаразд! — каже він сам до себе.

— Що саме «гаразд»? — питає внутрішній голос.

«Ну й дідько з нею! — думає він: — поїду до Москви і знайду собі... а це ж вона, мабуть, з кухарем?»

І знов починає щеміти серце, і знов починає щось підступати до очей.

— Іванку, поклич Гафійку! — каже він, просуваючи головою у передпокій; голос його немов змінився.

За хвилину Іванко повертається і доповідає, що Гафійка не йде.

— Та ти піди, ти скажи їй, що я... так!

Іванко зникає.

— Ви мене кликали, Кіндрате Трифоновичу? — чути в темряві знайомий голос.

— З ким же це ви одружуєтеся, Гафієчко? — питає Кіндрат Трифонович.

— Я... з кухарем... із Степаном!

— Гм... із Степаном! А в дівках залишатися не хочете?

— Дозвольте вже, Кіндрате Трифоновичу!

— Ну, бог з вами! хто ж у вас за весільного батька буде?

Гафійка перебирає пальцями кінці великої хустки, накинутої на плечі.

— Хочеш, я за весільного батька буду?

— Ой, ні... ні... вже облиште це, Кіндрате Трифоновичу!

— Що ж, і за весільного, виходить, уже взяти не хочете?

Гафійку видимо гнітить ця розмова; вона переступає з ноги на ногу; їй хочеться піти. Кіндратові Трифоновичу здається, що вона невдячна.

— Ну, з богом! що ж... коли я... коли я... то й з богом!

Кіндрат Трифонович давиться і, щоб приховати хвилювання, яке охопило його, кашляє; але в ту хвилину, коли він підводить голову, Гафійки вже нема...

— Чи ж залишитеся хоч жити в мене? — гукає він услід і, не діставши відповіді, бурчить: — бач! навіть не відповідає! а я ж два роки ще маю право... Гаразд!

Тимчасом надворі розбурхується хуртовина; вона несе снопи снігу з річки і укладає їх буграми та грядками коло панського будинку; вона сповнює повітря якимсь сум'яттям і завішує вогники, що світяться по людських хатах і в тиху погоду помітні з панського будинку; вона виє і скиглить; вона стукає у стіни та вікна, ніби проситься з холоду в тепло.

— Немає тобі ні правої, ні лівої! немає тобі ні правої, ні лівої! — вчувається Кіндратові Трифоновичу в цьому тужливому голосінні хуртовини.

Робити абсолютно нічого; які були діла — всі поробив, які були думки — всі передумав. Годинник тужливо відстукує: цок-цок-цок-цок, і Кіндрат Трифонович почуває, як помахи маятника, одну по одній, забирають його надії. Він чуває, що з кожною хвилиною все більш та більш старіється, що дерево життя підточене, що листя його одне по одному все падає, все падає...

— Чого ж це він чаю, негідник, не дає! — скрикує він, мов ужалений, впевнившись, що стрілка годинника показує пів на восьму: — Іванку! чаю, чаю чому ж не даєш! Не вартий я, чи що?

Іванко хоче піти.

— Ні, ти скажи мені: чи я не вартий чаю, що ти мене досі мориш?

— Я гадав, що не треба! — огризається Іванко.

— Ти гадав! він гадав! уклінно просимо! він гадав! а чи знаєш ти, як вашого брата за гадання оті! він гадав... ти!.. ти!.. ах, ти! Ну, йди... гаразд!

Кіндрат Трифонович знов перелічує свої образи: тоді пороку не стер, тоді гримасу скорчив, тоді пирснув просто в обличчя панові, тоді без чаю намірявся лишити.

— Гафійку збаламутив! — каже він, інстинктивно схиляючи голову набік, немовби сповіщаючи про це під секретом становому на вухо.

Та ось і чай випито; Кіндрат Трифонович бере заяложені карти і починає розкладати гран-пасьянс. Він ворожить, чи вродить у нього жито вдесятеро — не випадає; він ворожить, чи залишиться Гафійка жити в нього — не випадає; він ворожить, чи врятується його маєток від продажу з прилюдних торгів — не випадає.

— Немає тобі ні правої, ні лівої, немає тобі ні правої, ні лівої! — лютує надворі хуртовина.

Кіндрат Трифонович спить; у кімнаті душно, жарко; він розкинувся: одна рука звисла з ліжка, друга лягла на лівий бік грудей, немовби хоче стримати прискорене биття серця. Він бачить уві сні, що надійшло якесь нове розпорядження. В чому полягає це розпорядження, сон не пояснює, та саме тільки слово «розпорядження» вже викликає краплини холодного поту на обличчя Кіндрата Трифоновича. Він стогне і захилинається.

Ранком, годині щось о восьмій, ледве тільки розвиднюється, а його вже будить Іванко.

— Що таке? що таке? — питає він, дивлячись на Іванка мутними очима.

— Становий приїхав!

— А!.. Гаразд! — каже Кіндрат Трифонович, і обличчя його набуває іронічного виразу, що дуже не подобається Іванкові.

— Маєток описувати приїхали! — говорить Іванко просто в очі, немов бажаючи відразу обдати Кіндрата Трифоновича холодною водою.

Завіса падає.

СТОВП

За давніших часів, коли ще були «свої мужички», родовий наш маєток, Чемезово, недаремно мав славу золотого дна. Всього у нас було доволі: від хліба ломилися засіки; мітками, полотнами, баранячими шкурами, сушеними грибами та іншим сільським продуктом були наповнені комори. Все це скуповувалося місцевими т-ськими прасолами, які взимку й пізньої осені завзято роз'їжджали по панських маєтках.

Серед цих скупників особливо запам'ятався мені т-ський міщанин, Осип Іванович Дерунов. Я мов зараз бачу його перед собою. Це була людина середнього віку (років тридцять п'яти або й більше) і надзвичайно приємної зовнішності. Обличчя біле, рум'яне й чисте; очі голубі, на губах усмішка; зуби білі, рівні; біляве волосся злегка кучерявилось; хода м'яка; голос — ясний і звучний тенор. В домі у нас їть усі ставились до нього якомось особливо прихильно. Татонько любив за те, що він був говіркий, догідливий і чудово читав у церкві апостола; матінка — за те, що він без розмов накидав на четверть жита якийсь гривеник і якусь копійку на фунт сушених грибів; покойові дівчата — за те, що у нього для кожної був або подаруночок, або привітне слівце. Тому, коли приїздив Дерунов, усі обличчя ясніли. Пани бачили в ньому, так би мовити, виразника їх річного доходу; дворові люди раділи з інстинктивного співчуття до людини спритної й жвавої. Покличуть бувало Дерунова до їдальні й посадовлять разом з панами чай пити. Сидить він скромно, п'є не поспішаючи, блюдечко з чаєм усією п'ятірнею держить. Розповідає, де був, що в кого купив, як преосвященний, об'їжджаючи єпархію, в К-мі обідню правив, який у протодіякона голос і які взаємини у нового станового з справником та секретарем земського суду. Розповідає, що нині на все

дорожнеча і через те дорожнеча, що «давніші гроші на сигнації були, а тепереньки на срібло лічба пішла»; розповідає, що справа торгова важка, що «риннок на ринок не вгадаєш: інколи дорого думаєш продати, та ба — за безцінь віддаси, а інколи й зовсім, здається, діла нема, аж гульк! бог підхожу людину послав»; розповідає, що незабаром «оголошення некрутчини слід сподіватися» і що хоч некрутчина — «воно звичайно»... «одначе й без некрутчини бути не можна». Слухає татонько всі ці розповіді і теж не втерпить — мовить:

— Довбешка, брат, у тебе, Осипе Івановичу! Не тут би, не в глушині тобі сидіти! Міністром би тобі бути слід!

Так за Деруновим і утвердилося назавжди прізвисько «міністр». І не тільки у нас у домі, а й по всій окрузі, серед поміщиків, справи яких він, звичайно, знав краще, ніж вони самі. Всюди його любили, всі радилися з ним і всіх дивував його розум, а багато хто навіть ввіряв йому більш або менш значні куші під оборот, з цілковитою певністю, що Дерунов не тільки повністю віддасть гроші в строк, а ще й з подякою.

В той час Дерунов тільки-но починав набирати сили. В Т*** у нього був заїзд і при ньому невеличкий хлібний лабаз. Пам'ятний мені і цей заїзд, і вся обстановка його. Довга одноповерхова будівля виходила фасадом на неоглядну базарну площу, по якій здіймалися хмари куряви в сухий літній час і на якій потопали в грязюці мужицькі вози восени й навесні. Критий був дім соломною під щітку й здалеку здавався величезним, наїженим наметом; некрашені стіни від часу й негоди дуже почорніли; маленькі, з давнього давна немиті віконця підсліпувато дивилися на площу і, внаслідок осілої на них грязі, відливали з зовнішнього боку всілякими кольорами; тесові почорнілі ворота вели у величезний темний двір, де незвичне око з труднощами могло щонебудь розрізнити, крім незліченних смуг світла, які вривалися крізь дірки солом'яного навісу і яскравими плямами цяткували купки гною й залитий сечею худоби дерев'яний поміст. Приїжджий в'їздив у ворота й поглинався двором, наче прірвою. Чулося: форкання коней, подзенькування дзвіночків і бубонців, лункий літ голубів, лопотіння крил свійської птиці; десь у пайтемнішому кутку, відгородженому старими дошками, хрюкало поросля, відгодовуване на заріз до одного з численних храмових свят. Обдавало запахом дьогтю, гною, самоварного чаду й вареної свіжини, пара від

якої сунула в двір через відчинені двері чорної хати. Праворуч від воріт спускався у двір ганок з хисткими сходами й невеличкими сінцями нагорі, де постійно пихтів самовар з вічно наставленою трубою. Вийшовши з сіней, ви натрапляли на щось подібне до холодного коридора з хижками й комірчинами на кожному кроці, в якому стояла така кромішня тьма, що треба було йти навпомацки, щоб не вдаритися лобом об якусь перекладину або не спіткнутися. З цього коридора йшли двері, насамперед до чорної хати, де зупинялися хурщики та інший сірий люд, і потім до «чистих покоїв», де зупинялися проїжджі поміщики. Чорна хата була досить простора, на три вікна кімната, в якій, за перегородкою, з молодою жінкою (одружився він досить пізно, коли йому було вже близько тридцяти років) тулився сам господар. За «чисті покої» правили маленькі, вузькі кімнатки; в них тхнуло затхлістю, пахло мишами й тарганями; мостини хиталися і рясніли щілинами та дірками, прогризеними пацюками; газетний папір, яким обклеєні були стіни, подекуди звисав клаптями, подекуди зовсім був обдертий. Віконні рами ледве держалися на завісах і при кожному пориві вітру з шумом відчинялися або захлопувалися. І скільки тут було мух, тарганів, блощиць!

Незважаючи на цю неприпадну обстановку, проїжджий люд так і сунув до Осипа Івановича. Для простолоду у нього були такі щі, «що не продмеш», для поміщиків — привітне слово й розумне міркування на зразок того, що «раніше лічба на сигналах була, а нині на срібло пішла». Мені, юнакові років тринадцяти-чотирнадцяти, було стільки разів говорено про розум Осипа Івановича, що я навіть побоювався його. Коли я зупинявся в його заїзді, під час канікул, проїздом у рідне гніздо, він ставився до мене ласкаво і водночас повчально. Зайде бувало до зайнятої мною кімнати, сяде, поки я закушую, коло столу навпроти мене й почне екзаменувати.

— На побивку, хлопче, зібрався?

— На канікули, Осипе Івановичу.

— Гм!.. канікули... це коли песячі мухи доймають? Ну, треба тобі екзамент зробити. Вчителям догоджав?

— Догоджав, Осипе Івановичу.

— Це добре, що вчителям догоджаєш. В науку пішов — треба догоджати. Інколи й нізащо вчитель поб'є, а ти йому: «уклібно, мовля, дякую, Августе Карловичу!» Адже німці, мабуть, у вас?

— Німці, Осипе Івановичу; тільки у нас учителям бити не дозволяється.

— І не дозволяється, а все ж, либонь, потихеньку вправляються. І нас цар бити не велів, а хто тільки нас не б'є!

— Йй-богу, Осипе Івановичу, у нас не б'ють!

Але Осип Іванович тільки похитує у відповідь головою, що мене завжди дуже ображало, бо я виховувався в одному з рідкісних на той час закладів, де справді тілесне покарання допускалося лише у виняткових випадках.

— А заповідей навчався? — продовжує, тимчасом, екзаменувати Осип Іванович.

— Знаю.

— А коли знаєш, то, значить, насамперед бога люби та родителів шануй. Шануєш родителів?

— Шаную, Осипе Івановичу.

— Шануй родителів, тому що без них вашому братові подітися нікуди, дарма що ти меткий. Ось з учення вийдеш — хто тобі на прожиття дасть? Одружитися схочеш — хто наречену припасе? все родителі! — То ти і вранці, і увечері за них богу молись: спаси, мовляв, господи, татонька, матінку, рідних моїх! Усіх, добродію, шануй!

— Та я шаную!

— Ото ж то, кажу: шануй! Ось ми, простолюд, коли повноліття доходимо, то самі додому несемо. Родитель тобі мідну копійчку дасть, а ти йому карбованця принеси! А й ми родителів шануємо. А ви, дворяни, наче малолітні, до старості все з дому тягнете — як же вам родителів не любити!

— Вийду з учення, на службу вступаю, сам жалування одержуватиму.

— Велике твоє жалування — до лазні на нього піти! Жалування тобі дадуть алтин, а примх у тебе на сто карбованців. Тут тільки тобі подавай!

Я не заперечував; наставало кілька хвилин затишшя, на протязі яких Осип Іванович голосно позіхав і хрестив свій рот. Але не така він був людина, щоб швидко відчепитись.

— Я теж родителів шанував, — продовжував він припинену розмову: — за це мене й бог благословив. Бувало родитель гнівається, а я йому в ніжки! Зате нині я з домочком; на своїм господарстві живу. Все у мене як слід; пороків за мною не водиться. Не п'яниця, не злодій, не перелюбник. А ось братік у мене, так той перед родителями, бач, комизу-

ванням гадав узяти — та ба! й досі з кабали в купців не виліз. Курки в нього своєї нема.

— Може, його обділили?

— Ніхто не обділив, сам себе обділив. Сама себе раба б'є, коли погано жне. На все, добродію, воля родительська.

Проекзаменувавши мене таким чином і залишившись іспитами задоволений, Осип Іванович пропонував мені відпочити з дороги і вів до лазні, де розстелене було торішне сіно й куди жодна муха й жодна блощиця не сміли проникнути. Там я засинав тим глибоким і відсвіжаючим сном, яким може засинати тільки юнак, що зазнав кількох днів тряської й безсонної дороги. Години через три мене, напівсонного, підводили з м'якого ложа, укладали в тарантас і везли з Т*** до Чemezова, де чекали мене нові іспити в тому ж роді й дусі, як і щойно витриманий екзамен Осипа Івановича.

Але тоді був час скрутний, і, незважаючи на промітність Дерунова, справи його посувалися не дуже швидко. Він виписався з міщан у купці, вважали його за людину заможну, але він довго й міцно держався заїзду й лабаза. Може, і призирав він капіталець, та, як на ті часи, примістити його було нікуди.

Ризикувати — тоді не велося; жили обережно, скупенько, наче боялися, що побачать — заберуть. Звичайно, і тоді траплялися аферисти й пройдисвіти, але щоб іти їх слідами, треба було мати більшу зважливість і безсумнівну готовність зазнати втрат. Людина боязка, або, як тоді говорили, «розважлива», неохоче вплутувалася в операції, які були зв'язані з ризиком і турботами. Багатства збивали терпінням і невтомним складанням копійки до копійки, для чого не треба було ні особливої жвавості розуму, ні тієї канальської спритності, без якої не може ступити кроку людина, що виявляє твердий намір вицупити з кишень своїх ближніх все, що в них є.

Відтоді минуло близько двадцяти років. На протязі цього часу я зазнав багато всякого роду життєвих стусанів, мандруючи по морю житейському. Об'їздив з краю в край всю Росію, поперебував у всіляких містах і селах: і солом'яних, і голодних, і холодних, але не бачив ні Т***, ні рідного гнізда. І ось, нарешті, доля закинула мене й туди...

Приїжджаю до Т*** і з першого ж погляду переконаюсь, що розуми розв'язалися. По-перше, до самісіньких, так би мовити, воріт міста прокладено залізницю. Двадцять років тому ніхто не додумався б, що з Т*** можна що-небудь

возити; тепер не тільки возять, але й прямо кажуть, що кінця-краю цьому возінню не буде. Двадцять років тому майже увесь місцевого продукування хліб споживали на місці; тепер — попит на хліб став такий великий, що з'їдати його увесь стало, сказати б, справою дражливою. Свисне паровоз, загуркоче поїзд і вивозить бунти за бунтами кудись у синю далечинь. І навіть не знає безглузда чернь, куди зникає її горьований хліб і хто його буде їсти...

По-друге, шинків було не більше п'яти-шести на все місто; тепер на кожному переулку не менше п'яти-шести шинків.

По-третє, місто восени й навесні потопало в грязюці, а влітку задихалося від куряви; тепер — соборну площу вже забрукували, та, того й гляди, забрукують і Московську вулицю.

По-четверте, раніше був городничий, який усім відав, усіх карав і милував; тепер — до такої міри доведене самоврядування, що навіть на міського голову обрано відставного корнета.

По-п'яте, раніше правосуддя належало повітовим судам, і я як зараз бачу юрбу голодних под'ячих, які за карбованець сріблом ладні були вас у чому завгодно задовольнити. Тепер справжнього суду нема, а судить і рядить якийсь зовсім безрозсудний відставний поручик з місцевих поміщиків, який не чекаючи навіть карбованця сріблом, в силу самої лиш власної легковажності, ладен кожної хвилини і вкрай знедолити вас.

По-шосте, нарешті, раніше зовсім не було адвокатів, а були люди, які мали назву «ябедників», «приказних дряпійок», «кропивного сім'я» тощо і які, ловлячи клієнтів по кабаках, писали обгрунтовані прохання за чвертку горілки. Тепер і в Т*** завелось до десятка «аблакатів», які навіть за найнеобгрунтованіше прохання менше десятки не візьмуть.

* * *

Разом з загальним оновленням змінилося й становище Дерунова. Ще їхавши залізницею до Т***, я вже чув, що ім'я його згадувано, як ім'я головного місцевого ділка. Розбагатів він страшенно, і вже не збивав по копійці, а просто орудував. Орендував у поміщиків гуральні, в більшості міст губернії мав винниці, держав величезну кількість шинків, скуповував і відгодовував худобу і всю місцеву хлібну тор-

гівлю прибрав до своїх рук. Одне слово, це був монополіст, який усяку чужу копійку вважав гулящою й не заспокоювався доти, доки не залучить все до своєї кишені.

Раннім-рано поїзд примчав нас до Т***. Я сподівався, що знайду тут своїх коней, але по мене ще не приїхали. Очікуючи, я сьак-так притулився в досить брудній місцевій гостиниці і, маючи серце чутливе, звичайно, не втерпів, щоб не побачитися з дорогими свідками мого дитинства: з заїздом і його колишнім власником.

Давнього заїзду вже не було й сліду. На місці його височіли двоповерхові кам'яні палати, з просторими флігелями й амбарами, в яких містилися контора й склепи. Страшенно мене це засмутило. Ось тут, на цьому самому місці, була люба серцю грязюка; ось тут я ласував здобними коржиками з вершками; ось там я дражнив індика... І раптом — нічого цього нема. Якись кам'яні палати, від яких не віє нічим, що відзивається сердечною теплотою! До такої міри це вразило мене, що, зійшовши на парадний ганок, я навіть спитав самого себе, чи не дременути мені звідси. Хто знає, чи не скам'янів і сам Дерунов, як оці його палати! Чи згадує він про свої колишні сіренькі дні, чи він і минуле своє, разом з іншим непотрібним мотлохом, збув куди-небудь у таке місце, де його ніякими засобами навіть відшукати не можна! Я нещасливий, і тому цілком зрозуміло, що для мене всяка подробиця минулого має ціну світлого спогаду. Дерунов же, навпаки, щасливий — навіщо ж, виникає питання, йому минуле, в якому все-таки було не без крутіства, а отже й не без прочуханок за нього?

Тепер Дерунов — опора і стовп. Авторитети поважає, власність шанує, щодо сімейного союзу анітрохи не сумнівається. Він багато й беззаперечно жертвує й одержує за це медалі; він сподобився безлічі благословень синоду; у нього в домі зупиняється, під час ревізії, губернатор; його мало не боготворить справник і марно намагається підвести під монастир мировий суддя. На довершення всього, він дочку видав за полковника. Яке значення можу я мати в його очах, крім значення непотрібного нагадування про минуле? Я не можу нічого ні продати, ні купити, ні навіть запропонувати які-небудь послуги. Я — мотлох минулого, очевидець засмальцьованої сибірки, засиджених мухами рахівниць, на яких він колись клацав, примовляючи: «за самовар — п'ять копійчок, вівса міру брали — двадцять копійчок, за тепло — скільки ваша ласка» тощо. Чого я прийшов?

Але поки я роздумував, у воротах будинку показався сам старий Дерунов, який щойно закінчив свої розпорядження у дворі.

Незважаючи на свої з лишком шістдесят років, він був цілком бадьорий і свіжий. Він являв собою найдосконаліший тип тієї породи міцних, дужих і рум'яних стариків, яких називають благоліпними. Голубі очі його трохи потьмяніли, внаслідок старечої слюзи, але дивилися по-давньому благодушно, немовби говорили: навіщо тобі в душу мені залазити? я й без того увесь тут! Волосся побіліло, але ще кучерявилось, облямовуючи оголений череп і утворюючи навколо голови щось на зразок хмаринки. Та сама приємна посмішка на губах, той самий м'який, тільки трохи надтріснутий тенор. Словом сказати, переді мною стояв колишній Осип Іванович, та тільки дещо сановитіший і в той же час дещо охайніший і чепуристіший.

— Ви до мене? — спитав він. Я назвав себе.

Старий постояв з хвилину, немовби шукаючи в своїй пам'яті, але, нарешті, згадав. І, сказати по правді, згадав з очевидною приємністю.

— Господи! — заметушився він біля мене: — легко сказати, скільки років не бачилися! Либонь, уже років сорок минуло відтоді, як ти в мене маленький у заїзді коней бувало годував!

— Сорок не сорок, а таки багато води сплигло!

— Що й казати! Ось і у вас, добродію, голівка он біленька стала, а про стариків годі вже й говорити. А втім, я на себе не поскаржусь, жодної в мене немочі досі нема! Та чого ж ми тут стоїмо! Ласкаво просимо нагору!

Пішли в дім: сходи чудові, світлі; в кімнатах — благоліпство. Спочатку мені цікаво було поглянути, яким видаватиметься Осип Іванович серед усіх цих розкошів, але я одразу ж переконався, що для моєї цікавості немає найменшого приводу: до такої міри він призвичаївся до своєї нової обстановки.

— Ось яку хижку я собі збудував! — привітав він мене, коли ми зайшли до кабінету: — тепер у мене простору вдосталь, хоч у бігунцях по горницях катайся. А раніше-бо що на цьому місці було... либонь, пам'ятаєте?

— Так, не забув-таки. І знаєте, Осипе Івановичу, як підходив до вашого дому та побачив, що колишнього заїзду нема — немовби шкода стало.

— А чого шкодувати! Смороду та бруду мало було, чи

що? Після заїзду у мене тут інший будиночок, чистий, був, та й у тому тісно стало. Незабаром п'ять років буде, як оце ось палати збудував. Жити треба так, щоб і світло, і тепло, і в усьому щоб привілля було. З грошима та не пожити? За це й люди осудять! Ну, а тепер побесідуймо, добродію, закусямо; я вже вас від себе не відпущу! Повідай, добродію, чого приїхав? Чи потреби нема якої?

Старий, очевидно, не знав, якого тону дотримуватися зі мною, й тому раз у раз переходив з «ви» на «ти».

— Та у вас, либонь, справи; ще затримаєш...

— Які справи! усіх справ не переробиш! Для справ ділки є — ну, то й нехай собі, з богом, бігають! Господи! скільки ж років, скільки років минуло! Голова-бо в тебе ж майже біла! Мабуть, до міста до рідного в'їхали, то й дивом здивувалися!

— Еге ж, чимало змінилося.

— Зажди, ще далі що буде! Площа он яка раніше була! екіпажі з грязюки миром витягали! А тепер подивись — красуня та й годі! А собор, собор! на кумпол поглянь! За п'ятнадцять верст, коли Остреченським трактом ідеш, видно! Коли з останньої станції виїдеш — все перед очима, наче ось рукою до міста подати! Кам'яних будинків скільки побудувували! А нехай ось Московську вулицю забрукуємо та гостиний двір збудуємо — чим не Москва буде!

— Та добре воно добре... але ж і колись...

— Нема чого, добродію, за колишнім шкодувати... Треба до діла говорити: нічого в «колишньому» хорошого не було! Я й старий, а не шкодую. Тільки сморід та бруд був. А цього добра, якщо кому приємно, і тепер вдосталь знайти можна. Ідь у «Пішу слободу» та й живи там у гною!

Осип Іванович на хвилинку спинився й чи то з піднесенням, чи то іронічно вигукнув:

— Самих шинків у нас тепер числом шістдесят п'ять штук.

— Он як? Ну, це, звичайно, удосконалення неабияке...

— Не подобається? А мені-то любо дивитися! наче вартові по вулиці стоять! пустити пустять, а випустити — і не думай!

— Що ж тут хорошого!

— А те й хороше, що вільному воля! Колись на все заборона була, а тепер — воля! А втім, скажу вам, розумній людині щодо цього однаково: чи заборона, чи воля. Коли

заборона була — розумний чоловік і в тих умовах пристосовувався; воля настала — він і до цієї самої волі пристосуватися готовий! Розумна людина ніколи, без хліба не залишалася. А щодо інших, то воно ж і їм однаково. Тільки навиворіт... ха-ха!

Осип Іванович дзвінко й добродушно засміявся і навіть чи не здивувався трохи, що я разом із ним не сміюсь.

— Та чого ж ти сумний такий став? — сказав він: — а ти бадьоріше, спритніше поглядай! добирай! На мене дивись: чим був і чим став!

— Еге ж, вам таки пощастило, здається!

— Благословив господь! А все-таки скажу, в нашому ділі як кому поведеться! Зумів обернутися — з карбованцем будеш; не зумів — у трубу вилетів! Одне вірно: сидітимеш згорнувши руки — багато не наживеш! Не мало і я дум передумав, поки зважився колесо оце закрутити. Колись і я по зернятку дзьобав, ну, а тоді бачу, люди жменями хапають, — подумав: не все ж людям, і нам, може, частка перепаде! Та про це потім. Чого ми так оце сидимо! Гей, чаю сюди! та закуочки! Господи! скільки літ, скільки зим! Ще від родителів ваших, добродію, ласку бачив, ось воно коли знайомство наше почалося! Недавно ще повз Чемезово проїжджав — згадував! аякже! А будинок панський, кажуть, уже обвалився; ні замків, ні заслінок, навіть цеглини з грубок — і ті повитягувано. Пошкодував я: стоїть машина без вікон, наче інвалід без очей.

Осип Іванович несхвально похитав головою. Тимчасом подали чай, а на другому столі готували закуску.

— Туди, добродію, їдете, чи як? — звернувся до мене Дерунов.

— Туди.

— Що робити гадаєте?

— Та подивлюсь...

— Правду кажучи, не дуже тепер весело вам, дворянам. Надто вже сплохували ви. Почнемо хоч би з тебе: легко сказати, двадцять років у своєму рідному гнізді не бував! Де був? чого мандрував? — спитав би я тебе — так сам, либонь, відповіді не даси! Служив сім літ, а вислужив сім ріп!

— Кожному своє, Осипе Івановичу. Може, і на нашій вулиці буде свято!

— Знаю я, добродію, що начальство примістити вас куди-небудь хоче. Та навряд. Не туди ви дивитесь, щоб хоч би до якогось діла пристосуватися.

— Ніби вже й діла для нас ніякого не знайдеться?

— Та яке ж діло! Горілку надано було право тільки вам гнати, здається, на що вже стаття підхожа—а чи багато баришу нажили? Побилися, побилися, та до того ж Дерунова на поклін прийшли — виручай! Нічого робити — виручив! Тепер усі винокурні в окрузі у мене в оренді. Плачу оренду справно, до відповідальності не допускаю — загрибай, поміщик, та й живи на теплих водах.

— Виховання, Осипе Івановичу, не таке ми мали, щоб про матеріальні інтереси дбати. Я ось латинь колись добре знав, та, шкода, і її забув. А якби не забув, теж тішився б тепер!

— На пусті поля та на мичку дивлячись. Так, добродію! А чи надовго, наважусь спитати, до Чемезова зібрався?

— Ні, чого ж надовго! Подивитися та дечим розпорядитися — і знову до Петербурга!

— То ж бо. На селі теж пити-їсти треба. Земля є, та її не вкусиш. А в Петербурзі все-таки що-небудь добудеш. А ти не ображайся, що я тебе питаю: кінчати, чи що, з вотчиною хочеш?

— Хотілося б. Селяни на викупі, земля — обрізки сякі-такі залишилися: не з руки мені, Осипе Івановичу!

— А не з руки, то продати слід. Дерунова за боки! Що ж, я й тепер послужити готовий, як у давнину бувало служив. Дурно грошей не дам, а справжню ціну чому не заплатити? Заплачу!

— Та справжня ж ціна... хто її знає, яка вона?!

— Справжня ціна — християнська ціна. Щоб ні мені — ні тобі — нікому кривди не було; ось яка вона ота ціна! У тебе яка земля! І тобі вона не потрібна, і мені не потрібна! Ось по цьому самому мачтабу й прикидай, чого вона варта!

— Одначе ви ж охотитеся купити!

— Так, бавлюся... У мене тепер майже чотири повіти землі в руках. Скуповую потрошку, коли хто через нужду продає. Та й прислужитися хочеться — чому хорошій людині не прислужитися! Усі ми богові слуги, усі одне одному допомагати повинні. І з твоєю землею у мене куплена земля суміжно є. Твої, бач, клапті до інших коли додати — гульк і угіддя вийде. А в тебе хіба угіддя?

— Ну, крім вас, і селяни, може, схочуть придбати.

— Селяни? селянинові, добродію, данину платити треба, а не про придбання думати. Це не нами заведено, не нами й

кінчиться. Усім він данину несе; не тільки казні-матінці, а й мені, і тобі, хоч ми й не помічаємо того. Так йому небом прописано. І як на мій слабкий розум, коли людина бідна, то чим менше в неї, тим навіть краще. Зайвого клопоту нема.

Міркування це було таке несподіване, що я мимоволі глянув на мого співбесідника, чи не розсердився він на що-небудь... Але він, як і раніше, був рум'яний; як і раніше, спокійно, благодушно дивилися його очі; як і раніше, на губах вигравала приємна посмішка.

— Та вас, бува, не розсердили чим-небудь селяни, що ви їх зайвого клопоту позбавити хочете? — спитав я.

— Себто я серджусь?! Я вже котрий рік і не знаю, що воно за «серце» на світі є! На мужичка сердитись! І-і! та від кого ж я й користь маю, як не від мужичка! Я ось тільки тобі по-християнському кажу: не зв'язуйся ти з мужиком! Не твоє це діло! Полиши мені з мужика одержувати! я вже свого не промину, все до копійки виберу!

— Послухайте, одначе: чому ж ви гадаєте, що я не одержу! Це ж дивно: ви одержите, а я не одержу!

— Нічого тут дивного нема. Ви тільки подумайте, добродію, чи моє це діло, чи ваше! Я ось аблаката наймаю, півтори тисячі йому плачу, то він у мене де «храм», то й там. Їздить собі та катається. У мене за рік, може, понад сотню справ в усіх місцях перебуде. Тут і на копійку є, й на-тисячу. То розкладіть ці півтори тисячі на сто справ — що вийде! Раз плюнути! А тобі через кожну зрубану ялинку, через кожний гривений спаш аблаката наймати треба. Чи резон це? Де ти стільки грошей найдеш, щоб цю прірву наситити? Та й аблаката де ще найдеш? по нього теж до міста їхати треба, харчитися, збитків зазнавати! Скільки це тобі коштуватиме? А земля, добродію, хоч і без душі, а відчуває вона, матінка, що в неї справжнього дбайливця нема!

— Та я не про землю. Я знаю, що я не дбайливець землі. Я землю селянам продам, а з селян гроші візьму.

— Одразу нічого ви, добродію, з них не візьмете, бо в них і грошей справжніх нема. Доведеться в розстрочку справу відтягати. А розстрочка ця ось що означає: поплатять вони з гріхом пополам рік, другий, а тоді й набридне: все плати та плати!

— Набридне? Це хіба резон? Не безсудна ж земля!

— І земля не безсудна, і резону не платити нема, а тільки ж і грошва оборонця любить. Нема в неї дбайливця —

вона проміж пальців пішла! Є дбайливець — вона й сама собою в кишені заплутується. Ну, припустімо, розстрочив ти селянам виплату на десять років... приміром, хоч по півтори тисячі на рік...

«По півтори тисячі, виходить, п'ятнадцять тисяч за десять років! — промайнуло в мене в думках. — Одначе, голубе, ти спритний! скільки ж разом ти мав намір мені відсипати!»

— Ну, продав, склав угоду, поїхав. Не управителя ж тобі наймати, щоб півтори тисячі доглядати. Поїхав — та й годі! Ну, рік вони тобі платять, другий платять; третього — пишуть: сіно не вродило, худоба пала... Невже ж ти з Пітера сюди поскачеш, щоб з ними судитися?

— Не поскачу, а напишу кому слід.

— Та в них же й справді худоба пала — невже ти їх розоряти будеш?

— Одначе, ви ж стягнули б?

— Я — інша річ. Я дбайливець. Я й землю догляну і гроші стягну. Я всяку справу зроблю доладу. Якби я, наприклад, і зовсім землю не доглядав, то в мене селянин і цурки не вкраде. Бо в нього здавна склалася думка, що в Дерунова ніщо погано не лежить. Знову ж таки й щодо стягнень: не розоряю я, а поволі стягаю. Бачу, коли в якого сили нема — до роботи візьму. Дрова змушу пиляти, сіно косити — мені всього багато треба. Йому приємно, бо він копійки з кишені не витяг, немовби гуляючи відробив, а мені й від того приємніше, бо я роботою з нього замість карбованця, два одержу.

— Ну, а ви... скільки б ви мені за землю запропонували?

— П'ять тисяч — християнська ціна. І гроші зараз у столі — наче для тебе приготовані. П'ять тисяч на круг! тут і погана й добра десятина, — все в одній ціні.

— Е, ні, це дешевенько. Краще вже я подивлюсь!

— Подивись! що ж, і подивитися не погана річ! Старі люди мовляли: де оком не доглядиш, там калиткою запла тиш! І я ось старий-старий, а всюди сам подивлюсь. Велику в мене сітку розкинуто, і не досягнути всього — а все-таки серце якось не на місці, коли де сам не доглянеш! Так цілісінкий день і морочусь. А, їй-право, п'ять тисяч дав би! І гроші приготовані в столі — наче я на тебе чекав.

•Проте я нічого не відповів на цей новий виклик. Ми обидва на хвилину змовкли, але я інстинктивно відчув, що

між нами раптом виникла якась вимушеність. Я дивився вбік, Осип Іванович теж поглядав кудись у куток.

— Ну, а ваші ж справи як? — порушив я перший мовчання.

— Нема чого бога гнівити — справи добрі. Нині тільки мозком воруши, не лінуйся, а грошва сама до тебе прилипне!

— Хлібом торгуєте?

— Хлібом тепер за перший сорт торгувати. Щодо податків строго стало, викупні вимагають — ну й везуть. Декому й самому треба, а він через нужду везе. Дуже ця операція тепер вигідна.

— Худобу скуповуєте теж, я чув?

— І худобу скуповувати добре, коли вчасно. Ось у березні корм повибереться, та й недоїмки притискати почнуть — тут тільки пильнуй! За безцінь цілі табуни купуємо та на гуральнях на барду ставимо! Добрий бариш буває.

— Ліси, горілка?

— І лісами підбилися — дрова в ціні стали. І горілка — стаття корисна, тому що — воля. Я тепер фабрику міткалеву завів: дуже вже тут люд дешевий, а провоз по чугунці не бозна скільки коштує! Та що! Я хочу тебе спитати, пішла нині акція, і мені теж пропонували, та я не взяв!

— Чого ж так?

— Побоювання маю. Нещодавно навіть генерал до мене з Пітера приїжджав. Орендував, бач, залізницю, то в засновники кликав. Дуже хвалив.

— За чим же діло стало?

— Ото ж то, що Сибір у мене ще в пам'яті? Забути б про нього треба! Ще вільніше б орудувати можна було!

— З якої ж речі тут Сибір?

— До гріха недовго. Втовкмачував він мені багато, та мудровито якось. Я йому кажу: ось карбованець — хочу на нього п'ятнадцять копійок мати. А він мені: навіщо твій карбованець? Твій карбованець тільки для признаки, а ти просто задурно ще другого такого карбованця матимеш. Ну, мене й сумнів узяв. Сибір, думаю собі. От син у мене, Микола Осипович, — той одразу цю механіку збагнув.

— Мабуть, ваш генерал вміщення для облігацій вигідне знайшов; ну, акції й підуть, немовби на додачу.

— Оце саме й він тлумачив, та химерно якось. Багато, ах, багато тепер не при ділі людей вештається. То з тим, то з тим. Нещодавно ось і Прокофій Іванович, поміщик тутешній, Томілін йому прізвище, — з кам'яним вугіллям наби-

вався; ніби у нього в маєтку нема тому вугіллю кінця-краю. Щасливчики ви, панове дворяни. Коли не коли, та що-небудь у вас і знайдеться! Зовсім було капут вам — та ба! на ліс споживач з'явився. Ліси винищили,— вугілля з'явилося. Того й гляди золото виявиться — їй-богу, так!

— Ось коли ви всю землю поскуповуєте, вам усе й буде: і вугілля, і золото! Ну, а сімейство ж ваше як?

— Живемо собі. Жінка, слава тобі боже, впоперек себе ширша стала. В проферанець грати навчилася! Я їй, задля спокою, і компанію склав: капітан тут один, та колишній суддя, та Глафірін Микола Петрович.

— Це предводитель?

— Був предводителем, а тепер він, як і інші, на бога та на кам'яне вугілля надії покладає. Який колись був лютий, такий тепер сумирний. Збираються по обіді та й обігрують Анну Іванівну потрошку. Мені збитки незначні, їм копійчина на сірячину, а їй — моціон!

— А діти?

— Старший син, Микола, путящий хлопець вийшов. Тямовитий. Зараз він за сорок верст в С***, хліб закупувати поїхав. З хвилини на хвилину додому жду. Тут ми хліб тепер не купуємо; станція, то конкурентів багато розвелось, прикажчиків з Москви насилають, ціни набивають. А трохи далі — глухіше. Ну, а молодший син, Яків Осипович,— той з ганджем. Близько року вже на очі його не пускаю, а згодом далєбі й зовсім від себе відіпхну.

— Шкода.

— Непоштивий. Я вже його й у поправний за непоштивість садовив, однак не вгамовується. Тепер на фабрику до Астафія Астафійовича — англієць, в управителях у мене живе — під начало його віддав. Шкода хлопця — та що вдієш? Здається, якби не жінка в нього та діти — давно б у солдати здав.

— І жонатий?

— Жонатий, четверо дітей. Жінка у нього, в добрий час мовити, хороша молодиця! Така вже вона мені приємна! і покірна, і в домівці дбайлива, словом сказати, для родителів кращої й не треба! Усі тут, зі мною живуть, усім притулок дав! Бо хоч і супротивник він мені, а все-таки батьківське серце болить. Не за ним, то за ближніми його! Адже моя кров! подумай тільки!

— Що й казати! Виходить, тільки двоє синів у вас і є?

— Синів двоє, та ще дочка за полковника віддана. Хороший чоловік, справжній. Не п'є; лише одну чарчину перед обідом. Ощадливий теж. Живуть добре, з грішми.

— Ще б пак не з грішми! либонь, чималий куш у придане відсипали.

— Ні, я щодо цього з оглядкою живу. Ласкати ласкаю, а балувати — крий боже! Не бачивши грошей, вона все-таки зайвий раз до батька-матері забіжить, а дай їй гроші в руки — тільки ти її бачив. Е-ех! усі ми, добродію, люди! усі грошенята любимо! Ось помиратиму — усім розподілю, нічого з собою не заберу. Та ти чого це про сім'ю заговорив! може сам обзавестися хочеш?

— Де вже мені! І самому навряд чи прожити, а то ще з сім'єю!

— Не кажи такого, добродію, не гріши! В сім'ї людина, чи без сім'ї? Тепереньки ти мені хоч яку принцесу подай — хіба я її на мою Анну Іванівну проміняю! Крий боже! В сім'ю прийдеш — наче в раю опинишся! Йї-право! Благодать, тиша, кожен при своєму місці — справжній рай земний!

Осип Іванович позіхнув, перехрестив рот. Розмова явно вичерпалася. Я вже підвівся з наміром попрощатися, але гостинний господар і слухати не хотів, щоб я поїхав, не покуштувавши хліба-солі. Як на те, цієї самої хвилини загуркотів екіпаж, що підїжджав до ганку.

— Та ось і Микола Осипович повернувся! — сказав Осип Іванович, підходячи до вікна: — авжеж він! Познайомитесь! Він хоч і не виховувався в комерційному, а хлопець тямущий! До речі, може й повз Чемезово проїжджав.

За хвилину до кімнати зайшов середнього віку мужчина, викапаний Осип Іванович, яким я знав його на ту пору, коли він був ще дрібним прасолом. Ті самі ласкаві голубі очі, та сама найприємніша посмішка, те саме кучеряве каштанове, з легенькою сивиною, волосся. Вся різниця в тому, що Осип Іванович ходив у сибірці, а Микола Осипович носить піджак. Увійшовши до кімнати, Микола Осипович помолився й підійшов до батька, до ручки. Осип Іванович відрекомендував нас одного одному.

— Ну, що, як воно торги?

— Торгував, татоньку, за перший сорт. Тільки в С*** затримочка вийшла. Їздив до Р***, там купив.

— Чого так? чи не чикуновські прикажчики понаїжджали?

— Ні; хвалити бога, окрім нас, ще нікого не видко. А так, серед мужиків каприз стався. Ціну, здається, давали їм справжню, шість гривень за пуд—аж ні! «нині, бач, і уві сні таких цін нечувано!»

— Уві сні завжди добрі ціни сняться! Так і не продали?

— Не продали. Чисто всі в Р*** поїхали. Приїхали — а там знову ж ми. Тільки там, татоньку, я вже по п'ятдесят копійчок купив.

— І до діла. Надалі наука. Ось десять копійок на пуді збитків зазнав та даремно тридцять верст проїхав. Виходить, у майбутньому хоч що йому дай — візьме. Одначе, це брат, у наших місцях новина! Скажи, будь ласка, страйк затіяли! Та за страйки нині, знаєш як! Чого ж ти справникові не шепнув?

— Дарма, татоньку, поки що своїми заходами справляємося.

— Ну, гаразд. Та й то сказати, окрім нас і покупців солідних тут нема. Злякати надумалися! ні, брат, не допроси! Бунтувати не дозволено!

— Справжній, татоньку, бунт був! Просто чисто всі стали заодно — і шабаш! Ви, кажуть, з усього повіту кров п'єте! Навіть смішно!

— Ніколи раніше бунтів не бувало, а тепер, гляди-но бунти почалися.

— Та який же це бунт, Осипе Івановичу,— вступився я.

— А по-твоєму, пане, не бунт! Мені для чого хліб потрібний? сам, чи що, отаку махину з'їм, в амбарі я його гноїтиму, чи як? Казні, добродію, казні я його доставляю! Армії, добродію, хліб постачаю! А що як у мене через них, курячих синів, хліба не буде! Помирати армії, чи що? По-твоєму, це не бунт?

Цього разу Осип Іванович цілком явно й досить нахабно говорив мені «ти». Він обурювався так широко, що навіть зрадив свою звичайну благодущність. Признаюсь, одверто, я й не подумав заперечувати йому. Міркування, що з ласки мужиків, які не погоджуються взяти справжню ціну, армія може натрапити на перешкоду в постачанні продовольством, було таке рішуче й до того ж таке цілком сучасне, що я навіть сам злякався, яким чином воно раніше не спало мені на думку. Звичайно, я розумів, що проти такого капітального міркування не неможливі заперечення, але, з другого боку, що може скоїтись, коли раптом Осипові Івановичу в моїй скромно висловленій думці заманеться запідозрити або

«перекручене тлумачення», або нахил до «поширення шкідливих ідей!» Скажу я, наприклад, що при несправності підрядчика, військове відомство може розпорядитися відносно його застав, а він раптом розтлумачить, що я армії й флоту заперечую, основи розхитую, авторитетів не визнаю! Хіба таких прикладів не було! Хіба не обвинувачували фабриканти своїх робітників у бунтарстві за те, що вони погоджувалися працювати не інакше, як при умові збільшення заробітної плати! Тому я закликав на допомогу можливу за таких умов громадську мужність і вигукнув:

— Авжеж, армія... звичайно! армія! Уявіть собі, я й не подумав!

— А я так день і ніч про це думаю! Тільки подушка моя знає, як багато турбот я через це зазнаю! Ну, та гаразд. Давали християнську ціну — не взяли, то на майбутнє й п'ятдесяті копійок напроситесь. Чи нема ще чого нового?

— Кандауровського пана мало не забрали.

— Як то забрали? куди?

— Невідомо. І за що — ніхто не знає. Кажали оце, ніби пан становий писав. Ні з ким ніби не знайомиться, книжки читає, вдома вечорами сидить...

— Чи не було вчинків за ним яких?

— Вчинків не було. І становий, кажуть, писав: вчинків, каже, немає, а ні з ким не знайомиться, книжки читає... так і сподівалися, що заберуть! Одначе відповідь від вищого начальства надійшла: дождитися вчинків. Та пан, бач, сам догадався, що нині з становим жарти кепські: сів на машину — та й гайда до Петербурга!

— Так, строгенько теперечки з оцими самими читаннями стало. З горілкою вільно, а з читаннями строго. За розум узялися.

— А хіба що-небудь і у вас було? Клопіт якийсь? — поцікавився я.

— Хіба мало і у нас тут лихослів'я було!

— Однак ви ж самі говорите, що за кандауровським паном ніяких вчинків не було.

— А хто його знає? Може, він проміж себе революцію пускав. Не по-людському живе! ні з ким хліба-солі не водить! Кому втямки, що в нього на думці!

— Дозвольте, Осипе Івановичу! коли так міркувати, то мабуть, кандауровський пан і добре зробив, що до Петербурга втік! Один тікає, другий тікає...

— А коли хто надумав тікати—ніхто не держить! Слава тобі боже! І крім того досить люду залишиться!

Сказавши це, Осип Іванович відкинувся на спину і, поклавши ногу на ногу, ліву руку відсторонив, а правою затабабив по ручці дивана. Очевидно було, що він зібрався прочитати нам повчання, але з таким при цьому розрахунком, що він буде й буде розглагольствувати й теревені правити, а ми будемо слухати та повчатися.

— Ми тут живемо в тишині і в усякій благій удачі,— сказав він солідно: — кожний при своєму занятті перебуває. Я, наприклад, при торгівлі; другий — рукомесло має; третій від землі харчиться. Що кому небом визначено. Читання нам ні до чого.

Осип Іванович замовк на хвилину і окинув нас поглядом. Я сидів зіщулившись і, сказати б, признаючись у якійсь провіні; Микола Осипович, як кажуть, їв батька очима. Очевидно, це заохотило Дерунова. Він склав обидві руки на череві й глибокодумно крутив одним великим пальцем навколо другого.

— Головна причина,— продовжував він: — якщо без користі читати, то від читаннів навіть для розсудку не без шкоди буває. День людина читає, другий читає — гляди, згодом і мріяти почне. І намірі собі неуявленне й неглаголанне. Відіб'ється від діла, повагу до старших втратить, почне лихословити. Ось його о тій порі схоплять, раба божого,— і на цугундер. Поводь себе благородно, не каламуть, жури на інших не наганяй. Чи так, по-твоєму, добродію?

— Та що ж «по-моєму»? Мене ж не питають!

— Оце ти путне сказав. Не питають — це так. І ні тебе, ні мене, нікого не питають, самі все як слід зроблять! А чому тебе не питають, хочеш знати? А тому, пане, що вуха вище від лоба не ростуть, а в кого ненароком і виростуть більші як треба — підрізати трошечки можна!

Помітивши, що думки Дерунова набирають сумного й дещо небезпечного напрямку, я серйозно занепокоївся. Незважаючи на невиразну форму його повчання, зрозуміло було, що воно спрямоване в мій горб. Хоч як несміливо висловив я сумнів відносно правильності найменування бунтівниками селян, які не погоджувалися взяти запропоновану їм за хліб ціну, але навіть і він, очевидно, затьмарив благодушність старика. Виходить, крім благодушності, в нього з бігом часу і під впливом постійної удачі в справах розвинулася ще й інша риса: претензія на незаперечність. З хви-

лини на хвилину я чекав, що від натяків він перейде до безпосередніх обвинувачень і що я, на свій жах, зіткнусь віч на віч з питанням: чи потрібні армії, чи ні? Марно я запевнятиму, що тут навіть питання не може бути,— моєї відповіді не схочуть зрозуміти й навіть не вислухають, а будуть з наполегливістю, гідною кращого застосування, чіплятися: «ні, ти не ухиляйся! ти кажи прямо: потрібні армії, чи ні?» І якщо я, нарешті, від усієї душі й від усього мого помислу заволаю: потрібні! і, на підтвердження ширості моїх слів зажадаю шампанського, щоб виголосити тост за процвітання армій і флотів, то й тоді удостоюсь лише іронічної похвали, на зразок: «ну, брат, спритний ти хлопець!» або: «знає кішка, чие м'ясо з'їла» тощо.

Тому, прагнучи уникнути подальшого лиха, я скористався з першої ж паузи, щоб змінити розмову.

— Ви давно не бували в Чemezові? — звернувся я до Миколи Осиповича.

— Сьогодні тільки проїжджав. Слідом за мною й старик Лук'янович по вас приїхав. В гостиниці годувати коні спинився.

— Ну, от і чудово. Отже, я поїду.

— Стривай! почекай! як же відносно землі! береш п'ять тисяч, чи як? — спинив мене Осип Іванович і, звертаючись до сина, додав: — ось зверхнадільну землю в пана купую, п'ять тисяч надавав.

— П'ять тисяч! — здивувався Микола Осипович.

— Багато грошей, сам знаю, що багато! Заради родителів зарятувати пана хотів, бо ще маленькою людиною бувши, ласку від них бачив!

— Беріть! — звернувся до мене Микола Осипович, немовби навіть з острахом! — отакенна ціна! та за таку ціну обома руками ухопитися треба!

— І я те саме кажу, а пан ось виламується.

— Не виламуюсь, а роздивитися хочу. Сподіваюсь, що маю на це право!

— Хто про твої права говорить! Любуйся! дивись! А головна причина: нікому твоя земля не потрібна, виходить, дивись на неї чи не дивись — кращою вона від того не стане. А друга причина: гроші у мене в столі лежать, готові. І до Чemezова їхати не треба. Взяв, одержав—їдь собі без клопоту назад до Пітера.

Але я підвівся й рішуче став відкланюватися.

— Виходить, ти й хліба-солі моєї покуштувати не хочеш!

Ну, пане, не сподівався я! А родителі ж, родителі які в тебе були!

Осип Іванович теж підвівся з дивана і за всіма правилами гостинності взяв мою руку й обома руками міцно стиснув її. Але в той же час він чи то сумно, чи то докірливо покрутив головою, немовби кажучи: які були родителі і які вийшли діти!

— Та не образив я тебе, бува, тим, що відносно читаннів спросту сказав? — продовжував він, намагаючись надати своєму голосові якомога простодушнішого тону: — так то ж у нас, у стариків, звичай такий: не все по голівці гладимо, а інколи й проти шерсті причесати надумаємося. Не гнівись!

— Годі-бо вам! Мені й на думку не спадало, що ваші слова могли стосуватися мене.

— Тебе не тебе, а ти теж на вуса намотуй! Від стариків не відвертайся. Якщо коли й повчать, тебе жаліючи, — анітрохи тобі збитку через те не буде! Кандауровський пан, бач, поблизу твоєї вотчини жив! Отак воно!

Ми попрощалися досить холодно, хоч Дерунов додержував усього заведеного в таких випадках етикету. Потискував мені руку і в цей час дивився в очі, відхилившись усім корпусом назад, немовби не міг на мене надивитися, провів аж до ганку й на прощання сказав:

— Забіжи, коли з Чемезова назад поїдеш! Якщо відносно землі з селянами не поладнаєш — слово шепни — Дерунов купить! Тільки вже на ту пору я п'яти тисяч не дам! Ау, брат! Ти з першого слова не взяв, а я з другого не дам!

* * *

Лук'янович виїхав по мене в одноколці, одним конем. На питання, невже не знайшлося просторішого екіпажа, старик відповів, що екіпажів багато, та на брухт їх краще віддати, а кінь один тільки й зостався, інші ж «котрі пали, а котрі так перевелися».

— Ну, брат, не красно ж у вас там! — зітхнув я.

— Де вже там краса! Був, було, дворянин, та чорт перемінив! Ось полюбуйтеся самі на маєток!

В Лук'яновичу втілювалася вся історія Чемезова. Він був охоронцем його під час поміщицького благоденства, і він же охороняв його й тепер, коли Чемезово стало, за його словами, таким місцем, де «хоч куди плюнь, все на порожньо потра-

пиш». Не раз бувало писав він мені листи, в яких зображував занепад рідного гнізда, але, нарешті, переконавшись у моїй байдужості, припинив будь-яке наполягання. З небагатьма ще живими стариками й старухами, з колишньої двірні, тулився він у підвальному поверсі панського будинку, одержуючи мізерне утримання з прибутків, збираних з сяких-таких сіножатей, і, не без таємного нарікання на мою легковажність, дивився, як руйнування поволі накладало свою руку на все навколишнє. Завалилась оранжерея, вимерз ґрунтовий сарай, заглух сад, перевелася худоба, коні вистоявали свої роки й падали. Потім спочатку в одній з кімнат будинку завалилась стеля, за нею в іншій кімнаті... Птахи й град повибивали з вікон шибки, покрівля проржавіла й протекла. Довгий час сяк-так, своїми силами замазували й законопачували, але, коли, нарешті, з усіх щілин раптом полилося й посипалося — кинули й дбали тільки про те, щоб якось зберегти від руйнування нижній поверх, де жили старики-дворові. Ось видовище, яке чекало мене попереду і від споглядання якого я охоче відмовився б, якби останнім часом мене з особливою настирливістю не стала переслідувати думка, що треба, хоч би що, кінчити...

І ось я їхав «кінчати». З чим кінчати, як кінчати — я сам доладу не знав, але знав напевне, що в той чи інший спосіб «кінчу», тобто поїду звідси, позбувшись Чемезова. Куди-небудь! як-небудь! хоч би там що! — ось єдина думка, яка жила в мені і яка ще більше зміцнилася після побачення з Деруновим. Мабуть, і Лук'янович вгадав цю думку, бо обличчя його, на хвилину просвітліле при побаченні зі мною, раптом нахмурилося під впливом недоброго передчуття. З старечою повільністю, безперестанку зітхаючи, запрягав він кудлатого мерина у вбогу одноколку, і, можливо, в цей час в його уяві особливо яскраво вимальовувалася порівняльна картина колишнього поміщицького привілля й теперішнього убозтва. Поки мене не було, він міг і нарікати і жалкувати і навіть порівнювати, але ясно стан речей він все-таки не розумів. Тепер перед ним стояв сам «пан» — і ось до послуг цього «пана» готова не ресорна коляска, запряжена четвіркою карих жеребців, з молодцем-кучером у шовковій сорочці на передку, а обідрана одноколка, з кульгавим мерином, який від старості ледве пересував ноги, і з ним, Лук'яновичем, посивілим, згорбленим, вдягненим у якийсь нечуваний затрапез! Лук'янович раптом, в одну хвилину, зрозумів. «Пан», одноколка, будинок без стелі,

маєток без оранжерей, сад без доріжок — все це яскраво зіставилося в його старечій голові. І тоді, наче іскра, сяйнула думка: так, треба кінчити! Тобто та сама думка, до якої іншим, складнішим і більш болісним шляхом дійшов і я...

Ми сіли поряд, сьак-так скоцюрбилися й поїхали.

Довго ми їхали великим шляхом і не починали розмови. Мені все привиджувався «кандауровський пан». «Мало-мало не забрали!» — як просто й природно вилилася ця фраза з вуст Миколи Осиповича! Ні страху, ні співчуття, ні навіть подиву. Немовби йшлося про порося, яке *мало-мало* не задали дорогою!

За що! за яким резонем! що сталося! нікому не відомо! Відомо тільки, що «в гості не ходив» і «книжки читав...»

Але, можливо, він вдома на самоті в стелю плював? Можливо, він «Собранием иностранных романов» зачитувався? Невже й це негоже? Невже й це заняття настільки підозріле, що навіть і йому не можна віддаватися в тишині, а слід робити це прилюдно, перед очима в усіх?

І хто ж цей серцезнавець, який вважав за свій обов'язок проникнути в душу «кандауровського пана» і викрити її таємні помисли? — Леле! це становий пристав, це колишній куроїд, а теперішній експерт у справах благонадійності чи неблагонадійності обивательських переконань!

Ось ми, жителі столиць, часто на начальство нарікаємо. Говоримо: утискує, прав не дає. Ні, поїдьте-но на село та в станового під началом поживіть!

Що було б з «кандауровським паном», якби начальство не написало — «чекати вчинків!» Що сталося б з ним, якби доля його залежала тільки від розсуду серцезнавця — станового!

Становий! яка метаморфоза, якщо порівняти з добрими давніми часами!

Я пам'ятаю, дивиться бувало татонько у вікно й каже: «ось п'яницю-станового везуть». Або приїде становий до поміщика в справах — перше йому привітання: «що, п'янице! мабуть курей по повіту збирати їздиш?» Або заїкнеться становий про лагодження мостів — відповідь: «крім тебе, їздити тут нікому, а для тебе, п'яниці, і ці мости добрі». Словом сказати, крім «п'яниці» та «куроїда» і слів для нього ніяких нема!

Я знаю, що таку манеру поведіння з агентом поліцейської влади похвалити не можна, але погодьтеся однак, що й

метаморфоза занадто вже різка. Весь час був «куроїд», і раптом — серцезнавець.

За давніших часів бувало говорили: таємні помисли бог судить, бо тільки він досконало бачить приховану людську думку... Тепер усе до такої міри спростилося, що навіть становий, анітрохи не бентежачись, говорить собі: а дай-но я понюхаю, чим у людській душі пахне! І нюхає.

Я сиджу вдома і, замкнувшись від людей, Поль-де-Кока * читаю, а становий уже щось відносно «перекручених тлумачень» умовивів! Не з нагоди Поль-де-Кока умовивів (в цьому розумінні він настільки освічений, що навіть Баркова * напам'ять знає), а з нагоди моєї любові до усамітнення. Він думає: «навіщо я усамітнююсь, коли інші явно всяку соромоту чинять?» І ось він починає вистежувати мене. Я держу в себе Гришку лакея, гадаю, що живу за ним, мов за кам'яною стіною, а він уже й Гришку розбестив і потихеньку в нього вивідав, що та як, чи поштивий я до начальства, чи не затіваю революції тощо. Він навіть не чекає з мого боку «вчинків», а просто, на підставі гришчиних свідчень, проникає в тайники моєї душі й самим розчерком пера приклеїть до мене або ярлик «стовпа й опори», або ярлик «небезпечної й неспокійної людини», залежно від того, як йому заманеться! І це колишній куроїд!

Куроїд, який сполучив у своїй особі всю академію моральних і політичних наук! Куроїд — серцезнавець, куроїд — психолог, куроїд — політик! Куроїд, який береться розцінювати обивательські переконання і з найнезворушнішим виглядом одним видає атестат благонадійності, а іншим — атестат неблагонадійності!

Невже ж і справді нема іншого діла для куроїдів?

Очевидно, тут є непорозуміння, в існуванні якого чимало винен т-ський справник. Він покликав до себе підвідомчих йому куроїдів і сказав їм: ви відповідаєте мені за те, що на ваших дільницях тихо буде! Але при цьому не роз'яснив, що читати книжки, не ходити в гості і взагалі жити усамітненим життям — зовсім не суперечить загальноприйнятому поняттю про «тишу».

І ось куроїди збаламутилися й за допомогою Гришок, Прошок і Ваньок починають орудувати. Не простої тиші вони шукають, а тиші прозорої, пануючої у відкритому з усіх боків приміщенні. Всюди, навіть у найбезсумнівнішій тиші, вони вбачають або порушення тиші, або підбурювання до такого порушення. Не треба ні хліборобства, ні промисло-

вості, ні освіти. Треба, щоб тихо було! Сама ситість потрібна лише остільки, оскільки вона сприяє тишині.

Ще цими днями один становий-джинджик мені сказав: «по-справжньому нас не становими приставами, а начальниками станів називати б слід, бо я, наприклад, за увесь свій стан відповідаю: тільки-но хтось ненадійний або в думках нетвердий — одразу ж до відома повинен довести!» Глянув я на нього — за всіма ознаками куроїд! І очі нарізно, і руки розчепірів, наче курку спіймати хоче, і носом повітря нюхає. Тільки ось мундир— мундир, справді-таки, ловко сидить! У колишніх куроїдів таких мундирчиків не бувало!

І оце ж ось джиджик судить «моя тайная и сокровенная», судить, тому що я живу у нього в стані, а він «за увесь стан відповідає». Він залазить мені в душу й копірає в ній, як йому заманеться! Він колись золотарем при губернському правлінні служив і саме там, мабуть, збагнув таємниці психології.

А «кандауровський пан», тимчасом, плює собі в стелю й думає, що це йому так і минеться. Авжеж! І ще щасливий твій бог, що начальство за тебе заступилося, «вчинків чекати» звеліло, а то б бути рябкові на мотузці! Та й тут ти не зовсім відкараскався, а змушений був до Петербурга тікати! Ти сподівався все життя в Кандауровці в халаті й капцях прожити, жодної стелі неспльованої не залишити — аж ні! Одягайся, обувайся, надягай чоботи й коти собі, невідомо чого, до Петербурга!

Який жорстокий час!

Та чи тільки становий! чи тільки справник! Ось Дерунов і партикулярна людина, якій нічого й ніхто не доручав, а спробуй поговори-но з ним щиро! Анічогісінько він у психології не тямить, а коли треба, їй-право, незгірше першоголіпшого доктора філософії всю твою душу по ниточці розбере.

Проста наша психологія! ах, яка проста! Тільки одне слово від себе прибреши, або приховай одне слово — і вся людська підноготна наче на долоні! Ось, наприклад, я допіру про бунти казав, що не можна назвати бунтівниками селян за те тільки, що вони хліб по шести гривен віддати не погоджувалися! Додай Дерунов від себе тільки дев'ять таких слів: «І при цьому, нібито армій зовсім не треба, казав» — і цього досить. Я знаю, мене не стратять навіть і за те, але знаю також, що ні в Навозному, ні в Солом'яному мені не буде життя. Тікай! біжи чимдуж до Петербурга, щоб там, на очах у начальства, невинну свою душу врятувати!

Я дивуюсь навіть, що Дерунови до такої міри скромні й стримані. Якби я мав їхні погляди на бунти і ті вигіди, якими вони користуються для запровадження цих поглядів, я кожну людину, яка мені нагрубляла або просто не сподобалася, з світу зігнав би. Писав би та пописував «і при цьому, нібито армій зовсім не треба, казав!» І, мабуть, доп'яв би свого...

Який незвичайний світ — цей світ Дерунових! яке все в ньому переплутане, зігнане, захаращене різного роду суперечними домішками! Як усе хитається й провалюється, наче мостини в парадних кімнатах старого чемезовського будинку, в яких навіть пацюки відмовилися жити!

Чи має, наприклад, Осип Іванович право називатися стовпом? Чи навпаки, він належить до числа найлютіших і найзапекліших заперечувачів власності, сімейного союзу та інших основ? Б'юсь об заклад, що ніякий мудрець не дасть на ці питання хоч би до деякої міри позитивних відповідей.

Що він усім своїм нутром завзятий і впертий поборник всіляких союзів — в цьому я, звичайно, не маю сумніву. Це доводиться вже тим, що він багатий (отже, шанує «власність»), що він держить у порядку сім'ю (отже, шанує «сімейний союз»), що він, з пошани до «вищого начальства», жертвує на «загальнокорисне влаштування» (отже, шанує союз державний!). Але чи розуміє він сам, що він «поборник»? Чи не говорить у цьому випадку саме його нутро, яке тягне його бути «дбайливцем» і «захисником» без будь-якої участі в тому його свідомості?

Саме цього я й не можу собі пояснити.

Адже сам він, і навіть не без самовдоволення, говорив допіру, що по всій окрузі сітку розкинув? Виходить, він кого-небудь у цю сітку ловить? кого ловить? чи не таких же представників принципу власності, як він сам? Воля ваша, а є тут дещо сумнівне!

Коли допіру Микола Осипович розповідав, як він спритно мужичків обкрутив, як він і в С і в Р сітку закинув і довів людей до того, що хоч задурно хліб віддавай,— хіба Осип Іванович обурився на нього? хіба він сказав йому: гультяю! пам'ятай, що мужикові так само дорога його власність, як і тобі твоя! Ні, він навіть похвалив сина, він назвав мужиків бунтівниками і наговорив сім кіп про шкідливість страйків, аж ніяк, очевидно, не підозріваючи, що «страйк», власне кажучи, робив він сам.

Або, нарешті, щодо мене. З яким злорадством доводив він мені, що я нічого з Чемезово не видобуду й що мені іншого виходу нема, крім одного: вдатися до нього, Дерунова, й закінчити цю справу за його волею! Припустімо, що він має рацію; припустімо, що я справді нездатний до «видобувань» і, кінець-кінцем, змушений буду визнати в Дерунові того судженого, якого, за приказкою, конем не об'їдеш. Але хіба він мав би право чинити зі мною так, як він вчинив, якби був справжній і свідомий поборник принципу власності? Чи не зобов'язаний був він втішати мене, напучувати, підтримувати! Чи не зобов'язаний був він подати мені найдокладніший і найточніший розрахунок, нічого не затаюючи і навіть обіцяючи, що коли згодом виявляться ще які-небудь лишки, то й вони підуть не йому, а мені в кишеню?

Ні, як собі хоче, а з точки зору власності — він не «стовп»!

І хто ж знає, чи стовп він щодо союзів сімейного й державного? Може, в державному союзі він вбачає самі медалі, якими прикрашені його груди? Може, в союзі сімейному...

Але тут нитка моїх міркувань урвалася, і я, незважаючи на незручний стан тіла, заснув так глибоко й солодко, що навіть побачив сон.

Снився мені становий пристав. Закінчив, нібито, він курс наук і навіть одержав у Геттінгенському університеті диплом доктора філософії. Сидить, нібито, цей випробуваний психолог і пише:

«З'явився в моєму стані купець 1-ої гільдії Осип Іванович Дерунов! який власності не поважає і в діях своїх щодо цього предмета являє собою небезпеку. Вправними заходами збиває він на базарах ціну на хліб і тим змушує місцевих селян збувати свої продукти за безцінь. І навіть цими днями, зустрівши чемезовського поміщика (ім'я рек), нахабними й безсоромними засобами змушував одного продати йому свій маєток за наймізернішу ціну».

«А тому благоволить вище начальство одного Дерунова з підвідомчого мені стану вилучити й вчинити з ним по закону, переселивши в місця більш віддалені й безпечні».

— Добре, добродію, заснули! — привітав мене Лук'янович, коли я при першому сильному поштовху одноколки прокинувся: — навіть кричали уві сні. Крикнете: злодій! — і знову заснете!

Я відчуваю, що зараз заїде розмова, що Лук'яновичу аж кортить щось спитати, та тільки він не знає, як узятися до справи. Ми їдемо мовчки ще з добру версту по бруківці, я знищую цигарку за цигаркою. Лук'янович спідлоба поглядає на мене.

— Кінчати приїхали? — нарешті вимовив він.

— Егеж, слід було б...всьому є кінець, Лук'яновичу!

— Це так, справді.— (Лук'янович нервово пересмикує віжками).— У Осипа Івановича побували?

— Був.

— Купує, значить?

— Надавав п'ять тисяч.

— Спритний товстопузий!

Мовчання.

— Звичайно,— знову починає Лук'янович: — багато хто тепер так-от говорить: пропадай воно пропадом!

Знову мовчання.

— Що ж його робити, Лук'яновичу?

— Ось і я це саме кажу: нічого не вдієш! пропадай, мовляв, воно пропадом!

Знову мовчання.

— Колись люди на місці сиділи. Тепер усі, як ті жиди, порозбігалися.

— Погодься однак, що мені тут робити нічого.

— Татонько з матінкою знайшли б, що робити. А вам що! Пропадай воно пропадом — і край!

— Завів однієї! Ти б краще сказав, чи підхожу ціну дає Дерунов?

— Виходить, для нього підхожа, коли дає!

— Та для мене чи підхожа?

— І для вас, коли як...

— Чи не краще селянам запропонувати?

— Що ж, і селянам... теж з охотою...

— Ось Дерунов каже, що селяни, коли б податки спромоглися платити.

— Знає, товстопузий.

В цьому роді ми ще чверть години поговорили, і все справжньої розмови у нас не було. Нічого не збагнеш. Чи добра ціна Дерунова? — «звісно, добра, коли сам дає». Чи вистоять селяни, коли їм землю продати? — «звісно, вистоять, а може, й не доведеться вистояти, коли як...»

— Слухай, ти що таке говориш?

— Що говорю! звісно, ми раби, і слова у нас рабські.

— Я тебе про діло питаю, а ти мене або дратуєш, або говорити не хочеш!

— А що говорити, коли ви самі ніякого діла не відкриваєте!

— Я кінчати хочу! Розумієш, хочу кінчати!

— І кінчати теж з головою треба. Самі в очі свого діла не бачили, а навкруг пальця його обернути хочете. Ні з мужиками розмови не мали, ні яка-така земля у вас є — не знаєте. Скільки років терпіли, а тепер за дві хвилини кінець хочете зробити!

Справді, я ж нічого не знаю. Ні землі не знаю, ні «свого діла». Дивно, як це міркування жодного разу не спало мені на думку. На протязі багатьох років одне у мене було в думках: кінчити. І ось, коли набридло бути такий довгий час під гнітом одного й того ж питання, я сів одного чудового ранку у вагон і помчав до Т***, ніяк не припускаючи, що «кінець» є чимсь складним, що потребує оглядів, покупців, розмов, заправлювання цін, биття по руках тощо. Виявляється, одначе, що в світі ніщо не робиться абияк і що коли б я схотів, навіть з метою скорочення листування, покінчити зовсім не вигідним для мене способом, то й тут мені належало подолати незліченну кількість різного роду формальностей. Як би ото замість «кінця» не прийти до найжахливішого з усіх «начал»: до початку цілого ряду процесів, які можуть отруїти все життя? При цій думці мені стало так зле, що навіть приверзлося, чи не краще кинути? тобто залишити все по-давньому й повернутися назад.

В усякому разі, я вирішив поки що не докучати Лук'яновичу розмовами про «кінець» і звів розмову на Дерунова.

— А гірко пішов Осип Іванович!

— Голова на плечах є. Через те!

— Селян, кажуть, дуже утискує!

— Чим утискує? Тепер — воля!

— Чудак! хіба вільну людину не можна утискувати?

— Засилля взяв, а тоді й обкрутив кругом. Хоч на який базар поткнись — скрізь його прикажчики. Яке слово скажуть, так тому й бути!

— Пощастило йому! Багатий, у всіх у пошані, в сім'ї щасливий!

— У двох сім'ях...

— Як то в двох? невже в нього й на стороні є сім'я?

— Не на стороні, а в своєму домі. Анну Іванівну він же тепер покинув, у сина, у Яшеньки, жінку забрав!

Признаюсь, це повідомлення мене епантеличило. Як! Цей благоліпний старий, для якого й свято не свято, коли двох обідніх відправ не відстоїть, який ще допіру казав, що свою Анну Іванівну на будь-яку принцесу не проміняє... снохач!

— Та не брешуть, Лук'яновичу? Кажуть-бо, Яшенька в нього непутящий!

— Запиває, звісно!

— Ну, от бачиш!

— З того самого й запив, що сорому стерпіти не міг.

Звичайно. З нестерпним болем у серці я повинен був сказати собі: Дерунов — не стовп! Він не стовп щодо власності, бо визнає священною тільки власність, яка належить особисто йому. Він не стовп щодо сімейного союзу, бо снохач. Нарешті, він *не може* бути стовпом відносно союзу державного, бо не знає навіть географічних кордонів російської держави...

Але де ж шукати «стовців», якщо навіть Осип Іванович не стовп?

ДВОРЯНСЬКА ХАНДРА

Я приїхав на село, щоб оселитися там назавжди. Їхав я зовсім не для того, щоб просвіщати, поширювати здорові уявлення про платіж недоїмок, усувати неврожаї і взагалі сприяти поліпшенню побуту; не для того, щоб узяти діяльну участь у порядкуванні земськими грішми, і вже, певна річ, не для того, щоб робити досліди в галузі сільського господарства. Просто відчувалася потреба за життя мати труну — от я і приїхав.

Ця потреба була дуже велика, майже пристрасна. Та що найдивніше, вона спалахнула в мені зовсім не тому, що я покінчив якісь рахунки з життям, що я зробив якесь своє діло, а саме тому, що я нічогоїсінько не починав і ніяких рахунків у мене позаду не було. Розумове пустодумство на диво стомлює. Воно завжди пов'язане з безладним сум'яттям, яке захаращує життя різноманітним чіпким мотлохом і зрадницьки вводить в оману. Через це сум'яття, довго, дуже довго людині здається, що вона живе в колі справжніх інтересів і навіть уявляє себе силою, дійовою особою. І раптом її наче осяє, перетне навпіл. І почне щомиті невідступно, настирливо, і вві сні і наяву, привиджуватись одне: труна! труна! труна!

Їхав я, все ж таки, не без побожовань. Я гадав, що труна дається не відразу і що з приїздом моїм почнеться, хоч і в іншому стилі, а все-таки сум'яття. У домочадців виникнуть вимоги роз'яснень, розпоряджень та інші сільськогосподарські напосідання; у селян виникнуть бажання так званого єднання, в яких відіграють свою роль і питання про пияцтво, і питання про письменність, і питання про ощаднопозичкові каси. І, на закінчення, як найбільш дійовий символ єднан-

ця, — відро горілки. З усім цим, думалось мені, доведеться вести боротьбу, поки, нарешті, не запанує справжня німа тиша, з якої вирине справжня труна. Та, на моє щастя, всі ці побоювання виявилися перебільшеними.

Нинішнє село — не те, в якому кишать ревізькі душі, а те, що його являє собою поміщицька садиба, — справжній скарб для гробошукача. В нинішньому селі ви не побачите ані найменшої метушні, ані крихти сільськогосподарських турбот і хвилювань, отже — ніяких питань і сумнівів. Є, зрозуміло, куточки, де понині туляться пронози і «б'ються з останнього», але це виняток. Загальний характер — тиша і нудьга, які я назвав би самозреченням, якби при цьому не спадало на думку уявлення про викупні свідоцтва. Урок дня, тобто те, що необхідне для харчування, опалювання та ін., виконується якимось само собою, у певний час, без галасу, без біганини. Колись бувало стогін стояв і над застольними, і над скотним двором, і над пташником; нині — благодать. Не тільки в стінах поміщицького будинку, а й на дворі — ні звуку, крім так званих голосів природи: завивання вітру, шуму дерев, цвірінкання та каркання птахів, гавкання собак і т. п. Зрідка доноситься, правда, з селища (якщо воно недалеко) клопітливий гамір ревізьких душ, але й він не порушує обов'язкової для всіх (і живих і мертвих) гармонії голосів природи, а, навпаки, тільки доповнює її і зливається з нею. Можна (особливо, якщо вимоги комфорту звести до мінімуму) провести цілий день, не почувши звуку людського голосу і самому не подавши такого. Ходити, думати, дивитись у вікно і навіть, по можливості, не читати. І лише на зовсім короткий час засвічувати світло. Для людини самотньої і до того ж перетнутої навпіл — це свого роду купіль сілоамська*, після якої настає зцілення від усіх недуг.

Садиба в мене старовинна. Панський будинок — величезний, споруджений з такого чудового лісу, що й зараз все цілком справне. Просторо, сила-силенна повітря й тепла. Колись на красному дворі поруч з будинком була скупчена безліч надвірних служб усякого роду, та нині всі ці будівлі знесли частково через ветхість, а переважно за непотрібністю. Влітку на цих «порушених» місцях виростають непролазні зарості кропиви і реп'яхів, взимку — з-за снігових заметів видніються безладні купи битої цегли і дрібного сміття. В сусідстві з ними, але трохи віддалік, наче монумент, що свідчить про благополучний перехід від кри-

посних порядків до вільнонайманої праці, стоїть невелика, збудована з тонкого лісу обора, де містяться дві корови, двоє коней, поламані інструменти та інший сільськогосподарський реманент, що подобає вільнонайманій праці. Перед будинком — квітковий (колись) сад, з занедбаними доріжками, що полого спускаються до річки; позад будинку — парк, справжній парк, із старовинними могутніми деревами, шум яких навіть людині, зовсім не поійнятій мізантропією, може вселити думку про труну. Внизу, за течією річки, — невеликий млин, коло зяючих дверей його завжди стовбичить помічник мельника, який не знає, куди подітися від дозвілля, бо через загальне зубожіння, поміць найжджає зрідка, та й то майже порожнем.

Зрозуміло, що за таких обставин приїзд мій не міг викликати ніякої особливої метушні. Я написав, що з'явлюсь годі-то, і на призначений час все було готове, щоб прийняти мене. Груби витоплено, стіни та стелі обметено, підлоги вимито, меблі розставлено за давнім порядком, навіть обід зварено. В «розпорядженнях» до такої міри не було потреби, що коли я скинув шубу (діялося це в середині лютого), мені залишалося тільки сказати, що поки що мені нічого не потрібно. Домочадці, які зустріли мене, розійшлися по своїх кутках; я чув, як грюкнули спершу одні двері, потім другі, треті, все глухіш та глухіш — і раптом я лишився один... І в цій світлій, великій, добре натопленій залі опинився віч-на-віч з труною...

Так само не потрібно було ніякої боротьби і в справі «єднання». Ще в поїзді одна сусідка по вагону, добродушна поміщиця, дізнавшись, що я маю намір відновити порваний зв'язок із старими «прахами», визнала за свій обов'язок попередити мене:

— Нині, батечку, від мужичка на вдячність не сподивайтесь. Байдужі якісь вони стали: ні допомоги, ні привіту. Все — на грошах. Скільки належить йому за умовою — одержав і баста. На спасибі — не чекайте.

Так, насправді, і сталося. Щойно в'їхавши в селище (чи ж давно я був тут «замість батька?»), я одразу ж переконався, що моя поява ні в кому нічого не пробудила. Ні вдячних спогадів, ні відрадних надій, ні навіть подиву. Селяни, які пиляли коло своїх хат дрова (в цій місцевості переважає дров'яний промисел), на мить підвели голови, очевидно тому, що увагу їхню привернув тупіт коней, які мчали мене, і знову взялися за свою роботу. Я побоювався скидання

шапок, поклонів (іноді навіть в моїй уяві з'являлися радісні усмішки),— нічого цього не було! Наче муха перед ними пролетіла. І селяни здались мені якимись новими. Колишні були захоплені, сльозоточиві; нинішні — байдужі, зачерствілі. Колишній селянин усім нутром тягнувся до панського дому; нинішній — навіть у справі проходячи повз панську садибу, цілком ігнорує її, наче це не приваблююче місце, а тільки віха на дорозі. Жінки, що брали з громадського колодязя воду,— і ті не оторопіли, коли я несподівано з'явився, не припинили свого заняття, а лише байдужно повели очима за моїми саньми. І гаразд. Всі припущення відносно єднання і ощаднопозичкових кас відпали зразу. Не буде поцілунків, але не буде і каверз — нічого. Навіть на традиційне відро горілки, видимо, не потрібно буде витрачатись. Чудово, чудово, чудово.

Але з голови у мене не виходило ще одне побоювання: я вважав, що повернення в дім предків викличе особисто в мене почуття розчуження. Воскреснуть в пам'яті забуті дитячі ігри, постануть перед очима, як живі, любі серцю обличчя. Очевидно, це повинно населити труну хоч і привидами, а все ж таки перешкодить їй бути справжньою труною. Одначе, і тут обійшлося благополучно. Щоб покласти край цьому побоюванню, я зараз же оббіг весь будинок і зупинився в кожній кімнаті, намагаючись пригадати. Ось матусина кімната, і в ній довгий стіл, за яким вона звичайно розкладала з мідних тазиків варення по слоїках; цей стіл і тепер стоїть на старому місці і на його поверхні ще збереглися кружки, які свідчать про слоїки з варенням, що колись тут ставились; і сама матуся, немов жива, сидить он на тому шкіряному кріслі і тримає в руках срібну ложку... Ось татусів кабінет (тепер він мій), і в ньому невеликий чотирикутний стіл з розмальованою на верхній дошці шашечницею, перед яким небіжчик, сидячи в оббитому шкірою вольтерівському кріслі, читав «Московские Ведомости». Ось дівоча, де влітку юрба покоївок, обліплених безліччю мух, з ранку до вечора чистила ягоди, горох, гриби та ін., а взимку, також з ранку до вечора, хурчали веретена... Ось дитяча; у протилежність іншим кімнатам, вузенька, низенька, з силою-силенною блощиць... Повторюю: я оббіг усе це і безліч інших кімнат (ось тут була спальня дідуся, коли він приїжджав на село «у гості», ось тут поряд — спальня його «любки», перед якою підло запобігав і якій догоджав увесь дім; ось тут жив колись дядечко

«бешкетник», якого в хороші кімнати не пускали і який часом їв з однієї миски з собакою Трезором; ось тут тулились тітоньки-сестриці, до яких я частенько бігав потай по м'ятні пряники; ось тут спіймали Генрієту Карлівну з учителем Василем Івановичем і т. д.) — і о диво! — ніякого розчулення не відчув! Повернувся до зали, глянув у вікно — звідти видно річку, тепер скуту кригою, і знов-таки ніякого розчулення! Кабінет, дитяча кімната, річка — все імена загальні, що так і залишилися загальними. Чому це? Чи тому, що самі спогади, зв'язані з цими загальними іменами, не містять у собі нічого зворушливого, чи тому, що людина, перетнута навпіл, сама по собі стає неприступною для зворушливих почуттів, бо між її дитинством і старістю лягла цілковита-поражнеча, яка поглинула все без останку, крім пристрасного бажання знайти труну.

Хоч би там як, але я зрозумів, що труну знайдено і що віднині починається існування, в яке не вторгнуться ні сільськогосподарські доповіді, ні «єднання», ні розчулення. Я нашвидку пообідав, одягнув халат і зараз же відчув себе спокійним, німим, майже мертвим!..

А втім, мені все-таки не пощастило лягти в труну відразу. Як це водиться, зараз після мого приїзду, прийшов відрекомендуватися сільський панотець. Але й він був якийсь зосереджений, небалакучий, пригнічений, похмурий, наче тільки для того і прийшов, щоб подивитися, як я вкладусь у труну, а він мені потім відправлятиме похорон.

— На проживання... зовсім? — почав він наче нехотя.

— Так, зовсім.

— Велике це слово... «зовсім»!

Я махнув головою на знак згоди.

— Просторо вам тут самим буде!..

— Так, кімнат багато.

— Господарювати не будете?

— Ні.

— І не треба!

Розмова на хвилину урвалася.

— Життя тут... — почав він знову.

— Я не для «життя».

— А коли не для «життя», то справжнє місце — тут!

Так... саме, саме тут!

Він якось сумовито глянув на мене, похитав головою, потім подивився на буфетну шафу і вів далі:

— От якщо в цьому разі горілка... боронь боже!

— Не вживаю. А ви?

— Боронь боже!

Знову мовчання.

— В парках — шуми вітрові, та й вороння гнізда в'є... Віконниці ночами грюкатимуть! Проржавіли, либонь, завіси...

— Не знаю, не питав.

— Острах візьме, острах! Головне — віконниці на ніч щільніше замикати!

— Раніше замикали; звичайно, і тепер замикатимуть.

— Ну, з богом!

Він подав мені руку і зник... «Що ж? острах, то й острах — тим краще», подумалося мені. Він нагадуватиме мені минуле: адже я все життя, якщо казати по правді, нічого, крім остраху, і не зазнавав...

Згодом я довідався, що тутешній панотець чудова людина. Горілки не п'є справді, влаштував на селі школу, в якій безплатно вчить селянських дітей; з селянами живе в злагоді, читає їм по неділях короткі казання про те, як благовогодити господньому, і за вінчання бере по-божому, не здирствуючи. Взагалі і обстановку має скромну, майже убогу. А вигляд у нього пригнічений тому, що дружина його — франтиха та ласуха і повсякчасно гризе його. То докоряє за те, що він не по-людському одягається, «ходить, наче вітряк крилами махає,— нема в світі як у нашому місті улани стоять!», то ставить у провину, що він канунів додержує: «все в нього або під преподобного Мартиніана, або під Тимофія-мученика!» А він їй у відповідь: «ти б, дурна, раніше дивилася!»

Мене на хвилину зацікавила думка: як це йому, людині скромній і, очевидно, навіть чимось проїнятій, жити в селі Лисячі Ями, у норі, на цепу, віч-на-віч з попадею, ласухою і франтихою! І він на цепу, і вона на цепу... Вона скалить зуби і скаче, і він скалить зуби і скаче. І обоє дякують провидінню, що в кожного цеп такий короткий, що не пускає їх загризти один одного. Цим і процвітає сімейний союз.

Якщо хтось гадає, що слідом за цим вступом з'явиться на сцену дворова дівка (плід таємної любові покійного татуся) і потім станеться дуже цікаве кривозмішення, або

що з-під куща випурхне породиста поміщицька дочка і дасть привід до цілого ряду приемних сцен з боязкими поцілунками, трепетним стисканням рук, трелями солов'я і т. ін., той хай не читає далі цих визнань.

Нічого цього не буде: по-перше, тому, що нічого подібного не було в дійсності, а по-друге, і тому, що я поставив собі за завдання писати про труну, тільки про труну.

Думка про цей найбільш пристойний, як на теперішні часи, притулок давно вже ворушилась у мені і, нарешті, цілком дозріла з такої дуже характерної нагоди.

Не так давно вмерлій прославленій людині треба було відшукати пристойний «останній притулок». Зрозуміло, почались переговори з кладовищенськими властями, і от, під час цих переговорів, матушка-ігуменя одного славнозвісного монастиря, на який указав славнозвісний небіжчик ще за життя, таким чином рекомендувала свій товар:

— У нас на монастирському цвинтарі — дуже гарно. Тиша, порядок, простір. І взимку прийдеш подивитися — залюбуєшся, а влітку, коли розпустяться дерева, — наче в раю. І не виходив би! Раджу.

І бачачи, що слова її справляють хороше враження, додала:

— І ще тим у нас добре, що для всякого достатку таксу встановлено — по-божеському! — кому чого треба. І багаті люди, і середнього достатку, і бідні — всіх милості просимо! І першого класу місця, і другого, і третього — все розподілено, як кому. Ближче до благодаті — і плата вища, далі від благодаті — і плата знижується. За церемоніал плата окремо і також за достатком. Є велика відправа, є середня відправа, є і мала. Велике освячення, середнє і мале. Так само і поминки. Силувати нікого не силуємо, а хто як любить, так для себе й вибирає. Раджу.

От тоді і майнула у мене в голові думка: якраз мені саме це і потрібно. Але всі ці вигоди я міг одержати господарським способом, тобто у себе, на своєму власному цвинтарі, тому зрозуміло, що для мене була цілковита рація скористатися з цієї переваги. Там, думалось мені, я все знайду: і місце найпершого класу (безплатно) і свою власну готову труну, а щодо церемоніалу, то, напевно, тамтешня найбільша відправа коштуватиме вдвоє дешевше, ніж тутешня найменша.

До того ж мені хотілося вмерти без тривоги, поступово, і якщо можливо, то природною смертю. Я — людина з

забобонами і до того ж боязка; мені все здається, що коли я «встрявату» і далі, як встрявав досі, то існування моє, напевно, урветься зовсім несподіваним і притому зляканим способом. Я знаю, що це страх хибний (на тому самому похороні славнозвісної людини один з моїх друзів, що служить у департаменті Покарань та Відплати, вказуючи на величезний натовп, що оточував труну, сказав мені: «суспільність каже, ніби ми не даємо передовим людям природною смертю вмирати — от вам блискуче спростовання цього мерзенного наклепу»), та що ж робити, коли він в такій мірі властивий мені, що я звільнитися від нього не можу? А якщо я завчасно переселюся в «свою власну труну», — напевно, всякий страх марної смерті пройде сам собою, за відсутністю поживи. «Встрявати» мені там немає чого, та і департамент Покарань та Відплати буде далеко... Ніхто і не побачить, як я зчохну, загину найприроднішим способом!

З любов'ю і не поспішаючи приладжувався я до своєї труни і, признатися, не без задоволення говорив собі: як це однак добре, що в мене своя власна труна є! Набридло «тинятися» і «встрявати» і взагалі робити властиві вільній від усяких занять людині вчинки — взяв, шмигнув у свою власну труну і зник в ній. А в інших, у «постійно зайнятих», і цього нема. Ось він їде по зимовій дорозі річкою якраз перед вікнами мого будинку, з возом до млина — він радий був би шмигнути, та ніколи йому. І в нього, мабуть, є своя власна труна там, на селі; але це така труна, в якій не поступово вмирати, а щомиті і без спочинку жити треба. По-перше, тому, що він, мешканець цієї труни, — ревізька душа, а по-друге, тому, що життя само по собі, поза його волею, поза розумінням, навіть поза інстинктами самозбереження, вп'ядося та й не відпускає його.

Яке воно, це життя, — то інша справа. Я принаймні певен, що в цю саму хвилину він дивиться на мою труну і думає: ось де справжнє життя! І завжди він так думав: і тоді коли я «встрявав» та «палав», і тепер, коли я, стомлений «встряваннями», поволі приладжуюся до труни. Завжди він заздрих моїй тузі та моїй знемозі, називав їх жировими і казав: хоч би з тиждень отак пожити!

Я знемагаю від туги, від невгамованої жадоби вчинків, нарешті, від сорому, а він думає: ось воно хороше життя! І думає правильно, бо його власне життя таке вже, що навіть суздальським богомазам, цим присяжним зображува-

чам пекельних мук,— і тим не знайти фарб, щоб належно відтворити це життя!

Власне кажучи, тільки це вічно існуюче порівняння його труни з моєю і нагадує йому про мене. В усьому іншому — йому до мене і діла нема. Ні поради мої йому не потрібні, ні співчуття. В тій справі, що супроводить його життєву агонію, я ніяких повчань дати йому не можу, та й він сам ці повчання зустрине як нестерпні, скаже: іди собі! не заважай! Щождо співчуття, то і тут відповідь буде та сама: іди собі! не заважай! Він не сприйме його як іронію тільки тому, що взагалі нічого непрямого, алегоричного не розуміє, а просто подумає, що моє співчуття — звичайне інтелігентне «встрявання», тільки цього разу вже зовсім недоречно. «І без тебе нудно — а ти лізеш!»

Так, краще вже не «встрявати», а сидіти смирно у своїй власній труні і потихеньку вмирати. Слава богу! Татусь з матусею, накопичуючи пряжу та овчини, та призбираючи до карбованця копійку, надбали так вдосталь, що навіть нищівна рука часу не встигла знищити всього. Рог будинку не відгнили, стелі не обвалилися, підлоги не перекошилися — чого ще треба! А головне, ніхто не заважає, ніхто навіть підозри не має, що в цій труні хтось копошиться. Багато таких трун розкидано навкруги і про більшість з них навіть невідомо, чиї вони і чи ворушиться в них хто-небудь. І стоять вони, поступово чорнішаючи та осідаючи, під впливом часу й негоди. Пройде ще одне покоління — навіть трун не буде, а просто стирчатимуть почорнілі безокі черепи.

При моєму душевному настрої це було надзвичайно зручно. Мені якраз і треба було зникнути так, щоб ніхто не відшукав. Я машинально повторював сам собі старовинний, мудрий вислів: «мертві сорому не мають» — і думка, що знайшовся, нарешті, притулок, в якому ніщо не спіткає мене, захоплювала.

Дивовижна прикмета: от він, той самий, що йде за возом до млина, він не тільки не розуміє моєї недуги, але навіть мене, знемагаючи людину, вважає за вередуна. Можливо, йому ніколи розбирати, скільки ганебного, смітного нальоту осіло на життя, та можливо і те, що його звичайний *modus vivendi*¹ вже такий, що сама здатність що-небудь розрізнати притупилася. Якщо у людини, з пелюшок,

¹ Спосіб життя.

єдиний спосіб пересування полягає в тому, що її перетягують з місця на місце за волосся, то, звичайно, вона відчуватиме при цьому фізичний біль і все-таки навряд чи зрозуміє, що цей спосіб пересування ненормальний. Ненормальний — для кого? От для них, для тих, які, добре чи недобре, а повзуть-таки на власних ногах,— можливо! Але для неї — він нормальний, бо інакше як це могло б статися, щоб тягання за волосся відбувалось серед білого дня, на очах у всіх, і ні в кого б серце не здригнулося при цьому видовищі!

Ось так і тут; не розуміє він та й годі. Але бути свідком цього нерозуміння, бачити, як воно розповзалось по всіх життєвих стежках і заповонило всесвіт — жахливо. По суті, тільки це, власне, й жахливо. Мою особисту, приватну недугу я б, мабуть, досить легко здолав, а от ця загальна і почасти навіть чужа недуга — саме вона і є тією непосильною гирею, що примушує людину осідати чимраз глибше, поки вона не опиниться віч-на-віч з розкритою труною.

Чому чужа недуга стає своєю власною і навіть ще дужче гнітить — це частково пояснюється більшою чи меншою мірою дозвілля. Дозвілля дає людині можливість розгортати перспективи, відшукувати зв'язуючі елементи. А тільки-но починаєш відчувати зв'язок між собою і «рештою», одразу ж стає нестерпно боляче. Гори чогось нечуваного, якоїсь безпросвітної імлі починають насуватися з усіх боків і далять, далять без кінця. Щоб втримати ці гори на своїх плечах, треба бути або дуже сильним, або дуже зухвалим. Боязким та кволим — не лишається нічого більше, як зникнути.

Я влаштувався відразу і чудово: вдягнув халат і замовк. Кімнат — ціла анфілада; можна ходити назад і вперед до втоми. Ходиш і мовчиш; навіть у голові справжніх думок немає, а так, зринає щось невиразне. Уривки колишніх прагнень, звуки... Слуги з'являються до мене зрідка, у призначені години, щоб сказати, що подано їсти, або принести склянку чаю. Були спроби почати розмову про те, що сьогодні зранку мжичить, або про те, що нинішньої зими вовків страх як багато, на селі вдень по вулиці вештаються; але через те, що від мене заохочень не почули, то і ці незначні розмови припинилися самі собою. Колись я цікавився питанням про одиночне ув'язнення і навіть із запалом доводив, що це — найблагородніший спосіб помсти за порушену правду, тому, мовляв, що він дає порушникові можливість примиритися з самим собою. От який я був... фі-

лантроп. Хоч би там як, але ця давня предилекція, певно, і позначилася тепер. Я знайшов для себе якраз одиночне ув'язнення,— звичайно, пом'якшене анфіладою кімнат і можливістю першої-ліпшої хвилини зламати обряд мовчання.

Та чи принесе воно з собою примирення? Чи розвіє імлу, яка так і висить наді мною, незважаючи на зовнішнє світло і простір? — ось у чому питання.

Поки що, проте, я почуваю себе дуже добре. Принаймні та страшна думка, що я нічого не можу, нічого не знаю, що я — п'яте колесо до воза, що розбив моє життя, вже не шматує мене так невідступно, як раніше. Маючи попереду тільки труну, мені непотрібно ні могти, ні знати, а тим більше претендувати на звання незайвого колеса: я і воза ніякого не бачу. Як собі хочете, а це виграш. Мені потрібно одне: щоб мовчання, яке обіймає мене, не порушувалося жодним закликком до життя. З мене аж надто вистачає усяких «не можу», «не знаю», і уявлення про них до такої міри ототожнюється в моїх очах з поняттями життя, що всяке нагадування про це останнє здається нагадуванням про перші.

Але самотність і сама по собі засмоктує. Вона нашіптує думки, які не мають нічого спільного з думками живих людей. Щось зовсім особливе; не скажу, щоб фантастичне або безладне, але таке, що ніколи не закінчується і притому доступне для нескінченних видозмін. Думи плывуть безупинно, самі по собі, не роз'ятрюючи старих ран і не бентежачи тривогами майбутнього. Для людини, яку перетято навпіл і яка має за плечима цілий тягар всяких «встрявань», що сама тільки згадка про них примушує червоніти,—це так добре, що всяка перерва, всяке зовнішнє вторгнення здається нестерпним, тяжким. Думається, що коли б серед цієї самотності раптом з'явилася свіжа людина з цілим запасом вістей із світу живих,—це не тільки не зацікавило б, а скоріше навіть засмутило б мене. Я слухав би тільки машинально, з пристойності, а всередині в мене кипіла б та сама неясна робота нескінченних уявлень, бриніла б та сама струна. Це буває з людьми, які серйозно освоїлися з самотністю, та ще з людьми, яких вразила сильна думка, щось подібне до одкровення. Повсякденне життя іде повз цих людей, ніби не торкаючись їх. Є один жевріючий вогник, в який незмінно втуплений їх погляд, і самого цього вогника цілком досить, щоб заповнити їх істоту до краю.

Одне слово, самотність має зробити мені велику послугу: вона врятує мене від життя. Вмирати, хоч і за життя, але вчасно, — не тільки потрібно, а навіть корисно, повчально: я на цьому стою. Я знаю, що взагалі достойніше і більш відповідає людському призначенню говорити: благо живим! Але знаю також, що бувають такі гідні подиву умови, за яких і доречніше і пристойніше говорити: благо умираючим і ще більше благо — померлим!

* * *

Нічого не знати, нічого не могли, бути п'ятим колесом до воза, при всякій нагоді чути: не з твоїм розумом братися за це! — хіба такими ознаками можна характеризувати якесь громадське становище?

Я охоче припускаю, що «смертний», по природі, самолюбивий і схильний до зарозумілості, але ж відсіч цій зарозумілості дає саме життя, або, краще сказати, вільний процес його. Цей процес сам по собі кожного ставить на його місце, для кожного окреслює певний простір, за межі якого переходити не слід. Навіщо ж потрібно, незалежно від неминучої життєвої оцінки, заздалегідь зустрічати людину словами: твій розум безсилий, кволий, недоречний?

І яким гідним подиву логічним шляхом можна було дійти до побудови такої жахливої теорії, що вбиває життя в самому зародку і, виходить, навіть тих жалюгідних практичних наслідків, яких від неї чекають, по суті, дати не може?

Справді, це зовсім не таке пусте питання, як може здатися на перший погляд, і є чимало людей, яких сама постановка його терзає страшенно. Зрозуміло, і його можна вирішити зразу, без дальших застережень, шмигонувши в труну; та, по-перше, як я вже сказав вище, не в кожного є зручна труна, а по-друге, по совісті кажучи, хіба труна — вихід?

Кажуть, поки є в наявності, з одного боку, сила-силенна людей, що їм бракує часу звернутися з якимось запитанням до самих себе, а з другого — достатня кількість індивідумів, що навмисне цураються мерехтіння совісті і не відчують від цього анінайменшої шкоди, — доти немає причин рахуватися з тим, що існують якісь бродячі одиниці, розкидані по всій землі, без опори, без зв'язку і вмирають від болю, кожна в своєму кутку. Цього ще мало: на

громадському ринку користується необмеженим кредитом ціла філософська система, яка прямо твердить, що все існує тільки тому розумне і законне, що воно існує...

Я знаю, що ця філософія ніякого практичного значення не має, що крім всього, її пристойніше назвати заплічною; але спробуйте-но протестувати проти неї! Спробуйте зламати це залізне кільце, що споконвіку здавило людину і примушує її фаталістично обертатися в порожнечі. На жаль, давня мудрість заповіла таку силу афоризмів, що з них камінь за каменем складалася ціла незламна стіна. Кожен з цих афоризмів утверджувався на людських кістках, він позначений кров'ю, має за собою цілу легенду подвижництва, протестів, зойків, смертей. Кожен з них вражає крайнім безглуздям, прикритим для пристойності якоюсь пошлою дотепністю, але вдивіться в цю пошлість глибше, і ви напевне побачите на дні її цілий мартиролог.

Ці легенди зойків, цей мартиролог — хіба вони не є достатнім фундаментом, що на ньому який завгодно беззмістовний афоризм може беззаперечно встановити своє право на існування?

От чому заплічна філософія процвітає: у неї позаду безліч жертв. Але крім того, жахлива сама по собі, вона стає ще жахливішою через те, що насамперед вдирається в домашній, буденний побут людини, стає на сторожі її вигід та звичок і тільки тоді, коли вже бачить силу опору остаточно зломленою, нападає і душу. Через це багато людей, що навіть не проти розумової гастрономії, не тільки не б'ються в лихоманці від туги, проказуючи заплічні афоризми, але й не відчують анінайменшої ніяковості. Життєвий процес у цих людей розколюється на дві половини: в одній матеріальна гастрономія, у другій — гастрономія розумова, і якщо деякий час обидві ці гастрономії живуть нібито окремим життям, то кінець кінцем так переплутуються, що втрачається всяке мірило для визначення, де закінчується одна і де починається друга.

Я довго, занадто довго керувався заплічною філософією, перш ніж мені спало на думку, що вона заплічна. Бувши тридцятирічним лобурякою, я любісінько вислухував афоризми на зразок: «вище лоба вуха не ростуть», «по Савці свитка», «знай цвіркун свій припічок» — і не тільки не вбачав тут ніякого мартиролога, а навіть захоплювався їхньою дотепністю. Та й час тоді був зовсім особливий. Це був час, коли люди безтямно дивились один одному в

очі і не відчували при цьому анінайменшого сорому; коли навіть потреба мислення здавалася презирливою, ненависною, небезпечною: мимоволі доводилось вдаватися до афоризмів, які, хоч на вигляд, являли собою щось схоже на продукт мислення.

Нарешті, цикл заплічної філософії вичерпався, поставивши самих прихильників своїх лицем в лице з глухою стіною. Відчулась потреба в інших девізах, не таких дотепних, та зате більш поблажливих. Ці девізи з'явилися, і ми всі, наввипередки один перед одним, кинулися назустріч їм. То був час загальних «встрявань». Настав момент, коли всіх освітило сонце одкровення, коли здавалося, що келих гіркоти переповнився по вінця і що кат задихнувся в ньому. Я заметався разом з іншими, але не від болю, а від тисячі невиразних поривань, що раптом народилися в моїх грудях і потягли мене на привілля. Вся моя істота, здавалось, очистилася, просвітліла; нова кров котилася по жилах, і ради цієї нової крові, ради її солодких хвилювань я ладен був забути навіть недавнє заплічне минуле. «Кличе!» — лунало звідусіль, і хоч чудо прикликання примушувало чекати на себе, та прикмети, що давали змогу вгадувати серцем його наближення, почувалися всюди.

Я вийшов на заклик дуже жваво. Написавши на прапорі: ніщо людське не байдуже мені, я щиро увірував, що справді-таки вступив у сферу цього «людського». Я прагнув жити і особливо прагнув «приймати участь». Але, незважаючи на це пристрасне жадання, не можна сказати, що я був надто вимогливим і нетерплячим. Навпаки, практика заплічної філософії уже так в'їлася в мене, що я не тільки інстинктивно відчував, але навіть *розумів*, що «враз» — неможливо.

«Не враз!» повторював я на всі лади, і повторював з тим самим ентузіазмом, з яким викрикував і інший свій девіз: «хай живе оновлення!» Здалося, що слова «не враз» нічого не спляють, а тільки врятовують. І в той же час хотілося зберегти справу оновлення від впливу лихого ока, випестити її на славу. Я знав, що в неї безліч ненависників, і намірився подолати їх терпінням і навіть поступливістю. Хай знають, хай бачать, твердив я, що ми нічиїх інтересів не зачіпаємо і бажаємо лише одного, щоб ніхто не втратив і щоб усі виграла! Мені не спадало на думку, що, повторюючи занадто часто одне і те саме «не враз», я, нарешті, можу при ньому тільки і лишитися. Ні, я цього не

боявся, тому що був дуже впевнений у живучості свого поривання. Я взагалі тоді нічого не боявся: ні самовіддано лізти вперед, ні передбачливо кричати: не враз!

До чого я тоді не примазувався! в якій «добрій» справі не пропонував своїх послуг! Всі тодішні питання були моїми особистими, кривими питаннями. Я палав не тільки загальною ідеєю гласності та усності (це була тодішня загальна панацея*), а й усіма її деталями, і скрізь виявляв щирість, кмітливість, готовність, радість. Ранком я прокидався із словами: «сьогодні ми маємо бути учасниками нової радості, що повинна ознаменувати і зміцнити наше молоде оновлення»; вночі — мій перший сон починався словами: «радість, яка ще сьогодні вранці становила лише предмет мріянь наших, здійснилась...» Мої захоплення були не тільки щирі, а ще й настільки різноманітні, що я зовсім не встигав з ними в усі місця, куди вони мене вели, хоч швидкість моїх гасань по табору радощів і надій була справді гідна подиву. І за всі ці гасання я нічого не вимагав, окрім щастя бути свідком загального оновлення і скромно думати, що я тут був, мед-пиво пив...

Я торжествував і, що найгірше, сприйняв моє торжество за щось серйозне. Справді, попервах мої «встрявання» не тільки не зустріли відсічі, а котилися вперед, від станції до станції, мов по схилу. В таборі радощів і надій на мене чекали самі тільки обійми та співчутливі посмішки. Я вже не кажу про другорядних діячів оновлення — ці буквально не могли нахвалитись один одним, як полові палкінського трактиру в ту хвилину, коли хазяїн запросив француза-кухаря, але навіть серед самих «будівників» все свідчило про ласку, про захоочення, про прихильну поблажливість. Правда, в цій поблажливості відчувався відтінок чогось схожого на подив, та саме цей відтінок ми спохвату й проглядали. Коли б ми спохватилися вчасно, то впевнилися б у тому, що тут криється дещо, в усякому разі, загадкове. Що, власне, стало приводом до цього подиву: чи то розміри нашого недоумства, яке розігралося аж до пустотливості, чи гидливе побоювання, що от і це пустотливе недоумство, чого доброго, поставить якісь вимоги?

Нарешті, проте, ми набридли. Років два вряд ми милувались один одним, на третій — милуватися вже не було чим. Ми весь свій багаж порозкидали зразу і нічого не зуміли підібрати, тому опинилися з зовсім порожніми руками. Все змінилося навколо нас: попит на наші послуги знизився

раптом до мінімуму, поблажливі посмішки перетворилися на неприховано кислосолодкі; самі тільки ми не змінилися і не переставали виявляти настирливу готовність іти в огонь і в воду. Тоді, щоб збутися нас, вдалися до насильства...

Що було потім — краще не згадувати. Скажу одне: людині, яка гордо йшла до храму слави і, замість того, потрапила у хлів,— і тій навряд чи довелось зазнати стільки гіркоти. Помилки маршруту, особливо в таких місцевостях, де і храм слави, і хлів стоять поряд, не являють собою ще надто болісної несподіванки; але заміна вчорашнього гарячого «встрявання» сьогоднішнім заціпенінням, це — більше ніж несподіванка: це справжній переворот. Нитка життя урвалася, звички порушені, всі плани, всі прагнення, все, чим жила людина,— все разом скасовано. Скільки пекучого презирства повинна відчувати людина до самої себе в хвилину здійснення цього перевороту! Адже вона все та ж: діяльна, віддана, натхненна — і раптом... За віщо?

За віщо? зрозумійте, яку силу безпорадності, самоприниження, марних докорів, безсилового ремства можна почути в самому цьому запитанні!

З першого разу не можна навіть зрозуміти, що сталося. «Вище лоба вуха не ростуть!» «Знай цвіркун свій припічок...» знову! Знову ця осоружна, ненависна «мудрість віків!» В минулому вона входила в одне вухо і виходила в друге, тепер — вона хльоскає по щоках! Все обличчя пащить, весь організм тремтить. «П'яте колесо до воза» — хто перший вигадав це потворне порівняння? «Нічого не знаю», «нічого не можу!» — хто підніс ці жахливі слова в доктрину? Куди втекти, куди провалитися від цих заплічних афоризмів? Про «встрявання», звичайно, годі й думати; але куди втекти?

І от назустріч висувається... труна!

* * *

Чудово, чудово, чудово.

Тепер найістотніше, це — довести думку до того ступеня невиразності, коли вона збігається з дзиччанням. І тоді — забути. Поринути з усім минулим і теперішнім на самісіньке дно, так, щоб видертися звідти не можна було, коли б навіть і спала на думку примха знову лізти назустріч давнімстряванням.

Як я вже сказав вище, зовнішня обстановка, з самого

початку, на диво сприяла цьому поринанню. Та чим далі, тим краще. Немає ні подій, ні навіть просто здорового повітря — нічого такого, що спонукало б до спроби вийти з труни. Надворі, щоправда, помічаються прикмети весни, але не тієї променистої, яка запалює, весни, про яку оповідається у книжках, а якоїсь мокрої, сонливої, кислої. Важкі, сірі хмари нависли над будинком, над селищем, парком і з ранку до ночі сіють на землю мокрий сніг. З 1-го березня подув з південного заходу вітер, але справжнього тепла не приніс, а тільки вогкість та сльоту; іній, що вдягав парк узорчастим убранням, сповз, і дерева стоять голі і безладно хльоскають повітря обважнілим гіллям; дорога зіпсувалася, побуріла; річка вкрилась ополонками; в саду сніг сточений ніби червоточиною, і подекуди видно набухлу землю; люди ходять мокрі, змерзлі, похмурі; село зовсім почорніло. Говориться у казках про жайворонків, про чарівні метаморфози пробудження природи, але ні жайворонків, ні пробудження нема, а є сумна картина неохайного перетворення твердого черепа зими в непролазну твань весни. Тільки вороння ще метушливіше ніж раніше клопочеться біля гнізд і несамовитим криком немов сповіщає, що одна нудьга, зимова, закінчилась, і почалась інша нудьга — весняна.

А щодо подій, то я заздалегідь вирішив усунутися від них, і тому навіть спостережень ніяких не роблю. А втім, іноді я підходжу до вікна, дивлюся на селище, але особливої цікавості не відчуваю. Там, поринувши у вічну гарячку, кишить безліч чорних цяток. Кишить — та й тільки. Борються — і не свідомі боротьби; впорядковують, ладнають — і не можуть збагнути: що й до чого? І не хочуть знати ні вищих міркувань, ні вищих інтересів, крім, проте, одного, найвищого: інтересу їжі. Безперечно, я розумію, що саме в цьому інтересі і вся суть, та дивна річ! — тільки-но я нашттовхуюсь на нього (а не нашттовхнутися не можна), то зараз же відчуваю непереможне бажання обминути, зам'яти. Цілком зрозуміло, обминути так, щоб ніхто цього не помітив...

Взагалі я повинен признатися, що мене завжди багато більше непокоїло питання про відсутність так званих «свобод», аніж питання про відсутність їжі. Їжа — річ узвичаєна (важко навіть уявити собі: як це немає їжі), а я вихований у традиціях вишуканих манер та інтересів виключно спекулятивного характеру. Звичайно, мені не чуже і уявлення про безхліб'я, але не «таке». Разом із Генріхом IV*

я охоче бажаю всім і кожному мати курку в супі, але саме курку, а не житній хліб, хоч би й без домішки лободи. Крім того, я можу досить легко уявити собі і трагічний бік справи безхліб'я, але саме трагічний, красивий: зойки, стогін, прокляття, голодну смерть, а не узвичаєне голодування, що супроводиться поважливо стримуваням бурчанням у шлунку і плаксивою метушнею, спрямованою в одному напрямі: будь-що оборонитися від смерті.

А втім, іноді мені здається, що коли б у мене був, замість безлічі вищих інтересів, лише один, найвищий — напевно, мене не гризла б така несамовита туга. Дуже можливо, що її б змінив біль, ще жорстокіший, та цей біль мав би реальну підкладку, на яку я міг би послатися, впевнений, що мене зрозуміють. А тепер, із своїми «свободами», куди я піду? З якими очима з'явлюся от хоч би на цій почорнілій від селянського туку вулиці, на якій цілісінький день все кишать, все кишать?

Тому-то я і не виходжу з труни і не спостерігаю нічого. Нема в мене потрібної для цього підготовки. Однак це не заважає мені твердити по совісті, що хоч мої «вищі інтереси» — і не «найвищі», та все-таки вони — не примха, не фанаберія, а справжній і пекучий біль серця. І цей біль тим нестерпніше пече мене, що я зобов'язуюсь ковтати свою отруту мовчазно і самотою.

А втім, одного разу я спокусився і мало зовсім не вистрибнув із труни. От з якої нагоди. Прийшов сільський піп, весь стривожений, і сповістив мене, що на селі сталася подія.

— З'явився чоловік один, з фабричних, — розповідав він: — наш він, корінний тутешній, та не по-тутешньому розмови заводить. Каже: рука божа нібито не над усіма однаково милостиво і з однаковим піклуванням простягається, але деяких ублагодворяє надмірно, а інших і від малого немилостиво відстороняє.

— Воля ваша, батюшко, а тут щось воно не так! — усумнився я.

— Ну, звичайно, він по-своєму, по-селянському, пояснює, а цю редакцію вже я...

— Розумію. Що ж далі?

— Ото ж то: як у цьому разі діяти?

— Тобто як це так діяти?

— Чи розпочати справу, чи так лишити?

— Панотче! Майте совість!

— Сказати правду, я і сам... Тільки от селяни ображаються... Шинкар, значить... як особисту собі образу сприйняв — ну, і інших підбурив!

Я зацікавився і пішов на село. Перед волосним правлінням хвилювалася невелика купка людей, з якої лунали невиразні вигуки. Та не встиг ще я дійти до місця судилища, як вирок був уже оголошений і виконувався: винува того «шмагали». Здоровенний чоловіча сам скинув з себе штани, сам ліг і сам кричав: «люди добрі! панове шановні! вибачте мені! не буду!» А згодом я, крім того, довідався, що, тільки завдяки заступництву панотця, справа закінчилася так легко і що, якби не було цього заступництва, шинкар би неодмінно настояв, щоб порушника його спокою відіслали до стану.

Я повернувся додому і, признатися, деякий час почував себе досить-таки збудораним. Що ж це таке! Я вже зовсім почав був «поринати», а водночас і саме уявлення про різки почало вже потроху зникати, і — раптом... Так, брат, «вище лоба вуха не ростуть!» — машинально повторив я і мало не задихнувся потім: до такої міри все повітря, яким я дихав, здавалося мені, просмерділося, протухло.

Про що, власне, йшлося? — про їжу. Здається, річ зрозуміла і доступна для всіх, а проте шановна громада рішенням своїм засвідчила, що і діла їй до неї немає, що вона не бажає навіть турбувати себе подібними розмовами. Що означає цей факт? Чи то громада хотіла «уважити» шинкаря? чи то в її уяві питання про їжу сформулювалося так: їж, що в тебе під носом?

Як би там не було, але від думки, що все-таки справжній вузол там, у селищі, нікуди не втечеш. Хоч як витай угорі, хоч як бийся лобом об землю, хоч як кружляй у просторі, а селища, проте, не обминути. Там справжній пуп землі, там — розгадка всіх життєвих питань, там ключ до розуміння не тільки минулого і теперішнього, але й майбутнього. І треба пробитись туди... але як же туди пробитись, коли там одно тільки слово і вимовляється виразно — шмагати?!

У всякому разі, хто не може вмістити селища, той краще хай і не торкається його. Бо інакше до давніших вищих мотивів туги доведеться б додати ще новий найвищий...

Так і я роблю, тобто намагаюсь робити. Я не хочу туги, а хочу жити в труні без минулого, без майбутнього, навіть без сучасного. Так, і без сучасного, хоч це і здається

на перший погляд безглуздим. Я переконаний, що можна так вбити в собі почуття життя, що найреальніша, відчутна дійсність — і та не те що *здасться*, а воістину зробиться примарною, невловимою. Стіни почнуть рухатись, підлога почне хитатися під ногами. Галюцинація вийде повна, та тільки вона і може привести за собою справжнє, достеменне забуття.

Щоб досягти цього результату, потрібно, передусім, збутися справжніх людських думок і замінити їх іншими, напівлюдськими. По-перше, це свідчитиме про безсумнівний поворот у бік благонаміреності, а по-друге, надзвичайно допомагає жити, тобто умирати. Попервах, зрозуміло, траплятимуться труднощі, але відомі механічні заходи вмиць спростять справу. Так, наприклад, наполегливим повторюванням вголос першої-ліпшої нісенітниці можна позбутися якої завгодно думки.

До того ж, у кожної людини є наготові цілий запас історій, які переважно тішать її тваринні інстинкти і тому подобаються. Незважаючи на вкрай нескладний зміст, ці історії мають ту дорогоцінну властивість, що їх, за бажанням, можна обставляти щораз новими деталями, внаслідок чого вони ніколи не здаються ні заялженими, ні вичерпаними. Такі, наприклад, історії любовні. Яку променисту хмаринку можна виткати з такого простого приводу, як зіткнення двох істот, що з них одна зветься чоловіком, а друга — жінкою! і якими яскравими, різноманітними кольорами мінитиметься вона. Або інший приклад: процес особистого збагачення: і його теж можна всякими вогнями освітити. І сто тисяч — багатство, і мільйон — багатство, і сотня мільйонів — багатство. Далі: спочатку йде процес нагромадження (який чудовий випадок для втручання елемента «чарівного»!) потім — процес розподілу... тобто на себе, на свої власні потреби, та аж ніяк не... Справді, можна до таких комплікацій дійти, що відразу і не впораєшся з ними! І ще приклад: історії сільськогосподарські. Удвоє, всемеро, вдванадцятєро — яка різноманітність! А з другого боку — ціна продуктів може бути — карбованець, а може бути — гріш. Що тут робити? Мимоволі доводиться перебирати спогади про економічні обіди (ці спогади не тільки можна, а й слід освіжати якнайчастіше). Словом сказати, виникає цілий світ думок, дум, уявлень, не дуже цінних, напівлюдських, але здатних сприймати всяку довільну деталь. Завдяки цій властивості і незчуєшся, як утвори-

тється величезний клубок, перед яким цілі покоління стоятимуть у подиві, поки не прийде «нечема» і не скаже: наплювати!

Та коли ще це станеться, а поки що рація все-таки є. Я дуже серйозно поставився до цієї програми і вирішив будь-що здійснити її. І от стіни навколо мене захиталися, підлога заколивалася під ногами... Проблиски давнього сорому, спогади про вищі питання, уявлення про селище — все зникло! Лишилися тільки зелені кола в очах як неминучий наслідок хворобливої втоми.

Я знаю, мені скажуть, що це сором. Так, це сором, відкажу я, і навіть високої проби, але він звільняє мене від минулого, а тут тільки це й потрібно.

Я вже починав зовсім втрачати почуття дійсності, коли несподіваний випадок знову повернув мене до неї. Причепився до мене старий Дементійович із «звітом»: час, мовляв, погріб набивати льодом. Кілька днів підряд я тільки мугикав і відповідав: а! гм! Нарешті, він, мабуть, злякався і майже на весь голос проскандував своє запитання.

От саме з цього незначного приводу і зав'язалася в нас розмова.

— Від Івана Михайловича чоловік до млина приїздив; питав, чи давно ви в садибу приїхали?— доповів Дементійович.

— Від Івана Михайловича? пам'ятаю! Як же... пам'ятаю, пам'ятаю! Та невже він живий? — стрепенувся я.

— Живі.

— Та йому вже й тоді було під сімдесят — пам'ятаєш?

— Багато їм років. А проте до останнього часу були здорові. Тільки торік після нещастя отих, немовби..

— Після яких нещастя?

— Та з паничами щось сталося. Та й Марія Іванівна, дочка їхня, померла. Тепер живуть удвох з молодшою онукою... вона, сказати б, калічка... Поїдете відвідати, чи як?

— Звичайно, звичайно... Якось... поїду!

Дементійович пішов, а я почав пригадувати. Це було років двадцять тому, саме в розпал моїх «встрявань». Іван

Михайлович і тоді вже був старим дідом. Як зараз бачу його: довготелесий, прямий, худорлявий, але ширококостий та плечистий, голова обстрижена під гребінець і прикрашена широкою сивою бородою, завжди в застебнутому на всі гудзики сюртуку солідного крою. Особисто він не «встрявав» — літа не дозволяли, але серцем і думками був нерозлучно з нами (нас було таки чимало). Ми були молоді, а він, здавалося, удвоє молодший за нас. Він запалював нас, вселяв у нас бадьорість і віру, в нас, що і самі були цілком зіткані з бадьорості й віри! В його старечому серці ніби квітка якась загадкова розпукла; в старечих його очах — іскрилося полум'я. Ніяких сумнівів не терпів, а особливо — іронії, до якої був навіть строгий. І радів такою безмірною радістю, якою може радіти тільки в'язень, що витримав нестерпно довге випробування, втратив усяку надію на звільнення і раптом, якимись чарами, опинився на волі. І ми відчували на собі силу цієї радості і оточували старого всіма можливими знаками пошани. Дивно було бачити, як яскравий промінь світла раптом освітив могильну плиту, але, разом з тим, і надзвичайно відрадно. Здавалося, плита піднялася і дала вихід зовсім новій, дужій людині, що не знала, як надихатися, надивитися, натішитись. Його радості не було кінця-краю, тому що оцей оживий, зігрітий променем мрець створював перспективи за перспективами, одна за одну радіснішу, променистішу...

Тоді у нього була дочка, ще досить молода. Чи вродлива вона була, чи погана, мені якось ніколи не вдавалося помітити, але я пам'ятаю, що в цій сім'ї всім було і затишно, і світло, і тепло, і якось особливо легко. Мабуть, тому, що в ній панувала якась чудова злагода. Завжди великий наплив сторонніх — але ні найменшої метушні, завжди невгаваючий гомін — і ніякого докучливого гамору. Дім цей був осередком не тому, що туди можна було коли завгодно піти знічев'я, а тому, що кожен сподівався освіжитися в ньому. Дивна річ, скільки тоді матеріалу для нескінченних бесід було — тепер цього навіть уявити собі не можна! Немов усі народилися заново і на кожному кроці знаходили зовсім нові предмети, потрібні, животрепетні, пекучі. Та й справді, багато було і животрепетного, і пекучого, але от прийшло щось загадкове, на що і сподіватись, здавалось, не можна було, прийшло і підкосило...

Згодом, коли всім місцевим «встряванням» (я забув сказати, що жив тоді на селі, де, власне, і зосереджувалася

тогочасна кипуча діяльність) був покладений крутий і раптовий кінець, я покинув село і подався «встрявати» в інші місця. А Іван Михайлович залишився на місці, і хоч квітка, що випадково розпукла в його серці, значно зав'яла, та все-таки він і далі дбайливо охороняв її корінь, сподіваючись, що знову проб'ється проміння і зігріє його. Повторюю: як в'язень, що відчув простір полів, він став наївний, як юнак, і, як юнак, був доступний тільки враженням радості та надії. Я особисто вже не бачився з ним, але від сторонніх чув, що він так само, як і я, як і всі ми, не один раз розквітав і не один раз в'янув. Надія — річ надто принадна, щоб могла легко і скоро перетворитися на сором. Та рік чи два тому Івана Михайловича спіткало подвійне нещастя: спершу померла дочка, а потім сталося щось загадкове з онуками, яких він виростив і якими не міг натішитись. За словами Дементійовича, за дуже короткий час його так скрутило, що від колишнього бадьорого і фізично сильного дідугана лишилася сама тільки руїна. Тепер він живе удвох з уцілілою внучкою; обоє думають про одно; обоє почувають себе роздавленими, і обоє бояться проговоритись один перед одним. Саме тільки завдяки цій обережності, життя їхнє ще с'як-так висить на волосинці. Ніхто до них не їздить, та й нема кому: ті, з яких колись складалося їхнє товариство, давно вже розбрелися і розійшлися невідомо куди. От я — повернувся, згадав, що в мене випадково вціліла моя власна труна, а інші — де? Невже ще досі «встрявають» і живляться надіями, які тільки й приносять ляпаси!

Спогади ці стривожили мене. Щось із тижднів я не згадував про Івана Михайловича: все сподівався, що якоесь обійдеться. В моїй безсловесності все непередбачене, всякий вихід за межі програми неабияк лякали мене. Звичайно, я ні в якому разі не міг пристойно звільнитися від візиту до Івана Михайловича, але навіщо ж поспішати? І я не знаю, чим би це закінчилося, коли б не прийшов мені на виручку Дементійович, який одного чудового дня після обіду доповів, що запрогають коней.

Я їхав із завмиранням серця, ніби чекаючи, що мені доведеться побачити щось навіть гірше, ніж труну. Сиротливо простяглася обабіч дороги рідна рівнина, оголена, розкрадена, неначе після погрому. Коли дивишся на ці далекі, оголені перспективи, не зароджується ніякої думки, крім однієї: де ж тут притулок? Хто тут живе? навіщо живе?

якими словами проклинає годину свого народження? Я ніколи не був панеґристом старих порядків, та чи можна було уявити собі, навіть уві сні, що на зміну минулому прийде таке сучасне? А скільки було радощів! скільки надій! О, ці радощі! є ж такі кутки на світі божому, де вони не оживляють, а тільки отруюють існування!

Нарешті проїхали перелісок (я не впізнав його: тут колись був хороший стародавній ліс), і з-поза снігових заметів виринула садиба Івана Михайловича. І раніше вона була непоказною, а тепер і зовсім мала вигляд розореного воронячого гнізда. Почорніла, навіть ніби згорбилася. Я обережно підїхав до заднього ганку (парадний було забито, і дорогу до нього замело снігом), і в колишній дівочій мене зустріла Юлія Петрівна, внучка Івана Михайловича.

Це була дівчина хвороблива, маленька на зріст, горбатенька. Обличчя в неї бліде, майже прозоре, і ця прозорість, здавалось, часом відсвічувала на ньому ясними крапинами. Суміш дитячого і передчасно постарілого вражала в цьому обличчі; очі дивилися зовсім по-дитячому, захоплено, якимось в далечінь, далі предмета, що стоїть безпосередньо перед очима, а на скронях і на лобі вже лягли старечі тіні. Голос її звучав двоїсто: загалом він нагадував неусталені голоси перехідного 12—13-річного віку, але час від часу (навіть занадто часто) в ньому проривалися такі старечі нотки, що, чуючи їх, ви мимоволі уявляли собі ціле роздавлене життя.

Прийняла вона мене пристойно, хоч і не дуже привітно. Можливо, довге суворо відлюдне життя вже відучило її від тієї привітності, якою колись, здавалось, були просякнуті навіть стіни цього будинку.

— Дідусь чекає на вас,— сказала вона, подаючи мені руку.

— Він здоровий?

— Здоровий, але не треба його хвилювати. Звичайно, зустрівшись після тривалої розлуки, не можна уникнути спогадів, але є речі— ви розумієте мене?— що їх ніяк згадувати не треба. Він і без того занадто добре про них пам'ятає.

Я застав Івана Михайловича в їдальні. Передо мною стояв прямий, довготелесий дідусь, такий худий і оголений від мускулів, що навіть кістки в нього, здавалося, висхли. Блідосіра голова, наче мохом, поробила волоссям, нічим не відрізнялася б від голови мерця, якби в глибинах очних

впадин не визирали дві світні точки. Побачивши мене, він простяг до мене свої довгі худі руки.

— Приїхали?.. куди?.. ха-ха! — привітав він мене.

Я кинувся до нього, і раптом всередині у мене щось нахлинуло, закипіло, защеміло. Я не чекав від нього сміху... жахливий це, жахливий біль! Я весь спалахнув, затрусився і, надриваючись від страшного болю і, водночас, ніби силкуючись визволитися від нього, крикнув:

— Атож, у труну, у труну, у труну!

Здавалося, ця вихватка вразила його. Він узяв мою руку; однією рукою тримав її, а другою гладив, немов бажуючи заспокоїти.

— Дайте-но, я подивлюсь на вас! — сказав він, підводячи мене до вікна, і потім, уважно оглянувши, додав: — усе гаразд. Тепер розповідайте. А втім, що ж це я! раніше познайомтеся. Юлія—внучка моя. Тепер вона в мене єдина.

Він спохватився і не закінчив.

— Розповідайте, розповідайте! — повторив він.

Мені завжди здавалося, що я можу розповідати багато чого. Довге життя, вкрай сповнене «встряваннями»,— є, здається, що розповісти. Але тепер, при цьому, так би мовити, ультиматумі, я раптом став втупик. Сказати б, що я забув чи засоромився,— ні, цього не було. Навпаки, наче навмисне, все моє життя, з усіма деталями, промайнуло в цю хвилину передо мною; а щодо сорому, то, далєбі, він не міг робити ніякого дисонансу в домі, де і без того все свідчило про сором. Ні, просто здалося нецікавим, непотрібним.

— Розповідати, певно, нема про що... ха-ха! — засміявся він.

— Мабуть, що так,— погодився я.

— Це, добродію, буває, особливо по таких кутках всесвіту, де щодо благочинності занадто благополучно. Пригадуєш-пригадуєш, і все якось довкола одного предмета крутишся: коло вивіски з написом: «Управа благочинності»... ха-ха!

— Справді, цей спогад панує...

— Так панує, що ось я ще вісімсот чотирнадцятого року (вісімдесят вісім років, добродію, мені!) почав надіями горіти і потім все горів, все горів, а якщо розповідать... Ляпаси та ляпаси, на кожному кроці ляпаси... от гидота яка! Ну, нічого не вдієш, давайте будемо дивитись один на одного і мовчати. Юліє, ти в мене розумна: скажи, адже мовчати — краще?

— Так, дідусю, краще.

— І я кажу: краще... ха-ха! Тільки я ще от що кажу: мовчання — річ двогостра; іноді воно допомагає забувати, а іноді — пече, роз'ятрує. Наче ті сльози, що їх не можеш виплакати, або сором, що його чи хочеш, чи не хочеш, а мусиш ковтати. Правда ж, пане надієносцю... ха-ха!

Я прислухався до його сміху, і мені буквально ставало ніяково. Регіт старого — адже тут ціла трагедія. Яким повинно бути безмежним горе, щоб добратись до дна старечої дрімоти, розбуркати всі болі, що скупчилися там, перебрати їх один за одним і загострити — до реготу!

— Щодо мене, — сказав я: — то я, в усякому разі, вважаю, що мовчання доцільніше. З його допомогою ми вилучаємо свій особистий сором з публічного обігу і перестаємо бути посміховищем. Я, власне, ради мовчання і повернувся на село.

— А ви з тих, що соромляться? — раптом перебила мене Юлія Петрівна і так пильно глянула на мене, що я мимоволі зніяковів.

— Вона в нас тих, що соромляться, не схвалює, — з свого боку пояснив Іван Михайлович.

— Не схвалюєте? та що ж робити, коли результат всього життя визначається словами: годі жити? — заперечив я.

— Вона таких результатів не визнає. Не розуміє, що для нас, старих надієносців... якщо ми й до таких результатів приходимо... і то вже заслуга... ха-ха!

Старий зареготав таким гірким і тривалим реготом, що Юлія Петрівна стривожилася.

— Дідусю, киньте цю розмову! вона вас хвилює! — звернулася вона до нього.

— Мудра, а не в силах зрозуміти, що в нас іншої розмови не може бути! Ти кажеш: хвилює, а я, навпаки, тверджу: розважає, дає змогу цікаво провести час... чи не так, сусіде?

— Не знаю, справді...

— Ні, напевно. От, приміром, я кажу: як починалось — і чим скінчилось! Вигук, здається, не дуже мудрий, а проте він дає мені полегкість! І я дуже радий, що є людина, яка мене зрозуміє і разом зі мною посоромиться... Адже так?

Він подивився мені в очі і лагідно поплескав рукою по коліну.

— Якби я мовчав — ця думка гризла б мої нутроші, ішла б за мною слідом. А тепер, зробивши з неї складову частину *causerie de société*¹, я все одно що відібрав у неї всяке значення. От тому я і повторюю: як починалось і чим кінчилось... ха-ха!

— Та чи починалось?

— Ото ж то... А втім, вона, розумниця моя, не має сумніву. Не тільки «починалось», а почалось, каже, та й не вчора, а споконвіку. І прийде, безумовно, прийде! Юлю! адже так?

— Так, дідусю, прийде.

— Вона і на нас, що соромимось, якось особливо дивиться. Щось подібне до Закхейової смоковниці * в нас вбачає... ха-ха!

— Дідусю! я нікого не засуджую! Я кажу тільки...

— Що треба вірити?

— Треба, дідусю.

— І що є люди, які не занепадають духом?

— Є.

— Амінь!

— Амінь,— повторила Юлія Петрівна.

Всі змовкли, а старий похнюпився, наче задрімав. За хвилину, проте, він знову стрепенувся і глянув у вікно. Небо було ясне, і край небосхилу розливалось тихе світло вечірньої зірниці.

— Скільки разів колись,— немов сам собі прошепотів Іван Михайлович: — проводжав я очима цю зірницю і казав собі: завтра я знову побачу її там, на сході.

— А тепер?

— А тепер кажу: зараз вона згасне, і тоді почнеться ніч...

— Дідусю!

— Так, ніч... і назавжди! Ні надій, ні «нас окриляючих обманів»... нічого, крім ночі!

— Ні, дідусю, цього не буде!

Я оглянувся і розчулився: очі Юленьки горіли, все її обличчя наче променилось; навіть у голосі чути було могутні, дзвінкі ноти.

— Зірниця знову прийде,— вела вона далі: — і не тільки зірниця, а й сонце!

Старий махнув рукою замість відповіді.

¹ Беседа.

— Є добрі люди, що не занепадають духом! Є! І вони побачать сонце, побачать, побачать, побачать! — повторила вона.

Іван Михайлович швидко повернувся і простяг мені руки.

— Ну, прощайте! — сказав він: — тяжко! Говорити ми ні про що не вміємо, а тільки вміємо ятрити себе. Тяжкі ці повторення старої казки про уповання! Не приїздіть до мене... не треба! Не для того ми живемо, щоб займатися sauseries de sociéte... Будемо знемагати кожен у своєму кутку... Досить.

ПРИТУЛОК МОНРЕПО*

(Уривок)

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

— Ви, звичайно, на літо виїдете в своє Монрепо?

— Певна річ! треба ж відпочити!

Світські діалоги.

Від чого відпочити — це питання окреме, але виїхати на літо, в усякому разі, треба. Влітку міста населяють дуліби, радимичі, в'ятичі та ін., в образі мулярів, штукатурів, мостовиків, і спільно проживати з ними для культурної людини, з різних причин, незручно.

Зважаючи на це, я досить довгий час їздив на літо в підмосковну. Цей маєток я придбав одразу ж після знищення кріпосного права і купив, ніде правди діти, досить невдало. По-перше, оглядав маєток узимку, чого ніхто в світі ніколи не робить; по-друге, натрапив на продавця-дідка, який у церкві під час літургії вірних так захоплювався, що я повірив цій захопленості. Дідок служив колись у провіантському відомстві і тому був благодушний та гостинний. Запросив мене обідати, нагодував справжнім українським борщем і почаствував київською наливкою. Потім сам поїхав зі мною оглядати садибу, звелівши наварити супу з курки і засмажити карасів у сметані, причому говорив: «ця курка тутешня, карасі теж з тутешнього ставка, а в річці, крім того, водяться в'язі, окуні й отакенні лини!» Потім почався огляд. Вийшовши на ганок панського будинку, він показав пальцем на синіючий удалині ліс і сказав: «он який ліс продаю! скільки отут самих дров... га?» Повів мене у сінник, смикав і м'яв у руках сіно, немов бажаючи переконати

мене в тому, що воно справді добре, і тут же говорив: «цього сіна вистачить до нового з лишком, а сіно ж яке — вівса не треба!» Повів до млина, що, як нà те, був тоді на повному ходу, діючи всіма трьома посадами, і говорив: «тут край хлібний — ніколи млин не стоїть! а коли ще олійницю і крупорушку поставите, то у вас завсіди так завізно буде, що й не проб'єшся!» Зробив разом зі мною по кучугурах невелику подорож уздовж річки і говорив: «а річка тут яка — ве-се-ла!» І все з молитвою. Скаже, і перехреститься, і зіниці вгору зведе, і губами поворушить, немовби на вся і на всіх випрошує благословення боже. Тільки наприкінці розсердився. Посварився кулаком на селянське селище, у якому живуть новоспечені дочасно зобов'язані*, і додав: «Все через них, каналіїв! Якби не вони, негідники, здається, нізащо б з цього раю не виїхав!»

Одним словом, полонив мене щирістю. І що мені ще більше сподобалося: вад маєтку не потаїв. «От служби блаженські, це так! і озимина через негідників незасіяна зосталась — цього теж потаїти не можу!» Але, згадавши про «негідників», знову розсердився і додав: «а втім, справу про них уже в кримінальній палаті вирішено; ото коли шістдесят чоловік березової каші скуштують, аж до нових віників пам'ятатимуть!»¹

Під час цього огляду був і місцевий сільський батюшка, який скромно поскубував борідку, не підтверджуючи, але й не заперечуючи.

Я був тоді молодший і ні до яких господарських справ не мав відношення. Знайшлись у кишені досить великі гроші (проте, позичені), але якось я і грошам ціни не знав: усе думав, що їм краю не буде. Одним словом, сталося воно, наче уві сні. Тільки одне, мабуть, я знав твердо: що покладено початок вільній праці, і земля, отже, має надалі давати вдесятеро. Бо тоді навіть у пресі подібні розрахунки робилися.

Характерно, що я народився і виріс на селі. До десяти років я жив на селі безвиїзно; потім, коли почалися ходіння по казенних установах, щороку під час літніх вакацій приїздив на побивку додому. Я знав, що таке ліс, і частенько

¹ Всього в маєтку налічувалось 160 ревізьких душ* (ревізія була в 1859 році), з них, певна річ, наполовину підлітків і малолітніх. Таке рішення московська кримінальна палата, справді, ухвалила, але сенат його скасував, і справа, здається, закінчилася нічим. (Прим. автора.)

навіть ходив туди по гриби та ягоди; я умів відрізнати ячмінь від жита, жито від вівса; я бачив, як возять гній на поля, як орють, боронують, сіють, жнуть, молотять, косять. І все-таки нічогосінько не розумів. Воістину, це була не дійсність, а сновидіння, що від нього залишилися в свідомості тільки позбавлені будь-якого зв'язку уривки...

Моїх батьків вважали в своїй стороні дуже досвідченими і дбайливими хазяями. Вони «самі в усе вникали», чого в той час було цілком досить, щоб заслужити репутацію «хазяїна». Щовечора староста приходив до панського дому звітувати про успіхи виконаних за день робіт; щовечора точилися нескінченні розмови, передбачення і ремствування; віддавалися розпорядження на наступний день, висловлювались тужливі здогади відносно години чи дощу, чути було: «поголовно», «брат на брата» й інші сільськогосподарські терміни в кріпосному стилі. Я дуже часто був присутній під час цих розмов і, пригадую, навіть цікавився ними, тим більше, що разом з цим давалися розпорядження і про виготовлення сили-силенної домашніх запасів — варення, квашення та сушні. Перед моїми очима не тільки щодня, але щогодини, щохвилини відбувався той копіткий процес, з допомогою якого створюється так званий ріг достатку. Я бачив цей ріг достатку в усіх його виявах: в амбарах, сповнених всякого збіжжя, в льохах і кладових, в оборах, у плодових садах та ін. Скрізь, по всій садибі, наче в мурашнику, від рання до смеркання копошилися люди і все припасали та припасали. А вночі коло рогу достатку походжав сторож і калатав у чавунну плиту. Все це я бачив, знав напам'ять і міг навіть своїми словами все розповісти, проте все-таки нічого не розумів. Очевидно, тут була якась вада. Я знав форми, в яких виявлялося створення рогу достатку, але не розумів внутрішнього змісту цих форм. Не бачив я тих незчисленних страшних зусиль, фізичної праці, знемоги, поту, ремства й розпачу, якими супроводилося створення рогу достатку. Здається, що я думав так: досить тільки, щоб батенько й матінка наказали старості Лук'яновичу — і в нас буде і жито, і овес, і сіно...

Тому, коли я закінчив з питанням про підмосковну, тобто зробив купчу* і заволодів маєтком, то сновидіння ще якийсь час тривало, незважаючи на те, що одразу ж розкрилися факти, які мали б змусити навіть дуже заспану людину отямитись. А саме: густий і високий ліс, на який мені вказував пальцем дідок-продавець, виявилось, був чу-

жий, а мій ліс стояв низенький та обрідний; замість повних сінників стояли вправно викладені з сіна стінки, ховаючи за собою порожнечу; на млині молосося мало, та й води неvistачало; сіно на луках «часом родить», а «часом — ні», та й сіно — «з осокою». Одно вийшло справедливо: служби були блаженські, тобто зовсім старі, а річка дійсно весела: звивиста, виблискуюча і вся в зелених берегах.

Проте я не засмутився і почав енергійно влаштуватися у своєму гнізді. «Сновидіння» дитинства, отрочства і юності, незважаючи на свою облудність, залишили після себе і щось таке, що засіло в мені досить міцно. А саме: вони породили думку про те, що кожна людина має, сказати б, природну потребу в своєму власному кутку. Там вона зосередить усе заповітне, пригріте, приголублене; туди вона прийде після виснажливого поневіряння по білому світу, щоб заспокоїтися від життєвих образ; там вона викохає своїх дітей і покаже їм справжню, незатьмарену дійсність; там вона відчує себе вільною від усілякої підлої залежності, від підлещування, від принизливої боротьби за право дихати, говорити, мислити. Одним словом, уявлення про цей «власний куток» було завжди такою мірою притаманне мені, що коли сидіти на ший у батьків ставало вже незручно, а старе, насиджене гніздо випадково не потрапило до рук, то думка придбати нове гніздо не залишала мене ні на хвилину.

І, як сказано вище, я придбав це гніздо.

Я не буду розповідати тут історію моїх господарських пригод. Це було щось фантастичне. Невдача у всьому. Хліб, здавалося, наче й уродив, а в амбар його дійшло мало («виходить, на молотьбі не догледіли», пояснювали мені «розумні» мужички); клевер і тимофіївка вискочили по полю кущиками («виходить, сіяли з огріхами: отут посіяли, а отут проминули»). Два роки однак я вперто домагався свого, тобто сіяв і жав, але на третій — вгамувався. Або, інакше кажучи, почав дивитися на свій маєток як на дачу для дво-тримісячного літнього перебування. Занедбав усі господарські затії, а так звані «угіддя», за винятком садиби, здав селянам за такі мізерні гроші, яких неvistачало навіть на скромну оплату управління та охорони, і сам подався в Петербург.

У такий спосіб справа якось ішла рівно п'ятнадцять років. Я їздив щоліта до свого власного Монрепо і, втішаючись, поглядав на «веселу» річку, яка виблискувала перед

самими вікнами панської господи. Часом на острівець, утворений млиновою загатою, надлітав соловей і тьохкав і виспівував цілу ніч. Це теж давало втіху, хоч і короткочасну, бо до ранку солов'я вже неодмінно встигали підстерегти і спіймати фабричні з сусіднього села. У всякому разі, я жив без болісних роздумів про дощ чи годину, без легко-важних здогадів про те, що зараз відбувається в полі: росте чи не росте. Нічого «свого» в мене не було, отже, по кожну дрібницю я посилав до Москви, і, хоч як це дивно, все виходило і краще і дешевше, ніж господарча заготівля. Правда, був у мене невеликий город, щовесни засаджуваний невмілими руками, та й він не завдавав болю моєму серцю, бо я з першого ж року зрозумів, що овочі на цьому городі достигатимуть саме в день мого виїзду з села до міста.

Наприкінці однак стало ясно, що й з примітивним поглядом вік не проживеш. З'явилася ціла серія досить дивних фактів. Ліс (хоч і не той високий, який мені рекомендував дідок-продавець, але все-таки був ліс) перестав рости. Березовий гай, що його я застав як «узлісок», так і залишився узліском через п'ятнадцять років. Осичняк, котрий я сам вирубав, сподіваючись, що осика гінко піде, став через п'ятнадцять років голим місцем, вкритим пеньками («виходить, корів на ньому пасуть», пояснили «розумні» мужички, вони ж і орендарі). Поля зашкарубли; луки, що давали колись м'яке сіно, почали давати майже самий гострець. Такі були наслідки селянської оренди і мого примітивного погляду на маєток. В самому будинку виявилися вади, які свідчили, що незабаром слід буде зробити серйозні витрати. У парку доріжки так заросли, що на розчищення їх теж потрібна сила-силенна грошей. На довершення всього, оскільки садиба дуже віддалена від селища і через занедбання господарства челяді при садибі було мало, то вночі мимоволі ставало страшно. Щоправда, в нашій місцевості про «лихих» людей чуток ще не було, але верст за десять, за дванадцять, коло залізничної станції, вже «сваволили». Пригадуючи стародавні приказки, як-от: «всяко буває», «береженого бог береже», «погано не клади» та ін., і пересвідчившись, що дачне життя, спочатку зосереджене коло залізничної станції, починає підходити до нас дедалі ближче (один грек приведе з собою десять греків, один єврей — сотню євреїв), я непомітно почав задумуватись.

І не тільки мене облягали думки. За короткий п'ятнадцятирічний період мого володіння підмосковною майже весь

землевласницький склад навколо мене змінився. В найближчій до мене старовинній князівській садибі з віковими лісами, із знаменитими оранжереями та з прекрасно упорядженим панським будинком протягом двох років змінилося два господарі, з яких один—еврей. Те саме відбулося по всій місцевості. Прийшли люди, причетні до спорудження храму Христа спасителя, прийшов адвокат, який виграв якусь неймовірну справу й одразу ж став «паном»; нарешті, з'явився грек, котрий, оселившись за версту від мене, вліз у нашу скромну сільську церкву і спорудив собі щось на зразок горнього місця, щоб усі бачили, як він, Самсон Дюбекович, свого бога шанує. Залишилися непорушними тільки двоє стародавніх і дуже великих землевласників, з тих, котрих уже ніякі вади зненацька застукати не можуть.

Моя задумливість посилювалася рік у рік. Зайшли сусіди влаштовувалися по-новому, з претензією жити бучно й весело. Серед цього раптом закипілого життя, кожний рух якого свідчив про дурні гроші, мій бідний, занедбаний пустир був якийсь зовсім недоречний. Руйнуючись і занепадаючи, він немовби говорив мені: тікай звідси, сумний чоловіче!

І я послухався цього голосу, хоча й не без внутрішнього хвилювання. А головне, у вікна дме, та й про кухню пішли чутки, що скоро там зовсім не можна буде варити їжу. Доводилось або безславно загинути, або втекти.

Я вибрав останнє і тішу себе надією, що саме в пору.

Але в ту хвилину, коли я тікав, давній потяг до гнізда раптом знову закопошився в мені. Яким же це чином? — думалося мені: — невже я отак-таки і залишуся без власного Монрепо?

Хай Енгельгардти * доводять, що рільництво може дати бариші, а ми помірковано над питанням: що таке культурна людина і чого, власне, вона може сподіватися від села?

Культурна людина взагалі є особа, яка переважно користується дозволяям, більш-менш виразно уявляє собі комфорт і життєві вигоди, охоче робить екскурсії в галузь естетики та спекулятивного мислення, але дуже рідко має прикладні знання, тобто саме те знаряддя, яке найбільш

потрібне, щоб бути діячем-хліборобом. Недарма генерал Шангарньє *, пропонуючи якомсь французьким зборам розійтися з нагоди канікулярного часу, малював картину за-спокоення на лоні природи, з еклогами Вергілія * в руках. Хоча слова поважного генерала викликали у певної частини зборів сміх, але, по суті, він цілком правильно характеризував ставлення культурної людини до сільської природи. Не різництво потрібне культурній людині, а тільки загальний вигляд полів. Їй потрібні: прогулянка, відпочинок, багато повітря, спокій, безтурботність, часом дружня бесіда з однодумцями, часом — самотність, хай і з Вергілієм у руках. Не праці шукає вона в сільському притулку, а спокійного, бездумного існування, яке служило б поправкою прянощам, що виснажили її в місті.

Нашому культурному росіянинові властиві ті ж родові риси, що й західноєвропейській людині. Різниця тільки в тому, що у росіянина ще більше дозвілля, а інтелектуального запасу значно менше. Крім того, хоч як ми дбаємо про насадження класицизму, але культурний росіянин щодо знайомства із стародавніми класиками і тепер навряд чи йде далі байок Федра *, а втім, мати їх як настільну книгу трохи совісно. Тому він Вергілія замінює якою-небудь іншою розумовою поживою, залежно від особистого розвитку кожного, від Дарвіна і Молешотта * до Золя і Ксав'є де-Монтепена * включно.

Я добре розумію потребу культурного росіянина скористатися двома-трьома літніми місяцями, щоб відпочити на лоні природи, і не вважаю її ні незаконною, ні сміховинною.

Зима, проведена переважно в місті, виснажує. Я не кажу вже про важке повітря у приміщеннях, які мають подвійні рами і нагріваються посиленням топленням груб,— вже цього досить, щоб при першій нагоді тікати на привілля; але, крім того, кожна культурна людина має особливе заняття, спеціальне завдання, котре вона ставить собі під час зимового сезону і виконання якого іноді дуже надломлює її сили. Що являють собою ці завдання і чи є від них яка-небудь користь — це інше питання; та що їх не вважають протизаконними, то для більшості цього цілком досить. У нас є, насамперед, ціла армія чиновників, які від рання до смеркання шкрябають перами, надсилають у простір всілякі відношення й донесення і взагалі не розгинають спину,—очевидно, їм відпочинок потрібний, хоча б

для того, щоб отямитися від тих «шановних добродіїв», яким вони дев'ять місяців поспіль безперестану пишуть і відписують. Потім є безліч ділків: адвокатів, біржовиків, посередників, концесіонерів, журналістів тощо, які теж шістнадцять годин на добу метушаться і нишпорять, — очевидно, відпочинок потрібний і їм. Нарешті, існує багато людей, які вранці роблять візити, а увечері відвідують театри, цирки, бали, шпіцбали, картярські доми, ресторани — їм теж потрібний відпочинок, бо дехто самим культивуванням кокоток так себе за зиму виснажить, що мимоволі подасться геть з міста.

Я знаю, що всі ці кипіння та метушня нікчемні, а часом навіть і шкідливі, та що люди, які стоять на сторожі, нічого проти них не мають, то тим менше можу що-небудь мати проти них я, котрому взагалі нічого і ні від кого оберегати не дано. Я можу тільки констатувати факт виснаження — і роблю це.

Цілоком зрозуміло, що більшість культурних людей з марнослава, а також і заради того, щоб не порвати зовсім із зимовими пакостями, пориваються переважно у Павловськ, у Петергоф, в Озерки і т. д. Що вони там знаходять, яку природу, яке живлюще повітря, яке харчування, — я цього не знаю. Я зроду не жив у тих місцях і, думаю, ніколи не житиму, хоч які спокусливі описи озерківських шпіцбалів з оркестром Главача та кухнею Ломача. На щастя, не всі Заманиловки* зруйновані, а тому є ще чимало культурних людей, які, не заглядаючи в Озерки, пориваються до стародавніх «власних» домівок. Одні ідуть мимоволі, бо хоч осоружна ця Заманиловка, а все-таки своя, і треба доглянути, щоб її остаточно не розікрали; інші — бо так не розуміють літнього життя інакше, як у справжньому селі, із справжніми полями та справжнім лісом.

А втім, ніде правди діти, щоб прожити у сучасній Заманиловці три-чотири місяці поспіль, потрібна певна мужність. Надто вже глухо і непривільно тепер. По-перше, безлюдно, бо домашній персонал є тільки найпотрібніший; по-друге, незадовільно з питвом і їжею, бо корисні свійські тварини ліквідовано, дикі, через винищування лісів, емігрували, карасів у ставку виловлено, та й доброго печеного хліба, мабуть, ніде взяти; по-третє, погано і з газетною поживою, якщо Заманиловка, на велике щастя, не розташована поблизу залізниці (це було особливо відчутно під час останньої війни); по-четверте, не дуже весело і що-

до сусідів, бо коли вони і є, то частувань у них не буває, та й їздити до сусідів, сказати правду, нічим, через те що возовні спустіли, а колишні заводські жеребці поперевилися; по-п'яте, нарешті, у кожній Заманиловці культурна людина неодмінно натрапляє на питання про скажених собак. Хоч яким винятковим здається це питання, але воно дуже істотне. Щоліта неодмінно звідкись (звідки — ніхто навіть сказати не може) забіжить руденький, сивенький або чорненький собака, худий, з помутнілими очима та опущеним хвостом, перекусає на селі безліч собак, а тоді зчинить переполох і в панській садибі. І довго потім цей сивенький собака житиме в уяві дітей і жінок, змушуючи їх озиратися під час прогулянок і заважаючи рискнути забитися кудись далі від житла, на луки, до лісу.

Я вже не кажу про розваги амурні, хоча й не без жалю згадую Тургенева, який найбільш правдиво і художньо змальовував наші колишні «дворянські гнізда» і в якого на кожного поміщика (молодого й освіченого) неодмінно припадала відповідна поміщиця.

Та люди, що для них село чомусь є необхідним (хоча б заради зв'язку з минулим чи заради набуття ясного уявлення про обдертого руського мужика), охоче примиряються з усіма цими невгодами за ті воістину живлющі (фізично й духовно) блага, на які воно таке багате. Але щоб скористатися цими благами і видобути з них ту суму оновлених сил, яка потрібна для бадьорого подолання в наступному зимовому сезоні труднощів (хоч би в чому вони полягали), необхідна така обстановка, яка являла б собою картину повного і непорушного спокою. А звідси перший і головний обов'язок: негайно, цілком і назавжди звільнитися від усяких сільськогосподарських розпоряджень і заходів. Оці справи хвилюють і виснажують більше, ніж будь-які прикrostі, що їх зазнає культурна людина протягом довгого зимового сезону, бо вони не дають і вгору глянути, докучають щохвилини і викликають тим більшу досаду, що, по суті, кожна з них, взята окремо, — і гроша не варта. Зараз, коли я пишу ці рядки, у вікна моєї кімнати переїщить дощ, а тимчасом саме пора збирати сіно, якого скрізь накошено силу-силенну. Добре тій культурній людині, у якої немає ні сіна на луці, ні хліба на полі, бо, коли б у неї було все це, вона неодмінно мучилася б. Вона б думала: ох, сіно зогниє! ох, жито поросте! і, незважаючи на сльоту, вибігла б на вулицю. Чого б вона вибігла?

що могла б сказати чи пораяти? — вона й сама, мабуть, не відповіла б на ці запитання; та вибігла б неодмінно, бо її підохотив би до того демон власності. І в результаті були б: втрата часу і застуда. Тимчасом, вільна від сіна, жита й вівса, вона може спокійно, «в надії слави і добра», поглядати у вікно і думати: «а от зараз розпогодиться, і я, коли просохнуть доріжки (влітку земля сохне напрочуд швидко), піду в парк...»

Що сільськогосподарські турботи тиранять повсякчас — це аксіома, яка, думаю, не потребує доказів. Природа діє аж ніяк не по написаному і майже завжди всі людські мрії перевертає догори дном. Але все-таки скажу, що культурну дозвільну людину ці турботи тиранять значно сильніше, ніж справдешнього хлібороба. Для культурної людини — все новина, все сюрприз; і при цьому, якщо в неї, з одного боку, є багато дозвілля для втіхи, то, з другого боку, стільки ж дозвілля вона має і для того, щоб тиранити себе. Справжньому хліборобові ніколи мучити себе; для нього немає сюрпризів, він до всього звик і готовий до всяких несподіванок. Він знає, що, хоч як багато буде сюрпризів, він, хлібороб, кінець кінцем все-таки «упорається», тобто здолає особистою працею все, що зараз можна здолати. А культурна людина — що вона знає? Вона дивиться на безпросвітне небо і думає: «ох, усе загинуло!» Крім того, вона бачить, що «хамове кодро», найняте збирати плоди земні в житниці, сидить мокре під навісом та байдики б'є, і це знову хвилює її...

Культурна людина надто легковірна і до того ж має дуже розвинені художні інстинкти. От чому їй вигідніше зовсім не народитися на світ, ніж захопитися рільництвом. Вихована далекою від прикладних знань, вона звичайно береться до сільськогосподарського діла з друкованою книжкою в руках. Та вона читає цю книжку не очима звичайного смертного, а очима уяви, забуваючи, що ніщо так легко не піддається підкупові, як уява, підохочувана жадою баришу. Ця уява малює їй урожаї удесятеро й удвадцятьє (у «книжці» вони доходять і до «удвадцятьє»); вона малює їй корів, не тих охлялих фараонових, які насправді живляться полов'яким послідом на панській оборі, а тих, альгаузьких і девонширських, для яких існує урочне положення: півтора відра молока на день; вона малює молотарки, віялки, жниварки, сіноворушалки, плуги та ін. — і все неодмінно добротне, все досягає саме тих результатів,

які значаться в сільськогосподарських посібниках, а часом і просто в оголошеннях братів Бутенюп. В результаті відбувається радісний сільськогосподарський апофеоз. Культурна людина не бере до уваги ні години, ні дощу, ні вітру, ні хробака, ні земляної блохи, ні мошки, ні того, що одного чудового дня у молотарки не стане паса, двох-трьох пальців (учора ще все було ціле, а раптом уночі пропало!). Щонайбільше, коли при обчисленнях «удесятеро» й «удвадцяттеро» вона зволить врахувати заробітну плату сірякові, котрий приводить у рух всі ці молотарки й плуги, і цю плату теж обчислить акуратно, як написано в книжці: десятину луки викосити — косарів стільки-то, сіно сушити — жінок стільки-то. Коротко кажучи, вона розраховує на бариші і не передбачає збитків. На косовицю в неї завжди випадає година, а вранці накрапає дощик (бо ж і перед природою треба чим-небудь поступитися, та й коса вогку траву дужче бере), сівба — ніколи не обходиться без доброго дощу; машини — діють неспинно й без ремонту, паси ніколи не пропадають і т. д.

Культурна людина вірить «книжці» беззастережно. Не тому вірить, що розуміє суть викладеного в ній, а тому, що «книжка», так би мовити, попереджає її бажання. Вона читає «книжку», як роман, або вірніше, як куховарську книгу, де описуються найсмачніші страви. Читає і, спиняючись на процесі виробництва лише такою мірою, щоб схопити враження загальної сільськогосподарської картини, з радісним нетерпінням перебігає до кінцевого результату (збирання плодів у житниці), який, певна річ, завжди виходить щасливим. Вона не хоче знати, що книжку писала людина, яка має справжні знання (часом, проте, і просто рутинер-шахрай), що може і невдачу передбачити і навіть свою власну (опубліковану) помилку виправити. А ти, культурна людино, ти, вихованцю Федра, — що ти можеш? Адже коли ти, на свою біду, вичитав у книзі «помилку», то ти не тільки не виправиш її, а, навпаки, ще більше обстоюватимеш її, залишишся при ній до кінця, бо ця помилка обіцяє тобі удесятеро. І що тоді станеться з тією ефемерною спорудою, яку створила твоя дуже ласа на бариші уява?

Зрозуміло, що при такому збудженні художніх інстинктів усяке втручання сил природи, котре хоч трохи не відповідає заздалегідь облюбованим результатам, здається напастю і править за привід до мук і прокльонів. Навіщо

година? Навіщо дощ? — ось ті цілком безглузді запитання, які від рання до смеркання чути в тих поміщицьких гніздах, де ще не визріла думка, що треба всё залишити, кинути. Ці запитання тим безглуздіші, що культурній людині заздалегідь відомо, що вони напевне залишаться без відповіді, бо вона неспроможна викрутитися чи пристосуватися до того, що вона називає несподіванками і каверзами. Сіряк — той завжди, у всяких умовах, знайде для себе підходяще діло, яке прямо чи посередньо тому ж рільництву принесе користь. Але культурна людина при кожному сюрпризі, що змінює її план, потрапляє в безвихідь, не знаючи, де та як їй відшкодувати витрати, зроблені саме на той, а не на інший предмет. І як дивується вона, що тишила себе надією (єге ж, вона так озлобилася, що навіть може утішати себе невдачами інших), що й у інших сіно почорніло та згнило, коли раптом бачить силу-силенну зовсім зеленого сіна, приготованого дбайливими руками меншого брата, який не пер проти рожна в дощ, а й у негоду знайшов собі роботу: тин городив, лагодив хижу чи, зрештою, і просто відпочивав.

Я добре пам'ятаю перші роки після емансипації селян. Тоді, саме до речі, п. Бажанов * видав книгу про плодозмінне господарство взагалі, а п. Советов * — книгу про виробування кормових трав. Обидві читалися залюбки, як роман, і багато хто серйозно думав, що досить тільки робити по написаному, щоб на землевласників полився золотий дощ. Закипіла діяльність. По-перше, у поміщицьких садибах з'явилися люди, які досі ніколи на селі не жили, люди здебільшого молоді (старі благорозумно самоусунулись або догорьовували віку з урочним панщинним положенням), які залишили службу та інші заняття і сповнені віри у вільну працю. По-друге, було накуплено безліч знарядь, про які доти мали тільки невиразне уявлення, як про щось рідкісне й недоступне. По-третє, почали обмірковувати, що доцільніше: удесятеро чи удванадцятєро. По-четверте, нарешті, приступили і до справжніх розпоряджень за Бажановим і Советовим. Багаті жертвували при цьому своїми достатками, а незаможні люди відмовляли собі в звичайному комфорті та дивилися крізь пальці на руйнування своїх осель заради того, щоб купити краще насіння, кращі плуги, плужки, лушпильники та ін. (у Бажанова були й рисунки всього цього додані). Але з перших же кроків (гай-гай! рішучість цих кроків була така, що, зробивши один, тобто

накупивши насіння, знярядь, худоби, перекраявши поля і т. д., вже важко було вернутися назад, не побачивши до кінця всіх наслідків сівозміни) господарська практика поставила такі питання, розв'язання яких не давав ні Бажанов, ні Советов.

Пам'ятаю, у Бажанова сказано, що двоє наймитів двома справними плугами легко можуть виорати за день казенну десятину. А як вони не виорють — що тоді робити? Чи доводити, з Бажановим у руках, що священний обов'язок кожного наймита — виорати не менше як півдесятини? — але вони відкажуть на це: і так не гуляли. Чи кинутися на дармоїда з простягнутими руками й лихим словом на вустах? — але він, як людина, що вважає себе героєм вільної праці, мабуть, сам дасть задачі. Чи судитися? — але перед яким судом і де взяти критеріум для судової оцінки? Чи звільнити, нарешті, неправного або немоторного наймита? — але завтра ж другий герой вільної праці недооре рівно стільки ж, а може, й більше. Доводиться скоритись і робити відповідні виправлення в розрахунках. А що цим виправленням нема краю, то, кінець кінцем, з них створюється ціле павутиння, в якому людина борсатиметься, аж поки не остогидне все: і розрахунки, і затії, і поля, і луки, і люди, які орють і недоорюють, косять і недокошують. А скільки було колись балачок з приводу слів: легко виорють півдесятини! Легко? Тобто, мабуть, виорють і більше? Та припустімо, що тільки півдесятини; отже... А закінчилося тим, що бодай не дивитись, як він там на одному місці тупцяється! Набридло, набридло, набридло.

«Набридло» — це слово дуже вагоме і серйозне в людському житті взагалі і особливо в житті культурного росіянина, чудова художня сприйнятливість якого потребує безперестанної й різноманітної поживи. Та ще рішучіше звучить воно, коли людина починає усвідомлювати (все з допомогою тих же художніх інстинктів), що не стільки їй усе набридло, скільки вона сама всім набридла. Той же Бажанов, наприклад, говорить, що землеробські зняряддя слід тримати у спеціально побудованому сараї і що після закінчення денної роботи треба їх витерти, бо інакше залізо ржавіє, і інструмент не прослужить і половини визначеного строку. Нічого не може бути справедливішого за цю пораду і законнішого за вимогу, яка впливає з цієї поради. Але біда в тому, що у вільнонайманого робітника правила про охайне тримання інструментів і досі ще не

випалено на скрижальях серця вогненними літерами. По-перше, він зовсім не уболіває за хазяйським добром; по-друге, вдома в нього таке робоче знаряддя, з яким він ніколи не мав потреби церемонитися, отже, й витирати його досуха звички не набув. Він просто не думає про робочий інструмент і тому не вважає, що догляд за ним входить у коло його обов'язків. Крім того, хоч він, може, і недоорав проти завдання, але ж свій час вистояв і дуже-таки стомився. Він поспішає розпрягти коня, щоб швидше повечеряти і лягти спати, — чи ж є йому коли з інструментом морочитися? Отже, доведеться обов'язково нагадати йому про священний обов'язок тримати хазяйське знаряддя завжди справним. Нагадайте один раз — він, звичайно, виконає с'як-так вашу *примху*. Нагадайте вдруге — почувете відповідь: та хіба з ним (чи з нею) щось скоїться за ніч! Нагадайте втретє — не відповідь, але в очах ясно прочитаєте: ой, та й осоружна ж ти людина! Нагадайте вчетверте... але вчетверте навряд чи ви самі наважитесь нагадати. Ви вже відчуваєте, що ви набридли, намуляли очі, і вам совісно.

Ось чого не передбачили ні Бажанов, ні Советов, тимчасом такі неясності трапляються мало не на кожному кроці. Скрізь культурна людина вважає себе зайвою, скрізь вона відчуває себе, мов той чоловік, у якого дружина мучилася в родових потугах, а він сидів у неї в головах та покрекував. Скрізь, в очах у всіх, у всіх відповідях читає і чує одне слово: набрид! набрид! набрид!

І от, коли культурний росіянин пересвідчується, що бажановського урочного положення йому підтримати нічим, що робочий інструмент, задля придбання якого він пожертвував своїм особистим комфортом, явно стає непридатним, що худобу держать неохайно, смердить («не кадило!» — бурчить скотарка, коли їй про це нагадаєш) і вона от-от зовсім виродиться, що сам він, нарешті, всім набрид, бо скрізь «встряває», а «справжнього» нічого сказати не може, — тоді його раптом охоплює та хоробра малодушність, яка дає людині рішучість одразу плюнути на всі плоди багаторічного довготерпіння. І він стрімголов біжить в обійми земських установ *, мирового інституту *, поліції та ін., які принаймні допоможуть хоч нові віконні рами зробити уokra зруйнованій Заманиловці.

Кажуть, що в культурних людей * немає достатніх капіталів, які давали б їм змогу терпляче вижидати резуль-

татів їхніх сільськогосподарських починань. Капіталів те-пер, справді, у цьому колі небагато, та навряд чи доцільно посилатися на цю обставину. По-перше, незабаром після селянської реформи, капіталів, завдяки викупним свідоцтвам *, було більш ніж досить, а де вони поділися? Припустімо, що значна частина їх застряла в Новотроїцькому та Московському трактирах, але, присягаюсь, безліч їх вгнали і в землю, для здійснення вигадок Бажанова і Советова. І що ж з цього вийшло? По-друге, хоча капітал і справді корисна річ у сільському господарстві, але все-таки треба знати, де і як саме застосувати його. От Енгельгардт і без капіталів досяг хороших результатів (я не маю в цьому найменшого сумніву), а в культурної людини хоч і безліч грошей на руках, та вона не знає, куди їх швиргонути. Якщо вона кине їх у відхідник — чи виростуть на його дні троянди?

Тим-то я й повторюю: хай Енгельгардти доводять, що рільництво може давати бариші, а ми, люди культурної маси, ми, представники бюрократії, адвокатури, шпіцбалів та ін., будемо відпочивати кожен під своєю смоковницею з байками Федра в руках (все ж наче класицизмом пахне). Я сам залюбки читаю Енгельгардта (особливо влітку, на селі), бо ніхто так виразно не змальовує картину села, як він; але я захоплююсь його писанням з суто художнього погляду й уникаю наслідувати його в будь-якій практичній діяльності. Він розчищає чагарі, він сіє льон і мріє про травосіяння, про альгаузького бичка — все це, звичайно, піде йому на користь. Я ж не буду ні чагарі розчищати, ні льону сіяти, бо в кращому разі ці заняття являтимуть собою лише марне гаяння часу; а в гіршому...

Більш за все культурна людина має уникати хвилювання й прикростей. Село потрібне їй не заради перспективи копійчаних прибутків, а заради відновлення підточеної зимовим сезоном бадьорості. Вона мусить пам'ятати, що коли й можливі сільськогосподарські прибутки, то вони можливі, по-перше, для людини із званням, і, по-друге, для людини хоч і рутинера, але що весь час живе на селі й не бачить з нього виходу навіть у земські установи. Здебільшого культурний росіянин не підходить під жодну з цих умов. Знань у нього немає, а на селі він хоче жити лише тоді, коли цвіте його благоуханний сад та коли в сусідньому гаю тьохкає соловейко. Чи варт у такому разі гнатися за якимось там двогривеним, що його, до того ж, і не піймаєш!

Чи варт заради цього двогривеного зазнавати хвилювань та розчарувань, які, повторюю, ніколи не кінчаються, а тільки видозмінюються, набирають нових форм хвилювань і розчарувань?

Безперечно, і в містах бувають прикrostі: обійдуть людину чином, програє вона як адвокат процес чи дадуть їй у танцкласі ляпаса. Та ці прикrostі здебільшого мають свій коректив. Обійдуть чином — досить тільки догодити, нижче вклонитися і чин таки прийде; програє адвокат процес — можна взяти інший і виграти; дадуть ляпаса... та що таке ляпас для людини, яка, можливо, поняття танцкласу плутає з поняттям батьківщини? Одним словом, з усякої міської прикrostі можна вийти без особливо відчутної шкоди. Тимчасом з прикrostей сільськогосподарських зовсім немає виходу. Вони спочатку мигтять перед очима, як ще не здобуті двогривені, але тільки-но людина загавиться, то неодмінно перетворюються на великий куш, кинутий у відхідник, на дні якого не виростають троянди.

Але, скажуть мені, всі оці Заманиловки не створені нами, а дійшли до нас у тому самому вигляді і в тих самих розмірах, у яких вони існують і нині, тобто з усіма Тараканихами, Летесихами та іншими пустищами, де росте тирса. Що ж робити з ними? Невже обмежитися тільки сплатою за них земських зборів, не спробувавши навіть, чи добрий там уродить льон?

Відповідь на це, незважаючи на свою уявну парадоксальність, дуже проста. Якщо вже є певність (а в людини врівноваженої, обережної не може її не бути), що розкиданість Заманиловок — лише джерело прикrostей, то, розуміється, треба вжити якнайшвидших заходів, щоб Тараканихи і Летесихи не обтяжували пам'яті пустою номенклатурою. Треба здихатися їх неодмінно і негайно, хоча б за безцінь. Прийде сіряк в оцю Тараканиху, де тепер росте тирса, і пролле там свій піт. І, може, тирса поступиться місцем перед більш доброякісними злаками... А культурна людина матиме від цього переміщення ту безперечну вигоду, що не платитиме земських зборів за вмістилище тирси.

Я певний, що перше, найнеобхідніше для культурної людини, — це скорочувати та звужувати межі своїх земельних володінь. Дача, як вмістилище живлющого польового повітря, — от усе, що потрібно. І до того ж дача не з благоденними віконними рамами та хиткими підлогами, а з усіма виго-

дами, що їх легко можна створити на гроші, призначені для відхідника. Якщо є коло дачі «сміхосяйна» лука,— це добре, якщо є гай, де навесні співає соловейко,— ще краще. Звивиста річка, тінисті алеї, спів солов'я — ось ідеали культурної людини, та аж ніяк не пасовиська, не ліси і не так звані угіддя. Для винищення лісів є лісники; для оранки, боронування та косіння існує цілий клас людей, званих хліборобами. *Suum cuique*¹, як каже Горацій, а може, Федр чи навіть сам Кошанський*. Культурна людина повинна пам'ятати, що вона — витвір міста; там вона сіє і жне, що їй сіяти і жати слід. Оклади жалування, пенсії, оренди, концесії, гонорари за посередництво, поаркушна та відрядкова плата—все там. А на літо вона приїздить у село зовсім не для того, щоб страждати заради двогривених, а для того, щоб на дозвіллі обміркувати, яких треба буде взимку взяти заходів, щоб згадані оклади і гонорари не втратити, а збільшити та зберегти. І хай обмірковує. Хай знає свій дім, свій сад, свою сміхосяйну луку, свій гай. А задля збереження сільського колориту вона може придбати три-чотири корови і заспокоїтися на цьому. В результаті вона не матиме прикростей і нікому не набридне. І сіряк, дивлячись на неї, скаже: от і видно, що справжній пан,— живе і нічого не робить!

Проте я не можу не визнати, що жити на селі й не робити сільської роботи, а тільки вдихати аромати полів, дивитись, як літають ластівки, читати братів Гонкурів* і відгодувати себе для майбутніх зимових каверз — дуже совісно. Сіряк хоч і каже про такого суб'єкта: от справжній пан! але він говорить це тільки до певного часу. Сіряк поки що страшенно пригнічений, і через те обіцяння «на чарку» впливає на нього магічно. А «справжній пан» дає на чарку часто і щедро. Він охоче збирає в панській садибі на свята сусідніх дядьків і молодиць, дозволяючи їм співати, танцювати й величати себе, «справжнього пана», і частує за це пивом, горілкою та скибами чорного хліба, а іноді, під веселу руку, навіть кидає в юрбу знавіснілих жінок жмені гривеників. Я зовсім не знаю нічого паскудного за цю розвагу (нею здебільшого зловживають різноплемінні хижакі, які відпочивають влітку у своїх віллах), але сіряк ще охоче фігурує в ній як забавник. Можна спо-

¹ Кожному своє (лат.).

діватися, що настане момент, який зробить честь людству, коли він отямиться і зрозуміє, який мерзенний зміст у цьому паскудному виразі «на чарку», в котрому тепер він вбачає щось подібне до підмоги.

Повторюю: жити на селі тільки «добрим паном» все-таки совісно, і тому я був дуже радий, коли дізнався, що культурний росіянин, і крім сільськогосподарських затій, може займатися суто сільськими справами, а саме: справами поради, роз'яснення, освіти і посильної допомоги. Сіряк змагає в тенетах кругової поруки * — треба пояснити йому, що завдання кругової поруки полягає зовсім не в тому, щоб виснажувати, а в тому, щоб давати дуже істотні гарантії. Сіряк гине під ігом темряви — треба пролити світло знання в це гинуче середовище, треба дбати про розвіювання забобонів, страхів і упереджень. Сіряк змагає від злиднів, поборів, через недостачу харчування, тісноту житла — треба зробити доступним для нього дешевий кредит і до того ж спрямувати його так, щоб його допомога була відчутна не тільки для волосних старшин, шинкарів і глитаїв, але й для маси справді нужденних.

Я назвав тут лише кілька завдань, але заздалегідь погоджуюсь, що їх набереться дуже багато, до того ж значно істотніших. Сказати людині виразно, що вона людина, — тільки від цього може серце запектися. Дати людині змогу відрізнити справедливе від несправедливого — для досягнення тільки цього можна життя не пошкодувати. Завдання роз'яснення величезні і майже неосяжні, зате — які чудові горизонти! Яке захоплююче, сповнене безперервним горінням існування!

Дозвольте одначе. Я говорю тут зовсім не про подвижництво, а про інше. Я говорю про звичайнісіньких представників культурної маси, про ті породження міської суєти, для яких село становить, нарівні з екіпажем, добрим кухарем та ін., одну з речей комфорту чи загально визнаних умов пристойності — та й годі. Я говорю тільки про цих людей, бо поки що це єдиний розряд культурних діячів, котрі перебувають «у законі», і, отже, єдиний, дії та помисли якого можна вільно дослідити. Все інше сховане від нас за завісою *, що за неї заглядати зовсім незручно, бо, так і дивись, або кого-небудь спокусиш, або щось потрясеш.

Тому залишімося ж «у законі» і ведімо бесіду тільки про те, що доступне нашим дослідженням.

Я охоче допускаю, що і в рядових представниках куль-

турної маси може зародитися жадова освітньої сільської справи. Добрих, співчутливих та взагалі порядних людей і в цій масі знайдеться чимало. Але річ у тім, що за самими умовами своїх життєвих традицій, обстановки, виховання, культурна людина на цьому поприщі передусім натрапляє на питання: щб скаже про мою просвітительську діяльність становий (цілком зрозуміло, що тут вислів «становий» вжитий не в буквальному значенні)? Я знаю, що це питання сміховинне і що навіть досить близькі наші нащадки дивуватимуться, як можна його ставити, проте воно, безперечно, існує, і людина, «яка перебуває в законі», аж ніяк не може його обминути. Її завжди хвилює думка: своєчасно чи передчасно? і тому якщо вона й почне на ділі здійснювати свої освітні наміри, то або піде в цьому не дуже далеко (по губах помаже), або ж буде пристосовувати свої дії до смаків та ідеалів станового. І от, замість того, щоб дізнатися, звідки йде на неї те лихо, яке від колиски до могили підточує її існування,— усі ці глитаї, шинкарі, посухи, градобої, морові пошесті та ін.,— сіряк почує з уст культурної людини не дуже мудре і не вільне від лихослів'я повчання про те, що перший і головний обов'язок є виконання наказів, а все інше саме прийде. Але ж він і без того чує цю проповідь щогодини, щохвилини і від волосного старшини, і від соцького, і навіть від шинкаря. Проте й досі вона не нагодувала його вдосталь, не дала йому людського житла і анітрохи не збільшила його матеріального і духовного достатку.

Припустімо однак, що культурний росіянин такий самолюбний, що не зважатиме на погляди станового і захоче діяти самостійно, навіть незалежно від міркування, чи вчасно, чи передчасно; та хіба це відречення від ідеалів станового не буде у нього тільки пустою формальністю? На жаль, він і сам увесь начинений азбучними істинами, він і сам нічого не знає, крім довільних, побудованих на піску афоризмів прописної моралі. Отже, коли він і виголошуватиме інші слова, то діло все-таки буде те саме.

Крім того, слід мати на увазі, що культурній людині, виоканій на лоні естетичних традицій, завжди властива деяка гидливість. Зрозуміти нужду, пояснити собі походження лахміття і безхліб'я не надто важко, але дуже важко підвестися до того сердечного болю, який змушує ототожнитися з людською нуждою і нести на собі гріхи світу сього. Тут і художні інстинкти, такі могутні в інших випадках, не

допомагають. Або, вірніше сказати, допомагають навпаки, тобто вселяють інстинктивний страх і непереборне бажання не бачити злиднів. Звичайно це бажання формулюється більш-менш пристойно: всім, мовляв, не допоможеш і всіх страшених злиднів не усунеш! Але зрозуміло, що це — тільки відмовка, на яку можлива одна відповідь: пробуй, роби, що можеш, або йди собі, не спокушай, не подавай каменя там, де потрібний хліб.

А втім, може статися й так, що культурна людина якимось чудом усуне всі ці перешкоди, тобто зуміє одночасно знехтувати і ідеалами соцьких і естетикою. Однак і при всьому тому залишиться обставина, котру ні в якому разі обминати не можна. Ця обставина полягає в тому, що головна мета життя культурної людини аж ніяк не на селі, а в місті. Кажучи це, я зовсім не маю на увазі відвідувачів шпіцбалів, але й людей, які справді запалені найкращими намірами і ставлять собі найвищі інтелектуальні цілі. І для них село є тільки тимчасовою ареною діяльності, до якої вони здебільшого зовсім не мають практичної підготовки. Атмосфера, якою вони дихають, зовсім не та, якою дихає село; мова, якою вони говорять, не та, якою говорить село; мислі, які вони мислять, не ті, які мислить село. Тому перш ніж почати справжнє сільське діло, скільки треба докласти зусиль, щоб зорієнтуватися в умовах діяльності, очистити ґрунт, пристосуватися, знайти відповідний пункт! Та ось, нарешті, точку опори знайдено, а тут, як на гріх, підкралась осінь, і культурна людина мимоволі змушена покинути випадкові справи, щоб цілком віддатися справам корінним, а село залишається в становищі тієї помпадурші, яка, дізнавшись про скинення свого недовгочасного помпадура, вигукувала: пустун! пожирував—і поїхав!

Ні, освітній шлях — шлях не наш. Це — шлях важкий, тернистий, про який у давнину сказано: *пильнуйте і обачно ходіте*. Щоб ступити на цю тропу, треба взяти в руки посох, підперезатися ї, подібно до розкольників-«бігунів», йти вперед, вишнього града шукаючи.

Два літа підряд я живу в своєму новому кутку, на березі Фінської затоки, зовсім близько від кронштадтських твердинь *. Живу, керуючись щойно висловленими міркуваннями, тобто не знаючи ні сільськогосподарських справ, ні

освітніх завдань. Щодо першого я цілком покладаюся на сіряка, який сам недоїсть, а нас не залишить без провіанту; щодо другого, здаюся на земські управи—вони у згоді з начальством полегеньку та потихеньку, мабуть, коли-небудь добре вирішать долю сіряка. Я ж засів у своєму кутку і тішуся стріляниною з кронштадтських твердинь, яка стрясає вікна мого Монрепó і яка, власне, є тут єдиною розвагою.

Моє життя тут проходить у самоті і цілковитому спокої. Сіна — мало, жита — ще менше; зате є упоряджений парк, де росте багато білих грибів і де можна гуляти навіть одразу ж після дощу. Крім того, є чималий сосновий ліс і річка, на якій стоїть млин, отже, існує і гатка. Одне слово, було б навіть дуже добре, якби трохи більше ясного сонечка та менше вітру від «фінських зимних скель». Справді: за ціле нинішнє літо я не бачив стрілки флюгера, зверненої на південь, а все на північ або ще гірше — на захід, бо якщо північний вітер приносить нам більше ніж треба прохолоди, то західний наганяє нам хмари, яким іноді протягом тижнів кінця не видно.

Місцевість, де розташоване згадане Монрепó, звичайна місцевість близьких околиць Петербурга. Не можна сказати, щоб мальовнича, не можна сказати, щоб привітна, зате, безперечно, веселої вдачі. Праворуч мене — селище, при в'їзді до якого стоїть стовп, і на ньому значиться: душ 24, дворів 10. На це не надто численне населення існує два шинки, які дуже рідко бувають безлюдними. Крім того, трохи більш як за півверсти від мене, ліворуч, поблизу межі моїх володінь, споруджено третій шинок. Взагалі шинкам у цій місцевості пощастило. Коли я їду на залізничну станцію, то вповдовж чотирнадцяти верст до шосе (на якому вже починаються високопоставлені дачі, отже, шинків немає) бачу ще чотири шинки. Тимчасом ця місцевість зовсім безлюдна і тільки в одному місці, осторонь, видно досить велике село, яке, звичайно, має свої власні шинки.

Населення тут мішане. Більшість — чухни, меншість — не скажу, щоб зовсім росіяни, а скоріше якась помісь. Чухни п'ють чимало, росіяни — багато. Крім того, тут пролягає зимовий тракт у Кронштадт, і це теж значною мірою сприяє процвітанню шинків.

Шинок — це щось подібне до установи, огидніше за яку важко що-небудь собі уявити. Навколо шинку росте здичавіле плем'я, яке віддає шинкареві всю свою душу і якому до всього байдужісінько. А в нас аж три шинки.

Звичайно, селянинові живеться не весело, але який жахливий коректив! Та й пияцтво тут якесь незвичайне: не гомінливе, не експансивне, а зосереджене і похмуре. Неначе виконується тяжкий обов'язок, що від нього ніяк не можна відкараскатись. Йде чоловік по дорозі і поводить очима — це означає, що він ще тримається. Ступив кілька кроків, спіткнувся і вже хропе. Був у мене минулого року мірошник з чухон, справді чесна й порядна людина. Побачивши, що він час від часу поводить очима, я пробував умовити його, і, мабуть, це мені вдалося. Аж два місяці я бачив його завжди тверезим, та коли настала осінь, чоловіка не витерпів. Осінь тут страшна, темна, слізлива, завиваюча: немов над цвинтарем лунає стогін. Якось увечері мірошник проскочив найкоротшим шляхом, по кладці через річку, до шинку і там зробив своє діло серйозно і безшумно. Повертаючись тим же шляхом до млина, він уже не втрапив на кладку, а ступив просто в річку і потонув. Те місце — за кілька кроків від млина, але ніхто не чув крику «рятуйте». Мабуть, сердешний навіть не розумів, що тоне, а думав, що лягає спати.

Повторюю: шинок, зведений в принцип, огидний, але при цьому кажу: може, так і слід. Може, й треба, щоб люди поводили очима і не розуміли, куди вони лягають, у постіль чи в річку. Чому так треба — цього, звичайно, ми не можемо знати: не наше діло*.

Добре незнаючим. Знання, кажуть, старить, а ми весь час молодіємо. «Моя хата скраю — я нічого не знаю» — більш заспокійливого девізу й видумати не можна. Особливо якщо жити з головою, то можна навіть грошей за допомогою цього девізу надбати. От, наприклад, хазяїн двох шинків, які тримають мене в облозі справа і зліва, — той тільки й каже: «не з нашим, добродію, розумом міркувати про це». Говорить і снує та снує навколо павутиння...

Слідом за цим справжнім стовпом* і я сиджу, замкнувшись у садибі; затуляю ніс і вуха, заплющую очі і повторюю: не наше діло! не наше діло! не наше діло! Це — слова могутні і чудово розвіюють не тільки уболівання, а й усяку думку. Добре завчивши їх, можна й на вулицю вийти і вже без найменшого хвилювання дивитись, як туди й назад ідуть підводи, навантажені бочками, бочонками, суліями і сулійками. За чим тут уболівати? на що обурюватися? Значно пристойніше вбачати в цьому метушливому русі бочонків і сулій тільки внутрішню торгівлю та нагромадження

багатств: хоч зараз сідай і пиши статистику. І статистика вийде не безплідна, а сповнена повчальних висновків, з яких видно цілком виразно, в чому справжні джерела наших народних веселощів, нашої сили й могутності: усе там, усе в оцих бочонках і суліях. Недарма під час сербської війни один шинкар-стовп частував «гостей» горілкою під назвою «потреотична», а другий шинкар-стовп *, щоб перевершити першого, виніс на «виставку» сулію з написом «на страх ворогам». І всі, хто пив обидві горілки, справді відчували, що їм море по коліна...

Авжеж, ці «стовпи» знають секрет, як робити людей стійкими в горі, а тому їм і книги в руки. Зрозумійте, адже це теж свого роду культурні люди, які до того ж не без нахабства говорять про себе: «ми самі звідти, з Назарета, ми знаємо!» І справді, вони знають, бо в них нерви міцні, погляд гострий і розум ясний, не розхитаний вільнодумними софізмами. Це дає їм змогу чудесно розуміти, що, як на нинішній час, найбільш підходяща справа — це перервати горло.

Тільки одного не відають: чи зростеться вже перерване горло, і як не зростеться, то що тут робити?

Не наше діло.

Продовжую почату розповідь про Монрепó. Цей маєток править за наочний приклад продуктивності культурної праці і тих вигод, які можна від нього мати. Колись він належав так званому «хазяїнові» і, до того, ще інженерові, отже, людині, не позбавленій хоч деяких прикладних знань. Цей господар, очевидно, мав намір зробити з свого маєтку «золоте дно». Він заснував панську мизу, побудував не дуже витончений, але міцний і просторий будинок, служби та обору, розвів парк, родючий сад, затіяв великий город (мабуть, хотів здивувати світ капустою й огірками), спорудив млин, прорізав усю дачу безліччю каналів, через що вона мала вигляд шахової дошки, і ділянки землі між каналами зорав та засіяв травою. Хліба в нього сіяли теж чимало, коли судити по кам'яному фундаменту великої стодоли, залишки якої збереглися й дотепер, а особливо по чавунних трубах, що з їх допомогою нагрівали сушарню і які валяються й досі. Чи мав які-небудь доходи з цього маєтку дбайливий хазяїн-землевласник — це невідомо; але, мабуть, не мав, а все влаштовувався і влаштовувався. Та що безперечно відомо — це те, що він витратив на маєток «багато тисяч». І не кріпацькою працею витратив, а готів-

кою, бо кріпацька праця якихось 24-х душ навіть відчутною підтримкою не може бути в такому великому починанні. Потім засновник садиби вмер, і маєток почав переходити з рук до рук, причому ніхто довго ним не володів. Останній хазяїн, від якого миза, нарешті, дісталася мені, теж, як кажуть, витратився: упорядкував парк, умеблював дім, брався розчистити деякі канали та ін. Мабуть, і тут не обійшлося без «багатьох тисяч». А скільки одночасно з цими «багатьма тисячами» було витрачено легковажності, скільки бачила ця нещасна миза потерпань і ремства, скільки чула вона огудних слів!..

Мені вона обійшлася, з видатками на купчу та витратами на оселення, в суму, приблизно, до п'ятнадцяти тисяч карбованців. Ось який кінець і «багатьом тисячам» і багаторічним потерпанням. Здається, красномовнішого за цей факт не можна собі нічого уявити.

А скільки, крім того, було сплачено кріпосного мита, коли маєток переходив з рук до рук? скільки було посіяно грошей на посередників і маклерів, яку зчинювано метушню та біганину під час шукання покупця? — Цього, мабуть, ні в казці розказати, ні пером описати.

Мені можуть заперечити, що колишні власники все-таки дечим скористалися, а саме лісом (нинішній ліс не дуже старий, років 30—35-ти не більше, а є ділянки й молодші). Справді, величезні пні на кожному кроці свідчать, що лісу вирубано чимало, але, по-перше, більша частина його пішла, безперечно, на потреби самого маєтку, а, по-друге, якщо двоє-трое з короткочасних власників (навіть чи вони навіть жили в маєтках) і увірвали що-небудь, то, делебі, якусь дрібничку.

Люди, яким завжди «до зарізу» потрібні карбованців 100—200, не дуже цікавляться процесом їх здобування, аби швидше задовольнити «заріз». Так було й тут, про що навіть є анекдоти, в яких фігурують, з одного боку, культурні люди, з другого — стовпи, що задовольняють цей «заріз» не без користі для себе.

Тепер, повторюю, цей куток добре благоустроєний, хоча й не без істотних вад, а саме:

Вада перша: сонце тут таке ж скупе, як і в Петербурзі. Обидва проведені мною літа були щодо цього незадовільні. Минулого року лили дощі, цього — 27-го липня вдарив перший морозець. Чи можна сподіватися в майбутньому кращого літа — не знаю, бо в Петербурзі взагалі невиразно

уявляють собі здорове повітря. А втім, і в цьому краї, очевидно, були кращі часи. Про це свідчать досить великі стовбури яблунь, поступове вимерзання яких завершилося лише недавно. Отже, колись тут можна було вирощувати яблука. А тепер, судячи по останніх двох роках, незабаром і простий огірок буде оранжерейною рослиною.

Друга вада: все ще надто багато землі (разом близько 160 десятин). Звичайно, більшість її під лісом, але є, на жаль, і такі ділянки, які, «ех, якби цій землі лад дати—здається, лопатою б гроші загірбав!» Хоч як я уникаю сільськогосподарських справ, а все-таки часом і піддасися облесливим словам. То канавку прочистиш, то зореш діляночку, бо якщо зовсім кинути, то земля мохом поросте, і траву косити буде ніде. А сіна треба, бо в оборі стоїть штук із десять траводіних.

Третя вада: млин. Цього року я змушений був усю греблю спорудити заново, і це обійшлося мені рівно тисячу карбованців, крім колод, що їх випиляно із свого лісу. Тепер усі милуються греблею і кажуть: грошей не пошкодували, зате вона у вас двадцять років без лагодження стоятиме! Та мені відомо, що років три тому колишній власник теж «значно полагодив» греблю, і, мабуть, йому теж казали: тепер вона двадцять років стоятиме! А доход з млина двоякий: якщо осінь мокра і води досить, то доходів «не дуже багато»; якщо осінь суха, то чистого доходу буває — нуль.

Четверта вада: надто великий город. Скопати його, зробити грядки і потім кілька разів за літо прополоти їх — обходиться самою поденщиною, коли не враховувати постійних мизних наймитів, щонайменше двісті карбованців. Та гною йде сила-силенна, та садівникові за рік треба заплатити 360 карбованців. А під кінець літа вже є й плоди цих витрат. Огірки, наприклад, «прийнялися були весело», та раптом стало холодно, і саме тоді, коли в Петербурзі вся Сінна завалена огірками, у вас нема нічого. Те саме і з цвітною капустою: в серпні її кожний столоначальник у Петербурзі їсть, а в Монрепо з'являються в цей час тільки паростки, і є надія, що у вересні чотири-п'ять головок вийдуть «цілком». Залишаються, отже, капуста й картопля, овочі серйозні, що не бояться негоди, та хіба чувана річ з'їсти цього добра на п'ятсот-шістсот карбованців за рік?

Одним словом, відбувається щось дуже дивне. Земля, млин, город — усе, здається, призначене самою природою

для здобування доходу — все це, виявляється, не тільки зайве, але й просто дає збитки...

Тому справжнє користування «своїм кутком» і справжнє сільське блаженство почнуться тільки тоді, коли не буде ні лук, ні лісів, ні городів, ні млинів. Обору можна ліквідувати, а молоко купувати і коні наймати, щоб обійдеться дешевше, і до того ж ці видатки можна заздалегідь визначити, отже, й приготуватися до них. Можна звільнити і челядь, а держати тільки сторожа й садівника, щоб звеселяв очі виглядом розчищених доріжок і гарно прикрашених квітами клумб.

Коли все це буде зроблено, культурна людина може втішатися й відпочивати, як їй забажається. А набридне їй відпочивати, то може зайнятися тією справою, яка їй до душі.

Але яка це справа? — от у чому річ.

Дивно, та коли натрапляєш на це питання, стає не тільки просто совісно, а майже тужливо-совісно.

Причина цієї туги, мені здається, полягає в тому, що у культурного росіянина бувають справи особисті, але немає справ громадських. Особисті справи взагалі нескладні і вирішуються швидко, без зайвих головоломних дум; потім залишається дуже багато дозвілля, яке абсолютно нічим заповнити. Звідси — нудьга, незнання де подітись, чим зайняти дозвільну думку, куди спрямувати дозвільне життя. Коли перед очима завжди майорить порожнеча, то стає зрозумілим навіть розпач.

Повторюю: у масі культурних людей є вже досить осіб цілком порядних; вимушена бездіяльність лежить на них важким тягарем, і вони тим сильніше страждають, що не бачать кінця тузі, яка їх гризе. Відчувати самотність, усвідомлювати свою непотрібність на ґрунті громадських інтересів, справді, нелегко. Від цього гіркого почуття може запаморочитися в голові, але, крім того, воно дуже близько межує з цілковитою байдужістю.

Щоб читати книжку, цікавитися наукою, літературою і мистецтвом — для всього цього зовсім не потрібний свій власний куток, і особливо на березі Фінської затоки. Значно більше вигоди щодо цього мають Емси, Баден-Бадени, Трувілі, Бужівалі, Лозанни та ін.

Навіщо культурній людині нудитися в якомусь присмерку, позбавленому світла й тепла, коли ті завдання, які їй

доступні, вона може цілком зручно переносити з собою в такі місцевості, де вдосталь і тепла і світла? Навіщо вона терпітиме в своїй Заманиловці безліч різних злигоднів і невгод, коли з цими ж матеріальними витратами вона може «в іншому місці» прожити без тяжкої турботи про те, чи вдасться завтра, саме в косовицю, послати до міста за поштою?

Людина — тварина суспільна, а в Заманиловці вона мусить тимчасово здичавіти; людина — тварина м'ясоїдна, а в Заманиловці вона повинна стати почасти ссавцем, почасти трав'яїдною. Нарешті, Заманиловка змушує її користуватися послугами багатьох осіб, що дуже неприємно лоскоче совість. І, нарешті, перед очима — порожнеча.

Вникніть у це становище, і ви повинні будете визнати, що воно справді тяжке. Є натури дуже непокірні та уперто люблячі, в які хробак байдужості заповзає лише після тривалої боротьби, але й вони, кінець кінцем, поступаються. Крапля камінь точить.

І от перед цими людьми постає питання: шукати іншого неба. Там вони теж будуть чужі, але зате там є справжнє сонце, є тепло, і вже зовсім не треба думати ні про сіно, ні про жито, ні про огірки. Гуляй, вільний і безтурботний, по зелених парках і лісах, і якщо хочеш, то вирішуй у голові долю людства.

Я висловлюю тут далеко не все, що можна було б сказати про цей предмет; я піднімаю тільки маленький ріжок завіси, яка прикриває безконечну перспективу, але запевняю, від самої думки про цю перспективу стає ніково.

Якось ніщо не дається нам, і кожний наш успіх чогось виходить фіктивний. Недоладність очевидна, і вона мимоволі змушує думати, що поряд з успіхом відбувається щось таке, що тут же, одразу ж підриває його.

У чому ж одначе біда? звідки вона йде і чому з нами скоїлася?

Але тут я мушу поставити крапку і закінчити словами, які поки що на кожне питання дають найбільш підходящу відповідь, а саме: не наше діло.

ТРИВОГИ І РАДОЩІ В МОНРЕПО

Ми живем серед полів
І лісів дрімучих...

Нинішньої осені, живучи в Монрепо, я несподівано схвилювався: до нашого села переводили станову квартиру...

На селі такі звістки завжди викликають переполох. Чи добре, чи погано живеться за певних умов, але все-таки якось живеться. Це «якось» — велика річ. У дрібнішої братії вона характеризується словами: живі — і те слава богові! у культурних людей — солодкою впевненістю, що келих гіркоти випито вже до дна. І раптом: ні! є напоготові ще цілий цебер. Що тут робити: радіти чи побоюватися?

У даному разі приводи до радощів, безперечно, були. Досі ми жили зовсім без начальства, наче вівці без пастуха. Натурально, блукали і навіть заблуджували. Нікому було поскаржитись, ні в кого шукати захисту. Особливо нам, культурним людям, доводилося погано. Наймит загуляє чи заспорить під час розрахунку — як з ним розсудитися? У лісі пропаде дерево чи в городі зріжуть головку капуста — до кого звернутися, щоб покарати? А з сільськими хлопчиками просто-таки ради не даси: обгородіться від них ґратами — вони під ґратами лази зроблять; обкопайтеся канавою — через тиждень вся канава ряснітиме стежками. Що тут вдієш? Мировий суддя судить від нас за двадцять п'ять верст; становий пристав живе десь уже зовсім за болами, отож легше в Париж поїхати, ніж до нього дістатися. Соцькі — потурають; волосний старшина — той на всі скарги тільки гикає: мені, мовляв, до вас, культурних людей, байдуже! Зважаючи на все це, я й сам не раз-таки думав: от коли б становий був ближче, тоді... Отже, тепер, коли моє бажання здійснилось, я мав, здається, цілковиту підставу вважати себе вдоволеним і ошчасливленим.

Та були підстави й для побоювань, і передусім — невідомість. Звичайно, я мав про станового досить виразне уявлення, але про станового дореформеного, якого і в очі й позаочі називали курохватом. У місцевостях, багатих на культурних людей, це була істота зовсім жалюгідна, у портоному віщундірі з тремтячими ззаду фалдочками, із запаленими від дорожнього пороху очима, з масною, як млинець, фізіономією, що не мала ніякого іншого виразу, крім готовності кожної хвилини проковтнути чарку горілки. І, як

доповнення до нього, становиха, суха, мов тріска, через безперервну вагітність, але й при всьому тому вагітна. Такого станового, розуміється, боятися було нічого. Але ж відтоді багато води збігло. Кажуть, буцімто становим нові мундири пошили, і відтоді буцімто вони завідують основами та наріжними каменями. І кажуть, наче вони, «яко боги», дістали дар читати в серцях людських і що через те, коли прочитають у чиємусь серці звернене до них слово «курохват», то одразу ж роблять відповідне розпорядження. А, нарешті, декотрі твердять, що їх сама назва «становий пристав» уже не задовольняє, бо не вичерпує всього змісту їх діяльності, і клопочуться про присвоєння їм такого титулу, який прямо говорив би про серцезнавство, і щоб відповідно до цього було, певна річ, збільшено і саму платню. Я не знаю, якою мірою ці чутки вірогідні, та коли вірне з них тільки те, що становим дали нове обмундирування, то й тоді вже треба стерегтися. Щоб буде, коли «він», замість того, щоб забезпечувати мої луки від спашу, почне читати в моєму серці? Прочитає одну сторінку, послинить палець, перегорне, прочитає другу і так далі до кінця?

Охоплений цими сумнівами, я пригадував своє минуле — і на всіх його сторінках виразно читав: курохват! Потім я звертався до сучасного і пробував читати, щоб *тепер* написано в моєму серці, але й тут нічого, крім того ж слова, не знаходив! Немовби весь мій світогляд щодо цього предмета містився в одному цьому слові, немовби йому судилося не тільки заповнити минуле, але й на моє сучасне і майбутнє накласти невитравлювану печать!

Я злякався. Сумовито ходив я по алеях свого парку і перебирав інстинктивно в голові назви різних більш-менш віддалених міст *. Потім пішов до млина, але й там шум води навів на мене сумовиті думки. «Людське життя,— думалося мені: — подібне до цієї води. Зараз ми бачимо її в басейні, а за мить вона вже лине у простір... куди?» Потім пішов понад річку до того місця, де вчора ще стояла напівзруйнована альтанка, і, побачивши, що за ніч вітер остаточно розкидав її, вигукнув: може, подібно до цієї альтанки, і моє напівзруйноване життя...

Одним словом, якась невиразна туга охопила все моє єство. Часом у моїй голові навіть зринала блюзнірська думка: а без начальства ж, мабуть, краще! І щоб найнестерпніше: чим дужче я гнав цю думку від себе, тим настирливіше та рельєфніше вона виступала вперед, немовби дражнила:

краще! краще! краще! Нарешті я не витримав і подався на село до батюшки, сподіваючись, що він розрадить мене.

Батюшка вже знав про майбутню зміну і саме тоді говорив про це з матушкою. Обоє не відчували ніякої вини і тому не тільки не мали сумніву, як я, але прямо раділи, що й у нас на селі заведеться свій *jeune homme*¹. Тому, коли я, привітавшись, несподівано намалював перед ними образ станового пристава таким, яким він склався на підставі моїх дореформених спогадів, то вони навіть здивувалися.

— Що-бо ви! та ви про кого говорите! — вигукнув батюшка, — мабуть, про Саву Оглашенного (був у нас давно колись такий становий, який цілком заслужив на це прізвисько) згадуєте? Та це було за царя Тимка, а тепер не так! Теперішнього станового від гвардійця не відрізниш — он що я вам скажу! І мундирчик, і кепе́, і білизна! Одним словом, справжнісінький драгунський офіцер!

— А який у нашого нового станового напрям думок! — томно додала матушка, закдтивши очі.

Признаюсь, я не без хвилювання слухав цю похвалу, бо вона підтверджувала саме те, чого я боявся. Особливо нагадування про «напрям думок» стривожило мене.

— Кажуть, буцімто він у серцях читатиме? — несміливо спитав я: — чи це правда?

— Неодмінно.

— Даруйте! та що ж він там прочитає?

— Що написано, те й прочитає. Якщо в кого-небудь написано: не похваляється! — він і в ремарці так зазначить*; а якщо в кого-небудь у серці видно токмо спасенну діяльність — він і в ремарці напише: атестується з похвалою!

— Батюшко! та як же це воно! адже він курохват!

Батюшка здивовано глянув на мене і навіть злегка мухикнув.

— Це колись курохвати були, а нині такі титули не дозволяються, — холодно зауважив він: — та коли б і достоту так було, то для людини з чистим серцем все одно, хто його розглядатиме: і «курохват» і «не курохват» однаково знайдуть його чистим і гідним похвали! От коли в кого-небудь у серці звила собі гніздо зловмисність...

Батюшка якусь мить помовчав: він зрозумів, що невеликодушдно дошкуляти ущипливими словами і без того вже пригніченій людині, і з видимим співчуттям спитав:

¹ Молодий чоловік.

— Хіба відчуваєте якусь провину за собою?

Це запитання збентежило мене. І раніше не раз зринало воно передо мною, але якось неясно; а тепер, після категоричного батюшчиного нагадування, воно раптом постало на весь зріст.

— Бувало... — ухильно відповів я.

— Наприклад?

— Та взагалі... все життя... От хоча б оці «філантропії» *... Певна річ, до мене ще не добрались, а було б і зі мною... Займався. Як ви думаєте, це пошкодить мені?

— А це вже як. Різні «філантропії» бувають: і доброякісні і недоброякісні. За перші — похвала, за другі — покарання.

— Ото ж воно й є, що я сам своїх «філантропій» не розберу. Колись мені здавалося, що вони доброякісні, а отепер... Наприклад, така думка: хоча воля є дорогоцінний дар творця, але вона легко може перейти в анархію, якщо не обумовлена тепер — сплатою оброків, а в майбутньому — внеском викупних платежів. Цю думку я закарбував собі на носі ще під час звільнення селян і, я пам'ятаю, навіть був ладен прийняти за неї муку. Як ви вважаєте, яка ця «філантропія»? доброякісна чи недоброякісна?

— По-моєму, доброякісна! Тільки от «воля»... Невелике це слово, а балачок через нього багато буває. Воля! гм... щоб таке воля?! Ото ж бо й є.. Чи не було ще чогось?

— Було і ще. Коли оголосили волю горілці*, я знову не втерпів і вдався до філантропії. Проповідував, що горілку треба вживати розумненько: спочатку в день одну чарку випивати, потім дві чарки, потім склянку, доти, поки тривалий досвід не покаже, що п'яному море по коліна. Тоді шинкарі дуже ремствували на мене за цю проповідь.

Батюшка злегка поморщився.

— Як вам сказати? — мовив він: — великої недоброякісності і в цьому не видно, а є, одначе... Одверто вам скажу: на вашому місці я б шинкарів не чіпав. Чому б не чіпав? — а тому, добродію, що шинкар на нинішній час є стовп. Колись були стовпи — поміщики, а нині стовпи — шинкарі. Тому я б і не чіпав їх.

— Але ж по суті...

— По суті — це точно, що особливої провини за вами немає. Але шинкарі... І знов-таки повторюю: воля... Яка воля, і щоб нею досягається? Якою мірою і з якою метою? Своєчасно чи несвоєчасно? Звідки і куди? От скільки

питань доведеться розв'язати! Почни-но їх розв'язувати,— чого доброго, і Сибіру буде мало! А коли б ви тоді замість отієї «волі» просто сказали: поліпшення, мовляв, побу-ту*,— і діло вийшло б зрозуміле, та й ви б не були на прикметі!

— Та хто ж міг це передбачити? Хто міг думати, що коли-небудь станові читатимуть у серцях?

— Мудрий усе передбачає. Мудрий так робить: щоби йому потрібно — висловить, а себе підсидіти — не допустить. Мудрий, скажу вам, навіть слова «філантропія» уникає, а просто скаже «спасенна, з дозволу начальства, діяльність» — і край!

Батюшка помовчав і чи то з докором, чи то співчутливо покивав на мене головою.

— А втім,— вів далі він: — коли як слід роз'яснити і до того ж покаяться...

— А ви, батюшко, із становим знайомі? — ухопився я за цю думку.

— Добре знайомий. Чудовий чолов'яга! Молода людина, кепе тощо... Суворенький, звісно, але... тямущий...

— Ото б ви... Постарайтеся вже, батюшко! адже тут уся штука в тому, щоб діло витлумачити як слід.

На щастя, батюшка дав згоду виконати мою просьбу. Він не взявся, звичайно, обстоювати мою абсолютну правоту, але обіцяв захистити мене від злісних перебільшень, до яких, напевне, зразу ж вдадуться шинкарі, щоб очорнити мене перед начальством. А я згадав, що восени мені надіслали сотню кущів якихось нечуваних суниць, і запропонував матушці наступного року взяти кілька молодих паростків для її городу.

На селі, видно, ждали. Шинкарі чистились і старалися надати своїм вітринам пригожого вигляду. Якось, проходячи повз мене, шинкар Прохоров (він же в неділю і на свята влаштував у себе сільський танцюклас) жваво підняв кашкета і поздоровив:

— З начальством!

— Не боїтесь?

— Навпаки. Навіть з надією дожидаємо.

Я на своїм віку зустрів чимало нових губернаторів та інших сильних світу, але ніколи в мене серце не било так, як у ці дні. Чогось мені раптом здалося, що тут, у цій глу-

шині, зі мною все можна зробити: посадити в холодну, повернути навиворіт, потовкти в ступі. Звісно, перед тим звинувативши в зраді, щоб, вмючи спритно читати в серцях, дуже легко зробити. Справді, ніколи в мене на душі не було так погано.

Я розумів, що я російський дворянин, та й годі. Потім я шукав навколо себе тину чи огорожі, до яких можна було б притулитися в годину скрути,— і не знаходив. Я не перебував на службі — отже, з цього боку захисту не було. Я не мав гучного титулу — отже, нікого не міг налякати високопоставленими зв'язками. Я не був дуже багатий — отже, ніхто не сподівався, що я під веселу руку скличу в себе на подвір'ї юрбу дядьків і молодиць, змушу їх співати й танцювати і перших почастию горілкою, а других — пряниками. Крім того, я нікого не пограбував, контрактів на продовольство армії і флотів не укладав, нічим майном силоміць не заволодів і навіть ні в кого нічого на законній підставі не відбирав — отже, нікому не вселив ні страху, ні поваги. Це було так мерзенно, що багатьом здавалося навіть дивним: навіщо я живу? І вже, мабуть, кожен думав: от коли б замість цього розслабленого та оселився в Монрепобравий купчина Разуваев (мій сусіда по маєтку), ото б весело було в нас! Та цього мало. Замість того, щоб якнайбезповоротніше забути, що я російський дворянин, я з дивовижною настирливістю про це пам'ятав. Я зберіг смак до розведення садів і парків, щоб вже саме по собі свідчить про чванливість; але, крім того, я не «приятелював» і — кажуть навіть — мав схильність «кирпу гнути». Чи був цей факт справді — по совісті, я ні заперечити, ні підтвердити цього не можу, але, мабуть, у самій моїй відлюдності («неприятелюванні») було щось таке, щоб давало привід звинувачувати мене в тому, що я «кирпу гну». І, певна річ, це ще більше драгувало: «нікчема, а теж дметься, як жаба під пеньком!» — в один голос казали стовпишникарі.

Очманілий, відживаючий, хворий, я сидів у своєму кутку, в думках розв'язуючи питання: чи може існувати становище більш анафемське, ніж становище російського дворянина, який на службі не перебуває, ні князівського, ні маркізького титулу не має, не змушує молодиць танцювати, і, на довершення, йому бракує грошей, щоб переселитися до міста і там жити розкошуючи перед очима у вищого начальства.

Я ні в земство, ні в мировий інститут не попав, і не тільки не попав, але й ні разу навіть не поцікавився, щб робиться на з'їздах. Якось завжди мені здавалося, що нічого мені там бути, що я ні курити фіміаму, ні показувати дулю в кишені, ні мати справу з мостами й перевозами — однаково нездатний, отже...

Повторюю: ніхто не міг ясно собі уявити, навіщо я живу, і, через це, багато хто думав і думає, що я злоумишляю.

Проте я не тільки живу, але й хочу жити і навіть, мені здається, маю на це право. Не самі розумні мають це право, але й дурні, не самі грабіжники, але й ті, яких грабують. Пора, нарешті, зрозуміти, що коли відняти право на життя у тих, яких грабують, то, кінець кінцем, нікого буде грабувати. І тоді грабіжники змушені будуть грабувати один одного, а шинкарі — самі випивати всю свою горілку.

Я хочу жити, хоч і жду повсякчас, що от-от мене щось проковтне. Щб саме проковтне — я навіть не стараюся догадуватись, а просто взагалі думаю: все може проковтнути. Це тримає мене в хронічному неспокої, примушує дивитися на існування, як на щось вкрай остогидле, і все-таки не вбиває в мені жадоби життя. О, ця проклята жадоба життя! Як це вона так міцно укорінюється в людині — я зовсім не розумію, але хочу жити, хочу. Все сподіваюсь, що якось та викручусь, тобто дістану можливість руйнуватися поступово, сам собою, природним шляхом... (який —одначе ідеал!). А ще більше сподіваюсь (і, признаюсь, не без солодкого трепету сподіваюсь), що коли-небудь купець Разуваєв, якому урветься терпець від того, що я гну кирпу, раптом вийме з кишені куш і скаже: візьми і геть з очей! Господи! от коли б... Хоч би тільки при цьому ненароком не нагруб'янити Разуваєву — адже він, каналія, самолюбивий! Він самолюбивий, і я самолюбивий; він зажадає, щб я утнув штуку перед ним, а я за це йому в шию! Ні, хай уже так, витерплю! все витерплю, навіть утну штуку, аби... І тоді, одержавши куш, піду, піду назавжди! оселюся в місті, запишуся членом у клуб і щовечора гратиму в табельку по чверть копійки за пункт.

З тривогою чекаючи начальства, я мимоволі питав себе: чого ж *раніш* ніколи цього зі мною не було? чого я *раніш* не сумнівався в собі, а *тепер* — сумніваюсь? чого я *раніш* не думав, що мене щось могло проковтнути, а *тепер* — не тільки думаю, але й повсякчас на те чекаю? І, добре розміркувавши, змушений був дати таку відповідь: того,

що раніш не було поділу людей на благонамірених і неблагонамірених, на благонадійних і неблагонадійних.

Таких понять не було, а тому й осіб, на яких зручно було накинути властивості, пов'язані з цими поняттями, не існувало. Була тільки маршировка.

Ніхто не міг собі уявити, щоб у всій російській імперії знайшлася людина, якій можна було б свідомо присвоїти титул неблагонаміреної чи політично неблагонадійної особи. Не згадувалося ні про основи, ні про наріжні камені, отже, й мови не могло бути ні про підкопування, ні про розхитування. Все так природно стояло на своєму місці, що нікому не спадало навіть на думку поцікавитися, що саме тут стоїть. Не було приводу цікавитися, та й вибагливих людей зовсім не існувало. Кожен проходив повз найбезсумнівніші наріжні камені так само бездумно, як бездумно проходить кожен маленький чиновник свій щоденний хрестовий шлях від Песків до Головного Штабу чи Сенату. Цьому чиновникові досить, що вулиця, якою він проходив учора, існує і нині, і що вона, по-вчорашньому ж таки, з обох боків облямована будинками,— отже, немає резону не існувати їй і завтра, і післязавтра, і так далі без кінця.

Щоправда, були і тоді казнокради, здирщики, хабарники; були навіть люди, що дозволяли собі ходити з волоссям довшим ніж треба. Та це були тільки окремі різновиди тієї ж сім'ї, існування яких не компрометувало ні основ, ні наріжних каменів. Або, краще сказати, це були випадкові носії «злої волі», котрих і карано, скільки кому належить, якщо не вміли ховати кінці у воду. Ти казнокрад — іди в Сибір; ти відростив гриву — сідай на гауптвахту. Але про наріжні камені не згадувалось, узагальнень не робилося, і бажання групувати людей на якісь уявні стани («охоронців» і «прогресистів», як колись висловився академік Безобразов *) — не існувало.

Зрозуміло, що за такої примітивності поглядів більш ніж досить було і курохватів, щоб задовольнити всі потреби благоустрою і благочиння. У їх віданні була маршировка, а оскільки тоді все було так побудовано, що кожний марширував сам собою, то курохвати не метушилися, не нюхали, але просто збирали данину, а решту часу пили безприсипу.

Але в міру нашого соціального та інтелектуального розвитку наші очі дедалі більше розкривалися. І, нарешті, розкрилися так широко, що ми всю Росію поділили на два та-

бори: в одному — благонамірені і благонадійні, в другому — неблагонамірені і неблагонадійні. А що цей поділ зроблено не на підставі твердих фактичних досліджень, а він просто був відповіддю на вияв темпераменту, збудораженого переважно селянською реформою, то цілком природно, що з самого ж початку виникла плутанина.

Зовнішніх ознак, з допомогою яких можна було б одразу відрізнити благонаміреного від неблагонаміреного, немає; дождити вчинків — і забарно і нудно. Тимчасом збудоражений темперамент не дає і вгору глянути та все підказує: шукай! Довелося зробити висновок, що в цій скруті є тільки один спосіб вийти із складного становища — це серцезнавство.

Виникла потреба в серцезнавстві — з'явилися і серцезнавці. Більше того, з'явилися і помічники серцезнавців з числа охочих людей: публіцисти, шинкарі, дрібні торговці, старшини, писарі, церковники...

Все це я усвідомив дуже добре, але, на жаль, ніякої користі це усвідомлення мені не дало. Головне, в мене не було певності, що сам я благонамірений. Тобто я, власне, досить твердо відчував себе таким, але не знав, як воно вийде перед судом серцезнавства.

Що в мене були підстави відносно цього сумніватися — в тому переконував мене батюшка. Навіть і він висловився про мене якимось двозначно. Спочатку сказав: доброякісно, а потім додав: тільки от «воля»... Тільки? І це, так би мовити, з першого погляду, а що ж буде, коли пошукати як слід? Еге, «мудрий» так не поведе діла, як я його вів! «мудрий» покаже, що треба, — і зразу ж у кущі! А я? Проте, що ж я, справді, таке зробив?

І нічого і дуже багато — як на чий погляд! І п'ятнадцять років тому і немовби тільки вчора — теж як на чий погляд. Тисяча літ яко день єдиний — для таких витівок, мабуть, і давності не треба. «Воля!» — справді, навіть смішно! Як це язик у мене повернувся? як він не відсох! А головне, як мені не спало на думку замінити «волю» поліпшенням побуту? А тепер розплачуйся!

І от, незважаючи на батюшчине підбадьорювання, я неспокійно сновитав по алеях свого парку і порівнював. Порівнював минуле з сучасним, маршировку з серцезнавством. І дійшов, нарешті, до такого абсурду, що віддав перевагу маршировці...

Нарешті, якось пізно ввечері, до мене на мизу прибіг батюшка і сповістив: приїхав!

Постало питання про етикет: хто повинен зробити перший крок до зближення? Обидві сторони мали майже однакові права. В мене було славне дворянське минуле, зате сучасне було погане і полягало тільки в готовності завжди йти світ за очі. У «нього», навпаки, багате сучасне (всемогутність, серцезнавство та ін.), зате минуле резюмувалося в одному слові: курохват! Треба було все зробити так, щоб нічийому самолюбству не завдати образи.

Після всебічного обміркування ми спинилися на такому плані. І я і «він» зійдемося в батюшчиному домі. Завтра, об одинадцятій годині ранку, я, нібито гуляючи, зайду до батюшки, а в той же час, і «він», нібито гуляючи, прийде туди ж. І, таким чином, станеться приймний сюрприз.

Саме так воно й вийшло: без галасу, без суперечок, легко, приємно. Батюшка мав рацію: наш становий не тільки не нагадував собою Саву Оглашенного, але навіть і на станового майже зовсім не був схожий. Це був чоловік років тридцяти, сухорлявий, легкий на ногу, з такими порядними манерами, що, здавалося, він навіть увялення не мав про лихослів'я. Мундирчик (зовсім несподіваного для мене крою) сидів на ньому як вилитий, гарно перехоплюючи талію; мені навіть здалося, що він стукнув шпорами, коли я зайшов. По-французьки він не говорив, але деякі наші слова вимовляв у ніс і цим вводив в оману. Крім того, він напомаджував волосся і — що найзворушливіше — називався Мілієм Васильовичем Граціановим.

Поставився він до мене дуже добре; сказав, що давно шукав нагоди познайомитися зі мною, і хоч умовно, але все-таки визнав деякі мої літературні заслуги. Проте, певна річ, злегка покартав за те, що я на початку моєї літературної діяльності надто узагальнював поняття про курохватання і навіть приписував йому якесь майже службове значення.

— Може, і зараз, дивлячись на мене, ви в думці вигукнете: ось курохват! — додав він, немовби вгадуючи, що діядося в глибинах мого серця.

Це було в самісіньке око, отже, якби він далі розвинув своє припущення, то я б напевне у всьому зізнався. Але він дуже мило ковзнув по моїй душевній рані і перейшов до інших питань. Дуже розумно і тонко висловився про розпорядження губерньського начальства, але не раболіп-

ствував позаочі, а, навпаки, сказав, що саме начальство «від нас» раболіпства не вимагає. Заявив, що з ініціативи справника станові один раз на місяць збираються в повітовому місті для обміну думками. На цих зборах, певна річ, насамперед читаються укази і розпорядження та обговорюються заходи до швидкого, точного і однострійного їх виконання, але, крім того, порушуються і деякі теоретичні питання. Так, наприклад, на останньому з'їзді говорилося про те, що́ можуть означати слова закону: «швидко і суворо», і було вирішено, що це означає: негайно і не послабляючи. А на наступному з'їзді мають прочитати реферат про те, як слід тлумачити вислів: «за точним оно́го розумінням».

— Взагалі я мислю так: ми, станові, повинні триматися не букви, а суті,— додав він: — саме цим відмінна нинішня станова система від колишньої. Волі більше! волі! Щоб руки не були зв'язані! щоб для міроприємств було більше простору! Повітря! повітря більше!

Розуміється, я тільки хитав головою і моргав очима на знак згоди, хоч, признаюсь, коли він, наче народний трибун, вигукував: — волі більше! волі! — я так і думав, що голос його затремтить. Проте він не тільки вимовив ці слова зовсім безбоязно, але, наче нічого й не було, вів далі своє profession de foi¹. Заявив, що читає «Правительственный Вестник», як роман, і в захопленні від «Сенатских Ведомостей» («тільки треба вміти володіти цим знаряддям»,— сказав він), і потім трохи несподівано почав перераховувати своїх губернських начальників і при кожному імені непомітно, але, безперечно, підводився з стільця, спонукаючи і нас робити такий самий рух. Потім знову перейшов до свого особистого становища і сказав, що хоч він і маленька людина у службовій ієрархії, але що й на маленькому місці можна невелику користь державі принести, як це вже передбачено нашим мудрим прислів'ям, що гласить: «краще маленька рибка, ніж великий тарган». Що тепер, проте, різниця між малими і великими посадами потроху стирається і всі починають уже розуміти, що, по суті, і великі чини і малі — всі являють собою одну сім'ю.

— Звичайно, поки що це тільки ідеал,— додав він скромно: — але перші кроки до здійснення його вже зроблено. Не далі як тиждень тому зустрів я на станції дійс-

¹ Сповідання віри.

ного статського радника Фарафонтьєва, і він прямо сказав мені: — ти, брат, не соромся того, що ти тільки становий! всі ми під богом ходимо!

Сказавши все це, він замовк, і батюшка моргнув мені, що тепер, мовляв, саме час відкрити йому моє серце. Та що вислухана мною сповідь містила в собі ще кілька не зовсім ясних для мене пунктів, то я й вирішив спершу про дещо запитати.

— Ви прекрасно визначили теоретичну суть сучасної станової системи,— сказав я.— Одверте ставлення до начальства; швидке, точне і одностаїне виконання розпоряджень; розтлумачення непорозумінь, що є наслідком таких висловів, як-от: «за точним оного розумінням», прагнення до розширення свободи міроприємств — це картина, безперечно, грандіозна, гідна пензля великого художника. Тимчасом це все-таки тільки ідеали або, краще сказати, світочі, що освітлюють становий шлях... На жаль, зустрічаються на цьому шляху обивателі, для яких, власне, ці ідеали і створюються. А що до числа обивателів належу і я, то, природно, мене повинно цікавити, як розглядає становва практика цих бідолашних людей, котрі, нерідко самі того не усвідомлюючи, можуть чинити вельми серйозні перешкоди у здійсненні найнепохитніших станових ідеалів? Чого вимагаєте ви від них?

— Щодо мене,— відповів він:— то я розумію свої обов'язки відносно обивателів так: по-перше, серед керованих мною створити вірних виконавців розпоряджень і, по-друге,— укоренити в них любов до праці. От і все.

— Розумію. Така, безперечно, виховна сторона станової практики. Але поряд з нею, на жаль, ми передбачаємо і сторону запобіжну. Зустрічаються часом суб'єкти, які умисно... а втім, здебільшого неумисно... випадають з-під виховного впливу і, зрозуміло, накликають цим на себе гнів... Яким чином, тобто з якою мірою суворості думаєте ви ставитися до них?

Він на мить втупив у мене допитливий погляд, але, щоб, мабуть, для першого знайомства не накладати на мене стягнення, відповів суворо:

— Я вважаю, що всі шкідливі елементи треба відсікати.

— Цілком розумію. Але ж для того, щоб відсікти як слід, необхідно спершу їх викрити.

— Зуміємо і це.

— Отже, ви ждатимете вчинків?

— Не думаю.

— Читатимете в серцях?

— Неодмінно.

Тоді сталося в мені щось чудове й урочисте: я раптом відчув, що все моє ество солодко захвилювалося! Я не скажу, що це було каяття,— ні, не воно!— а скоріше якийсь безмежне, нестримне, майже дитяче довір'я! Прийди і виждь!

— У такому разі, дозвольте мені відкрити вам моє серце! — вигукнув я, подаючись вперед і мало не захлинаючись від надміру почуттів.

Я висловив це так щиро, що батюшка кілька разів підряд схвально кивнув мені головою, а в матушки навіть забриніли сльози на очах. Він сам не витримав, узяв мене за руку і, нічого ще не знаючи, міцно стиснув її.

— Насамперед,— вів далі я: — признаюсь ось у чому. П'ятнадцять років тому я займався «спасенною діяльністю» і при цьому недозволено і дерзосно закликав меншу братію до єднання...

— Чому ж «недозволено»? — перебив він мене лагідно і наче заспокійливо.— По-моєму, і «єднання»... чому ж і до нього не вдатися, якщо воно, так би мовити... І меншого брата можна приголубити... Ну, а набрид — не прогнівайся! Взагалі, я можу вас заспокоїти, що тепер слів не бояться. Навіть лихослів'я, скажу вам,— і те не видається шкідливим, якщо воно виражено в пристойній і шанобливій формі. Справа не в словах, власне, а в таємних замірах і помислах, що криються за тими словами.

— Ви надто добрі,— відповів я.— Я сам досі так думав, але тепер зрозумів, що навіть такий вислів, як «кімвал брязкучий» *, можна вживати лише в крайніх випадках і до того ж дуже обережно, щоб не спокушати! От який у мене тепер напрям думок!

— Взагалі— це правило, звичайно, дуже добре, але зокрема я вважаю, що і в похвальних почуттях треба бути певною мірою стриманим і не утаювати від начальства висловів, приховання яких, з одного боку, могло б його здивувати, а з другого — свідчило б про якийсь недовір'я до нього. Наприклад, ви щойно сказали: «кімвал брязкучий» — який це прекрасний вислів! а тимчасом через недостатню одвертість, цілком можливо, що він начальству навіть і тепер невідомий! А втім, повторюю: все залежить від того,

у чому полягали ваші філантропічні затії. Прошу продовжувати — я з усією увагою слухаю вас.

— По-перше, я, нічого не розуміючи та без усякого на те уповноваження, щогодини, щохвилини базікав про волю...

— Про волю? навіщо? — перепитав він мене трохи здивовано, проте й цього разу, задля першого знайомства, утримався від покарання.

— Так, про волю. І це діялося саме під час селянської емансипації. При цьому я одначе додавав, що справжню волю треба обмежувати: тепер — сплатою оброків, а в майбутньому — внеском викупних платежів. І що в тому разі, коли все це не виконуватиметься своєчасно і бездоімково, то воля перейде в анархію, а анархія — у військову екзекуцію.

— Що ж! по-моєму, це тлумачення «волі» правильне, і я думаю, що його пристойніше назвати навіть «сприяттям»... Щодо мене, то я ладен доповісти панові справнику...

— Не в тому річ. Я й сам знаю, що кращого тлумачення і не треба! Але... «воля»! от у чому суть! Яку підставу мав я (не будши вкрай розбещеним) вживати це слово, коли є вираз, що цілком його замінює, а саме: поліпшення побуту?

— «Поліпшення побуту»? — запитливо повторив він і потім лагідно подивився на мене й махнув рукою, немовби кажучи: я захоплений твоєю наївністю! — Продовжуйте, будь ласка! — запропонував він.

— І ще я, теж не розуміючи, казав, що треба надати справі такого напряму, щоб, з одного боку, селянин одразу ж відчув, а з другого — поміщик відчув якнайменше.

— Ну, то що ж? — перебив він, уже зовсім дивуючись.

— Пробачте мені, але тепер я зовсім не так думаю. Тепер, навпаки, я певний, що необхідно так діяти, щоб ні селянин, ні поміщик — ніхто нічого не відчув! от мій напрям думок — тепер!

Він на мить став серйозний; потім подав мені руку і сказав:

— Ви маєте рацію. Ви вгадали мою думку.

— Вельми щасливий. Та коли за мої тогочасні затії мені доведеться відповідати за всією суворістю законів, то чи можу я принаймні сподіватися, що теперішню зміну в моєму напрямі думок буде взято до уваги?

— Якщо це зміна щира, то безперечно буде. За це я вам ручуся! я доповім і навіть, коли буде потрібно... Але продовжуйте, прошу вас.

— І ще я казав, що необхідно піднести дух обивателів...

— Для чого?

— Для того, по-перше, щоб зробити цей дух здатним сприймати начальницькі міроприємства, і, по-друге, для того, щоб, загартувавши оний, надати йому тієї непохитності, яка необхідна в годину злигоднів.

— Ви й тепер наполягаєте на цій думці? — спитав він, ніби засмучений несподіваним відкриттям, яке незабаром, може, змусить його вжити до мене негайних і суворих заходів.

— Ні, не наполягаю, — відповів я: — ах, та й чи можу я на чомусь наполягати! Що ми таке? Тимчасові подорожани в цій юдолі — та й годі! Ні, я не наполягаю, хоч признаюсь одверто, що цей предмет і тепер не такий для мене ясний, щоб я не потребував вказівок начальства. От про ці вказівки я й прошу вас, причому, звичайно, заздалегідь зобов'язуюся з цілковитим довірям підкоритися всякому рішенню, яке ви zvolите ухвалити.

— У такому разі скажу вам от що: краще не підносити! Ні духу, ні взагалі... нічого! Звичайно, ваші наміри не були повністю протизаконні, але, бачите, саме слово «піднести»... «Піднести» по-всякому можна... розумієте: піднести! Ні, облиште! хай це пусте слово не затьмарює спогадів про світлі хвилини нашого першого знайомства з вами! Викиньте його з голови!

— Викину і ніколи до нього не повернусь!

— І з богом. Далі.

— І ще я казав — це було, коли оголосили волю горілиць, — що недогар треба вживати обачливо, не починати просто з цілого штофа, але поступово підготовляти себе до оного, спочатку випиваючи чарку, потім дві чарки, потім склянку і т. д. Не смію потаїти, що цією філантропічною вигадкою я накликав на себе невдоволення всіх панів шинкарів.

— Гм... шинкарів... Це, я вам скажу, серйозно!

— Невже навіть серйозніше, ніж...

— Авжеж, серйозніше. Не думайте одначе що я заступаюсь за п'яниць, — ні, я їм не потуральник! Але шинкарі — це зовсім інша річ! Ви, панове обивателі, дивитесь на речі з точки зору надто виключної: ви моралісти та й годі. Ми,

станові, щодо цього в кращому становищі: ми розглядаємо явища з точки зору державної. Але, крім того, ми маємо і деякі особливі вказівки. Тому ви можете сміливо повірити мені на слово, коли я вам скажу: не дратуйте! не дратуйте панів шинкарів, бо тепер ми на них покладаємо всі наші надії!

— От і я їм теж казав, що дратувати не слід,— озвався батюшка.

— Не дратуйте! — мовив далі Граціанов, поступово підвищуючи голос: — бо навіть я не можу поручитися, до яких наслідків можуть призвести подібні необачні дії. Не дратуйте, бо, нарешті, я не маю права терпіти, щоб у районі мого відомства будь-хто розхитував силу й авторитет патенту! І не потерплю.

Він не витримав, і, звівши вгору вказівний палець, злегка помахав ним коло мого носа.

— Сподіваюсь, що ви каєтеся? — провадив він далі, трохи знизивши тон, але все ще суворо.

— Каюсь,— відповів я: — але боюсь, що моя репутація в колі панів шинкарів уже так підірвана, що самє моє каяття...

— Це я беруся влаштувати,— сказав він уже зовсім поблажливо: — нас, представників правлячих класів суспільства, так мало в цій глушині, що ми повинні дорожити один одним. Ми будемо збиратися і проводити разом час— і тоді зближення відбудеться саме собою. Ну, а потім... Чи не відчуваєте ви і ще чого-небудь за собою?

— Здається, все. А втім, коли б що-небудь применшив чи зовсім випустив з уваги, то заздалегідь каюсь: у всьому, у всьому грішний.

— А я — заздалегідь дозволяю і розгрішаю...

Ця поблажливість так мене підбадьорила, що я вже наважився прямо поставити питання.

— Отже, я можу сподіватися, що моє життя не буде раптово обірване?

Він трохи подумав, але потім твердим і рішучим голосом сказав:

— Можете!

Це було навіть більше, ніж я хотів. Після того розмова вже велася тільки для гідиться.

На закінчення він міцно потиснув мою руку і навіть мало не поцілував мене. Але, повагавшись з хвилину, здавалося, подумав, що ще недостатньо перевірів мене, і тому відклав виконання цього обряду до кращих часів.

— А тепер, прощайте, панове! — сказав він, підводячись: — і хай вас бог береже. А якщо ви хочете ближче познайомитися з моїми поглядами на майбутні мої обов'язки, так само як і на роль, відведену в цих поглядах обивателям дорученого мені стану, то прошу завітати завтра, о дев'ятій годині ранку, в станову квартиру. В мене буде прийом урядників*.

Певна річ, ми радо погодилися і потім разом з батьською провели його до квартири. Я відчував, що з моєї душі впав тягар, і тому весело й проворно чалапав по грязюці. Думка, що шлях наш лежить повз шинок купця Прохорова і що він побачить нашу дружню бесіду, якось солодко оп'яняла мене. Нарешті, я не витримав, і з глибини моєї душі вирвалося запитання:

— Мілію Васильовичу! та скажіть же, нарешті, в якому закладі ви виховувалися?

На це він скромно відповів:

— Я дістав виховання дуже недостатнє, і саме в училищі для дітей канцелярських службовців. Але, закінчивши його, я вступив до губернаторської канцелярії і там, бачачи щодня чиновників особливих доручень його превосходительства, зумів скористатися з цього, щоб удосконалити свої манери. І от, як бачите... Щождо моїх поглядів на життя і світ, то я почерпнув їх з розпоряджень і циркулярів мого начальства.

— Та невже! пробачте мені, але, справді, дивлячись на вас, я думав: напевне, він виховувався... ну, щонайменше, в закладі Марцинкевича!*

Він з приємністю вислухав цей здогад, але при цьому дуже мило посварився на мене пальцем, немовби кажучи: підлесник!

Ось промова, що її він виголосив у нашій присутності урядникам, які зібралися другого дня вранці на подвір'ї станової квартири:

«Панове урядники! я зібрав вас сюди, насамперед, щоб заявити привселюдно, що пишаюся вами. Причому, звичайно, сподіваюсь, що й ви будете мною пишатися.

«Тільки взаємне та безперервне пишення одного одним може облагородити нас у власних очах наших; тільки воно може надати відповідного блиску нашим діям і розпорядженням. Побачивши, що ми пишаємося один одним, і

обивателі почнуть пишатися нами, а згодом, може, перенесуть це пишання і на самих себе. Бо ніщо так не підносить дух обивателів, як пишання начальників одного одним!

«У цьому полягає весь секрет історії!

«Потім я вважаю незайвим коротко викласти перед вами мій погляд на ваші обов'язки. Прошу вислухати мене уважно.

«По-перше, ви повинні знати *все*, щоб робиться у ваших сотнях, бо тільки знаючи *все*, ви матимете змогу про *все* доводити до мого відома. А я повинен знати *все*, бо, в протилежному разі, багато чого залишилося б мені невідомим, а цього я аж ніяк допустити не можу.

«Щоб знати *все*, зовсім не потрібне втручання яких-небудь надприродних або чарівних сил. Досить мати гострий слух, підсилений не менш гострим зором,— та й годі. У Західній Європі вже давно успішно користуються цими дорогоцінними знаряддями, а за прикладом Європи, і в Америці. А в нас, при надзвичайній простоті будови наших жител, було б навіть непростимо нехтувати цими дарами природи.

«Але там, де слух і зір були б недостатні, неабияк може допомогти доцільна і добре продумана система запитань, котру я назвав би системою випитування. Так, наприклад, якщо ви зустрічаєте на вулиці односельчанина, то перше і найприродніше запитання повинно бути таке: куди йдеш? А якщо ви зустрічаєте на вулиці не односельчанина, а особу невідомого походження, то, крім цього, слід запитати ще ось що: звідки? навіщо? де був учора? покажи, щоб несеш? хто в твоїй місцевості соцький, староста, старшина, пан становий пристав? І майте на увазі, панове, нікому не дано права ухилитися од відповідей на ваші запитання, бо факт ухильня вже сам собою є непокора властям. Але, крім того, він означає і побічне визнання не цілком чистих намірів ухильника. Невинна людина відповідає негайно, не дожидаючи потиличника; відповідає швидко, поривчасто, виразно, твердо, дзвінко. Навпаки, людина, за якою водяться грішки, навіть і діставши потиличника, плутається, відловідає ухильно, неохоче, а іноді просто зухвало каже: не твоє діло! Таких треба негайно, взявши за караул, припроваджувати начальству, для дослідження.

«Панове! я навмисне спинився на цьому предметі більше ніж треба, бо він є фундамент, на якому ґрунтується наша станова внутрішня політика. Застосовуючи систему ви-

питування, а також з допомогою слуху й зору... а може, і нюху... ми здобуваємо такий багатий запас відомостей і матеріалів, котрий досить тільки як слід обробити, щоб перед нами постала картина сучасного побуту, така картина, яка змусить здригнутися начальницькі серця. Отже, спочатку намалюємо цю картину — і чим сміливіше, тим краще, — а потім, певна річ, подумаємо і про те, як зробити, щоб перетворити її неблагонамірений зміст у благонамірений. Маючи її на увазі, ми бадьоро підемо назустріч злочинним замірам, і якщо наявна в наших руках аріаднина нитка приведе нас до дверей лігва, то вже, звичайно, не для того, щоб осоромитися в ньому, а для того, щоб безперечно і неминуче піймати на гарячому!

«Другий ваш обов'язок полягає от у чому: ви повинні докласти всіх зусиль, щоб обивателі сприяли вам. Щоб досягти цього, ви можете скористатися всією вашою силою влади, починаючи з умовлянь і кінчаючи беззаперечними вимогами. Ви можете, в разі потреби, навіть послатися на моє ім'я. Пам'ятайте, панове, що сприяння, про яке я говорю, нам безумовно необхідне. Хоч як це прикро для нашого самолюбства, але слід визнати, що коли ми не матимемо помічників серед обивателів, то анітрохи не виконаємо тих завдань, що стоятимуть перед нами. Це одна з тих печальних істин, з якими ми зразу повинні примиритися, щоб потім і не повертатися до них. Але, називаючи цей факт печальним, я водночас маю право назвати його і радісним, бо, по-перше, він зв'язує нас з обивателем, а по-друге, робить його нашим співучасником. Я згоден; що цей факт применшує той ореол всемогутності, котрим ми були б оточені, коли б ми його мали, але разом з тим він обезпечує нас від лихослів'я і провіщає на повний голос чистоту наших намірів. І, до того ж, дає нам змогу робити корисні спостереження і над тими, хто нам сприяє.

«Але сприяння, про яке йдеться тут, може бути трояке. По-перше, сприяння справжнє, плідотворне й безперечно корисне; по-друге, сприяння не дуже корисне, але й не шкідливе; і, по-третє, сприяння зовсім шкідливе.

«Справжнього і плідотворного сприяння ви можете сподіватися, переважно, від панів шинкарів. Я кажу це одверто і сміливо, хоча знаю, що в нас прийнято називати це заняття ганебним. Я не поділяю цієї думки і, отже, не можу допустити, щоб її поділяли й ви. На світі немає ганебних ремесел, бо кожне ремесло викликається насуцною потре-

бою. Панове шинкарі, незалежно від їх особистої і завжди безсумнівної благонадійності, вельми цінні ще й тим, що вони перебувають у безперервному і тісному спілкуванні з представниками найрізноманітніших шарів суспільства. До шинку тягнуться всі. Туди йде і добродісна людина, і лиходій, і мирний хлібороб, і хоробрий воїн, і поміщик, і золотар. Випивши добру чарку горілки, людина виявляє схильність до балакучості, а випивши дві, вона вже потроху починає розвивати цю схильність. Ще склянка — і людина вже п'янісінька. Питаю вас: кого з присутніх при цих метаморфозах можна назвати їх достовірним свідком? — і з певністю відповідаю: шинкаря, шинкаря і тільки шинкаря! Все навкруги д'яне, навіть соцький, який скромно тут же сидить, не завжди перебуває на висоті свого покликання; тільки шинкар завжди і незмінно тверезий. Він тверезий, бо повинен задовольняти різноманітні потреби споживачів; він тверезий, бо таке завдання його заняття. Одним словом, він тверезий. Тільки він має змогу тверезо проникати в глибини людських сердець, тільки він твердою рукою тримає всі нитки злочинних замірів як уже здійснених, так і проєктованих на найближчий час. Ось чому ми так часто знаходимо в шинках цілі склади крадених речей. Але саме тому ми повинні час від часу прощати шинкареві його нахили до збуту таких речей і вбачати в ньому дароване нам знаряддя, яке, за доброго керівництва, може не тільки полегшити нашу працю несподіваними відкриттями, але й надати нашим дослідженням зовсім непередбаченого напрямку.

«Не дуже корисного, однак і не шкідливого сприяння ви можете сподіватися від панів колишніх поміщиків, які тепер скромно іменують себе землевласниками. Відомості, здобуті цим шляхом, являють собою здебільшого плід пустої балакучості, і тому до них треба ставитися дуже розбірливо. Але, будучи очищеними від того, що в них є несподіваного і явно неймовірного, і вони можуть іноді проливати промінь світла на такі звивини людського серця, які без легковажної вказівки могли б залишитися назавжди закритими для нашого спостереження.

«Потім залишається ще третього роду сприяння, про яке я говорю тільки з болем у серці і яке я вже раніш називав зовсім шкідливим. Панове! мені бракує слів, щоб застерегти вас від послуг і пропозицій цих помічників, і, щоб ви вміли розпізнати їх, скажу коротко про їх походження.

За останні п'ятнадцять-двадцять років, разом з успіхами наук і розвитком форм співжиття, у нас з'явився особливий клас зловмисних людей, відомих під іменем газетярів і писак. Ця професія головно спрямована на те, щоб різними шляхами вводити станових приставів в оману, з метою випробувати їх здібності, а також і для висміювання їх звичаїв взагалі. Оці люди, іноді дуже серйозно, дають нам різні начебто корисні поради і навіть пропонують проекти реформ і законоположень, що їх ми теж, з чистоти нашої, вважаємо корисними, але на дні яких—на жаль!—лежить самісінький глум. Здебільшого вони діють на нас не прямо, а з допомогою публікування алегорій, але тим успішніше спокушають і облутують нас своїми тенетами. Є багато творів, написаних тільки з метою обману, але з такою сатанинською майстерністю, що чини, які діють далеко від адміністративних центрів, і, так би мовити, полишені на самих себе, нічого не можуть розпізнати. Захоплюючись прекрасним стилем цих книг, вони точнісінько виконують злочинницькі поради, викладені в них, і сподіваються за сіє від начальства нагород. І як же гірко дивуються вони, коли, замість нагороди, губернія наказує перевести до іншого стану, а іноді й пропонує подати у відставку! На жаль, я говорю про це з досвіду, бо самого мене двічі вводили отак в оману. Одного разу, коли, прочитавши в одному творі складений буцїмто якимось городничим «Статут про випікання пирогів»*, я, наслідуючи оний, написав «Правила про те, в які дні і з яким маслом годиться споживати млинці», і вдруге, коли, прочитавши, як один городничий на всі донесення відповідав тільки: «не потерплю!» і «розорю!»* — я, взявши оного за взірець, теж припинив словесні пояснення і замінив оні звуконаслідуванням. І обидва рази, замість нагороди, я дістав від начальства догану, з вказівкою, що подібними книжками слід користуватися лише для того, щоб, прочитавши оті поради, робити якраз навпаки! От чому я й застерігаю вас, панове урядники! Будьте взагалі обережні у виборі наставників, але особливо бійтесь облесливих принад різних писак, гонитва за якими може старанного урядника довести до нестями!

«Третій ваш обов'язок полягає в нагляді за цілістю і недоторканністю наших наріжних каменів. Ви знаєте, про що я говорю. Багато хто твердить, що сїї камені є лише недавній винахід станових приставів, але ж для нас важливо не те, коли й ким що винайдено, а те, що винайдене дістало

відповідне застосування і що, отже, сила його для всіх обов'язкова. Ви знаєте ці камені, панове. Ви самі маєте власність, сімейства, шануете начальство, ходите до храму божого, отже, коли б ви не були урядниками, то я сказав би вам: ідіть, добрі люди, з миром, і хай бог допоможе вам у ваших похвальних починаннях! Але, як урядники, ви не маєте права обмежуватися особистим виконанням обов'язку, а повинні вимагати, щоб і інші з тією ж мужньою непохитністю йшли шляхом доброчесності. Тому я закликаю вас, у крайньому разі навіть наказую, діяти щодо цього ретельно і неухильно. Само собою одначе розуміється, що коли в районі ваших дій є особи, які не мають власності, то не треба примушувати їх купувати землі чи будинки, але ви можете і навіть мусите вимагати, щоб ці особи, замість володіння власністю, втішались повагою до неї.

«По-четверте, я хотів би, щоб ви якнайактивніше зв'язувалися поміж собою і повідомляли один одному результати ваших особистих спостережень. А ще краще було б, якби ви, хоч один раз на місяць, збиралися тут, у мене, для спільного обговорення питань, що виникають у вашій практиці, і для одержання від мене обов'язкових для вас розпоряджень і порад. Панове! я сам — тільки перший урядник ввіреного мені стану, і хоч як становий пристав очолюю вашу дружину, але користуюся моїм титулом лише для того, щоб, подібно до генерала Фарафонтєва, якого я нещодавно зустрів на станції, заявити вам: і я і ви — одна сім'я! Всі ми під богом ходимо, всі марно питаємо себе: що означає цей сон? Діймо ж одностаїно й однодумно! і станьмо стіною проти спільного ворога!

«Тепер, щодо інших обивателів, то прошу вас дати мені час роздивитися, перш ніж я вирішу, що з ними робити. А зараз скажу коротко: є обивателі *благонамірені* і є *неблагонамірені*, є *благонадійні* і є *неблагонадійні*. Так само, як і держави: бувають держави *благоустроєні*, але бувають і зовсім розладнані. Все це, звичайно, виявиться в міру мого ознайомлення з тутешньою місцевістю; а поки що пропоную вам одне: дійте неухильно, але бережіть рішучий натиск, поки я, вийнявши меч, не стану перед вами з покликом: горе непокірним!

«От і все, що я мав вам сказати для першого знайомства. Здається, не забув нічого. Та коли ви знайдете в моїх словах привід для перекручених тлумачень, прошу зверта-

тися до мене по роз'яснення: двері моєї квартири завжди будуть відчинені для вас. Мені навіть приємно буде вас бачити якнайчастіше, бо урядник, дожидаючи роз'яснень, може допомогти моїй челяді нарубати дров, принести води і взагалі зробити послугу в домашніх справах.

«Прощайте, панове! Передайте мій привіт соцьким, і хай бог благословить наші спільні починання!

«Панове розсильні! покажіть приклад!»

Після цих слів сталося щось зворушливе. Розсильні, числом шість чоловік, узялися за руки і дружно закричали «ура!»; урядники підхопили. Ми (я, батюшка і троє шинкарів), що стояли тут як сторонні глядачі, теж захопилися і, взявши один одного за руки, тричі пройшлися назад і вперед по селу, викрикуючи «ура!»

В цей день шинкар Прохоров безплатно частував урядників огірками з квасом.

Характерно, що той же Прохоров, прощаючись зі мною і натякаючи на те місце в промові станового пристава, де говорилося про трояке сприяння, сказав:

— А вас, добродію, за другим номером зачислили!

— А може статися, що й за третім! — не без єхидства додав присутній при цьому другий шинкар, купець Колупаєв.

Хоча думки шинкарів і не мали, в цьому разі, офіційного характеру, але мої нерви були так напружені, що мені вчулася в тих думках ціла програма. І справді, — думав я: — за яким номером зачислив мене Граціанов: за другим чи за третім? На перший номер я, звичайно, і сам не претендував — де вже мені угнатись за шинкарями, — але от у другий... ах, добре, коли б у другий потрапити! А що як — у третій!!! Правда, він сам дав мені слово, що моє життя не буде несподівано обірване, але ж недарма історія гласить: при потребі і закон міняється, — хто ж може поручитися, що і відносно мене не виникне такої потреби?

Під впливом цієї гіркої думки я почав замислюватись, чахнути і дедалі частіше поглядав туди, де благоденствував безжурний купець Разуваєв. От коли б збути йому Монрепб гамузом: і з земським цензом, і з політичним майбутнім, і з перспективою користуватися прихильністю станового пристава! Оце було б добре!

Тимчасом Граціанов не тільки не позбавляв мене свого покровительства, але дедалі більше зближався зі мною. Звичайно він приходив до мене обідати і в цей час обмінювався зі мною думками з усіх галузей серцезнавства, причому кожного разу запевняв, що я можу сміливо бути з ним одвертим та й взагалі, поки він тут, я не маю ніяких підстав боятися за своє майбутнє.

Ніде правди діти, співрозмовник з нього був взагалі дуже приємний. Не відразу він мені розкрив свою душу, але все-таки тут же дав зрозуміти, що він ліберал, а іноді навіть так ширяв, що мене дуже дивувала сміливість його думок. Так, наприклад, одного разу він спитав мене, як я думаю, чи не пора перейменування кварталних наглядців на околочних поширити взагалі на всі міста й містечка імперії, і коли я відповів, що вважаю цей захід передчасним, він рішуче і наполегливо відказав: «а я так думаю, що тепер саме пора». Другого разу він наче мимохідь спитав мене, якої я думки відносно фаланстерів *, і коли я сказав, що досвід військових поселень * переконливо довів непридатність цієї форми співжиття, то він навіть не дав мені розвинути до кінця мою думку і вигукнув:

— А я, навпаки, вважаю, що коли б військові поселення і зв'язані з ними школи військових кантоністів * не були ліквідовані, так би мовити, на світанку днів своїх, то Росія давно вже вкрилася б цілою мережею фаланстерів, і ми були б і щасливі і багаті! Авжеж!

Звісно, я слухав ці міркування і радісно дивувався. Не того радів, що самі думки, висловлені Граціановим, мені подобалися — я так себе, страху ради іудейська, вимуштував, що мені тепер на все наплювати, — а саме тому, що їх виголошував становий пристав. Та часом мене зненацька осявала думка: навіщо однак він ставить мені такі невластиві своєму званню питання, і, признаюсь, ця настирлива думка пекла мене всього.

Якось він засидівся в мене після обіду довше ніж звичайно і, почавши з утопічних роздумів про те, як добре було б, коли б у суспільстві не існувало поділу на багатих і бідних, закінчив, цілком зрозуміло, тим, що став дуже відвертим.

— Скажу вам щиро, — признався він: — терпіти не можу я оцих буржуа, хоча, за службовим обов'язком, і повинен їх підтримувати. У них сила-силенна грошви — це прав-

да, але ні благородних манер, ні благородних почуттів, ні порядних звичок — нічогосінько! Навіть їдять неподобно. Запросив мене, наприклад, днями до себе шинкар Колупаєв обідати, і уявіть, чим пригостив! По-перше, подали щі з солониною, по-друге, локшину, по-третє, юшку з баранини, потім кришиво з огірків і шматочків риби-крутосолінки з квасом і, нарешті, п'япушник з медом... І, на довершення всього, ні виделок, ні ножів. Якщо вони навіть начальство так пригощають, то можете собі уявити, як вони їдять, коли в них немає гостей! І, щоб особливо прикро, наш милий батюшка, який теж був на цьому обіді, не тільки уминав, аж за вухами лящало, але навіть, як мені здається, сховав скибку п'япушника за пазуху!

Не потаю, що й на мене перелік щойно наведеного обіднього меню вплинув хворобливо, та що при цьому, мабуть, навмисно, встановлювався зв'язок між стравами і уявленням про політичну роль буржуазії, то це мимоволі змушувало мене насторожитись.

— А я вважаю, що обід був хоч і простий, але ситний, — сказав я: — а це, на мою думку, головне. Єдина серйозна вада наведеного вами меню — це велика кількість супів, що надає трапезі одноманітності і навіть якоїсь смутності. Та ця вада зовсім не властива буржуазії, а залежить головним чином від того, що Колупаєв живе в глушині, де немає взірців...

— Але ви... ви самі? адже ви в тій же глушині живете, тимчасом...

— Я... що ж я? Не забудьте, Мілію Васильовичу, що я виховувався у вищому навчальному закладі. Тому я, звичайно, розумію, що суп має бути тільки один і що існують ще соуси, печені, тістечка і т. д. Та можна сподіватися, що в недалекому майбутньому до всього цього призвичаїться й буржуазія. Я навіть думаю, що й тепер, у міру наближення до центрів цивілізації, буржуазія поводить ся трохи інакше, ніж Колупаєв. Отже, наприклад, Поляков, Кокорєв, Губонін* — ну, я ладен битися об заклад, що Поляков сякається не в руку, а в хустку, і до того ж не в картату бавовняну, а в справжню батистову, можливо, навіть напахчену духами!

— Можливо... можливо! — сказав він замислено, але потім жваво заговорив: — ні! далеко куцому до зайця, купчині до дворянина! Дворянин і маленьку рибку подасть, то аж серце радіє, а купчина тридцятипудову білугу

на стіл витягне — дивитися гідко! Авжеж, скривдили! скривдили в ту пору панів дворян! *

Леле! згадавши це, я мало не виказав себе. Є в мене зяюча рана, і дотик до неї завжди дошкуляє мені. Ця рана — спогади про дворянську кривду.

— Ах, як скривдили! — вигукнув я, простягаючи руки... Та, глянувши на нього, отямився: на все його обличчя лягла якась сумнівна усмішка.

— Тобто, краще сказати, не скривдили, — говорив я вже спокійніше: — а кожному віддали належне. Досі в нас була одна опора — дворяни, тепер дві опори — дворяни та буржуа. Отже, ми не втратили, а придбали.

— А про мужичка́ й забули?

— І мужичок — теж опора, — погодився я.

— Ні, не «теж опора», а справжня-таки опора — он воно що! бо мужичка́ куди хочеш, туди й поверни.

— І з цим згоден.

— По секрету скажу вам: хоч це й не входить у коло моїх обов'язків, але своїми переконаннями я демократ! А ви?

— Щодо мене, то я ніколи про це не думав. Взагалі я живу не думаючи — так воно тепер зручніше. Та коли начальство бажає...

— Начальство! та хіба начальство де-небудь коли-небудь було свідоме своїх справжніх інтересів?!

Це було вже занадто. Я відчув: ще мить — і ми договоримося до такого, що легко покотимося в самісіньке пекло. Тому я зразу ж припинив небезпечну розмову, голосно вигукнувши.

— Ні! з цим я ніколи не погоджусь! Чуєте, Граціанов! ніколи! ніколи!

Я пам'ятаю, після цієї розмови я цілий вечір хвилювався і все перевіряв себе, чи не пробрехався я в чомусь. І хоча совість моя була зовсім чиста, але все-таки я довго вночі перевертався з боку на бік, доки не заснув.

Та ба! чим частіше ми сходилися, тим зухвалішими ставали наші бесіди. Жодного наріжного каменя не залишив він без дослідження і про все говорив з однаковим ехидством. Про шлюб, згідно з визначенням присяжного повіреного Пржевальського *, висловився, що це могила кохання; про власність сказав, що її сфера «в нинішній час» надто звужена, що треба розширити її межі, допустивши приплив свіжих елементів, хоча б, наприклад, казнокрад-

ства, причому вказував на купця Разуваєва, який поставкою гнилих сухарів створив собі рай, і т. д. Про релігію пробурмотів щось таке, від чого в мене вуха зразу зав'яли, а про начальство....

Хоча моє становище під час цих розмов було дуже вигідне, бо мені доводилося тільки захищати, та, зрештою, мені так набридло без кінця слухати це бюрократичне лихослів'я, що і я вирішив випробувати його.

— Скажіть, будь ласка, Мілію Васильовичу, — звернувся я до нього: — чого ж ви в промові, зверненій до урядників, говорили зовсім протилежне?

— Дивне запитання! — дуже спокійно відповів він мені: — та хіба я маю право бути одвертим з урядниками? Я одвертий з начальством — бо воно зрозуміє мене; я одвертий з вами — бо ви благородна людина... Але з урядниками... Даруйте, мене навіть дивує ваше запитання...

— Гаразд. А пам'ятаєте, коли я сповідався перед вами в присутності батюшки?..

— І тоді були ті ж причини. «В присутності батюшки!» Але що́ таке батюшка?

— Хай так, згодний і з цим. Але сподіваюсь, що тепер ви пересвідчилися, що я зовсім не поділяю тих поглядів, яких, видимо, дотримуєтеся ви?

— Авжеж, пересвідчився... хоча і з болем у серці, але... пересвідчився!

— Ах, Мілію Васильовичу! як собі хочете, голубчику, а ви для мене сфінкс!

— На жаль, я зовсім не сфінкс, а тільки становий пристав! — відказав він з сумом, немовби розуміючи при цьому: — коли б я був сфінксом, давно б ти звідав, почім ківш лиха!

— Але заклинаю вас іменем усього святого! Скажіть мені одверто: брешете ви чи ні? — вигукнув я, майже не тямлячись від страху.

— Та ви мене, зрештою, ображаєте! — відповів він, спинаючись на всю довжину свого зросту: — хоч я і не що інше, як становий пристав, але скажу вам щиро: благородній людині це навіть боляче... так, дуже боляче... «Брешете ви чи ні»?.. Ах!

Кілька днів він неначе сердився і не ходив до мене. В цей час з кухні почали долимати до мене звуки гармонії, і я був здивований, коли дізнався, що це грає якийсь вільнопрактикуючий незнайомець. Гай-гай! Ця загадкова для мене людина так близько зійшлася з моєю челяддю, що не тільки їла і пила, але навіть, часом, ночувала в мене на кухні... І я нічого не знав про це! Певна річ, це мене схвилювало, і я неказанно зрадив, коли Граціанов, після тижневої розлуки, знову в обідню пору з'явився в моїй їдальні.

— Слушайте! — звернувся я до нього: — у мене на кухні оселився якийсь незнайомець... скажіть, чи можу я наймні заборонити йому грати на гармонії? Я терпіти не можу цього інструмента.

— Хто ж це?! — здивувався він.

— Мабуть, ви дуже добре знаєте, і хто і для чого.

— Для чого? — повторив він за мною і зайшовся добродушним сміхом: — авжеж, зрозуміло для чого! Мабуть, у вас на кухні недоїдки залишаються, отож... Ах, усі ми яловичину любимо! — додав він зітхнувши: — але, звичайно, коли ви протестуєте...

— Ні, я не протестую. Яловичина і навіть телятина... не в тім річ! Та я хочу зрозуміти ось що: чи не маю я вважати перебування сторонньої людини в моїй кухні порушенням недоторканності моєї домівки?

— Аж ніяк.

— Вельми радий, що така ваша думка. Сідайте, будь ласка, та й будемо обідати.

— Але, може, ви ще сумніваєтеся? — заспокоював він мене: — у такому разі скажу вам ось що: людина, про яку ви говорите, є не що інше, як простодушне дитя природи. Коли ви її попросите, то вона сама пильно стоятиме на сторожі недоторканності вашої домівки. Випробуйте її! зажадайте від неї якої-небудь послуги, і ви пересвідчитесь, як радо вона виконає кожний ваш наказ!

Одним словом, він знову заспокоїв мене. Наші стосунки відновилися, і я тим швидше забув недавні непорозуміння, що в галузі наріжних каменів я, по суті, не поступився б перед найправовірнішим із станових приставів. Тільки в одному я знову був необачний — це в питанні про дворянську кривду.

— Скривдили! — вигукував я: — так скривдили, що навіть історія не знає прикладів гіркішої кривди! Історія —

розумієте? — історія, яку тільки через те і визнають повчальною, що вона геть уся складається з самих кривд!

Потім я розперізувався і починав доводити. Доводив палко, з вогником і разом з тим ґрунтовно. По-перше, нас не спитали; по-друге, нас не винагородили за найголовніше... за наше право! по-третє, нас поставили нарівні... з ким!!! по-четверте, нам ласкаво дозволили ліквідувати наші зобов'язання; по-п'яте, нас живцем віддали до рук Колупаєвим і Разуваєвим; по-шосте...

Добре одначе, що я, у запалі доведень, маю звичку час від часу поглядати на мого співрозмовника. І от якось, звівши очі на Граціанова, я побачив, що його обличчя осяває усмішка.

— Чого ви смієтеся? — спитав я цього разу досить грубо, бо вирішив, нарешті, вивести ці усмішки на чисту воду.

Однак він і тут дуже спритно викрутився.

— Того і сміюся, що нарешті ви переконалися-таки, — сказав він. — Пам'ятаєте нашу недавню розмову? Я говорив, що скривдили панів дворян, а ви твердили, що не скривдили, а тільки віддали кожному належне... Радий, що принаймні хоч тепер...

Та я вже не вірив підступним виправданням і різко відповів:

— Ні, ні! не того ви сміялися, а зовсім з іншої причини... Ви думаєте, що я, нарешті, проговорився... ну, то щоб ж! Ну, скривдили! припустімо навіть, що я сказав це! Ну, і сказав! Ну, і тепер повторюю: скривдили!.. щоб ж далі? Це моя особиста думка — розумієте! думка, а не вчинок — і нічого більше! Сподіваюся, що думки... некарані... хай йому дідько! Хіба я протестую? Хіба я не довів усім своїм життям... Он якийсь незнайомець до мене на кухню заліз, а я й то ні слова не кажу... живи!

Одним словом, своєю недоречною гарячністю я мало не довів справу до сварки. На щастя, він виявив тут чудове самовладання і замість того щоб образитися за мої підозри, почав дуже мило і спритно мене урезонювати. Говорив ласкаві слова, і до того ж не по-дяківському, без розділових знаків, а щиро, дуже співчутливо. Просив довіритися йому, запевняв, що хоч особисто і не має честі називатися дворянином, але завжди співчував дворянській кривді... І раптом, саме тоді, коли моє серце вже почало розкриватися назустріч його словам, він цілком несподівано додав:

— А щоб, попротестувати, мабуть, все-таки хочеться?

Це вже було таке явне підбурювання, що я не витримав.

— Нікóли! — відповів я рішуче і холодно.

— Де вже там: нікóли! по очах бачу, що хочеться! хочеться! хочеться!

— Повторюю вам: нікóли!!!

— А все-таки, чому?

— Тому, по-перше, що протесту я особисто не визнаю, а по-друге, тому що він суперечить нашим традиціям. Знайте, добродію, що наші предки могли сваритись один з одним, могли вискубувати один одному бороди по волосинці, але протестувати... не могли! ні! нікóли!

Я з гідністю підвівся з-за столу і пішов у кабінет, щоб він на дозвіллі міг подумати, який успіх мала у відношенні до мене його горезвісна «система випитування».

І от якось він прийшов до мене вранці і мовчки... поцілував мене!

— Вже давно я вичікую цього моменту і, нарешті, тепер можу здійснити моє давнє і щире бажання! — вигукнув він, облизуючи губи.

Звісно, я дивився на нього зляканими очима.

— Не дивуйтеся,— мовив він: — і вислухайте мене. Ставши на посаду і почувши від батюшки про ваші побоювання, я одразу ж почав щиро турбуватися про вас. Згодом ви особисто підтвердили мені ці побоювання, причому чесно в усьому зізналися, і це ще більше мене зворушило. Я вирішив влаштувати ваше життя так міцно, щоб ви не мали ніяких сумнівів відносно його безпеки. Але, розуміється, з обов'язку служби я повинен був спочатку пересвідчитися, що ви справді цього заслуговуєте. З цією метою я, як звичайно, вдався до системи випитування і тепер, після місячного іспиту, можу, поклавши руку на серце, свідчити: ви не тільки задовольнили всі мої вимоги, але навіть виявили себе кращим, ніж я сподівався. Я удавав з себе ненависника буржуазії, але ви довели мені, що вона має безперечні права на існування. Я навмисно називав себе демократом, та ви благородно заявили, що не поділяєте моїх поглядів на цей предмет. Я по-блюзнірському твердив, що начальство самé не є свідомим своїх інтересів, але ви з обуренням відкинули навіть думку про таке неусвідомлення. Коли ж я з удаваним співчуттям поставився до дворянської

кривди, то ви хоча й не заперечували її, але при цьому виявили таку самовіддану покірність долі, котра не раз зворушувала мене до сліз. Нарешті, чи зізнатися до кінця? — Я командировав до вас на кухню особливу довірену особу, щоб вона збрала тут же точні відомості про вас, і от який маємо результат цього дослідження: ніколи в цілому окологородку не бачили такого стійкого в злигоднях землевласника, як ви! Самі шинкарі — і ті зворушено засвідчили це. Отже, віднині жодних непорозумінь. Ви — наш, і ми — ваші!

Сказавши це, він, звичайно, сподівався, що я кинуся йому в обійми; але я мовчав. Тоді він провадив далі:

— Забув. Ви навіть мені особисто зробили неоціненну послугу, з'ясувавши різницю, що існує між помислами обивателів і їх вчинками. Це значною мірою спрощує завдання внутрішньої політики, хоча, з другого боку, такою ж мірою применшує їх блиск. У всякому разі... дякую.

Він подав мені обидві руки, але я з самого початку цієї сцени так розгубився, що його руки просто повисли в повітрі. Тоді він фамільярно поплескав мене по плечу і сказав:

— Звикнете, друже мій, звикнете!

Того ж дня шинкар Колупаєв запросив мене до себе на вечірку, попередивши, що в нього збереться вся наша сільська інтелігенція грати у стукалку.

І я був там, грав з Граціановим та іншими гостями у стукалку, програв безліч п'ятаків, говорив компліменти шинкарці Колупаєвій, залицявся до її дочки, пив горілку, закушував рудою ікрою, а на вечерю їв яловичий холодець з хріном. Взагалі, з того, як гостинно мене прийняли, я зрозумів, що шинкарі, нарешті, примирилися зі мною і допустили мене в своє середовище. Безперечно, я мав дякувати за це Граціанову.

Після цього в нас почалися справжні веселощі, і Граціанов, виявилось, був неабияким майстром щодо згуртування товариства. Вечори йшли за вечорами, спершу в шинкаря Прохорова, потім у другого шинкаря, Осьмушнікова, нарешті, я й сам справив банкет, як то кажуть, для гостей з усіх волостей. Більше того: коли Граціанов по секрету сказав мені, що йому подобається дочка Колупаєва, то я охо-

че взяв участь у сватанні і дуже спритно вивідав у батьків, що за нареченою буде дано п'ятсот карбованців грішми і, крім всілякого одягу, лисячий «монтон», чотири перини, два самовари та шерстяну хустку.

Але моє життя вже було надломлене: я щодня ждав, що Граціанов знову поцілує мене. Не те, що мені були антипатичні суто адміністративні поцілунки, але, маючи характер відлюдний і некомпанійський, я взагалі не люблю поцілунків.

І от я згадав, що в губернії служить, як дуже авторитетна особа, один з моїх шкільних товаришів, і подався до міста з метою будь-що встановити: чи має право Граціанов цілувати мене на свій розсуд? Мій давній друг дуже уважно вислухав усю історію моїх стосунків з Граціановим і всі його дії визнав надзвичайно легковажними. По-перше, він не мав права приймати мою сповідь і, по-друге, ще менше мав право піддавати мене випробуванню. Йому просто треба було чекати вчинків.

— Щождо поцілунків,— додав мій друг: — то я можу пояснити це тільки поганою звичкою, яку він набув ще, мабуть, в училищі для дітей канцелярських службовців.

Але цього мало: він переконав мене, що тепер порядна людина не тільки не має причин побоюватися раптових метаморфоз життя, але навіть повинна жити для слави своєї вітчизни.

— Ти сам винен, голубе мій,— сказав він: — з одного боку, ти дуже невесело дивишся на світ, а з другого — занадто сумирний і не виявляєш найменшої самостійності. Будь стійкішим, голубчику, і живи! Живи, бо і твоє життя ще може бути корисним.

І я живу.

МОНРЕПО-УСИПАЛЬНЯ

Потроху тривога, викликана в мені появою на нашому сільському горизонті Граціанова, вщухла. Та коли правду сказати, і тривожного тут нічого не було, і тільки виняткові умови, що є рисою мого характеру, могли створити з такого пустого факту справжній переполох. Річ у тому, що в мене змалку наполохана уява, і наполохало її, ніде правди діти, начальство. Весь вік я нічого іншого не бачив

перед собою, крім начальників: весь вік мені казали: арифметика тупа, граматики косноязычна, якщо немає в серці спасенного, начальницького трепету. Спочатку я дивився на батьків, як на начальство; потім перейшов у розпорядження вихователів, які теж набундючувались і говорили: ми — ваше начальство! нарешті, і справді попав до рук начальства. Ну, звісно, злякався. Наостанку сховався в Монрепо і думав: уже отут мене не спостигне начальницьке око — і раптом Граціанов!..

Lui! toujours lui! ¹

Але, по суті, повторюю, всі ці тривоги — фальшиві. І якщо звільнитися від думки про начальство, якщо перебороти в собі потребу кається, зізнаватися і скидати шапку, якщо сказати собі: за віщо ж начальство каратиме мене, коли я нічого не роблю, і якщо, нарешті, раз назавжди усвідомити, що і станові і урядники — все це щось ефемерне, скороминуще, побудоване на піску (особливо, коли є кому поскаржитися в губернії), то, справді, жити можна. А вмирати й поготів ніхто не забороняє...

А вмирати — пора. Не вмерти, а саме вмирати, визволитися від життя поступово, неганебно, солодко. Серед цілковитого сум'яття, де чути голоси тільки безлічі темпераментів, де одні не знають, на кого вони нападають, а другі — від кого вони обороняються, де немає мови про ідеал, а впадає в око тільки оголений факт боротьби, — у такому сум'ятті нічого кращого не придумаєш, як сховатися в затишне місце і там — заходитися вмирати.

«Гам», тобто в Монрепо. Ніде не знайдеться для найвибагливішого вмирання такого простору, такої тиші, такої безумовної ізоляції; ніде не можна так непомітно і природно поринути в невідоме. І коли я кажу, що, як усипальня, Монрепо являє собою щось ні з чим незрівнянне і виняткове, то саме по чистій совісті кажу оце, а зовсім не для реклами. Більше того, я цілком щиро тверджу, що наші фрондуєчі * поміщики дуже мало зважають на цю властивість своїх Монрепо і тільки тому так дешево збувають їх всіляким хижакам новітньої формації, які поспішають перетворити їх на шинки.

Передусім, як на чудову особливість Монрепо, я можу вказати на цілковиту відсутність розрад медицини. Я не відкидаю заслуг медичної науки та її служителів, але мені

¹ Він! завжди він!

здається: коли людина вирішила, що жити досить, то, при певній дозі порядності, навіть не зовсім пристойно оборонятися від смерті. Хай люди в повному розквіті сил мріють про життя — це їх право; вмираюча людина, заради власного убезпечення, повинна забути і про розквіт, і про силу, і взагалі про які б то не було права на життя. Єдине баловство, яке їй дозволяється, — це, по можливості, влаштувати зручну обстановку для майбутнього вмирання. А з цього погляду, знов-таки повторюю, Монрепó неоціненне. У місті ніяк не витримаєш, неодмінно почнеш оборонятися. Звернешся до людини науки, яка загальмує природний процес умирання, піділлє в лампаду чогось не справжнього, а «заміняючого», і примусить її ще якийсь час чадити. У Монрепó така малодушність уже тільки тому немислима, що там немає ні мужів науки, ні «заміняючих» ліків. Житель Монрепó згасає сам собою, природно, неминуче. Згасає з утішною певністю, що його останнє блимання не отруїло місцевості запахом смердючого гару, який за інших, менш сприятливих умов, неодмінно вкрай змучив би людину, замінивши справжню життєдіяльність штучним каліцтвом.

Але, крім того, справді «солодке» вмирання можливе тільки за умови абсолютної і непорушної тиші. І цієї умови ні в місті, ні навіть на селі не матимеш, а знайдеш тільки в Монрепó. Скрізь панує або робоча метушня, або гульня; нарешті, скрізь знайдуться друзі, які співчують, цікавляться. Тільки в Монрепó немає ні роботи, ні гульні, ні друзів, ні цікавих — хіба це не блаженство? Ніщо не ворухнеться навколо, жоден звук не перешкодить природному згасанню. Особливо взимку. Монрепó, що загубилось у снігових заметах, — та це ж земний рай!

Природа заціпеніла; на варті дому стоїть великий сад, поринувши в непробудний сон; челядь забралася на кухню, і тільки глухий гомін нагадує, що десь далеко діється гамір, який удає з себе життя; у панських покоях ані шереху; навіть миші — і ті беззвучно перебігають по кімнаті з кутка в куток. Сидиш собі в кріслі один-однісінький або сновигаєш на стомлених ногах туди й назад по запустілій анфіладі — і відчуваєш, виразно відчуваєш, як поступово всередині в тебе тане й згасає. Ціро кажу: немає солодшого за це почуття. В ньому можна замилуватися до самозабуття, з ним можна піднятися до здичавіння. Навіть проінаційний привілей* — і той є непорівнянним з цим чу-

довим привілеєм поступового вмирання серед солодкої тиші.

Ми, люди тридцятих, сорокових та інших років, це дуже добре розуміємо, бо з нами останнім часом сталося щось не зовсім звичайне. Жили ми собі та жили і раптом втратили щось найпотрібніше і зразу стали нездатними брати участь у справах сучасності. Я знаю, що й серед нас знайдуться люди, котрі не від того, щоб покозиритися, влаштувати непорозуміння і погарцювати перед захопленою зненацька юрбою з виглядом справдешніх діячів; але більшість чудово розуміє, що приходить до публіки із запасом забутих слів — саме означає тільки затягати безплідні непорозуміння. Припустімо, що ці злинялі слова колись були сповнені змістом та осявали життя, але яке діло до них сучасності? Колись вони були добрі і необхідні, а тепер...

Коли я починаю думати про сучасність, то, признаюся, вона уявляється мені не інакше, як у вигляді ящика з подвійним дном. У якому дні міститься «справжня штука» — спробуй, вгадай! Та й яка ще «штука» — може, райська пташка, може, крокодил? І молодші, спритніші за нас люди — і ті не вгадують, а тільки мимоволі як-небудь викручуються, навмання хапаються за перше, що під руку попаде. Саме мимоволі, бо ці люди вже фаталістично «приречені» жити, отже, і викручуватися. А ми приречені вмирати, отже, від угадувань вільні. Але, по-моєму, саме це і є справжнє благо. Це тим більше благо, що, вдивляючись пильніше в навколишнє безладдя сучасності, по совісті, не можна не вигукнути: ах, яка безмірно тяжка має бути роль діяча серед цього життя з подвійним дном!

Авжеж, таке життя навіть більше ніж тяжке, воно ганебне. Перед очима пробігає якась нескінченна фантастична казка: не добереш, що тут дійсність і що — сон. Найреальніші, на перший погляд, факти — і ті з'являються в супроводі таких підозрілих викрутасів, які позбавляють їх усіх ознак справжньої реальності. Все навколишнє, все життя — все править за джерело найдошкульніших запитань, і, що найтяжче, на жодне з цих запитань ви не знайдете ніде ясної відповіді. Я міг би назвати тут безліч цілком безсумнівних і доказових фактів, які безсумнівно підтвердили б і пояснили мою думку, проте не називаю їх. Чому ж я не називаю їх? А саме тому, що повсякчас відчуваю себе затиснутим між подвійним дном. Адже все одно, говорю я

собі, з моїх вказівок нічого не вийде, то краще вже я... Ах! як багато тут малодушності, зради, брехні!

Та коли немислимі чіткі відповіді, то очевидно, що немислимі ні правильні спостереження, ні цілком певні узагальнення. Ні жити, отже, не можна, ні спостерігати життя, ні розуміти його. Скрізь — подвійне дно, і через це треба тільки викручуватись або йти невідомо куди, із зав'язаними очима. Уявіть собі, що ви ненароком потрапили в кімнату, де повно байкарів. Зібралось багато Езопів, які ведуть жваву бесіду — і все наздогад! Ясно, що тут можна збожеволіти.

І от для того, щоб не треба було ні жити, ні розуміти життя, ні говорити наздогад, найкраще — це сховатися в Монрепб. А якщо при цьому зникло і самé бажання жити, то це вже зовсім добре. Щоправда, ми, культурні люди, любляємо розважатися журналами і газетами, які все-таки більш-менш перешкоджають зовсім забути життя, але тут уже треба вжити героїчних заходів. А саме: зразу припинити доступ для всього, що нагадає про друкарство і зв'язані з ним установи. А то подвійне дно проникне і в Монрепб.

Бо у життя, яке має подвійне дно, і література теж повинна бути з подвійним дном. Газети, наприклад, можуть просто змучити. Вміщуючи на своїх шпальтах факти, мабуть, звичайнісінькі, вони щодня пробуджуватимуть у самотникові цілий рій болісних сновидінь. Надали, приміром, колезькому радникові Растопирі за заслуги наступний чин — здається, що може бути простіше, звичайніше за це повідомлення? Тимчасом вдумайтесь в нього, і ви здивуетесь, яка сила пекучих питань постане перед вами з цього приводу! По-перше, питання вищого порядку. Чи справді Растопиря заслужив наступний чин? Чи не було тут інтриги, непотизму*, ласошів, чи не криється за цим фактом клопотання Гулак-Артемівської? Все це — питання важливі, істотні, бо при позитивній відповіді на них («авжеж, на клопотання Гулак-Артемівської»*) в уяві постає картина розбещення нравів, а при відповіді негативній — картина чистоти нравів. Погодьтеся, що для патріота своєї вітчизни це зовсім не байдуже. Потім знову питання: чи зуміє Растопиря в новому чині заслужити те довір'я начальства, що його він зумів заслужити в старому чині? яких полегшень має право ждати від нього вітчизна, коли він і надалі, так само неухильно, просуватиметься по скалі пошани і від-

знак? Нарешті, і питання порядку нижчого, особистого. Яким оком, милостивим чи немилостивим, гляне Растопиря на Монрепó і на са́мітника, що переховується там? чи не вважатиме він, що самий факт са́мітництва є факт підозрілий, який веде за собою позбавлення хоч і не всіх — у Растопирі добре серце,— то хоч деяких громадянських прав? І якщо це факт підозрілий і веде за собою, то... І так далі, і так далі.

Які відповіді я знайду на ці питання в газетах? абсолютно ніяких! То навіщо ж мені знати про це надання чину? навіщо я змушуватиму мою думку опускатися кудись на друге дно, де цей Растопиря, такий скромний на газетній шпальті, може з'явитися в дуже погрозовому вигляді, який нажене на всього мене страх? І, щó найважливіше, страх марний, бо я знаю напевне, що Растопиря—чолов'яга доброзичливий; він коли й дозволить собі позбавити мене деяких громадянських прав, то не інакше, як заради моєї ж власної користі.

А потім підуть газетні «чутки»... ох, ці чутки! Ні подати руки допомоги друзям, ні легіти назустріч ворогам — крил немає! Ні, ні і ні! Сиди в Монрепó і затам: ніщо людське тобі не чуже і, отже, ніщо до тебе не стосується. І не тільки до тебе, а й взагалі не стосується (в Монрепó, через велике дозвілля, це почуття нестосування якось особливо загострюється, стає болісно чутливим). А якщо не стосується, то навіщо ж терзати себе?

Ні, все це треба припинити. Не треба ні журналів; ні газет, тим більше не треба; що тепер у кожному сільському шинку, в кожній «портерній» знайдеться ця отрута, отже, зовсім від життя все-таки не втечеш. Піде до шинку хто-небудь з присних і неодмінно або сам що-небудь вичитає, або вдосталь наслухається. Потім розповість у челядні, а наприкінці пробереться в кімнати і там начадить. На мою думку, цим шляхом діставати звістки зі світу живих, у всякому разі, менш болісно, ніж знатися з ним за допомогою друкарства. Бо, слухаючи, як син природи верзе нісенітницю, ви все-таки маєте змогу хоч тим утішити себе, що, може, він і перебрехав.

Саме так я минулої зими і зробив. Ще 31-го грудня я почував себе в компанії байкарів, і раптом з 1-го січня настала непорушна тиша. Все це скаламучене море, яке ще вчора з таким безцільним гвалтом бурхало в берегах, сьогодні вдухло немов якими чарами. Картини, що збурю-

вали кров, почали скорочуватися, танути і зникати. Спочатку зникли болгари, потім Афганістан і Зулу*, потім ветлянська інтрига*, потім ще інтрига і ще інтрига, нарешті, і чутки про наступне фінансове відродження... Ці чутки, проте, трималися трохи довше, бо і вмирати ж не зовсім зручно, коли не можеш ясно відповісти: що́ таке карбованець? Отже, з цього боку, тобто з боку світу живих, я зовсім квит. Мені скажуть, може, що відсутність пам'яток друкарства є дуже важливою прогалиною в людському існуванні, бо і т. д. Але, по-перше, газета «І шило голить»* — хіба це пам'ятка? а по-друге, я ж не про «існування» говорив. Я кажу про вмирання, тільки про вмирання, а з цього погляду, справді, кращого не треба.

БОЛЮЧЕ МІСЦЕ

I

Сумовито доживав віку старий Разумов у своєму рідному місті Подхалімові. П'ять років тому він приїхав сюди, закінчивши рахунки з довгорічною службою, купив будиночок на Проломній вулиці, влаштував, опорядив собі гніздо на славу і думав: «отепер настане справжній спокій!» І «спокій» таки настав, та не зовсім той, якого сподівався Разумов. Настав «спокій» одиночного ув'язнення, гнітючий, сповнений безпросвітної мли, той «спокій», який, один раз захопивши людину, оточує її непроникним муром, без дверей, без вікон. Сидить людина за цим муром і ні про що не думає, крім того, що і в ній самій і поза нею все скінчилося.

Незважаючи на свої шістдесят років, Разумов був старик бадьорий, рум'яний і дужий. Почавши важку життєву кар'єру з посади писарчука в Подхалімовському земському суді, він не канув у безіменній масі под'ячих, зумів вирізнитися з неї так вигідно, як це може людина, що не має іншої опори, крім дивовижної ділової наполегливості, підсиленої не менш дивовижною виносливістю хребта. Розуміється, в його підвищенні велику роль відіграв випадок, який дав Разумову змогу спочатку «сподобатися», а потім стати «необхідним», але й власна його заслуга була все-таки чимала. Важко без особливо щасливого випадку вибратися з под'ячої тьми в завороти войовничої бюрократії, але ще важче не загубитися в них і не розбеститись. І на високу похвалу заслуговує той, хто за таких обставин не до

кінця втратити «розумвання», а обмежитися тільки тим, що приборкає, підкорить його.

Разумов вийшов у відставку з доброю пенсією і з чинном таємного радника, але не зовсім з свого бажання. Навпаки, це сталося саме в пору розквіту його бюрократичної діяльності, коли він аж ніяк не сподівався, що його послуги скоро вже не будуть потрібні. Разумов ніколи не займав цілком самостійної посади, але як другорядний діяч він був незамінний. Це була свого роду неприступна для нападів департаментська репутація, перед якою спасував навіть відважний генерал-майор Отчаянний. Цілий почет похмурих сановників пройшов перед ним протягом його багаторічного життєвого іспитання, і кожен з них незмінно починав з того, що віщував йому в перспективі пекло. Але він розумів, що стоїть на твердому ґрунті, і не лякався. Тридцять п'ять років поспіль нічого не боявся і тільки зрідка жалівся, що попереки болять. І раптом зовсім несподівано відчув, що ґрунт, який він вважав непорушним, починає хитатися під ним. І справді: невдовзі прийшов делікатний таємний радник Губошльопов (за дивною грою випадку, незважаючи на своє чисто російське прізвище, він називався Василь Карлович) і без загрози, одразу припинив життя, перед яким розгубився сам генерал-майор Отчаянний.

— Що це за паламар мені допіру представився? — спитав він у перший день свого вступу на посаду, вражений високою і якимось надто вже сановитою постаттю Разумова.

Йому доповіли, що це дійсний статський радник Разумов, чиновник досвідчений, невтомний і навіть певною мірою незамінний по своїй лінії.

— В мене немає «незамінних»! — коротко обізвав Губошльопов і тоді ж у глибині душі вирішив покласти край службовому поприщу Разумова.

Не можна сказати, що Губошльопов був лихий, але безперечно, що всередині в нього завжди панував присмерк. Цей присмерк допомагав йому отруювати життя підлеглих, не піддаючи при цьому самого себе ніяким докорам совісті. Він належав до тієї породи бюрократів, які думають, що бюрократична заводь тільки тоді оживає, коли рибалка, який сидить на березі, від часу до часу закидає в неї вудку і спритним помахом руки підсікає рибу, що метушиться у заводі. Що виявлялося в результаті цієї підсічки: чи безневинна пліть, чи злодійкувата щука, — йому байдуже. Він за результатами не гнався, а просто

виконував обряд. З цього нерозумного заняття він виробив зовсім нерозумну доктрину, яка, хоч це й дивно, у певних сферах однак створила йому цілу репутацію. Принаймні, коли в бюрократичному світі йшлося про нього, то всі наче розуміли, про кого і про що вони говорять. «Цей чоловік з душком! у нього — система!» — ось думка, яка склалася про нього у свідомості кожного чиновника, і цю думку він, звичайно, старався всіма засобами підтримати.

Я завжди говорив і тепер кажу: існує цілий замкнений світ, що в ньому такі слова, як, наприклад: «мисль», «система», — майже нічого не важать. Є вислови, які подобаються тільки тому, що вони таємниче-принадні, хоч їх внутрішній зміст завжди залишається нерозгаданим. В результаті виходить мішанина, і те, що звичайні смертні звуть дурницею, в цьому химерному світі дістає назву «ідеї», а те, в чому важко вбачати що-небудь, крім пустопорожності, прикрашується іменем «системи». Цей особливий світ народився, проте, недавно, як виправлення і поліпшення того світу, що ні «ідеї», ні «систем» не знав, а знав тільки «шори». Та чи справді він приніс поліпшення — на це я позитивної відповіді дати не можу. Думаю однак, що прості, немудрі «шори» переважали своєю прямотушністю і одвертістю і що взагалі вміщення таких, наприклад, слів, як: «ідея», «система» тощо в словники, котрі в інтересах громадської безпеки повинні мати безумовну ясність, являє собою не обезпечення, а скоріше загрозу.

Хоч би там як, але одного чудового ранку Губошльопов, закинувши у підвідомчу йому заводь вудку, витягнув звідтіля Разумова. Рибина, виявилось, була велика, навіть рідкісна, а втім, не настільки, щоб такий доктринер рибальства, як Губошльопов, міг завагатися, щоб з нею зробити.

— Ви, здається, вислужили право на пенсію? — сказав він якось Разумову після того, коли закінчив з ним звичну розмову.

Разумов почервонів, неначе його раптом вдарили по потилиці. Йому здалося, що стіни губошльоповського кабінету починають хитатися і сам він немовби падає.

— Еге, вислужив, — відповів він, проте, досить твердо.

— А при цьому, якщо чин таємного радника у відставці... гм?... вів далі таємний радник Губошльопов, але без жорстокості, а саме тільки аж ніяк не допускаючи «розумування». — Повний оклад пенсії і... чин таємного радника... гм? Отже, до побачення... любий колего!

Губошльопов дуже розв'язно подав йому руку, і старик Разумов шанобливо приторкнувся до неї кінцями своїх холодих пальців.

Цього дня Разумов повертався додому зовсім порожній, немовби з нього вийняли нутрощі. Він не нарікав, не обурювався, а наче ніяк не міг згадати щось дуже потрібне, і разом з тим втратив здатність відчувати. Він ішов звичною дорогою, безпомильно повертаючи в ті самі вулиці і провулки, куди слід, але робив це зовсім машинально. Проходячи повз знайому ковбасну крамницю, він, як завжди, затулив носа, але зробив це тільки інстинктивно, а не тому, що його вразив сморід навколо крамниці. На одному переході, де звичайно протікав брудний ручай, він зробив звичний стрибок, хоча цього разу, через якийсь винятковий збіг обставин, ніякого ручая в цьому місці не було. І при цьому він весь час нервово ворухив губами, бо йому здавалося, що він веде бесіду з якимось уявним приятелем і що їх розмова складається з таких небагатьох, але настирливо повторюваних фраз:

— А як безглуздо! — говорить він, Разумов, проте без злоби, а з якимось наївним подивом.

— Розумного нема! — вторує йому уявний приятель.

— Ні, ти зрозумій: як воно безглуздо! — знову наполягає він.

І так далі.

У цій уявній бесіді він дійшов до Ліговки, і тільки тут, зачепившись ногою за поруччя моста, опам'ятався на хвилину. Та, побачивши себе в знайомій місцевості, рушив далі.

— Мухи не скривдив! — раптом майнуло у нього в голові. — Мухи, мухи не скривдив!

І йому здалося, що вся місцевість одразу повторила цей вигук. І візник, їдучи порожняком, і хлопчисько з ручним візком старих пляшок, і крамар, висунувшись з підвалу. Всі поглядають на нього, всі здивовано хитають головами і в один голос волають:

— Мухи не скривдив! мухи, мухи не скривдив!

У такому напівсонному стані дійшов він, нарешті, до своєї квартири і смикнув за дзвінок.

— У горлі... — прохрипів він служниці, яка відчинила йому двері: — у горлі... води б! та Ольгу Панасівну сюди швидше!..

Принесли води; прибігла Ольга Панасівна.

— От, добродійко... і звільнили нас! — сказав він, випивши одним духом дві склянки води.

Ольга Панасівна спершу не зрозуміла, але їй здалося, що стіни будинку хитаються і що вона починає кудись опускаться, сповзати...

— Звільнили... зовсім... вчисту! — повторив він, відчеканюючи кожне слово, щоб вона зрозуміла.

— Що ж ти зробив? — якось здивовано вигукнула вона.

II

Гаврило Степанович Разумов одружився пізно, коли йому вже було років під сорок. Ні молодості, ні так званої пори пристрастей у нього не було; все життя він прожив статечно, по-старечому, оглядаючись. Ні тоді, коли в нього була лише своя голова на плечах, ні потім, коли він обзавівся вже сім'єю, — ні разу він не відчув бажання вийти з наміченої колії, «ризикнути». Власне кажучи, це було не життя, а лещата, до яких він ще з бурси так звик, що навіть не відчував їх тиску. Зміст цього існування був напівмістичний і разом з тим зовсім рутинний. Нічого у Разумова не було ні самостійного, ні власного, що належало б йому; все походило з якогось загадкового зволення, і все туди ж поверталось; та ще й на ньому, Разумові, залишалась однак відповідальність за це загадове і не від нього залежне. І думки, і дії, і бажання його — все крутилося навколо цього загадкового і, без заперечень сприймаючи ті готові формули, котрі воно пропонувало, тільки ними живилося. У зрілих літах такою всеосяжною формулою стала служба і зв'язана з нею «справа».

Раз приліпившись до «справи», раз зобов'язавшись виконати її «по чистій совісті», Гаврило Степанович відчув своє життя наповненим вщерть. Він був нечестололюбний і, здається, навіть не розумів честолобства. Не тому, що, навчений рядом життєвих кривд, він упокорився перед думкою, що маленьким людям визначено і маленьку межу, — ні, ні про які межі він не думав, а йшов собі навпростець по тій колії, на яку поставила його доля, і дбав тільки про те, щоб діяти по «чистій совісті», розуміючи під цим: як наказано. Хоча він і діставав підвищення і нагороди, але у встановленому порядку, а не тому, що він шукав їх; навіть

«необхідним» він став не за які-небудь «потурання начальницьким примхам» (що в чиновницькому побуті не дивина), а просто тому, що краще від інших «вникав», краще від інших умів неясній появі начальницької думки знайти доладний і ясний вираз.

Він віддавався тільки «справі», мислив тільки про «справу» і в цій «справі» умів знаходити матеріал для безлічі питань, поглядів, міркувань тощо. Він пишався цим і зрідка навіть говорив: я служу тільки «справі». Було навіть дивно, як «справа» приковувала його до себе, поглинала його всього, цілком незалежно від її змісту, а тільки тому, що вона «справа». «Справа» розкривалася у його думках з цілком несподіваною різноманітністю подробиць, з численними мікроскопічними розгалуженнями, з яких, в свою чергу, випливали інші мікроскопічні розгалуження; словом, з усім сум'яттям своєрідного трупного життя. І він не заспокоювався доти, поки всі ці подробиці і розгалуження не вкладалися на свої місця, поки трупне сум'яття не вгамовувалось і «справа» не ставала досить з'ясованою для того, щоб можна було з трупних посилок вивести логічні трупні висновки. Тоді він пускав «облуплене яечко» в хід і брався препарувати інший труп, що стоїть на черзі.

Є на Русі безліч людей, котрі, напевно, відмовилися від будь-якої спроби мислити і котрим одначе ніяк не можна відмовити в назві мислячих людей. Це якраз ті містики, яких життєве іспитання заздалегідь засудило на розробку тез, кинутих іззовні, тез, що, так би мовити, з'являються на арену у всеозброєнні незаперечної істини. Вони не аналізують цих тез, не вникають у їх суть, але вміють висотати з них всі логічні наслідки, що їх ті можуть дати. Це люди, безперечно, розумні, так би мовити, чужим коштом; вони показують силу своєї здатності мислити не інакше, як на речах, що їх особисто аніяк не стосуються.

Хоча такі заняття здебільшого надзвичайно виснажливі, але Гаврило Степанович навіть від цього не терпів завдяки своєму залізному організмові, загартованому ще з дитинства бурсацьким вихованням. Сухорлявий, широкоплечий і мускулистий, він не знав ні хворості, ні навіть втоми, тим більше, що одноманітно-розмірений спосіб життя був однією з корінних звичок, набутих ним незалежно від будь-якої упередженої думки, а просто тому, що він навіть уявлення не мав про розваги, а тим паче про забаганки. Тільки один раз у житті він відчув щось схоже на радість,—

це саме тоді, коли його перевели з Подхалімова до Петербурга,— але це було вже так давно, що приємне подразнення, викликане цим переведенням, одразу потонуло в уваленні про «справу» і про ту «чисту правду», потреба в якій глибоко коренилася в його змалку дисциплінованій натурі.

Однак наближаючись до сорока років, він став помічати, що в його житті є якась прогалина. Не те, що він відчув порожнечу холостяцької самотності, але постала невідрадна потреба внести в життя певний розпорядок, який би забезпечував від ненормальностей, неминучих при холостяцькому існуванні. Або, краще сказати, щоб у квартирі відчувалася наявність дбайливої руки, якій тільки один раз треба дати напрям, щоб життєва обстановка назавжди прибрала певної форми і в ній усталилася б міцно і непорушно. Нежоната людина, бодаи зрідка, а все-таки має подбати про себе; має кому слід розтлумачити, розпорядитися відносно свого життєбудівництва, а це неминуче відбирає у «справи» час, отже, завдає їй шкоди. Навпаки, одружена людина може зразу звільнитися від усіх дрібниць, особливо коли вибір буде зроблено без претензій на зв'язки та блиск. Гаврило Степанович досить довго замислювався над цим кроком, але потреба вийти з безгосподарності заговорила, нарешті, так настійно, що треба було покінчити з цим питанням. І ось він прийняв рішення, одне з тих готових рішень, які споконвіку є загальновизнаними.

У його товариша по службі, Панаса Івановича Негропонта, батька численної родини, була дочка Ольга, дівчина вже не першої молодості (їй було в той час під тридцять) і не вродлива, але лагідна, розумна і така самостійна, що після смерті матері вона багато років завідувала всім господарством у батька-вдівця. Саме її і обрав собі Разумов. В один з небагатьох недільних вечорів, коли він дозволяв собі як «екстру» залишити «справу», він без особливих приготувань і попереднього залицяння вибрав хвилину, коли Ольга Панасівна була сама, і зовсім спокійно й розсудливо сказав їй про свої наміри.

— Одним словом, з матеріального боку ви будете по можливості забезпечені. Тільки, може, вам із стариком нудненько буде? — закінчив він, немовби хотів останньою фразою пом'якшити вже надто розсудливий тон свого освідчення.

Але Ольга Панасівна навіть не зрозуміла цієї тонкості.

Так довго в домі старого батька вона перебувала в оточенні стариків, що, здавалося, зовсім навіть не мала уявлення про те, що існує різниця між старістю і молодістю.

— Який же ви «старик»? — сказала вона, глянувши йому прямо у вічі.

— Ні, голубонько, я старик, — підтвердив він: — я зроду старик — ніде правди діти. Ніколи в мене ніяких отаких «епізодів» у житті не було...

— А якщо не було, то тим краще, — відповіла вона, ніби висловлюючи цим згоду на шлюб.

— Ну, от, і слава богу! виходить, тепер тільки батьківського благословення просити треба!

Цілком зрозуміло, батьківське благословення не забарилось, і через місяць «молодих» повінчали.

Гаврило Степанович не помилився: його вибір, справді, був дуже вдалий. Його життя пішло зовсім спокійно і до найменших дрібниць правильно. Щоправда, ця правильність була вже занадто одноманітна, та йому ж, по суті, нічого іншого і не треба було, крім одноманітності. Вранці він проводив час коло «справи» в департаменті і, повернувшись додому, був певний, що обід готовий; вечорами сидів дома, віддаючись цілком тій же «справі». Поки він у кабінеті «займався», Ольга Панасівна тут же сиділа з роботою, і зрідка вони обмінювалися зауваженнями. Цього було цілком досить, щоб підтримувати між ними згоду, яка мала ґрунтуватися, на думку Гаврила Степановича, зовсім не на розмовах про «сторонні» предмети, а на тому, щоб муж, яко глава, здобував необхідні кошти і щоб дома, завдяки піклуванню жони, було затишно, не голодно і тепло.

Через три роки Ольга Панасівна народила чоловікові сина, якого назвали Степаном. Гаврило Степанович уже зовсім було втратив надію на потомство, аж раптом... З цієї хвилини його життя немовби роздвоїлося, і він уперше відчув, що з ним сталося щось на зразок «епізоду». Навіть одруження не викликало в ньому такого хвилювання, такого солодкого і разом з тим хвилюючого надміру щастя, яке змушує побоюватись, чи не занадто наповнений келих. Між новим об'єктом життя — сином і старим об'єктом — «справою» одразу ж встановився міцний зв'язок, і хоча старий об'єкт уже не панував над життям, а тільки служив новому об'єктові, але тим більше стало причин займатися «справою» і докладати всіх зусиль, щоб закріпити за собою це єдине джерело, що забезпечувало благоденство сім'ї.

Ніколи, ні раніш, ні потім, Гаврило Степанович не був такий щасливий, такий бадьорий і такий діяльний. Більше дітей у Разумових не було, і хоч Гаврило Степанович часом дозволяв собі докоряти дружині за її безплідність, але, очевидно, він говорив це жартома, а в глибині душі навіть був радий, що в нього є тільки один об'єкт, на якому цілком зосереджувалася вся його ніжність. Одним словом, на ньому повторилося звичне в старечому віці явище. Неначе природа, завжди скупа щодо старих, випадково поступилася на його користь однією із своїх заповітних таємниць і, осяявши теплим променем його існування, знову і назавжди закрила доступ у своє лоно. Зрозуміло, як глибоко він мав дорожити цією поступкою.

III

Після відставки, звичайно, матеріальні достатки Разумова значно скоротилися. Хоча Гаврило Степанович і одержав добру пенсію, а все-таки вона була значно меншою, ніж повний оклад, що його він мав на службі. До того ж, на службі, і крім штатних окладів, що-небудь прилипає-таки до рук старанного чиновника: то піврічні й річні оклади, одержувані як нагорода, то лишки, розподілювані між чиновницькою братією під різдво, і т. п. Завдяки цим екстремним подачкам, життя його йшло своїм звичаєм, життя, проте, убоге і суворе, все щастя якого полягало в тому, що наприкінці року якимось чудом зводили кінці з кінцями. Але в майбутньому і того не передбачалося, отже, нічого було й думати про те, щоб вести колишній спосіб життя. Треба було насамперед залишити Петербург і оселитися в провінції.

Та він був не сам, у нього був Стьопа, якому тоді минуло чотирнадцять років і який закінчив уже чотири класи гімназії. Щоб у його навчанні не сталося неминучої при переведенні до провінціальної гімназії ломки, треба було розстатися з ним, а це вже найгірше. Він поїде, а Стьопа залишиться в Петербурзі... Аж тоді, коли ця гірка перспектива цілком ясно постала перед ним,— аж тоді Гаврило Степанович зрозумів, яке страшне лиходійство звалилося на його голову велінням Губошльопова. Досі він навіть не уявляв собі, що може минути бодай один день, коли б він не бачив Стьопу. Йому й раніш ніколи було особливо займатися ним, балувати його, та він відчував непереборну

потребу щохвилини усвідомлювати, що син тут, біля нього. І цю потребу поки що було задоволено. Тим-то, коли він зрозумів, що незабаром настане момент, який припинить раз назавжди можливість втішатися «відчуттям близькості», то всередині в нього все наче затрепетало і спалахнуло.

— Губошльопов! що таке... Губошльопов? — невідчепно стукало в його голові.— Чи є в ньому людське ество? чи є нутрощі? що там криється, у тих загадкових, наче прокопчених, глибинах? чи є в нього «дім», друзі, близькі? чи любить його хто-небудь, чи любить він сам кого-небудь, чи просто так...існує? Чи мислить він? чи зазнає радості, горя, фізичного болю? чи їсть? чи надіне зранку віцмундир і скрегоче зубами? Ах... Губошльопов!

Є щось жахливе, невимолите, непереборне в цих людях, у яких змолоду нутрощі неначе прокопчені. Ні розсудливості, ні почуття, ні навіть найпростіших людських поривів. Ні сили, ні слабості. Стоять вони, як гільйотина, посеред шляху: хто дужчий,— той проходить повз неї і пліє, хто слабший,— того вона хапає і відтинає голову. Втілена байдужна глупота — от справжнісінький сатана! Ах... Губошльопов!

Навіщо? що сталося? що слід було довести? для чого треба було розтоптати всі уподобання людини, всі її звички, все життя? Що таке? що таке? Ах, Губошльопов!

Разумов, блідий, ходив вперед і назад по кабінету і не міг відірватися від настирливих запитань. Його губи тремтіли, всередині пекло, в роті було сухо, очі машинально перебігали з одного предмета на другий, немовби вдивляючись, чи справді звична обстановка ще існує і стоїть на своєму місці. У задніх кімнатах уже поралася Ольга Панасівна, почавши збиратися в дорогу; до слуху Гаврила Степановича долітав стук забиваних ящиків, грюкіт перетягуваних скринь. Стьопа похмуро ходив по кімнатах із заплаканими очима, наче не знав, де подітися з нудьги. Але Гаврило Степанович нічого не чув і не бачив і все повторював:

— Губошльопов! Що таке... Губошльопов?

Але цю задачу так і довелося залишити нерозв'язаною...

Було вирішено: Стьопу залишити під опікою родини Негропонткових, а самим їхати до рідного міста Подхалімова, де у Гаврила Степановича ще жив двоюрідний брат, Яким Семенович Коловратов, сімдесятирічний дідок, який був протоієреєм у кафедральному соборі.

Між Коловратовим і Гаврилом Степановичем тривали цілком дружні відносини, хоча протягом своєї тридцятирічної петербурзької служби Разумов був на батьківщині тільки один раз, а саме, одружившись, їздив до Подхалімова відрекомендувати рідним молоду дружину. Коловратов пишався Разумовим, а відколи той дістав чин дійсного статського радника, титулував його не інакше, як «ваше превосходительство», і внутрішньо називав навіть «вельможею». І коли Гаврило Степанович якось у відповідь на занадто прозорий натяк на цю вельможність написав: «подивився б ти, як оцей знатний вельможа, з дружиною та сином, маючи одну служницю, на четвертому поверсі, у дворі, у чотирьох невеличких покійчиках тулиться, то, мабуть, не високої б ти думки був про таку вельможність», то Коловратов не тільки не змінив своєї думки, а навіть злегка поремствував на свого друга: «хоча твоя скромність робить тобі неабияку честь, але дозволь тобі, ваше превосходительство, сказати, що між присними та близькими і щирю розповідь не можна вважати нескромністю». Взагалі друзі досить жваво листувалися. Разумов, щоб зробити якнайбільше приємностей своєму другові, ставив у листах теологічні і моральні питання. А Коловратов, по можливості відгукуючись на ці питання, і собі покладав на Разумова клопотання в деяких справах місцевої єпархії, і що Разумову завдяки зв'язкам у середньому чиновницькому світі майже завжди вдавалося задовольнити ці клопотання, то думка про його силу і вельможність дедалі більше зміцнювалася в Подхалімові, переважно, проте, в колі церковників.

Коловратову вже було за сімдесят, і він понад двадцять років перебував кафедральним протоієреєм. Він був бездітним вдівцем і після смерті дружини прийняв до себе в дім свояченицю з дочкою Аннушкою. На Аннушці (в описувану епоху їй минуло тринадцять років) він, так би мовити, зосередив останні промені свого згасаючого серця. Аннушка й собі дбайливо ходила коло дідуся, і, незважаючи на її розпещеність, всі були певні, що вона з часом стане хорошою, серйозною дівчиною. Жили вони в просторій квартирі великого соборного будинку, жили дружно, не завдаючи прикростей одне одному; були цілком вдоволені тими скромними radoщами, що випадають на долю людей, які живуть, так би мовити, за межами загального життя. Він був уже такий ветхий, що у вільний від церковної

служби час здебільшого дрімав у старовинному вольтерівському кріслі, поринаючи у «відповідні санові роздуми» і зрідка перерхитуючи «Часы Благоговенія». А господарством і взагалі всім домом завідувала своячениця, жінка літня, сумирна і мовчазна. Мабуть, обидві ці потьмянілі під тягарем років істоти непомітно потонули б у безодні нудьги, якби не осявала їх негмаовна жвавність Аннушки. Тільки вона являла собою життєвий принцип серед цих мовчазних стін, тільки вона сповнювала їх гомоном і рухом. Навіть преосвященний любив ласкаву і жваву дитину й жартома говорив про ставлення до неї Коловратова: «старе і мале союз уклали — обоє вопіють: допоможи!»

Коловратов не без прикрого подиву дізнався про відставку Разумова, хоча фраза в його листі: «і при цьому надано чин таємного радника» в якійсь мірі пом'якшила його смуток. Сам преосвященний, вислухавши розповідь про це, сказав: «еге, чин завидний»; але через хвилину, проте, додав: «та необхідно при цьому мати на увазі, що нині величезна таємних радників кількість, а тому, мабуть, не всі вони потрібні». Хоч би там як, але Коловратов почав діяльно готуватися до зустрічі родича і друга, а що Гаврило Степанович просив напитати йому невеликий будиночок, на купівлю якого асигнував призначені на чорний день п'ять тисяч карбованців, то скоро і це доручення було виконано.

Разумов приїхав до Подхалімова одного холодного січневого дня, саме надвечір. Старий протопоп, який зранку цього дня нездужав, сидів у своєму просторому кріслі, очима на захід, і слідкував за згасаючим сонцем. Коли Разумов підійшов до нього, він мовчки показав йому на оповитий білорожевим сьйвом захід і старечим розслабленим голосом заспівав: *Світе тихий*. І, дійшовши до стиха: *Видівши світ вечірній*, схилив голову на груди і сказав:

— Хай буде, друже, і вечір життя твого подібний до сього тихого світу вечірнього! Амінь.

Всіх охопило хвилювання; Гаврило Степанович важко дихав. Ольга Панасівна стиха схлипувала, Аннушка заливалася слізьми. Тільки стара своячениця мовчки поралася в сусідній кімнаті коло самовара. Потім друзі обнялися і почали бесіду. Кілька раз у Коловратова крутилося на язичку питання: яка причина? — проте він здержався і тільки заважив:

— Одну незручність вбачаю: вів ти досі життя розумове, а в нас щодо цього не дуже. Як би не вдатися в тугу!

На це Гаврило Степанович відповів:

— Нічого! все свого часу знайдеться, а може, і справа якась набіжить. От, бог дасть, влаштуємося, а потім...

Він якось розгублено оглянувся навкруги, наче шукаючи: що ж потім?

— Головне, думати об цім ні до чого,— мовив далі він злегка тремтячим голосом.— Думай не думай, а минулого не вернеш. На новому місці треба й жити по-новому. І те сказати, під шістдесят береться — у такому віці не «справи», а спокою треба.

З тиждень прожив Гаврило Степанович у соборному будинку, а потім перебрався на Проломну вулицю у власне гніздо. І відтоді почалося для нього те сумовите існування, на яке одним розчерком пера засудив його делікатний таємний радник Губошльопов.

Влаштувавшись дома, Гаврило Степанович зробив офіційні візити губернаторові та іншим «начальникам частей», проте не тому, що підлещувався, а тому, що, на його думку, цього вимагав етикет. До того ж, може, у глибині душі він думав і про небезкорисність вказівок, які може зробити «молодим людям» його умудрений довгорічною службою досвід. Все-таки, мовляв, послужу: коли прямо не можна, то хоч пораду дам. Одначе в цьому він дуже помилився. Подхалімовські правителі були люди хоч і молоді, але надзвичайно спритні; тому вони не знали ні перешкод, ні труднощів, порад не потребували і при цьому були цілком щиро впевнені, що так звані «законні підстави» тільки заважають, а ніякої допомоги не подають. Нікому з них не тільки не спало на думку запитати у приїжджого затятого бюрократа, як дивляться на той чи інший предмет у бюрократичних сферах Петербурга, але більшість навіть не розуміла, які тут можуть бути «предмети», і просто не знала, про що говорити з цією новою особою, очевидно, «не нашого товариства». А головне, надмір таємних радників був такий для всіх очевидний, що ніхто навіть не задумався над тим, що в Подхалімові стало одним таємним радником більше. І до того ж таким таємним радником, який мав животіти на півтори тисячі карбованців річного пенсіону.

Довелося залишити всякі мрії про небезкорисні поради, відмовитися від знайомств у вищих губернських сферах і обмежитися тісним гуртком церковників. Але ця сфера така, що церковницький день цілком іде врозріз з днем звичайних смертних. Тому навіть і в ті дні, коли Гаврило Степанович

бував «у гостях», у нього все-таки залишалася сила вільного часу, який він не знав, де подіти і чим заповнити.

Ця бездіяльність мучила його. Відколи він виїхав з Петербурга — наче ножем відтяло. Зникла «справа», коло якої оберталосся все життя, яка водночас і знесилювала, і живила. Коли б спитати його, по совісті, у чому полягала ця «справа», він навряд чи знайшов би що відповісти на це запитання. Це було якесь решето, що крізь нього проціджувалося життя цілої маси чиновників,— і більш нічого. Проціджуючись, ці люди не залишали ніяких слідів свого особистого перебування в цих клітинах, хоча й виходили з них скаліченими і ні до чого іншого не здатними. «Справа» складалася з безлічі окремих клаптиків; деякі з них затримувалися в пам'яті як анекдоти, інші — негайно ж зникали; але загального враження, зв'язності, в усякому разі, не існувало. Та й самі клаптики, що стали за основу «справи», здебільшого мали фантастичний характер, між ними не було ні зв'язку, ні точок зіткнення із справдешнім життям. Проте вони все-таки являли собою матеріал для обов'язкової роботи, і це значною мірою окупало їх непривабливість. Дарма, що людина калічилася, кружляючи в порожнечі, і втрачала всяку самостійність,— все-таки вона хоч як-небудь зводила свій день, а крім того, й одержувала на прожиток.

З Разумовим сталося саме те, що буває з кожним чиновником, якому після довгочасного підневільного корпіння доводиться жити на волі. Він не розумів цієї волі, а навпаки, дуже добре розумів, що йому нічого робити. Хоч куди б він звертав свою думку,— все, як виявлялося, було або незручним, або неприступним. Читати — але у шістьдесят років і читання втрачає свою привабливість. Та й як читати, що читати людині, яка, відколи вийшла з семінарії, так була захоплена перебиранням «клаптиків», що навіть вільної хвилини не мала заглянути в книгу. Замолоду і він почитував, та відтоді матеріал для читання зазнав так багато перетворень, що, ігноруючи цю послідовну переробку, майже неминуче доводилось стати втупик. Недарма ж розповідали про генерал-майора Отчаянного, який, вийшовши з кадетського корпусу, не читавши жодної книжки, раптом натрапив на «Историю Государства Российского» і так був приголомшений знайденим у ній вільнодумством, що подряпав червоним олівцем усі дванадцять томів і надіслав їх до департаменту з резолюцією: «розібратись і доповісти

з довідкою, якому оний Карамзін покаранню підлягає, а також і про цензора Бірукова». І тільки тоді заспокоївся, коли Разумов (до нього у відділ цей «клаптик» потрапив) пояснив, що Карамзін був таємним радником і до нього милостиво ставились монархи. Сам Гаврило Степанович не раз сміявся, оповідаючи цю пригоду, а тепер те саме повторилось і з ним. Спробував він почитати, взяв у публічній бібліотеці книгу — і не повірив своїм очам. Наче повернувся з півсторічної подорожі, протягом якої жив десь затиснутий крижинами, і раптом дізнався, що про Карла X й згадки немає, а на його місці мало не Гамбетта сидить. Хто цей Гамбетта і як це він раптом... адже він, мабуть, накапостить!

Пророкування Коловратова збулося: невдовзі Разумов не знав, де подітися від смутку і нудьги. Тільки влітку, під час канікул, він розцвів, бо в цей час до Подхалімова приїхав на побивку Стьопа. Проте й тут не обійшлося без прикростей. Хоч і батько, і син, як і досі, безмежно любили один одного, та не в природі речей було, щоб Стьопа всього себе віддавав старому батькові. А втім, цього і раніш не було, коли Разумови всією родиною жили в Петербурзі. І тоді Гаврило Степанович, бачивши сина надто рідко, був вдоволений тим, що «відчував» близькість його. Але ж тоді існувала «справа», яка стримувала його батьківські почуття, а тепер була воля, користуючись якою, він, звичайно, ладен був кожну хвилину життя присвятити своєму дітищу. Та саме цього і не розумів Стьопа, віддаючи батькові і тепер стільки ж часу, як раніш.

Стьопа був молодий, і його вабило до себе молоде. Він охоче ходив до Коловратових, куди приваблювала його Аннушка. Навіть дома він волів краще бути з матір'ю, ніж з батьком, бо мати не вивідувала, не «говорила», а мовчки гладила по голові і милувалася ним. Та, нарешті, про що «говорити» і навіщо «говорити» у себе, в своєму домі, в колі рідних! Тим і добрий «свій» дім, що в ньому можна і говорити, і мовчати, і веселитися, і нудьгувати, і розумні речі, і дурниці робити. А присутність Гаврила Степановича саме в цьому розумінні і заважала. Він питав, вивідував, «говорив».

Бачив усе це старий Разумов і, звичайно, був далекий від звинувачень. А все-таки... Боліло, ой, як боліло його старече серце, і з кожним днем чимраз глибше поринав він у безодню тієї безпросвітної порожнечі, на яку приречка його самотність.

Коли, повертаючись після розмови з Губошльоповим (яка закінчилася його відставкою) додому, Разумов уявляв собі, що вся природа, дивлячись на нього, волає: мухи не скривдив! — він мав рацію тільки почасти. Він плував дві різні речі: своє особисте ставлення до «справи» і те, що становило зміст цієї «справи». Тобто він думав, що коли він робив «справу» по «чистій совісті» то цим і зміст справи набирає характеру «чистої совісті». Або ще точніше: він просто вважав, що «справа» і «чиста совість» є поняття цілком відповідні одне одному, одне без одного немислимі.

Ця точка зору належала не йому самому; вона споконвіку була і тепер є думкою більшості. Існують певні поняття та уявлення, які виникають немов загадковим зволенням і зразу стають прямо, непохитно, роблячись вихідними точками дальшого життєбудівництва. Вищій користі треба віддавати перевагу над користю особистою, вищий інтерес повинен превалювати над особистим інтересом — ось тези, за якими слід йти. Справедливішого за це, звичайно, не можна собі нічого уявити, особливо коли є наготові цілком ясне визначення, що таке вища користь, вищий інтерес. Та що для величезної більшості людей подібні визначення тільки розуміються («так повинно бути») і що ця більшість вимовляє певні вислови, не усвідомлюючи критично їх змісту, то природно, що звідси має випливати безліч непорозумінь.

У масі «клаптиків», які щоденно перебирав Разумов, було чимало таких, що для одних закінчувалися моральною образою, для інших матеріальними збитками. Звичайно, ці збитки та образи, на думку Разумова, прикривались уявленням про «вищий інтерес» («так повинно бути»), але біда в тому, що він сприймав це твердження як істину і навіть не пробував аналізувати його складові частини. А втім, навряд чи ці слова означали що-небудь більше від звичайного «наказу».

В усякому разі, він був цілком добросовісний, думаючи і кажучи, що служить «справі» по *чистій совісті*. Таж поряд з його добросовісністю могла існувати й друга добросовісність, яка теж, з своєї точки зору, мала підстави вважати себе справедливою. Саме цього він і не брав до уваги. Розуміється, коли б він міг на підставі твердих даних

спростувати цю другу добросовісність, то він обілів би себе цілком; але він не спростовував, а просто відкидав. І навіть, може, не відкидав, а просто ні про що «стороннє» не думав, а виконував свої обов'язки «по чистій совісті».

Можна було б припустити, що він навмисне уникає визначень, щоб не створити розладу із самим собою і не опинитися в становищі людини, яка усвідомлює, що їй доводиться або скоритися, або спалити кораблі і потім загинути. Є багато людей, які діють саме так, тобто стараються «не думати», бо роздуми призводять іноді до таких несподіваних і трагічних висновків, з якими не можна ужитися. Та Разумов і тут діяв знов-таки цілком щиро: він «не думав», бо нічого думати («так повинно бути»). Це «недумання» було не вимушене, а являло собою одну з складових частин тієї «чистої правди», якій він так щиро ціле життя поклонявся.

Відсутність ясних визначень допомагала йому бути жорстоким, хоча жорстокість не була властива його натурі; вона затемнювала в ньому уявлення про силу заподіяваних кривд, хоча особисто ніхто так чуйно і співчутливо не ставився до слова «кривда», як він. Всі знали його як людину добру, щиросерду і до того надто обережну в приватних стосунках. Але ті, які не знали, частенько кляли його і настійливо твердили, що він, саме він — винуватець тієї біди, яка звалювалася на їхні голови. Він сам, мабуть, більше за всіх здивувався б, якби йому довелося почути такі відгуки.

Але він нічого не чув і далі діяв по «чистій совісті». Бували, звичайно, хвилини, коли на нього вітром наносило щось подібне до трупного запаху і коли він мимоволі замислювався. У такі хвилини він виходив з-за письмового стола, до якого вважав себе прикутим, схвильовано ходив вперед і назад по кабінету, немовби під впливом відчужань фізичного болю, і силкувався пригадати той «вищий інтерес», який на цей предмет годиться. І, розуміється, кінець кінцем, пригадував і... заспокоювався.

Одного разу, проте, і з ним був «випадок». Ходила до нього додому кілька днів поспіль якась прохачка, уперто домагаючись особистого побачення, та що він, діючи по чистій совісті, прохачів у себе вдома не приймав, то, звичайно, цю жінку не допустили до нього. Проте вона домоглася-таки свого, і одного ранку, коли Гаврило Степанович виходив з дому на службу, вона, зустрівши його на

ганку, крикнула йому навздогін: сатана! сатана! сатана! Це страшенно, смертельно його образило, одначе він не кинувся на кривдницю і навіть нікому не поскаржився. І тільки тоді заспокоївся, коли, прийшовши до департаменту, попросив «справу» і пересвідчився, що це не він, а генерал-майор Отчаянний. А він тільки виконав «по чистій совісті».

Ольгу Панасівну значно більше, ніж його, схвилювала ця пригода, і навіть вперше в житті вона гірко нарікала на чоловіка, що він отаку справу залишив «так». І всі Негропонтони, Аргентони, Беневоленські, Птицини — всі в один голос вторували Ользі Панасівні і доводили Гаврилові Степановичу, що жоден з них не залишив би цієї справи «так».

— Мати! — відповідав звичайно на ці докуки Разумов: — мати, а як нам судити материнські почуття?

Очевидно, внутрішньо він навіть співчував цій жінці, хоча в той же час був цілком щиро впевнений, що допомогти їй не можна, що це не буде «по чистій совісті». Проте він був дуже вдоволений, що міг на своє виправдання сказати: це генерал-майор Отчаянний, а не я! Хоч, по суті, в Отчаянному гніздилася тільки ініціатива, а він, Разумов, підвів під цю ініціативу «законні підстави».

Тому, і вийшовши у відставку, він ні разу не відчув потреби дослідити своє минуле, хоча велике дозвілля і давало йому цілковиту можливість зробити це. Він був так певний, що «не скривдив мухи», що часом йому ставало навіть совісно. Це якимось не в натурі росіянина — прожити вік, нікого не скривдивши. Вважається, що коли ти нікого не кривдиш, то це означає, що ти — слабосила, нікчемна погань, котру перший-ліпший може скривдити. І що, отже, ти — «дурень», «роззява», «рукосуї» і т. д. І справді, Гаврило Степанович навіть у розмовах з близькими не завжди охоче звертався до свого минулого: такою мірою йому було ясно, що, по суті, він там ніякої іншої ролі не відіграв, окрім ролі «рукосуя».

Але на самоті він пригадував. І, що найгірше, пригадував саме, який він був «бевзь» і «роззява», яких смертельних образ він зазнав, крізь яке жорстоке іспитання пройшов. Починаючи від статського радника Недотики (спершу вдалося «сподобатися» йому; він поклав початок його чиновницькому подвижництву) — це була ціла картинна галерея. Сам генерал-майор Отчаянний чого був вартий! Він і тепер, через двадцять п'ять років, гасав пе-

ред Разумовим, мов живий, потрясаючи еполетами, погрожуючи вказівним пальцем, бризкаючи слиною і хитаючи департаментські стіни криками: «зараз же!», «цю ж мить!», «негайно!», «не виходячи з присутствія!». Навіть у Подхалімові, на Проломній вулиці, при спогаді про це Гаврилові Степановичу здавалося, що весь його будинок трясеться і стогне від неприродного начальницького пустослів'я. Як він переносив те все? як не розірвало йому тоді голову від цього крику? як він... Та що ж «як»? — переносив, та й годі.

А то був ще дійсний статський радник Зільбергрош — цей не кричав, а кожним словом, кожним рухом шпигав. Говорив — сичав, дивився — обливав презирством. Процідить крізь зуби слово і гляне: а хочеш, я тебе зараз нігтем розчавлю? Часом навмисно посеред доповіді зупинить і замислиться. «Гм... то ви кажете: «а тому я вважаю»... це, тобто, я... я... А чому ви думаєте, що я так вважаю?» І потім засміється загадково, беззвучно, ехидно... «Ну, скаже, ідіть; до завтра, може, і надумаєтеся!» Так і підеш було ні з чим, і потім живеш цілий день між смертю і життям... А завтра він, ні слова не кажучи, візьме й підпише.

А Лихошерстов? а Ненаєдов? а барон Доброезжий?

Тільки Байбаков, генерал, залишив після себе добру пам'ять, бо був ледачий, до департаменту не ходив, а приймав у себе вдома, в самій спідній одежі. Але й той казнаде руки тримав...

Коли Разумов згадував це, незважаючи на старече недокрів'я, його щоки спалахували краскою сорому; він брався руками за голову, затуляв уші і заплющував очі, щоб не бачити і не чути.

І в результаті всього цього рою спогадів — відставка і солодка певність, що не скривдив мухи... Ах, бевзь! ах, роззява!

А він же старався, пильнував! Уловлював найнесподіваніші порухи душі, силкувався вгадати найбезпардонніші думки, просиджував ночі, підшукував для них «законні підстави»... Дурень! дурень! дурень!

Завдяки йому Зільбергрош навіть набув слави розумника. Він, Разумов, сам на власні вуха чув, як у його присутності якийсь обер-туз сказав Зільбергрошу: «дуже-дуже дотепно і навіть, можна сказати, ехидно ви, Карле Адамовичу, оцю махінацію підвели!» А хто підвів махінацію?

хто виплекав її в нічній тиші? Він підвів! він виплекав! він, Разумов! А Зільбергрош за неї похвалу дістав!

Звичайно, всі ці спогади і ретроспективне ремство Гаврило Степанович допускав тільки внутрішньо, та якось не витерпів і проговорився навіть Ользі Панасівні.

— Не так би нам у ту пору робити треба було! — сказав він, нагадавши їй кілька справді характерних випадків з минулого.

— А як же б ти зробив? — здивувалася вона.

— А он як... купив би гербового листа: просить, мовляв, такий-то, а про що...

— А потім куди б ти пішов?

— Ну... куди? Хіба мало... слава богу, світ не клином зійшовся! Ото ж то ми з тобою аж надто сумирні, вік скраю стояли і твердили: ах, як би не образити кого та не скривдити! Ото нас за це...

— Ах, друже мій! друже мій!

Сказавши це, Ольга Панасівна сумно похитала головою, і після того вже ніколи не було розмови на цю тему.

«Ото ж бо воно й є, що клином зійшовся!» — майнуло у нього самого в голові. Таким клином, що отепер, коли він велінням таємного радника Губошльопова кинутий у простір, він не знає, куди прихилити голову. Він не тільки відчуває себе непридатним до якого б там не було справжнього діла, але навіть непокоїться, куди б йому «йти» в той визначений час, коли він, перебуваючи на службі, мав звичай «відправлятися» до департаменту. Він переносить з кімнати в кімнату свою нудьгу, тиняється, дивиться у вікно, бурчить і щохвилини відчуває, що він навіть у своєму власному домі зайвий, заважає.

І все-таки повторюю: коли він і винуватив у чому-небудь своє минуле, то зовсім не в тому, що когось колись скривдив, притиснув, знедолив, а, навпаки, скоріш у тому, що він якраз нікого, *навіть мухи*, — не скривдив...

V

В усякому разі, доводилось підкоритися конечним результатам цього минулого і уживатися з вимушеною бездіяльністю, ним заповіданою. І справді, після перших трьох років «спокою» Разумов так упокорився, що навіть нудьга неробства, що охоплювала його, потроху уляглася. Він ще

не дійшов до визнання нормальності свого становища, але потроху втрачав силу протидії і ставав нездатним ремствувати. І водночас він почав дуже швидко дряхліти.

Його життя скінчилося — в цьому не було сумніву. Наяву залишався сам попіл, під яким не тільки ніщо не спалахувало, але й не жевріло. Власне кажучи, йому доведеться не жити, а лише споглядати, як життєвий процес потроху слабне і мерхне в його організмі. От і сьогодні щось ослабло і притупилося, а там, дивись, потай підстерігає ще й неміч. І так минають дні, без будь-якої надії на просвіток, все до руйнування, тільки до руйнування. Страшенно прикре це усвідомлення безповоротності, безсилля, особливо, якщо в минулому не було ні тепла, ні світла, ні пристрасті, ні радості,— нічого, крім «чистої совісті». Ах, ця «чиста совість»!

Та біля нього тулилось інше життя, молоде, яке щойно починалось, і думка старого не могла відірватися від цього життя. Існували дані, які надавали цій думці тривожного, гнітючого характеру. Не можна сказати, що особисті риси Стьопи викликали невдоволення чи осуд; навпаки, Гаврило Степанович напевно знав, що це юнак чесний, працьовитий і до того ж надзвичайно покірливий, люблячий, щиросердий. Але в самому повітрі носилося щось таке, що саме ці риси робило неслухними, що могло грубо доторкнутися до цієї вразливої, ніжної натури, образити і затерти її.

Коли Гаврило Степанович міркував про це, то часом йому спадало на думку щось нове, несподіване. А саме, він відчував, що в ці тривожні думки, мабуть присвячені тільки теперішньому, вривається якийсь невиразний відгомін його чиновницького минулого. Неначе далекий, ледь чутний стук чи неясне нагадування, подібне до того, яке інколи відчувається під час читання книги. Пригадується, що десь, колись йшлося про певний предмет, але де і коли саме,— не дошукаєшся. Тільки випадок може розкрити наявний тут зв'язок і часом розкриває його дуже трагічно.

Та поки що це виявилось ще не так різко, щоб примусити Разумова серйозно задуматися над ним. Тому всі свої тривоги він зосередив тільки на тих випадковостях, що, так би мовити, впливали лише з особистого становища його сина. Він відчував потребу знати його життя день у день і тому вимагав, щоб син якомога частіше і докладніше писав про себе та про свої знайомства. Звичайно, Стьопа вико-

нував цю вимогу акуратно. Його листи, ширі й докладні, перерхувалися по кілька раз; коментувалося кожне слово, обмірковувався кожен крок, особливо коли він повідомляв про нове знайомство; вгадувалося: чи немає якоїсь потреби, що її приємно було б, у міру сил, задовольнити. В усякому разі, загальне враження виходило досить заспокійливе: Стьопа жив у надійній родині, вчився відмінно і, звичайно, переходив з класу в клас. Вже три роки минуло, відколи Гаврило Степанович вийшов у відставку; за цей час Стьопа двічі гімназистом побував на канікулах у Подхалімові, і обидва рази батьки не могли натішитися ним. Втретє він приїхав студентом університету. Життя широко розчинило двері перед юнаком, життя, яке нагадувало про те, що настала пора обов'язкової самостійності, пора необхідності самому подбати про себе. Старий батько розчулився, але його серце заколотилося ще тоскніше.— Життя! що таке життя? — з тривогою питав він себе раз у раз і відчував якийсь панічний жах, коли після багатьох безсилив потуг пересвідчувався, що він ніякої більш-менш ґрунтовної відповіді на це питання неспроможний дати.

Своє власне життя він, звичайно, міг собі витлумачити, та хіба таке життя личить його синаві? Його особисте життя вичерпувалося словами: «повинні беша роботі». У давнину всі так жили. Життя зразу вкладалося в певні рамки і непомітно перебувало доти, поки клубок не розмотувався до останнього вершка. Останній вершок нитки витрачено — і від людини нічого не залишилось, зовсім нічого: ні слів, ні справ. Бували, звичайно, і в давнину винятки, траплялись і тоді катастрофи, але більшість не зазнавала їх. Більшість так мало ждала від життя, що й зовсім не побоювалась: трохи краще, трохи гірше — от і все. Таке було і його життя; та хіба Стьопа на те народжений і вихований, хіба на те в нього вклали всю душу, всі сподівання, щоб він з таким же тупим терпінням тягнув лямку, як і батько, як і всі? Ні, це було б і несправедливо, і прикро.

До того ж він знав, що відтоді багато змінилося, що тепер навіть не можна безстроково залишатися в тих же рамках, по-перше, тому, що це прямо свідчить про нездатність, а по-друге, і тому, що тепер, більш ніж будь-коли, навіть найскромніші істоти перебувають під загрозою чогось непередбаченого, наймізерніші бажання — і ті ризкують побачити себе розбитими, розтоптаними. Це останнє «знамення часу» він зазнав на власній шкурі. Що таке він був? —

повзучий черв'як! У чому полягали його бажання? — у тому, щоб залишатися повзучим черв'яком, поки саме собою не закінчиться його скромне, повзуче животіння. Проте і цій мізерній вимозі не судилося здійснитися. Чому не судилося? яким чином? — саме цього він і не міг збагнути, хоча відчував, що *тепер* — інакше не може бути.

Йому уявлялося з цього приводу якесь неподобне сум'яття, що одних топить, інших викидає на поверхню. Безглуздо, нерозсудливо, без будь-якого плану. Та коли навіть його злиденно-стареча істота стала жертвою цього сум'яття, то яка ж будучина чекає на істоту молоду, не попсовану, не знівечену, таку істоту, яка самою багатогранністю своєю має ставити перед життям значно ширші і різкіші вимоги? І що ж! ось у це загадкове сум'яття, в самий його розпал і вступив його син. Що тепер робити? чим йому зарадити? з яким напуттям поставити його перед розчиненими навстіж дверима життя?

Коли слова: «зарадити», «напуття» майнули в його голові, він відчув, що той неясний відгомін минулого, який і раніше часом захоплював його зненацька, чути дедалі виразніше, що виділяються з мороку деякі обриси, вони непокоять, відбирають у думки її звичний спокій. Однак і цього разу справа скінчилась самою невиразною тривогою. Проблиски з'явилися, осяяли випадково той чи той куток картини і знову зникли. Істотний результат від цих проблесків вийшов тільки один: хоч як силкувався Гаврило Степанович зарадити синові — нічого придумати не міг. Багато знав «порад», їх були повні кишені у нього, але не наважувався він висловити ці поради. Сказати синові застарілий загальник було совісно, а сказати що-небудь слушне і справді корисне — він не міг, бо не знав, що нині вважається корисним і слухним. Може, підлість. Так він і промовчав.

До того ж, тільки-но молодий студент прибув у Подхалімов, Гаврило Степанович одразу ж помітив, що він значно змінився порівняно з минулим роком. У ньому з'явилася небачена досі жвавність, запал, майже захопленість. Спочатку ця захопленість мала, так би мовити, педагогічне забарвлення: він пишався своїми гімназичними успіхами, ні про що так охоче не говорив, як про «науку», деякими вчителями захоплювався, про інших висловлювався мало не з презирством (не подобалось, ой, як не подобалось це Гаврилові Степановичу: а що коли дізнаються!) і наперед тішився лекціями університетських професорів. Та хто може ручи-

тися, що він і надалі встоїть на тому ж педагогічному ґрунті, тобто тільки захоплюватиметься «наукою» і так само старанно «вчитиметься» в університеті, як «учився» в гімназії? Хто може ручитися, що він не захопиться спочатку — товариством, а потім, чого доброго, і тим, що мовою сучасних білих нігілістів * називається «мріянням» та «оманами»? Чи застерегти його? чи сказати йому, що мрії — дурниці, а оми — згубні?

Звичайно, по *чистій совісті*, Гаврило Степанович не міг схвалити ні мріянь, ні оман. Вся його колишня службова діяльність являла собою найнезаперечніший доказ цього пєсхвалення. В нього була непохитна точка зору на ці речі, і цією точкою зору він, напевне, не поступився б нікому. Проте постає питання, яким шляхом він до неї прийшов? — Гай-гай! Він прийшов до неї емпірично, навіть не підозріваючи, що йдеться про якусь точку зору, і тільки вже наприкінці своєї службової кар'єри догадався, що в основі його діяльності лежав так званий принцип. Але ж тоді він уже постарів (хоч і замолоду ніколи не був молодий) і в своїх переконаннях більше керувався висловами «головою муру не проб'єш» та «вуха вище лоба не ростуть». А молодість, особливо ж молодість свіжа, невимучена, могла мати й не таку точку зору і керуватися зовсім іншими висловами. Як довести, що справедлива стареча, а не молода точка зору? Де знайти підтримку своїй старечості, крім доморощеної вуличної розсудливості, до якої юність звичайно ставиться трохи зневажливо, звисока? чи має вона право ставитися так зарозуміло до мудрості віків? — звичайно, не має, але ото ж бо й є, що чи має, чи не має, річ не в тім, а в тім, що ставиться вона так, і нічого з цим не вдієш. І, нарешті, ці «мріяння» та «омани» — чи не є вони тими неминучими, фаталістичними супутниками, без яких саме уявлення про молодість не можна вважати правильним?

Куди не кинь,— усе клин. Але припустімо навіть, що він, старий Разумов, зуміє з незаперечною очевидністю довести синові, що «мріяння» — дурниці, а «омани» — згубні; чи переконає він? Чи не віддасть Стьопа перевагу над його очевидними доказами неочевидним пориванням свого молодого темпераменту? «Ах, пропаде! пропаде!» — вдень і вночі болісно твердив собі Гаврило Степанович і мовчав...

Ясно, що завдання було йому не під силу і що в певному розумінні вісімнадцятирічний Стьопа, який тільки-но почи-

нає жити, був незмірно сильніший, ніж він, старий, навчений досвідом старик.

А Стьопа тимчасом, зовсім не знаючи про батькові тривоги, самовіддано і на повні груди пив аромат молодості, посеред якого він витав, наче оповитий променистою хмарою. Подібно до батька, він трохи соромився чужих, та в колі близьких був дуже товариський, щирий і захоплений. В його присутності Гаврило Степанович аж саяв, хоча це не заважало йому нишком зітхати. Ольга Панасівна не виявляла своєї радості, але все її єство осявала усмішка. Навіть старий Коловратов — і той відпочивав під його говір, хоч і не завжди схвалював його юнацьке завзяття.

Та, розуміється, найближчою для нього істотою у цьому колі була Аннушка. Їй минуло шістнадцять років, йому вісімнадцять, і між обома ровесниками зразу встановилися найщиріші товариські відносини. Чи могли ці відносини перерости коли-небудь у щось інше—ні він, ні вона про це не думали. Будучи майже нерозлучними, вони почували себе добре, щасливо,— і цього було, поки що, досить. Ніякого «трепету» вони не відчували, ніякі нескромності не бентежили їхньої уяви. Все в них ще дихало тією ранньою молодістю, коли хтивий інстинкт спить, а якщо часом і пробуджується, то не усвідомлює себе.

Їх бесіди були нескінченні; говорив, проте, тільки він, а вона лише слухала. Їй було нічого сказати, тимчасом як у його голові, незважаючи, на відносну бідність гімназичної підготовки, склався вже цілий різноманітний світ. Цей світ був для неї не тільки новий, але й принадний. Він говорив поривчасто, пристрасно, хвилюючись. Іноді в його словах відчувалася й удаваність,— ясно, що він наслідував манеру улюблених учителів,— але без цієї удаваності хіба можна собі уявити справжню молодість? Аннушка інстинктивно повторювала його слова, засвоювала його прийоми, і невдовзі у них створилася навіть ціла умовна говірка. Часом вони прохоплювалися цією умовною говіркою в присутності старших, і це збуджувало загальний наївний сміх, проте, необразливий,— він тільки свідчив, яке непочате джерело ніжності жило в цих згасаючих серцях.

Ніхто не втручався у взаємини молодих людей — такою мірою вони були для всіх ясні. Тільки Ольга Панасівна, яка жінщина, дозволяла собі потай будувати якісь плани відносно майбутнього, але й вона помовчувала, бо Гаврило Степанович, мабуть, нагримав би на неї за них. Взагалі, відмо-

вившись від наміру напучувати сина, який вступає в життя, старий Разумов вирішив полишити його на самого себе. Чим більше він вдивлявся в Стюпу, тим більше переконувався, що той твердо піде обраним ним чесним шляхом. Тільки що ж стоїть у кінці цього шляху?

VI

Але наступної ж зими Гаврило Степанович зовсім несподівано був схвильований до глибини душі. Негропонтів писав, що з Стюпою коїться щось химерне: «нудьгує, цурається близьких, навіть до навчання, видно, втрачає охоту». До цієї звістки приєдналася ще одна тривожна ознака: Стюпа, який до того часу писав часто і, так би мовити, любив вилити в листах душу, почав писати рідко і якимось надто вже формено. Марно намагався старий Разумов дізнатися про причину цієї різкої зміни: Стюпа настійливо ухилився від роз'яснень, а з Негропонтових ніхто й сам не міг зрозуміти, що сталося. Кілька раз Ольга Панасівна пропонувала чоловікові послати її до Петербурга, але Гаврило Степанович уперто відхилив ці пропозиції: його раптом охопив підсвідомий жах. Він відчував, що ґрунт знову хитається під його ногами, що попереду стоїть якась неминуча і зовсім нова образа, яка остаточно підірве його життя, підірве неодмінно, безповоротно... І під впливом почуття самозбереження він всіляко віддаляв рішучу хвилину.

— Встигнемо! — відраджував він дружину: — ще діждемося! адже тільки радість поповзом повзе, а горе та біда завжди скоком назустріч летять. Наздоженуть.

Одночасно з цим помічено було зміну і в поведінці Аннушки. Вона, як завжди, була ласкава з Ольгою Панасівною і навіть, можливо, міцніше, ніж досі, горнулася до неї, але до Гаврила Степановича почала ставитися значно стриманіше. Неохоче відповідала на його запитання, якимось вимушено віталася, зустрічаючись з ним, уникала дивитися йому у вічі. Довго Разумов не звертав на це уваги, але, нарешті, і йому стало ясно, що тут криється щось недобре. Згадалося при цьому, що Стюпа постійно листувався з Аннушкою, що раніш вона охоче ділилась одержуваними нею звістками, а тепер примовкла, таїться.

— Аж ось він де, отой вузол! — догадувався старик і вирішив що б то не стало з'ясувати цю річ.

— Стюпа і тепер листується з тобою? — спитав він якимось Аннушку.

— Пише.

— Раніш ти розказувала, що він пише, а тепер приховуєш... чому?

— Ах, дядю! адже не завжди зручно.

— Що ж, проте, він пише тобі?

— Та нічого особливого... Взагалі...

— Ось ти говориш тепер: нічого особливого, а щойно сказала: незручно показувати. Коли б нічого особливого не писав,— яка ж незручність показати?

— Ах, дядю! ви мене наче допитуєте!

Слово «допитуєте» болісно вколало Гаврила Степановича.

— Не допитую я тебе, а прошу! — говорив він далі якось особливо лагідно, взявши її за руку.— Прощу! прошу! прошу!

Вона трохи зблідла і неначе завагалась. Нарешті з її очей полилися сльози, вона вирвала руку і прожогом вибігла з кімнати, майже лементуючи:

— Не можу! не можу! не можу!

Після цієї сцени старик серйозно замислився. Досі він міг пояснювати зміну, що відбулася в синові, випадковістю, але тепер він напевно знав, що випадковості немає, а є якийсь факт, котрий від нього приховують. А до того ж і минуле... Безумовно з цього минулого виділялись дедалі виразніші обриси... «Ах, горе! велике, бачу, горе впаде на мою сиву голову!» — говорив він сам з собою, але нікому не жалівся, бо з дитинства був дисциплінований у школі терпіння. Навіть з Коловратовим уникав розмовляти, хоча той з самого початку пропонував ґрунтовно допитати Аннушку.

— Ні, навіщо? — відповідав він на ці наполягання: — своє там у них... нам втручатися не слід...

Так минуло ціле нестерпне півріччя. І без того мовчазний, домок Разумових остаточно заціпенів. Старики сиділи кожен у своєму кутку, а коли й сходилися у визначений час, то зітхали і уникали розмов. Після «допиту» Аннушка стала більш стриманою; до Разумових ще ходила, але мовчала. Часом Гаврило Степанович перехоплював її погляд, спрямований на нього з такою цікавістю, немовби вона розглядала дивовижу.

Завжди бачити себе відірваним від усього живого і разом з тим бути змушеним залишатися сам на сам з якимись загадковими передчуттями — ось справжня скорботна путь. І навколо кого зосереджені ці передчуття?—навколо сина!..

Дні і ночі проводив Разумов у марних відгадуваннях, дні — ходячи безцільно з кімнати в кімнату, ночі — перевертаючись з боку на бік. І весь час його гнітила одна і та ж страшна самою своєю неясністю думка: що таке? що сталося?

— Ах, хоч би смерть! от якби смерть!

І він інстинктивно почав перебирати своє минуле до найменших дрібниць; та чим більше поринав у це перебирання, тим менше приводів знаходив встановити свою причетність до справи, що його тривожила. Ні, нікого він не скривдив! Навпаки, його скривдили, його виштовхнули на схилі віку в простір, з нього поглумилися, його розтоптали, розбили, а він...

— Мухи не скривдив!—у тисячний і тисячний раз повторював він, силкуючись розвіяти і заспокоїти сумніви, що напливали звідусюди.

І все-таки він витримав: не вмер і навіть не захворів. Тільки відчував, що життя стало якимось безглуздям, що тепер саме час помирати, та от смерті немає. З цим почуттям і діждався літа.

У визначений час Стьопа знову з'явився в отчому домі.

Зовні він не змінився. Побачивши матір, він міцно обняв її і так само, як і завжди, пригорнувся до батька. Тобто майже так само. «Те, та не те»,— вчулося Гаврилові Степановичу, але — хто ж знає? — може, саме тому й учулося, що він уже сам себе заздалегідь настроїв на підозри.

— Скажи, будь ласка, що таке? — звернувся він до сина невдовзі після приїзду.

— Що саме?

— Ну, та сам знаєш... наче вперше чуєш!

— Ах... це! Пусте... так...

— Занудьгував, учитися перестав... а чи перейшов на курс?

— Авжеж перейшов.

— Ну, і слава богові; а то було я...

Однак удома бачили Стьопу досить рідко. Вже через годину після приїзду він побіг до Коловратових і пробув там цілий вечір; це саме повторилось і в наступні дні. Стьопа приходив додому ночувати, а вдень залишався на очах дуже короткий час і потім зникав. Тільки здаля бачив Гаврило Степанович, як він ходить з Аннушкою в маленькому садочку коло Разумовського будинку.

— А Стьопа ж зовсім нас віддурався! — сказав він якось Ользі Панасівні.

— Чого ж йому з нами сидіти? — здивувалася вона.

— Все-таки. Рік не бачилися, приїхав — можна б хвилину батькові приділити!

— Ах, Гавриле Степановичу! Гавриле Степановичу! а ти вмій дивитись на нього і радіти!

Та старик не задовольнявся цим поясненням і через якийсь час знову причепився до дружини.

— Бачу я! бачу! — говорив він, схвильовано ходячи по кімнаті.

— Що ж ти бачиш?

— Все бачу і все... розумію!

— Мої старики — це вони тебе збудоражили.

— Ні, не старики, а взагалі... Він не так, як колись... немає в ньому цього... колишнього! Бувало хоч і на хвилинку прибіжить, покрутиться, а тепер бачиш!

Так і залишився Гаврило Степанович при своєму переконанні та й вірив цьому переконанню, бо його підказувало йому ревниве батьківське почуття. От і нічим, здається, не виявляє Стьопа байдужості, а бачить батьківське око спад, чує віще батьківське серце втрату. «Не так, як колись!», «не той!» — болісно ниє все батьківське нутро.

Чи догадувався Стьопа, яке горе гризе батька? Мабуть, догадувався, судячи з того, що він і сам старався, як міг, посилити зовнішній вияв ласкавості. Та навіть і ці зусилля помічав Гаврило Степанович і їх витлумачував не на свою користь. «Колись і не старався, а добре виходило, — твердив він собі: — було прибіжить, покрутиться — зразу видно!»

Звичайно, Стьопа міг би сказати на своє заспокоєння, що проти такої дивної логіки нічого не вдієш; але, по суті, це була логіка вірна.

Якось увечері вся родина зібралася у Коловратових. Гаврило Степанович, якого нерозгадане горе зробило останнім часом мовчазним, тепер охоче підтримував загальну бесіду. Саме чаювали, і молоді люди тут же сиділи. Старик Разумов, як кажуть, розійшовся, і що в нього на першому плані все-таки були службові спогади, то зрозуміло, що вони ж головним чином і тепер становили канву для розмови. Розповідав він, як двічі мало не збожеволів, вперше — від крику генерал-майора Отчаянного, вдруге — від єхидства Зільбергроша.

— Що за чоловік був цей Зільбергрош, — навіть уявити собі важко! — розповідав Разумов: — дивиться було на тебе і поступово зеленіє, навіть губи в нього починають тремтіти.

Так, з доброго дива. Просто бачити спокійно не міг людини, котрій він може напакостити: як, мовляв, я досі її не розчавив?

Під час цього просторікування Стьопа кілька раз здивовано поглядав на батька, але старик, розійшовшись, не помічав цих поглядів і вів далі:

— І скільки він нагород, оцей Зільбергрош, дістав — і все завдяки мені! Всі ці міроприємства, — хто їх облагодив, упорав, хто їх проштовхнув і здійснив? — усе я! Я ночей недосипав, шматка недоїдав, а він... діставав нагороди! Одного разу сам головноначальствуючий при мені, в моїй присутності, йому дякував — і хоч би він писнув! Хоч би слово сказав: ось, мовляв, ваше сіятельство, співробітник мій!

Гаврило Степанович жалівся довго, дуже докладно і в той же час марно, заднім числом. Виходило жалюгідно і безглуздо. Незважаючи на це, в старечому колі Коловратових так звикли до цього безневинного переливання з пустого в порожнє, що й тепер, як завжди, слухали Разумова з поблажливою увагою. Заохочений цим, він негайно, певна річ, почав перераховувати самі міроприємства, причому, розуміється, самовпевнено приписував собі якщо не ініціативу, то здійснення.

— Адже вони — як! — говорив він: — прагнення в них і справді є; але в них немає ні словесності, ні підготовки, ні кебети, ні законних підстав — нічого цього немає! Усе це він на тебе валить. Прийде, крикне: хочу! — а ти вже і статтю підшукай, і надай належної форми — все ти! Може, він і прагнення свого не розуміє — і знову ж таки ти! Поясни йому досконально, чого він хоче, та обережно, гляди — бо він, чого доброго, образиться! Він одне-два слова надряпає, а ти йому ціле міркування подай, що до чого!.. Та з усмішкою, неначе і сам вагаєшся: чи так, мовляв, я, вашество, зрозумів? Ну, чом не так! авжеж так!

І прикладів скільки завгодно. Такий-то захід, — надісь, пам'ятаєте? — це все він, Разумов, виходив. А отакий-то, — як, мовляв, забути! — і цю стрілу він же таки, Разумов, пустив і оцю, і оцю. Словом, де не копни в департаменті, — скрізь він свій слід залишив, скрізь під кожною діловою обкладинкою його руку знати!

Та й випадки в нього були — істинно дивовижні випадки. Був випадок такий-то, а ще он який, і, нарешті, третій —

ще курйозніший. Плутали його, дуже плутали, і так, і сяк обдурити хотіли, та він скрізь викручувався, скрізь виходив переможцем!

— Воно й перемагати в ту пору було легко, бо сила на нашій стороні була,— підсумував він: — хоч як метикуй, хоч як звивайся в'юном, а проти сили...

Та він не закінчив, бо саме в цю хвилину два стільці з шумом відсунулися від столу. Це були стільці, на яких сиділи Стьопа і Аннушка. Обое враз мовчки встали і пішли до другої кімнати.

— Чого це! і чаю не допили? — крикнув їм услід Гаврило Степанович.

— Не треба! — сухо і не обертаючись відповів Стьопа.

Разумов збагнув, що його ораторське захоплення примусило сина втекти, і в голові його майнуло: ага, то он воно щб! У всякому разі, це сухе «не треба!» обдало його, як цєбром води. Розповідь про часи чиновницького подвижництва урвалася, і далі до кінця вечора було нудно, майже безмовно.

Додому поверталися всі Разумови гуртом. Гаврило Степанович, ідучи дорогою, обдумував, чи поговорити йому із Стьопою, чи ні. Якщо поговорити,— мабуть, і дізнаєшся, та ще гірше буде; якщо не поговорити... але що ж може бути болісніше за таємницю, яка лягла між батьком і сином! От уже скільки місяців він знемагає під ігом цієї таємниці — невже й надалі буде так? Мало, видно, страждань випало на його долю, мало вимушеної бездіяльності, мало самотності, старечої немочі — ні, треба додати до цього щось нечуване, незбагненне, що враз поховало всі старечі сподівання, що в одну мить затуманило всі перспективи, крім однієї: перспективи могили...

— Хоч би смерть... ах, якби смерть!

Нарешті, він визнав-таки за краще поговорити, ніж і далі пити отруту крапля за краплею.

— Чого це ти раптем з-за столу вийшов? — звернувся він до Стьопи.

— Я?... так... я — нічого...

— Ні, ти не нічогакай, а кажи відверто: моя розповідь тобі не сподобалася?

— Я, батеньку... ах, батеньку, справді, я б на вашому місці не згадував...— насили вимовив Стьопа.

— Про що не згадував?

— Про це...

— А! то он воно що! Ото ж я... Скажи, будь ласка, що ж у моїй розповіді тобі не до вподоби?

— Ах, батеньку, хіба я можу!

Гаврило Степанович гірко усміхнувся і якусь мить помовчав.

— Нині молоді люди...— почав було він, але, наче щось згадавши, поперхнувся і вів далі здавленим голосом: — то, виходить, ти... зне-ва-жа-єш?

— Ах, ні! Батеньку! благаю вас! облиште! облиште цю розмову! Я не буду... я був дурний! це не моя справа! Я ніколи, ніколи нічим не виявлю!

— Отже, у всякому разі... ти не схвалюєш? — безжально наполягав Гаврило Степанович.

— Батеньку! бога ради!

— Та я ж по чистій совісті діяв! Вислухай, розсуди, зрозумій! По чистій совісті!

VII

Ця бесіда одначе не розкрила сердець, а, навпаки, немовби замкнула їх. Старий Разумов був пригнічений і разом з тим відчував себе глибоко ображеним. Він ставився до Стьопа без дратівливості, але церемонно, наче боячись на-в'язуватися; Стьопа і собі в присутності батька сидів, опустивши очі. До всього цього Ольга Панасівна, не розуміючи, у чому суть, і думаючи, що Гаврило Степанович по-старечому вважав ображеним своє авторське самолюбство, приставала до Стьопа, щоб «він перепросив батенька», і це виходило тим безглуздіше, що часом вона надокучала своїми приставаннями в присутності самого старика Разумова. Уперше в житті розгнівався на неї Гаврило Степанович.

— Завжди розумна була,— сказав він: — а тепер, як до справжнього діла дійшло, так і розуму забракло. Тільки досада бере, коли на вашу дурноголову породу глянеш!

Замовкла Ольга Панасівна, а за нею замовк і весь дім, наче імлою оповило всі ці бідолашні істоти. Потроху Гаврило Степанович став уникати зустрічей з сином і частіше ходив до Коловратова, спершу пересвідчившись, що ні Стьопа, ні Аннушки немає в соборному будинку. Він ні про що докладно не розповідав Коловратову, але старики чуттям розуміли один одного. Старий протопоп дивився згасаючими очима у згасаючі очі свого друга і вгадував, що там, у цьому згасаючому серці, зав'язується велике, невтішне горе.

— Погано? — чи то питав, чи то співчував він.

— Жити важко,— відповів Разумов.

— Смирйся!

— Та ж і смиренню кінець є. Відстраждав, спокутував — от і край. А тут, де край знайдеш? Життя вже написане,— як ти його по-новому, новими словами напишеш? Погубив би себе — так і погибель твоя не потрібна!

Старики на часину замовкали, вторуючи один одному похитуванням голови.

— От, кажуть, важко тепер молодим людям жити,— знову починав Разумов: — а старим хіба легше? От і моє життя: здається, все дотла згоріло, і тліти ж, мабуть, нічому, так ні, живи, мучся!

— Спокою дух просить, а за обставинами виходить інше... Пам'ятаєш, коли ти приїхав, сутеніло, я на вечірню зорю тобі вказував? — пригадував Коловратов.

— «Видівши світ вечірній»...— гірко іронічно усміхався Разумов.

— Еге, думалося тоді, а от не довелось...

— Ото ж бо й є, що не кожному без печалі до цього «світу вечірнього» дожити випадає. От і я в той час разом з тобою гадав, що мене «тихий світ» осяяв, аж замість того...

Нескінченно велися ці розмови, так само як нескінченною була і печаль, що їх породила. Гаврило Степанович відчував, що вони не лікують, а дужче роз'яत्रюють його рани, але все-таки йому легше було роз'яत्रювати себе в товаристві давнього друга, ніж знемагати дома, сам на сам з гнітючою імлою, яка, здавалося, так і повзла на нього з усіх кутків. Вдома він почував себе глибоко нещасливим. Ольгу Панасівну він щадив, боявся сказати їй, яка біда його спіткала, отож поділитися горем було абсолютно ні з ким. Він сидів у своєму кутку і мовчки давився своїм горем. «Невже все... все минуло життя?— думалося йому:— невже немає в цьому житті нічого... пом'якшуючого!» Природна річ, сам він дуже добре розумів, що «пом'якшуючого» і навіть цілком «обіляючого» в його житті було дуже багато, що скрізь у цьому житті натрапиш чи на Отчаянного, чи на Зільбергроша, чи принаймні на «так водиться». Він розумів навіть, що це було зовсім не яке-небудь незвичайне життя, що «всі» так жили, «всі» цією дорогою йшли... Часом він «по всіх відомствах» перелітав думкою і пересвідчувався, що, по суті, скрізь те саме. Скрізь та ж «справа» робилася, та й тепер робиться,

тільки форми, можливо, різні. І на службі, і в особистому житті. І сам Стьопа, якщо доживе до пори самостійності, теж оцю ж «справу» робитиме, хоч у яку б нору ховався від неї, хоч якими б хитромудрими назвами прикривав свою «нову» діяльність. Атмосферу треба змінити, всю атмосферу — отоді, може...

— Це так! усе саме так! — закінчував він звичайно.— Нічим «особливим» докорити собі я не можу... А втім, і справді: не в тому річ, що я правий, а чи правий, чи сто раз правий,— як його в цьому переконаєш!

Старий він — от у чому справжнє лихо, та ще в тому, що в його становищі старість є синонім розпачу. Ні оновити, ні погубити себе — нічого він не може. Немає в ньому сили для жертви, а головне, не потрібна, не потрібна його жертва. Він повинен сидіти на березі моря; на його очах налетить ураган і розлютуються хвилі, на його очах будуть боротися і гинути плавці, а він приречений марно метатися на своєму місці і стогнати. Хто почує це стогнання, та й кому воно потрібне! У цьому розбурханому суцільному вихорі, у цьому відчайдушному стогоні цілої природи, яке значення може мати його безсилий старечий стогін? Старик! ти зайвий! ти заважаєш! — ось що вчувається йому серед гвалту і зойків у розпалі січі, тієї невмолимої, нещадної січі, в якій і минуле, і теперішнє, і майбутнє, здається, змагаються одне з одним у жорстокості. Чи кинесться й він у цю січу? з чим?!

Немає в нього ні теперішнього, ні майбутнього; є тільки минуле, але з цим минулим нікуди йти. Коли б це було минуле органічне, історично пояснене, він все-таки мав би підставу вийти з ним на арену. Чи був би він правий, чи неправий — це питання окреме, але, захищаючи це минуле, він захищав би щось *власне*, зазнане, пережите. Але такого минулого в нього не було: його минуле було випадкове, не власне, а *наказане*... Чи не ясно після цього, що він справді зайвий і може тільки заважати?

Але що найгірше,— він дізнався про це тільки вчора, і не сам дійшов цього, а дізнався випадково. А доти він був цілком певний, що і з його минулим прожити можна. Спочити від справ, поринути в спокій, безтурботно сконати, звернувши очі на згасаючу вечірню зорю і наспівуючи «Світе тихий». І справді: світ просявав для нього, але не тихий, а зловісний, і просявав... завдяки синові. Він думав, що син — втіха, а вийшло, що він — просяння. Якимось проклятим чином переплелися ці два зовсім несполучні поняття, і ніяк

розплутати їх. І втіха, і просяння — яке пскло! Ах, ні, ні! Втіха, втіха, втіха!

Чи чуєш ти це, Стьопо? Чи підказує тобі серце, що хоч яке величезне нещастя звалиться на тебе, оце ж нещастя сто разів, тисячу разів важким молотом впаде на безпорадну голову твого батька! Немає у цього батька ні сучасного, ні майбутнього, немає навіть минулого, але ж і в цій людині-обривку б'ється серце... Тобою повне це серце, тобою, тільки тобою!

От вона, бабуся-прохачка: прийшла бозна-звідки, зачувши біду; вешталася по вулицях, ждала... і діждалася-таки! Крикнула йому вслід: сатана! сатана! сатана! Он скільки любові можуть вмістити в собі ці тліючі батьківські та материнські серця!

Чи розповісти про все це Стьопі? — ні, не треба. Словами і за одним разом не можна це сказати: вийде незв'язно, безладно, непослідовно. Багато років треба це розповідати, поволі, поступово напоумлювати людину. Та й приводу тепер для такої сповіді немає. Чого це раптом збудоражився, старик? хто тобі заважає жити... живи! Ковтай мовчки останню образу, котру уподобала для тебе доля! Та не ремствуй, не стогни... о, жалюгідний, безпорадний старик!

Ось що думалося Разумову. Це були зовсім нові думки, але вони так полонили його, що, здавалося, заступили перед ним увесь світ. Щось жорстоке проймало його серце, тількино він зустрічався з сином, таке жорстоке, що наостанку він навіть захотів, щоб вакантний час швидше минув. Нє того він побоювався, що «просяння» доконає його, а того, що воно його змучить, і ці муки, може, позначаться і на самому причинцеві «просяння». Дарма, що син йому завдав муки,—хай він залишається для нього втіхою, в якій немає анітрохи гіркоти. Коли він поїде, рівновага, можливо, відновиться. Звичайно, отрута «просяння» не припинить своєї роз'їдаючої роботи, але добре вже й те, що джерело цієї отрути не нагадуватиме щохвилини про себе: ось я, котрий розтоптав твоє життя! І наймення йому, як і раніш, одне: втіха, втіха, втіха!

Навіть Ольга Панасівна починала розуміти, що у Гаврила Степановича недобре на душі і що до цього недоброго виявляється причетний Стьопа. Тому, коли настав кінець серпня, звичних проявів жалю, що передують розставанню, майже не було. Під час від'їзду старий Разумов мав вигляд похмуріший, ніж завжди; Ольга Панасівна виму-

шено усміхалась і нагадувала, як би не спізнитися на поїзд; сам Стьопа почував себе ніяково і поспішав. Тільки Аннушка гірко і довго плакала, але Гаврило Степанович майже з ненавистю дивився на ці сльози.

З якогось часу він незлюбив Аннушку: він відчував, що Стьопа нічого не приховує від неї. Отже, якщо Стьопа являв собою «просяння», то вона являла — «докір». Цього докору, що йде не від кривних, Разумов зовсім не розумів. Він пам'ятав, з яким хвилюванням вона одного разу відповіла йому: «не можу! не можу! не можу!» — і назавжди зберіг у своєму серці цей факт, як прояв досадної образи. Не їй судити, не з її розумом. Саме тільки досаду породжувало її втручання.

Хоч би там як, але після від'їзду Стьопи в маленькому домі Разумова настав відносний спокій. Хоча Гаврило Степанович помітно підупадав і хирів, але його думка вже не цілком зосереджувалася на «просянні», а дедалі частіше схилялася у бік «втіхи». Що-то «втіха» наша тепер у Петербурзі робить? Чи легко їй живеться? чи тепло? чи зручно? хто приголубить, зігріє її? — повсякчас питали один одного старики.

VIII

Не минуло одначе й місяця, як Гаврило Степанович одержав з Петербурга такого листа:

«Дорогий і добрий друже!

«Є речі, які змушують мене глибоко страждати і про які говорять при мені, анітрохи не соромлячись. Одні з похвалою; інші — більш ніж з осудом. І те і друге нестерпне. Коли я ображаюсь, то мені відказують, що це мене не стосується і що досить тільки «зовсім порвати», щоб ставитися до подібних речей з такою ж об'єктивністю, з якою ставляться до них і інші. Але я не можу. Я надто слабкий, надто люблю. Мені безмірно дорогі спогади про безмежну ніжність, яка скрізь і завжди супроводила мене, — як я порву з ними? Навіщо ви так любили, так пестили мене? Навіщо розніжили моє серце? Можливо, я устояв би, порвав би, абощо, а тепер — не можу. Простіть мене. Я знаю, як мій лист вразить вас, знаю, що від мене на вас впаде останній удар, — і все-таки не можу. Тоскно, гірко; крається серце. Не можу, не можу. Чи витримаєте ви?

«Прощавайте! Цілую ваші руки, ті руки, котрі ніколи не простягалися до мене інакше, як з ласкою. Прощавайте. Передайте матері, що моя остання думка буде про неї. І про вас, мій дорогий, неоціненний батьку.

Степан Разумов».

Минуло більше години після одержання листа. Старий Разумов все ще сидів у своєму кріслі, втупивши нерухомі очі у фатальний аркуш, що лежав на письмовому столі. Здавалося, що, застигнутий враженням панічного жаху, він такою мірою втратив життєву енергію, що вже не може власними силами вирватися із заціпеніння. Нарешті, до кабінету зайшла Ольга Панасівна і, побачивши листа Стьопи, прочитала його.

— Що це ти зробив? — з жахом скрикнула вона, сама не розуміючи, до кого звернене її запитання — до живої людини чи до трупа.

**З ЦИКЛУ
„ДРІВНИЦІ ЖИТТЯ“**

(1886—1887)

*На лоні природи та
сільськогосподарських
мудрувань*

ХАЗЯЙНОВИТИЙ МУЖИЧОК *

Чи відомо читачеві, до чого вдається хазяйновитий мужичок, щоб забезпечити ситість собі й своєму сімейству? О! це справжня наука. Тут і хитрощі змія, і промітність дипломата, і добра обізнаність з навколишнім середовищем, його звичаями й переказами, і, нарешті, глибоке знання людського серця.

Насамперед він починає з самого себе, з своєї сім'ї, з наймита чи наймички, коли вони у нього є, з людей, скликуваних на толоку¹, тощо. І головний клопіт його полягає в тому, щоб цей робітний вулик якомога помірніше споживав їжу і, разом з тим, був досить ситий, щоб вистояти в безперервній роботі. Перша річ, яка привертає його увагу,— хліб. Він не подає на стіл м'якого хліба, а неодмінно черствий—чому?—тому що черствий хліб вигідніший; м'якого хліба удвоє з'їси. Далі, він цілий рік засмачує кашу не маслом, а сім'яною олією, хоч перше можна знайти вдома, а другу треба купувати, і вона коштуватиме майже не дешевше, ніж масло — чому? — тому що дай мужикові масла, він удвоє каші з'їсть. Свіжину він споживає тільки в найбільші свята, тому що вона дорога, та на селі її, мабуть, і не знайдеш, найголовніше ж тому, що тут йому вже не вклястися в розрахунки: хоч би якою була якість свіжини, мужик допадається до неї й наїдається нею донесхочу. Один засіб, за окремими винятками, зовсім вилучити її з наситного вжитку.

¹ Г о л о к а — робота миром, за частування. (Прим. переклад.).

Не менш мудро чинить він в гістьми під час бенкетувань, які припадають на великі свята, як різдво, великдень або храм, і на такі родинні торжества, як весілля, хрестини, іменини господині й господаря. Він прямо підносить прибулому гостеві велику склянку горілки, щоб він одразу сп'янів.

— Як піднесу я йому склянку,— каже він,— його враз скрутить: ні пити, ні їсти потім не схоче. А як питиме він з самого початку чарочками, то він сам усю горілку вижлуктить, та й страв на нього не настачишся.

Худобу він теж заготовує з осені. Восени вона й сіна сирового поїсть, та й нагулу більше набере. А як набере нагулу, то взимку вже небагато корму зажадає, а на весну, коли корми у всіх наприконеччі, підкинеш їй січки — і на тому бог простить. Все-таки вона до нової трави витримає, не впаде на ноги.

Такі характеристичні риси селянського господарчого побуту, ті риси, що визначають все подальше його життєбудівництво. Голова скромного хазяйновитого мужичка не знає спочину; з ранку до вечора вона заклопотана влаштуванням різних дрібниць; багато в нього обов'язків: насамперед треба, звичайно, визначити крайній мінімум, щоб прогудувати себе й сім'ю; тоді — подумати про виплату грошових зборів і знайти кошти для виконання цього тягара; нарешті, коли будуть лишки, то помріяти й про так званій «повний достаток». Але розрахунки його надто часто порушуються. Безперестанку трапляються нагальні витрати: то весілля в домі, то хрестини — все це становить предмет болісних турбот. Мужикові все потрібно; але найголовніше потрібна передбачливість, уміння заздалегідь приготуватися й запаситися, здатність виснажуватися, не шкодувати особистої праці, тільки б якнайменше витратити грошей.

Гроші — це кривавиця селянського побуту. Вдома селянин мало їх потребує — хіба що на сіль та горілку, та на святкову свіжину. Від часу до часу треба справити дівчині-відданиці ситцьовий сарафан, купити хустку, готову куцину; повернувшись з подорожі до міста, хочеться побалувати дітей калачем або бубликами. Вряди-годи він купить святковий сіряк синього сукна для себе й недорогої матерії на сарафан для жінки. Ось і всі його домашні грошові витрати. Решту він має роздобути на сплату всіляких зборів.

Заради них він мусить уривати від свого шматка щось таке, що вважають «зайвим», і одвезти це зайве на продаж до міста; заради них він позбавляє сім'ю молока й випоює

теля, яке теж всзе до міста; заради них він у дощ і в стужу іде за тридцять-сорок верст до міста пішки з возом «зайвого» сіна; заради них його обраховує, обмірює й лає поганими словами купець або куркуль; заради них у самому селі його держить у лабетах глитай. Самого його не тільки не тягне до глитайства, а він і нездатний до нього: він просто тямущий і хазяйновитий мужик.

Не дивно, отже, що він до краю заглиблений в одну думу: врятувати себе й близьких.

І він настільки звик до цієї думи, настільки засвоїв її з молодих літ, що не може уявити собі життя в інших умовах, крім тих, які немовби самі собою створилися для нього. Він іде за возом до міста, думає і в той же час шукає очима. Підкова на дорозі валяється — він її за пазуху сховає (знайдена підкова віщує щастя); папірця хтось впустив, недокурок цигарки — він і їх підійме; навіть кізячок кине на воза й привезе додому. Сьогодні кізячок, завтра кізячок — гульк, і цілий візок набереться. У місті він обстоює себе до останньої спромоги, але майже завжди без успіху, бо міська обстановка приголомшує його; там усе пани та купці, які теж панів з себе корчать, коли що, то й городовий до них на допомогу підспіє, в буцегарню його, репаного, потягнуть. Де вже йому, темному й безграмотному селякові, врятуватись від усіх пасток, які спеціально для нього порозставляювані? Через те він продає свій товар по довільно встановлюваній ціні, нашвидкуруч годує коня і, зробивши необхідні закупки, поспішає завидна доїхати додому. Тут він підбиває рахунки, складає копійку до копійки, розгляджує і роздивляється на світло пожмакані асигнації й ховає виручку в заповітну кубушку. Здебільшого виявляється, що виручка аж ніяк не виправдує сподівань.

Такі невдачі трапляються дуже часто й до болю його вражають. Але вони від нього не залежать: однаково, чи застукують вони його, чи благополучно обминуть, — однаково, йому ще й ще доведеться йти їм назустріч і підкоритися. Треба, отже, забути про невдачі й намагатися надолужити на чомусь іншому. І він, не встигши відпочити з дороги, обходить двір, оглядає, чи все гаразд, чи нагодована худоба, чи вигулюється порося, яке відгодовують на продаж, чи не стерлася вісь у возі, чи на місці заколесники, чи не попідгнивали лати на покрівлі хати, чи можна сподіватися, що отой стовп, один з тих, на яких тримається хата, якийсь час іще простоїть. Він бере в руки сокиру й до

самісінької вечері цюкає нею й облагоджує помічені огріхи. Одне слово, рятує себе.

У свій час він припасається, стараючись насамперед виврати те, що випадає задурно, а тоді вже думає, як найдешевше придбати те, що можна дістати тільки за гроші. Влітку яр, що розділяє село на дві половини, зовсім висихає; але під час повені він наповнюється до країв водою, вирує й шумить. З сусідньої річки Пішковки заходить туди риба: головні, йорші, в'язі, пліть, окуні, щука. Дбайливий хазяїн користується цим даровим прибутком і ставить верші. Він найбільше радий щуці, яка хоч і костиста, зате трапляється великих розмірів і до того ж придатна до засолки. Він наповнює нею всі кадоби й діжечки, які тільки знайдуться в домі, й на протязі всього літа разом із своєю сім'єю й домоцядцями ласує солоною рибкою. Риба тверда, майже неїстівна, зате вона вигідна, її менше з'їдять, а це все, що треба довести. До того ж на стіл ставлять миску не з нізчимищами, а щі з рибою; а це означає достаток. Про такого мужика кажуть: «він живе в достатку, у нього щі з рибою їдять». І наймити до нього йдуть з більшою охотою, і толоку він швидше збере.

Навесні ж він запасається солониною. Почує, що де-небудь корова через нестачу корму ледве жива, а власника цієї корови зборами утискують, згуртується з трьома-чотирма іншими дбайливими господарями вскладчину, та й куплять коров'ячу м'ясну тушу за п'ять карбованців. У ній більше кісток, ніж м'яса, та й м'ясо неувари́сте, наче губка, а все-таки безмалъ дванадцять пудів цього м'яса знайдеться — пуд, бач, обійдеться якихось копійок сорок. І ось йому на все літо солонини стане. А що льохів нема, солонину закопують у землю, але до настання літніх м'ясниць вона все-таки сильно тхне. Та це робить її ще вигіднішою. Селянин і з запашком м'ясо з'їсть, але, звичайно ж, менше, ніж коли б воно було зовсім свіже. Виходить, і тут вигода.

Головне підтримати належно сили, необхідні для гарячої пори літньої роботи. Не наїдатися, а саме тільки в міру себе підтримувати. А як і чим цього досягти — питання другорядне.

Влітку селянин увесь у роботі. Лінивий і хирлявий мужичисько — і той не сходить з поля, а хазяїнковитий мужичок просто-напросто живота кладе на ньому... Він майже не спить: лягає пізно, підводиться на зорі (після вечірньої й до

вранішньої зорі косити траву споріше) і поспішає на роботу. Вічно занепокоєний думою про насущний хліб, він набрав у сусіднього поміщика сіножаті на пустищі споловини й навіть з третьої копиці, косить до глибокої осені й тільки з великою натугою встигає впоратися з роботою. І жінка, і дорослі діти — всі мучаться гірше, як на каторзі; навіть підлітки — й ті поділяють загальні муки гарячої пори. Зате наприкінці серпня він уже може розраховувати, що свого хліба йому стане до масниці. Але сіна вдосталь: є чим і худобу прогодувати, і продати можна. Сіно — найголовніша його надія. Земельний наділ такий мізерний, що фуражного зерна сіється обмаль; сіна ж він може добути задурно, тобто не пошкодувавши тільки своєї особистої праці на збирання. Мало його особистої праці — він ходить по сусідах, збирає толоку. Звичайно на толоку виходять у свята, а це теж дає свого роду вигоду: прогульних днів менше. Усі знають, що у нього й риби й м'яса насолено, і сім'яної олії непочатий бочонок стоїть, і чарка горілки знайдеться, — і ідуть до нього. Ідуть весело, з піснями, працюють споро; він у першій косі. Хоч з роботи повертаються не пізно, але на миру робота йде удвоє споріше; все-таки частування наполовину дешевше обійдеться, ніж коли те саме пустище найманими робітниками збирати. Та й господареві веселіше, коли навкруги все кипить і спориться. Це, можливо, один з небагатьох моментів, коли в нього справді серце грає.

Однак під кінець жнив навіть він починає охлявати на роботі. Обличчя в нього почорніло під шаром в'їдливої пилу; домашні ледве пересувають ноги. На щастя, жнива закінчуються: і з озиминою відсіялися, і снопи з поля зезені й поскладувані в скирти, і останнє сіно прибрали. Настає осінь, іноді рум'яна, іноді супроводжувана зливами. Осінь теж має свою гарячу пору, але вже поблажливішу. Працюють переважно під покрівлею або поблизу дому, на току, на городі. Стукотять ціпи; повітря насичується запахом дозрілого овочу. Але хазяйновитий мужичок пильно стежить за атмосферними змінами, тому що й поспіль рум'яна осінь може пошкодити, й через занадто часті дощі господарство, чого доброго, постраждає. Найкраще, коли погода перемінна — тоді його серце заспокоюється до весни. Він ходить на поле й любить на ріст озимини. Але й тут уже снується в його голові зрадлива думка: осінь накаже, та що весна скаже! Що як раптом весна прийде бездощівна або занадто вже дощовита? Почнуться на низинах вимоки—

свого зерна не збереш; або на низинах добре зійде, та на високому згорить! — болісно думається йому.

Але загадувати до весни рано: якось викручувалися раніше, викрутимося й надалі. На те він і має на всю околицю славу розумного й хазяйновитого мужика. Жито не вдасться — овес вродить. Якщо зовсім неврожайний рік буде, він кого-небудь із синів на фабрику вирядить, а сам візникувати поїде або дрова пиляти найметься. Нужда, звичайно, буде, але ж селянинові нужду знати ніколи не завадить.

Восени він запасається на зиму. Сам з дорослими синами — цілий день у лісі, готує дрова й хмиз; або молотить у stodолі, справляє на зиму збрую. Коли випаде вільний час, то, щоб заповнити його, у нього є й ремесло. Дуги на продаж готує, бондарює, вірвовки сукає. Жіночий персонал тимчасом припасається на зиму. Стукотять сікачі об корито, наповнене добрячою капустою, засолюється невеличкий запас огірків, як ласощі на свята; ходором ходить ткацький верстат, заготовляючи кросна, шерстяну рядовину, якими взимку обшивають сім'ю. Хвилинки немає перепочити. Навіть у сутінки, при світлі газової лампи (таке освітлення дешевше, ніж лучина, коштує), — і тут робота знайдеться. Старший син нові личаки плете або старі лагодить; бабуся шерстяні панчохи й шкарпетки в'яже; молодиці прядуть. Благословенна праця не кидає цієї сім'ї, вона не здається їй каторгою, а становить собою природний життєвий процес. Пізно ввечері (сидять довго, зате встають пізніше — куди ще до світанку!) вечеряють і лягають спати. Тимчасово каторга припиняється.

Уночі хата являє собою щось на зразок нестерпної клоаки. Домочадців скупчилося так багато, що підлогу зайнято, і полаті, і лави попід стінами. Хата повна смороду й стогону цього замученого господарюванням люду. У мужика є, крім хати, і «чиста» горниця, але вона не опалюється, щоб зберегти дрова, і взагалі в ній навіть влітку рідко живуть; вона існує напоказ, і відчиняють її тільки в свята. Добре ще, господи опалюється «по-чорному»; вранці, ледь світ, затопить господиня піч, і дим поглине скупчені в хаті міазми. Цей дим видає очі, лоскоче ніздрі. В безперестанно відчинювані двері вривається холодне повітря. Сонні домочадці, розбуджені запахом гару й холодом, отямившись, схоплюються й вибігають на ганок, де на шворці гойдається рукомийник. Затем години через дві, коли сімейний обід готовий, господиня

старанно затуляє піч, і в хаті стає світло й тепло. «Наче в раю!» — каже вона задоволеним голосом.

Тільки під час коротких різдвяних м'ясиць життя стає начебто привільнішим. Молодь відпочиває, навіть старі мають відносно дозвілля, хоч хазяйновитий мужик і тут не помине нагоди з вигодою застосувати свій труд. Вдень, перед сутінками, на сільській вулиці молодь катається. Парубки, посадивши в сани купи дівчат, настьобують коней і мчать щодуху. Лунає гикання, вигуки, сміх. Накатаються досхочу, змерзнуть, але до хати заходять ненадовго. Позасвічуються в хатах вогні — пора на досвітки. Зберуться в чергову хату, заводять пісень і веселяться до півнів. Тут парубки напитують наречених, зав'язуються сватання на проводи, кохання набирає своїх прав.

На той же, переважно, час хазяйновитий мужичок справляє весілля.

Одруження сина не потребує особливих приготувань. Син бере жінку в дім, а вдома все йде своїм звичаєм, додається тільки ще одна робітниця. Напитати наречену, домовитися про посаг, встановити норму витрат для бенкетувань і на плату за вінчання — ось все, що потрібно. Але до весілля дочки готуються заздалегідь, поступово, щоб витрати не були відчутними. Дочка має власну скриню, куди сама збирає свій посаг. Йй щороку приділяють невеличкий клаптик землі й дають жменьку льону на посів; цей льон вона сама сіє, обробляє й тоді готує з нього для себе кросна. Все припасене вона ховає в скриню, разом з одержаними в різний час подарунками: хустками, намистом, нарядними сарафанами тощо.

Як настане час віддаватися — посаг готовий; залишається тільки вибрати корову або телицю, залежно від достатку. Якби мужичок не передбачив заздалегідь усіх цих дрібниць, він напевно відчув би значну втрату в своєму господарстві. А тепер, наче нічого й не сталося; віддали улюблену дитину в чужі люди, відбенкетували весілля як годиться, — тільки й того.

Вище я сказав, що хазяйновитий мужичок справляє домашні весілля (чи, точніше, одружує сина, бо дочку віддають, коли жених знайдеться) переважно наприкінці різдвяних м'ясиць. В цій справі ним теж керує мудрість змія й непохитна рішимість не зазнати втрат у життєбудівному побуті. Своєчасно приведена в дім невістка родить, за таким розрахунком, не раніше осені; отже, всю літню гарячу пору

вона відбуде легко. І не тільки наступного літа, а й подальшого, бо дитина, яка народилася під осінь, встигне так-сяк зміцніти й не буде надто часто відривати матір від роботи. Одружувати на проводи теж зручно, з точки зору найближчої гарячої пори, зате наступна вже не дуже влаштовує: дитина буде малою й кволою.

Як бачить читач, ніяких дум у хазяйновитого мужичка нема, крім думи про життєбудівництво. Заради неї він віддає себе й сім'ю в жертву каторзі, заради неї витерпить будь-які несподіванки. Вона затемнює в ньому навіть любов до сім'ї. Він цілком віддає їй самого себе, але й тільки. Тієї любові, яка змушує бачити в дружині, в синові, в дочці щось ненаглядне, недоторканне для кривди, не існує для нього. І всю сім'ю він встиг на свій лад дисциплінувати; і жінка, і діти бачать в ньому главу сім'ї, якого слід беззаперечно слухатися, але палке почуття любові змінилося для них простою формальністю — і не гріє їм серця.

Нарешті, ідеалу «повного достатку» досягнуто. Хата міцна й добре облагоджена, запасу вдосталь, худоби надмір, діти — в порядку. В домі панує мир і згода, навіть у кубушці грошенята на чорний день водяться. В такому стані до глїтайства лише один крок. Але хазяйновитий мужик з природи цурається кровопивства; його не спокушає ні крамничка, ні шинок. Безперервною працею й думками про майбутнє він досяг певної міри заможності — і годі з нього. По-давньому він відмовляється від чаювання, по-давньому їсть хліб черствий, а не м'який, по-давньому обережно поводитьься з свіжиною. Якби він вчинив інакше, йому було б не по собі, він перестав би бути самим собою.

Але з «повним достатком» приходять і старість. Потроху сили підупадають, він не може вже йти сорок верст за возом до міста й не витримує важкої роботи. Старечі немочі обступають з усіх боків; він довго перемагає себе, але, нарешті, залазить на піч і змовкає.

На арену господарності виступає старший син. Якщо він удався, вся сім'я додержує його вказівок і, принаймні за життя старого, не виявляє розбрату. Але інколи прагнення відособленості все-таки прохоплюється. Молодші сини приховують гроші, — не все на загальну справу віддають, що зароблять на стороні. Між невісток виникають «занози», які вносять розбрат серед чоловіків.

«Помру — все порозтягають!» — думає старий, і болить, ой, болить його хазяйновите серце!

Нарешті, він вмирає. Вмирає тихо, чесно, майже свято. За труною йде жінка з юрбою синів, дочок, невісток і внучат. Після похорон справляють поминки, в яких бере участь все село. Усі поминають добром покійника. «Чесний був, трудовий мужик — справжній християнин!»

Справді, це був достоту чесний і розумний мужик. Він досяг своєї мети: довів свій дім до повного достатку. Але виникає питання: з якого боку підійти до цього розумного мужика? яким чином переконати його, що не самим хлібом людина живиться?

ПОМІЩИК

Я говоритиму, власне, про середню смугу Росії й притому про поміщика середньої руки, не дуже великого й не зовсім дрібномаєткового.

Великі землевласники трапляються рідко. Вони обрали собі кращу долю: відрізали селянам у наділ орну землю, а самі залишилися при так званих оброчних статтях: лісах, луках, риболовствах тощо. Зайвину орного поля запустили під пасовиська й теж обернули в оброчну статтю. Худоби держать обмаль, тільки на випадок приїзду; старовинні кам'яні господарчі будівлі почасти порозпродувані, почасти пустують і ветшають. Очевидно, що за таких умов потрібне не господарство, а лише конторський нагляд і рахівництво. Певного часу здають у конторі з торгів ділянки лісу, луків, млини, заїзди, пасовиська та інші статті. Прибуток одержують без турбот; витрати на управління незначні. Живе собі власник розкошуючи в столиці або за кордоном і щонайбільше на місяць, на два навідається влітку з сім'єю до маєтку, щоб переконатися, чи все на своєму місці, чи не кривить душею управитель і чи в порядку сад.

Та крім того, є і ще одне міркування: ці відвідини нагадують дітям, що вони — росіяни, а гувернерам і гувернанткам, які оточують їх, засвідчують, що в Росії можливе свого роду *vie de château*¹. Діти заходять на село і бачать селянських дітей, про яких їм говорять: «Вони такі ж, як і ви!» Але французенка-гувернантка ніяк не хоче з цим погодитись і вигукує: «*C'est une race d'hommes tout-à-fait à part!*»² І по-

¹ Життя в замку.

² «Це порода людей зовсім особлива!»

тім, повернувшись в екскурсії додому, їсть персики, вишні та інші фрукти, що їх у величезній кількості подають до сніданку й обіду, і знову вигукує: «Ah! que c'est beau! que c'est succulent! cela me rappelle les fruits de ma chère Touraine!»¹

Повторюю, це не господарство, а конторське управління.

Щождо дрібномаєткових дворян, то вони вже на початку селянської реформи майже зовсім зникли з сільськогосподарської арени. Відрізки, що залишилися після наділу, поспродували заможнішим селянам (з них незабаром утворилися глитаї) і порозбігалися хто куди. Взагалі доля цих людей являє собою неабияку загадку: ніхто не стежив за їх зникненням, ніхто не пам'ятає про них, не знає, що з ними сталося. Того бачили в Москві — «зовсім обносився»; того зустріли на залізниці — кондуктором служить. А більшість зовсім наче у воду впала. В усякому разі, ця поміщицька різновидність трапляється тепер як рідкісний виняток. Її замінив різночинець, який господарює на власний розсуд.

Поміщик середньої руки володіє зовсім незначними засобами. В давнину у нього було душ двісті-триста селян, а після наділу їх у нього залишилось від шести до семи сот десятин землі. Маєток некрасивий, у глухому закутку; будинок—схожий на крихітну казарму; служби ветшають; корчми, парку, річки, і сліду немає. Рідко де побачиш струмочок, на якому, для годиться, поставлено млин, а води й на один посад не вистачає. Невеличкий садочок з яблуками та городик збоку, а при в'їзді в маєток — ставок, схожий на помийну яму. Навкруги рівне місце, без найменшого горбочка, а так званого «мальовничого краєвиду» й ознаки немає. Земля теж не дуже щедра. Половина під пустищами, десятин із сотню під лісом, про заплавні луки й не чути. Природа нічого не дала тут задарма, все доводиться брати з бою.

Жити в такій обстановці непривабливо, якщо на першому плані не стоїть сільськогосподарський інтерес. Сусідство обмежене, а коли і є, то різнокаліберне, несимпатичне; матеріальні засоби незначні; одноманітність і в природі, і в людях дивовижна; ніщо не вабить око. Щоб не відчувати, як година по годині тягнеться сіре життя, треба, щоб тебе з усіх

¹ «Ах, яка розкіш! як це соковито! це мені нагадує плоди моєї дорогої Турені!»

боків охопили дрібниці, щоб вони з ранку до вечора не давали тобі отямитися. Тоді не побачиш, як пролетів день, і коли настане час відпочинку, заснеш, наче вбитий. І тоді, гордо витягуючи мускулісті руки, говориш: «Я жодного разу не хворів, відколи оселився на селі, та й не нудгував ніколи: часу нема!»

Поміщиків середньої руки в три типи: по-перше — байдужий, по-друге — переконаний і, по-третє — промітний, який викручується з допомогою утисків.

Про байдужого поміщика в цьому етюді не буде мови, з тих же міркувань, що й про великого землевласника: ні той, ні той не господарюють. Байдужий поміщик нашвидкуруч влаштував свої справи з селянами, залишив за собою пустища, клаптик лісу, орне поле запустив під пасовисько, вікна в домі позабивав дошками, худобу порозпродував і, поставивши на чолі виморочного майна чи то управителя, чи то сторожа (переважно з відставних солдатів), виїхав.

— Ти ліс доглядай, як зіницю ока, бережи! — сказав він сторожеві на прощання, — буду навідуватися: якщо помічу порубку — не подарую! Та меблі з дому щоб не порозтягали!

— Будьте спокійні, вашескородіє!

— Пустища здавай в оренду; орну землю селяни, мабуть, під випас наймуть: їм худобу виганяти нікуди. Платні тобі призначаю на рік двісті карбованців, на твоїх харчах. Оплачуй себе з прибутків, а що більше виручиш — прислай. Ось тут, у флігельку, й живи. А на опалення хмиз можеш використовувати.

— Вельми задоволений, вашескородіє!

Потім він підшукав у Петербурзі посаду й живе з платні та з процентів від викупного. Вряди-годи одержує з села то двісті, то триста карбованців і говорить знайомим:

— Я сьогодні прибуток з села одержав.

За десять років він лише раз якось навідався до рідної оселі. Зайшов у дім, понюхав і сказав:

— У, та як тут пахне!

Потім обійшов ліс і, помітивши де-не-де порубки, пригрозив сторожеві («без цього, вашескородіє, неможливо!»). Довідався, що з пустищами діло йде кепсько: селяни їх зовсім не беруть.

— Котрі зашкарубли, а котрі березнячком поросли, — скаржиться сторож.

— Тим краще, згодом ліс буде!

— І лісу не буде, селяни рости не дають. Ви-пнеться берізка — одразу верховіття на віники позрі-зають.

За два дні він оглянув і на завершення сказав:

— Ну, нехай вам чорт! Син ось у мене підростає: може, він господарювати схоче. Дам йому тоді грошей на обза-ведення, і нехай він порається. Тільки от ліс над усе бережи, старий! Коли ще раз порубку помічу — спуску не дам!

«Переконаний» поміщик (можливо, той самий син «бай-дужого», про якого щойно згадано) вірить, що сільське го-сподарство становить головну підвалину добробуту країни. Це — теоретичний бік його світогляду. З практичного боку він переконаний, що ніде так вигідно не можна вмістити ка-пітал. Але, звичайно, потрібне терпіння, наполегливість, від-повідний капітал і певний запас знань.

Терпіння і наполегливість він має; капітал, хоч і не-значний, у нього є. Знаннями він запасся. Дещо він за кор-доном бачив, дечого навчився з книжок, дещо чув від досвід-чених сільських господарів. Але найголовнішого, звичайно, навчить його сама практика, зближення з розумним мужи-ком і наочне знайомство з сусідніми господарствами. Хоч він ще молодий і довго жити на селі йому не доводилося, але він певний, що завдання, яке стоїть перед ним, не таке вже й головоломне, як запевняють. Не святі горшки ліплять — і звичайні смертні, з допомогою доброї волі, зуміють це зробити.

Теперішнє його переконання таке: треба якнайбільше продукувати молока. А щоб було багато молока, потрібне велике стадо корів. Крім молока, стадо дасть йому угноєн-ня; угноєння потягне за собою більшу кількість зерна й до-статню кількість сіна для годівлі рогатої худоби і коней. Молочне господарство має окупити всі поточні витрати на польові операції; зерно має бути чистим прибутком. Ось мета, до якої слід спрямувати всі зусилля.

— І я досягну цієї мети, — каже він. — Скрізь, в усьому світі рільництво дає хоч і не блискучий, але цілком певний прибуток; не може бути, щоб тільки ми становили собою виняток.

З такими намірами він приїжджає на господарство і всюди застає запустіння. Перш ніж взятися до рільництва, треба створити такі умови для себе, щоб і йому, і сім'ї мож-на було існувати. Дружину він теж встиг настроїти в своєму

напрямі, аж вона уві сні корів бачить; за дітей заздалегідь радіє, якими вони повиростають міцними й здоровими на свіжому сільському повітрі. Але й дружина й діти на-самперед потребують відповідних умов, у добре захищеному домі, який не становить небезпеки для здоров'я і який взагалі має вигляд придатного для житла приміщення.

Якщо маєток припав йому у спадщину — звичайно, він мимохіть мириться з невдачами перших кроків; та якщо він купив маєток, то в серце йому заповзає черв сумніву. Річ у тім, що він був надто довірливий: дивився й не догледів. Почати з того, що він купив маєток рано навесні (ніхто в цей час маєтків не оглядає), коли поля ще вкрито снігом, дороги до лісу закидані і будинок стоїть неопалюваний; коли річний запас хліба і сіна закінчується, а худоба, цілком природно, охляла («побачите, як протягом літа вона вигуляється!»). Отже, досконально нічого ні оглянути, ні визначити не можна.

І справді: всюди, хоч би до чого він зараз кинувся, продавець обдурив його. Дім протікає: накати під підлогою ветхі; фундамент в одному місці осів; кормів до нової паші не вистачить; нарешті, млинок, який, поки він оглядав маєток, робив на обидва посади і був закиданий лантухами з зерном,— мовчить.

— Води лише на один посад і вистачає, та й для одного помольців нема,— каже мельник.— Який це млин! тільки лихо з ним!

— Як же при мені він на обидва посади робив, та й зерна було навезено вдосталь?

— А ми два дні перед тим воду збирали, та селянам по окрузі оголосили, що за півціни молотимем... ось і робив млин.

— Ми й самі на той час дивувалися,— повідомляє в свою чергу староста (з місцевих селян), якого він на час своєї відсутності, з нагоди оформлення купчої й перших закупок, залишив доглядати маєток: — бачите — в полі ще сніг не зволожився, до лісу проїхати ніяк, а ви оглядати приїхали. Старий пан садівникові Петрові цілого карбованця пообіцяв, щоб вас до лісу провіз межею: і праворуч, і ліворуч — все, мовляв, його ліс!

І панотець, який прийшов з просвірою привітати його з приїздом, додає:

— І у мене, грішним ділом, крутилося на язиці: поче-

кайте до тепла, не поспішайте! Та при цьому думалося й так; якщо пан поспішає — виходить, йому треба.

Одне слово, зовсім він не те купив, щб дивився.

Але повторюю: успадкований маєток чи придбаний, в усякому разі, треба починати з домашньої обстановки, відклавши на якийсь час мрії про удосконалені прийоми рільництва, про поліпшення породи худоби тощо. Все в за-непаді: і дім, і скотний двір, і служби — все потребує корінного, серйозного ремонту.

Ціле літо кипить у домі робота. Поміщик перебрався на одну половину дому, а другу віддав у розпорядження теслярів і малярів. З раннього ранку лунає стукіт сокир, спів пісень, а з відчинених вікон курить їдучий пил. Теслярі позривали підлоги й роблять нові нарати; покрівельники видерлися на покрівлю, брязкають залізними листами, вбивають цвяхи. Цими днями прийдуть штукатури й маляри — і пекло буде в повнісінькій формі. У дітей з ранку до вечора голівки болять; вдень, у хорошу погоду, вони на повітрі, в саду, але в дощ притулку знайти не можуть.

— Треба ж примиритися з цим, — утішає поміщик, — ми ж не на один рік влаштуємося.

Але що найвідчутніше — витрачається сила грошей, і немає певності, що витрачувано їх доцільно. Не встигли закінчити одну роботу, як у перспективі вже видніється інша. І все такі роботи, що являють собою тільки безповоротну витрату. Всюди — підлота, мерзота, обман. Теслярі працюють абияк, маляри на цілий тиждень запізналися. Поміщик усього доглядає сам, але його обдурюють у вічі. Він і розуміє, що його обдурюють, та щось у цьому обдурюванні є таке, чого він викрити й пояснити не може. Доводиться махнути рукою й сказати собі: ах, хоч би швидше скінчилося!

Поки в домі триває содом, він оглядає свої володіння. Розпитує, де востаннє сіяли озимину (орне поле вже два роки підряд гуляє), і наймає топографа, щоб він зробив зйомку польової землі на план і розподілив на шість ділянок, за кількістю полів. Виявляється, що на кожне поле припадає по двадцять десятин, і він поспішає посіяти овес з клевером на тому місці, де була давня озимина.

— А надалі у мене буде пар, який я влітку приготую під озимину, — пояснює він топографові, — треба не одразу, а поступово працювати.

— Поспішність потрібна тільки блохи ловити! — розв'язно відгукується топограф.

— Гм... блохи... еге ж! — задумливо вторує йому господар і, звертаючись до старости, питає: — чи давно з обори гній не вивозили?

— Та років зо два вже не вивозимо; худоба по вуха в грязюці стоїть.

— Ну, бач, хоч худоби у мене небагато, та оскільки гній два роки назбирувався, то й досить буде під озимину! А наступної осені заведу худоби скільки слід, і тоді вже...

Оглянувши поля, іде бігунцями до лісу. То там гайок, то тут. Є гайки густі, а є й обрідні. Ліс переважно дров'яний — де-не-де деревце на холодну будівлю придатне. Але разом десятин із сотню набереться.

— В разі потреби можна буде й той... — нашіптує йому таємний голос.

А староста ніби чує цей голос і каже:

— Оцей гайок старий пан ще з осені збирався продати.

— З осені? — машинально вторує поміщик.

— Еге ж. Мені, каже, він ні до чого, а тимчасом за нього добрі гроші дадуть. Березняк тут великий, аж налитий, сажнів сто кидових дров з десятини набереться.

— Гм... Одначе!

Оглянувши ліс, ідуть на пустища.

— Ось на цьому пустищі буває трава, селяни навіть споловини охоче беруть. Болітце отам у куточку, то гострець росте, коні його їдять. А ось у Лисячій Норі — там і зовсім нічого не росте: ні трави, ні лісу. Продати б вам, пане, це пустище!

— А ми спробуємо обробити його.

— Як його обробиш! земля на ньому, мов камінь, скипілася, лишаями поросла. Торкнути її, то всі сохи переламаш, та й гною вона прірву зжере. А гній же за п'ять верст возити треба.

— А скільки за нього дадуть, коли продати?

— Карбованців сто дадуть, кому треба.

— Та що ти! в ньому з лишком сорок десятин!

— Яка земля, така й ціна. І сто карбованців на дорозі не валяються. Маючи сто карбованців, мужичок усе господарство опорядить, та ще й залишиться.

Невесело повертається додому з такими результатами, а вдома пані мало не плаче.

— Боже мій! — скаржитися вона, — коли ж ти гній вивозити звелиш? корови ж по вуха в грязюці загрузають.

— Почекай, серденько, дай відсіятися з яровими.

— Нічого чекати; незабаром ми зовсім без молока будемо. Двадцять корів у хазяйстві, а для себе не вистачає. Допіру Володя вершків просить, послала на скотний двір — немає вершків; принесли молока, та й то ріденького.

— Мабуть, наймити...

— Боже мій! на селі жити, та наймитам у молоці відмовляти! Звісно, по пляшці на душу беруть. Шість душ — шість пляшок.

— Одначе!

— Ні, це корови такі... Одна корова два роки ялова ходить, чайну чашечку на день дає; корів із сім перестарки, решта — позапускалися. Всіх треба на м'ясо продати, все стадо відновити, та й скотарку прогнати. І бика іншого купити — цього корови не люблять.

— А я сподівався поступово удосконалити стадо. Звичайно, треба й прикупити, та не все ж враз.

Заздалегідь схвалені рішення виявляються побудованими на піску. Дійсність постає в такому вигляді: будівництво завалюється; корови позапускалися, — не дають достатньої кількості молока навіть на харчування; челядь, привезена з міста, розбестилася, а дивлячись на неї, й місцеві наймити починають сваволити; коні охляли, вівса й не бачать. Навіть водопою хорошого нема, бо єдиний у маєтку ставок з давніх давен не чищений («Ось восени вичищу — скільки я з нього намулу на десятини вивезу!» — мріє пан). Все треба припасти й виправити воднораз, немов якимось чародійством, тому що в життебудівництві всі подробиці зв'язані: занедбай одне — і все інше занепаде. Найменше схвалення, немов червоточина, проникне всюди й усі піклування зведе нанівець. Яка сила грошей потрібна, щоб все це зробити?! Де їх узяти?

Але поміщик недаремно називає себе переконаним. Він приймає героїчне рішення й відкладає добру частку капіталу на господарчі реформи. Для сільського життя йому аж надто досить процентів з решти капіталу («масло — своє, живність — своя, хліб — свій» тощо). Справжнього сівобороту він, звичайно, не дочекається раніше як за три роки, але зате на той час у нього все буде напхотаті, все наготові: і будівлі, і стадо, і удосконалене знаряддя — одне слово, увесь живий і мертвий сільськогосподарський рема-

нент. І на одному з пустищ він мріє окремий хутір завести. Збудувати обору й при ній невеличкий флігельок для наймитів, з чистою кімнатою на випадок приїзду. Ставочок викопає, городж розведе.

— Ми туди чай пити будемо їздити,— каже він дружині.— Це дітям розвага буде, а ми тимчасом доглянемо...

Через три роки — господарство на всьому ходу. Поля угноєні («на оту десятину гуано поклали»), клевер на обох випнувся густий, стадо велике, понад сто голів (добрий господар не менше $1\frac{1}{3}$ голови на десятину орної землі держить); корови гладкі, породисті; обора в охайному стані, кожна корова має свій кондуїтний список: тільки-но стала давати молока менше — одразу скличуть раду й починають дошукуватися, яким чином і чому. І дошукаються. Головна скотарка — від Широбокова, молочарка — учениця Верещатіна, обидві одержують добру платню, наймити — теж справні, обходяться з реманентом уміючи. Годує він їх ситно, хоч і по-селянському, тобто засмачує кашу не скоромним маслом, а олією і солонину дає з запашком. В усякому разі, нарікань на поганий харч не чує, а цього тільки й треба. І будинок, і служби, після капітального ремонту, особливих витрат не потребують. І на довершення всього — на кожную галузь заведено подвійну бухгалтерію. Одне слово, господарство йде як по маслу. Щоправда, половини капіталу мов не було, але згодом він повернеться з лихвою. Терпіння й наполегливість — ось найголовніше.

Ні того, ні другого йому не бракує. Перекоаний господар з ранку до вечора в турботах; встає одночасно з наймитами і одночасно з ними полуднує, обідає й спочиває. Всюди він сам; на оранці найменшого огріху не пропустить; на сіножаті одразу помітить, котрий наймит не чисто косить. А на скотному дворі пореається його дружина. При собі змушує корів доїти, при собі наказує годувати. Добру корову погладить, звелить шматок чорного хліба з сіллю принести і з своїх рук нагодує; на погану, що нехтує хазяйською вигодою, насвариться пальцем. Навідається до молочної — і сама засукає рукава, спробує масло сколочувати. І приемність, і вигода — все разом.

Діти тимчасом здоровшають на чистому повітрі; старший синок вже вчитися почав — того і гляди, як слід доведеться зайнятися ним.

Після цілого року роботи й невинних турбот приводиться в дію подвійна бухгалтерія... Підбиваються рахунки.

Виявляється — прибуток уже є, але маленький, близько двохсот карбованців.

— Малувато, — погоджується поміщик, — але на той рік...

— На службі ти куди більше мав би! — зауважує дружина.

Наступного року прибуток збільшується до трьохсот карбованців. Працював-працював, метушився-метушився, капітал розтратив, доклав праці, і все-таки менше карбованця на день залишилося. Зате масло — своє, картопля — своя, живність — своя... А втім, і це ж не так. За подвійною бухгалтерією, і за масло, і за живність гроші заплалили...

Крім того, хоч все зроблено капітально й міцно, але хто ж може ручитися за майбутнє? не вічні ж, справді, накати, не можна ж думати, що на покрівлі фарба ніколи не вигорить.. Онде в молочній на покрівлю понадіялись, стару залишили, а вона вже мохом поросла!

Нарешті, не можна випускати з уваги й те, що старший син уже он який вигнався — хоч зараз вези до гімназії. Переконалий поміщик починає задумуватися й дедалі більше звертається до минулого. У нього багато товаришів; деякі з них уже дійсні статські радники, а один навіть таємний радник є. Всі мають утримання, яке їх забезпечує; крім того, більшість бере участь у промислових компаніях, користується засновницькими паями.

А він що? Як вийшов із «закладу» колезьким секретарем (років дванадцять за кордоном потім прожив, все господарювати навчався), так і тепер колезький секретар. Навіть земські збори жодного разу не відвідав, на мирового не балотувався. Зв'язки всі втратив, з колишніми товаришами листування припинив, з сільськими сусідами не познайомився. Тільки й побував, один раз за три роки, у «інтелігентного робітника», поцікавився, як у нього господарство йде.

Інтелігентний робітник, Анпетов, оселився, років з чотири тому, за десять верст від переконаного поміщика, разом з відставним солдатом, Фінагеїчем. Купив Анпетов дешево невеличке пустище, придбав двох корів, коня, кількох овець, роздобув реманент, — збудував хату на селянський зразок і заходився працювати. Солдат був жонатий і жив не як наймит, а на правах пайщика — збитки й прибутки пополам; тільки процент на затрачений капітал

передбачалося зарахувати з доходу. Але поки що нічого у пайщиків не вияснилося, крім нізчимних щів та хліба, який вони їли. Але, звичайно ж, вони мали надії, що в майбутньому праця годуватиме їх.

— Як справи? — спитав його поміщик

У відповідь на це інтелігентний робітник показав мозолісті руки.

— Допоки ось що в результаті вийшло, — мовив він, — ну, та ми ж з Фінагеїчем не відстанемо. Тепер тільки корови й рятують нас. Самі молока не їмо, то Фінагеїч на тиждень один-два рази на сироварню возить. Але потім...

І під кінець не втримався й вилаяв відвідувача:

— Ви білоручка, — сказав він, — по лану і по сіножаті з тростинкою походить. Спробували б ви самі десятину зорати або вісім годин косою помахати, як ми... либонь пропала б охота балуватися господарством.

Звичайно, він не спробував; вирішив, що досить і того, що він за всім сам стежить, всьому задає тон. Якби не його невтомна керівна праця — хіба цвіли б клевером його поля? хіба давало б жито у дванадцяті? хіба заготовлялася б на скотному дворі така кількість масла? Виходить, Анпетов бреше, називаючи його білоручкою. І він працює, тільки праця його зветься «керівною».

Однак на другий день він скотів перевірити оцінку Анпетова. Вийшовши з дому, він побачив, що наймит Семен уже походить по лану з плужком. Кінь — білий, Семен у білій сорочці — здалека здається, наче білий лебідь розтинає хвилі. Але, в міру наближення до лану, виявилось, що сорочка на Семенові зовсім не біла, а просякнена потом.

— Дай-но я поорю! — запропонував поміщик Семенові.

— Де вже вам! Тільки ручки собі намозолите!

— Ні, дай!

Він став за плугом, але не встиг пройти й двох сажнів, як уже задихнувся; плуг вирвався в нього з рук, і кінь побіг по лану, чіпляючись лемешем за землю.

— Стій, каторжний! — кричав Семен на коня.

А пан тимчасом стояв на місці й похитувався, наче п'яний.

«Справді, — думав він, — орати — це... Але все-таки Анпетов збрехав. Орати я, звичайно, не можу, але, по суті, це й не моя справа. Моя справа — керувати, вдихнути душу, а все інше...»

Так на цьому він і заспокоївся. І навіть, повернувшись додому, сказав дружині:

— Спробував я сьогодні орати — не можу. Це не моя справа. Моя справа вдихнути душу, розпорядитися, керувати. Це теж труд і неабиякий!

— Це б пак! — відгукнулася дружина.

Одне слово, заглиблюючись у море господарчих дрібниць, переконаний поміщик душу свою поволі змарнував на видавлювання копійки за копійкою. Він нічого не читав, нічим не цікавився, втратив уявлення про комфорт і красу. Яма, в якій стояла садиба, цілком задовольняла його: він вважав, що взимку в ній тепліше. Він здичавів, розучився вести розмову. Одного разу завітав до нього справник і почав розмову про сербські справи. Він слухав, але тільки з чемності не позіхав. У голові в нього зовсім не сербські справи були, а бичок, якого він нещодавно купив.

— Хочете, я вам бичка свого покажу? — не витримав він.

— З приємністю!

Пішли на скотний двір, вивели бичка — красень! Груді широкі, ноги міцні, і, незважаючи на дитячий вік (усього шість місяців), — вже сердиться.

— Оце бичок! — не витримав у свою чергу справник.

— Це — надія моєї обори! це — стовп, на якому базується все майбутнє мого молочного господарства! Чотири місяці тому вісімдесят карбованців за нього заплатив, а тепер і за півтора не віддам...

Одне слово, зовсім будь-яку здатність до громадського життя втратив.

А в результаті виявлялося чистого прибутку все-таки триста карбованців. Це добре, що приміщення, в якому він тулився з сім'єю, не потрапило в подвійну бухгалтерію, а то бути б збиткам карбованців на сімсот-вісімсот.

— Ти гадаєш, мало така квартира коштує? — не раз говорив він дружині, — та кухня окрема, та флігель... Коли все підрахувати...

— Ну, щоб там! треба ж десь жити!

Однак син росте та й росте; тому найприродніший батьківський обов'язок змушує подбати про його виховання. Переконаний поміщик розуміє це й починає зазирати в майбутнє.

— Треба ж якось відносно Володі вирішити, — обережно починає він розмову.

— Треба, — погоджується дружина.

— Я гадаю, чи не написати до Зверкова? Він по-товариському прийме його під свою опіку, примістить...

— Що твій Зверков! він і думати забув про тебе! Зверков! — ото про кого згадав! Треба самим їхати до Петербурга. Оселишся там — і товариші про тебе згадають. І сина примістиш, і сам посаду знайдеш. Знов людиною станеш.

Наболіле слово прохопилося, і вимовила його, як ведеться, дружина. Вимовила різко, без підготувань, забувши, що вчора говорила зовсім інше. В усякому разі, чоловікові залишається тільки вирішити: так чи ні! Але який чудовий привід: син! Не з примхи вони кидають село, а в ім'я священного обов'язку.

— Ти гадаєш? — щидить він крізь зуби.

— Чого гадати! Цілий день з ранку до вечора наче в огні горимо. І в сльоту і в спеку — ніколи спокою не знаємо. Поглянь, на кого я схожа стала! на кого ти сам схожий! А прибутків нема та й нема. Жито удванадцятєро, у молоці хоч купайся, все на повному ходу — хоч на виставку, а в результаті... триста карбованців!

— Так, є тут загадка якась.

— Ніякої загадки нема. Саме баловство — це господарство з усіма витівками й удосконаленнями. Тільки гроші наче в прірву кинули. Ідьмо, поки вкрай не розорилися.

— Ну, все-таки... Знаєш, я розраховував, крім того, на навколишнє оточення вплив мати...

— Краще б ти про себе думав, а іншим полишив би жити, як самі хочуть. Ніхто на тебе не дивиться, ніхто прикладу з тебе не бере. Сам бачиш! Виходить, нікому й не треба!

Розмова відновлюється дедалі частіше і з кожним днем набирає чимраз виразнішого характеру. Підбурює все-таки дружина.

— Ось що я тобі скажу, — говорить вона одного разу, — господарство у нас так налагоджене, що й без особистого нагляду може йти. Староста у нас чесний; а коли ти на сто карбованців на рік йому більше даси, то він цілком тебе замінить. Але якщо ти схочеш, то можеш і сам з квітня до жовтня тут жити, а я з дітьми на канікули приїздитиму. Ось що я зроблю. Зараз липень наприкінеччі, а в серпні прийомні екзамени почнуться. Через тиждень я поїду з Володею до Петербурга. Заїду до твоїх товаришів, — ти мені листи даси, — підшукаю квартиру й влаштую Володю, а ти

до жовтня впораєшся з хлібом і прийдеш до нас з Вірочкою і з Ганною Іванівною (гувернантка). Ганно Іванівно! ви ж без мене на скотному дворі доглянете?

— З приємністю.

— Ну, то ось...

Сказано — зроблено. Через тиждень дружина збрала сина й поїхала до Петербурга. Наприкінці серпня переконаний поміщик одержав повідомлення, що син склав екзамен до гімназії, а Зверков, Жизнеєв, Ельман та інші товариші дали слово влаштувати батька.

На початку жовтня він поїхав з села, наказавши старості вести господарство за заведеним порядком.

Тепер він служить десь чиновником для особливих доручень, а крім того, має вигідні приватні заняття. В одній компанії директорує, в другій його обрано на члена ревізійної комісії. Пробує й сам вигадувати проекти нових підприємств і, можливо, матиме успіх. Одне слово, клопочеться й метушиться так само, як і на селі, але вже коло більш прибуткових дрібниць.

На село він заглядає тижнів на два на протязі року: більше розживаться ніколи. Але дружина з дітьми проводить там канікули і—крий боже, коли щось помітить! А втім, вона не помилилась щодо старости: господарство ведеться хоч і не так красиво, як раніше, але коштує дешевше. Прибутку набирається на триста карбованців.

Поряд з переконаним поміщиком процвітає інший поміщик, Конон Лукич Лобков, і процвітає досить задовільно. Як і сусід його, він покладає надії на землю й вірить, що вона дасть йому можливість існувати; але можливість цю він ставить у залежність від безлічі підпомог, які рільництву зовсім не стосуються.

Землі в нього небагато, щось понад п'ятсот десятин. З них сто під оранкою в трьох полях (він додержує батьківських порядків), близько півтораста під лісом, понад двісті під пустищами та близько п'ятдесяти під луками: болітце є, гострець на ньому добре росте, а навкруги, по мокрому місцю, травичка м'якенька. Але немає того клаптика, з якого він не видобував би користі, крім лісу, що його він до слушного часу береже. І, хвала творцеві, живе—не розкошує, але й на нестатки не нарікає.

Лобков не дбає ні про те, щоб господарство його вва-

жали зразковим, ні про те, щоб приклад його впливав на сусідів, спонукав їх визнавати корисність удосконалених прийомів хліборобства тощо. Він міркує просто і ясно: краще мати прибутку чотири зернини з п'яти, ніж одну з десяти. Очевидно, він не стільки розраховує на силу врожаю, скільки на дешевизну й навіть на дармівщину необхідної для обробітку землі праці. Саме з цією метою і винайшов він цілу хитромудро сплетену систему підпомог.

Перше місце в ряді підпомог посідає утиск. Конон Лукич підкрадався до нього здалека, ще тоді, коли поширилися чутки про майбутню селянську халепу (так називає він скасування кріпосної залежності). В той час він всіляко піддобрювався до селян і підбадьорював їх: «Ось незабаром станете вільними, і заживемо ми по-сусідському любо та тихо. Ні ви мене, ні я вас,— все у нас буде по-хорошому». Отож, коли настав строк для складання уставної грамоти, то він без найменшого зусилля обплутав майбутніх «сусідів» з усіх боків. І себе, і селян розділив дорогою: по один бік дороги — його земля (орна), по другий — надільна; з одного боку — його садиба, з другого селянський ряд. А позаду села — селянське поле, і навкруги, де не глянь,— панський ліс.

— Ви орної землі більше беріть,— напучував він селян,— у ній вся ваша надія. За лісом не женіться, я й хмизу на опалення, і ламані на лучину, хоч би й дурно, добрим сусідам відпущу! Луків теж небагато вам треба — у мене пустищ скільки завгодно є. На біса вони мені! Тільки горе з ними... хоч задурно косіть!

Одне слово, так обставив справу, що селянинові курки випустити нікуди. Курка дурна, не зважає на те, що своє, а що чуже, бреде туди, де краще,— за це її миттю в суп. Шукає баба курку, з ніг збивається, а Конон Лукич мовчить.

— Ви, Кононе Лукичу, курку взяли, чи як? — в'язне вона до пана.

— Не знаю,— бачив я допіру курку в себе на городі, а твоя чи моя — Христос їх розбере.

— Де ж вона поділася?

— Мабуть, у суп до мене потрапила. Не ходи на городі! — за це я не тільки чужій, а й своїй курці не потураю тиму!

Що бабі робити? Не судитися ж за курку! Вилає пана, та він уже звик до того. У вічі його «мучителем» називають, а він тільки очура на халаті обсмикує.

І рільництво своє він розмістив з розрахунком. Коли у селян земля під паром, у нього через дорогу овес посіяно. Бачить худоба — на пару їй узяти нічого; а тут же, мало не під самісіньким рилом, ціле море зелені. Дивись і забреде на панський овес, а її звідти батіжжям, та з господаря — штраф... Потолочила худоба на гривеник, а штрафу — карбованець. «Хоч усе поле потолочить — мені ж краще! — осміхається Конон Лукич, — ні градобою боятися не треба, ні жінкам за жнива не платити!»

Однак він такий добрий, що грошей за штрафи не вимагає.

— Навіщо мені гроші! — говорить він, — на свічку богові та на оливу у мене й своїх стане! А ти ось що, друже: з тебе за спаш належить карбованець, то ти мені замість цього півдесятинки зори та переори, — ну, і заборонуй, звичайно, а вже посію я сам. Так ми з тобою по-хорошому й розійдемося.

— Мучителю ви наш, Кононе Лукичу!

— Ти кажеш — мучитель, а я кажу: правило таке є — на чужу власність не зазіхай. Я до тебе не ходжу, ти до мене не ходи. Знаєш ти, що таке власність! Нею, голубе, держава тримається. Бо такі кожному свого шкода; а коли шкода, то, виходить, і чужого займати не слід. Усі один за одного живемо: я тебе бережу, ти — мене... бо в кожного є власність. А коли хто забуває про це, — значить той і державі зрадник, та й взагалі... ну, просто, значить, нічого не варта людина!

Одне слово, і спаш і порубки не засмучують його, а тішать. Всякий завдання йому збиток оцінений заздалегідь, на все встановлена певна такса. Цілий день він бродить по полях, по луках, по лісу, нічого не пропустить і наче чуттям вгадає винного. Навіть уночі одним вухом спить, а другим — прислухається.

Попервах після звільнення він закидав мирового посередника скаргами й постійно судився, хоч майже завжди програвав справи; але селянам навіть вигравати набридло: виграєш мідного п'ятака, а часу прогуляєш на карбованця. Поволі вони підкорилися; розважали душу, лаючи Лобкова у вічі, але призначені десятини обробляли справно, не кривлячи душею. Чого ще краще!

Друга підмога — це система так званих послуг: у мучичка на весну і хліб і сіно наприконеччі, а Конон Лукич завжди готовий по-сусідському зарятувати.

— Позичили б, добродію, пудиків зо два борошенця до осені? — кланяється селянин.

— З охотою, друже. І процента не візьму, я тобі два пуди,— і ти мені два пуди — свята річ! Звісно, в подяку ти що-небудь зробиш. Що, наприклад? Ну, наприклад, хазяйка твоя з невісточками півдесятинки вівса зіжне. Ах, хороша в тебе старша невістка... де-ебела!

— Згляньтесь, Кононе Лукичу! — півдесятинки вівса зжати щонайменше два з полтиною віддати треба!

— Це коли грішми платити, а мені — в подяку. Я ж не змушую; мені й гуляючи відробите. Прийде пора, дозріє овес — жіночки твої й не помітять, як жартома півдесятинки зіжнуть!

За першим селянином іде другий, за другим — третій і так далі. У всіх нужда, і всіх Конон Лукич готовий наділити. Навесні він забезпечує собі обробіток і збирання ланів. З настанням літа він так само забезпечує збирання сіна.

Тут йому приходить на допомогу третя чудова підмога — пустища...

— Беріть у мене пустища! — радить він селянам,— я з вас ні грошей, ні сіна не візьму — нащо мені! Ось лужок мій усією громадою скосить — я й за те вдячний буду! Ви це жартуючи на гулянках зробіте, а мені — підмога!

— Все на гулянках та на гулянках! — і так цілий рік гуляємо у вас, наче на панщині! — заперечують селяни,— ви краще б, як інші, Кононе Лукичу: за гроші, або споловини...

— Що ви, Христос з вами! та мені соромно буде людям в очі глянути, якщо я з сусідами на гроші піду! Я — вам, ви — мені; ось як по-християнському слід. А як скосите мені лужок,— я вам відерце поставлю та пиріжком почастую — це само собою.

Одне слово, завдяки підпомогам гуляють у нього селяни по роботі, а він харчиться.

Худоби він держить небагато і стадо своє не удосконалює,— хоч і не від того, щоб купити добру корову-ярославку: удій від неї чималий, та й догляду пильного не потребує. Це він навіть у патріотизм собі ставить.

— Як по закордонах гроші розтринькувати,— каже він,— краще своє, вітчизняне, захочувати... чи не так?

Але щоб мати достатню кількість угноення, він придумав знову-таки свого роду підмогу. Восени їздить по ярмарках і сільських аукціонах і скуповує захлялих коней.

Карбованців по десять за голову, штук із шістдесят він таких шкап накупить і поставить на зиму на половину та на січку, щоб тільки не подохла худобина. Дв'є весни трошечки вівсом підправить — і продає. Того самого коня, зважаючи на настання робочого часу, селянин за сорок карбованців купить — гляди карбованців десять-п'ятнадцять баришу з кожної голови набереться. А гній само собою... кінський гній!

Тут прибуточок, там прибуточок, скрізь, хоч до чого він візьметься, — скрізь прибуточок. Щоправда, він з ранку до вечора морочиться, гендлює, дріб'язкує, зате ситий. Живе він самотньо; багато хто навіть думає, що в нього зовсім сім'ї нема. Але це не так: є в нього сім'я, та тільки не вдалася вона. Є жінка, та дуркувата, й до того ж попиває, — нікому він її не показує. Є двоє синів: один — на Кавказі ротним командиром служить, другий — у моряках. Обидва років двадцять до нього і очей не навертають — дуже вже він у дитинстві тиранив — і навіть не пишуть. І дочка є, та він її прокляв. Але він до такої міри заморочився в сільськогосподарських мудруваннях, що навіть не помічає відсутності сім'ї.

Якось, після одного з судовищ, заїхав до нього мировий посередник і розговорився.

— Заради чого ви тільки клопочетеся, Кононе Лукичу? — спитав посередник.

— А ви заради чого?

— Я... та як же можна! Я служу, посильну користь суспільству приношу.

— Усі ми заради одного б'ємося... харчуватися хочемо. Ви дивитесь у книгу й бачите фігу — за це гроші одержуєте; я біля господарства колочусь. Ситий — і хвалити бога!

Посередник образився (перед ним справді немовби фіга виросла) і поїхав, а Конон Лукич залишився дома й продовжував «колотитися» по-давньому. Зайде в ліс — жінку спіймає, козубеньку з грибами забере; загляне на поле — худобу вижене й штраф візьме. З ранку до вечора все в клопоті та в клопоті. Тільки в свято на обідню відправу піде, і як ударять до «Достойно», неодмінно впаде на коліна, вийме хусточку й від надміру почуттів сякнеться.

Взимку йому трохи вільніше. Але й тут він знайшов собі заняття: ябеди пише. Доносить на священика, що він у такий от царський день молебня не правив; на Анпетова — що він своїм прикладом людей з пуття збивав; на сільського старосту — що він, коли його викликали в не-

ділю до справника, так сміливо висловився, що навіть миряни потупили очі...

Одне слово, цілком задоволений, що його з усіх боків обступили дрібниці,— ні дихнути, ні подумати ні про що не дають. Ціною цього він ситий і здоровий, а— більше йому нічого й не треба.

ГЛИТАЇ

І глитаї не чужий природі. Звичайно, не в розумінні сільськогосподарському, а в тому, що і він провадить свій чужоїдний промисел на лоні природи, на вільному повітрі, межі лук, лісів і боліт.

— Глитаї — породження новітніх часів; хоч і в дореформений час цей термін існував, але означав він зовсім не те, що тепер означає. Власне кажучи, був і тоді глитаї, в сучасному значенні цього слова, але він гніздився в царині кріпосного права і, звичайно, не звався глитаєм. Далі, серед державних селян глитаями називалися «коштани», тобто горлодери, що баламутили громадські сходки і були на прикметі в начальства як бунтівники; серед міщан під цією ж фірмою процвітали «пауки», які чатували біля застав на селян, що їхали до міста з продуктами, і майже силоміць затиляли їх у купецькі двори, де їх обшитували, обмірювали й обважували. Нарешті, були прасоли, що їздили по маєтках та селах і скуповували та перепродували всякий сільський продукт. Як на тодішні прості часи, і цього було досить.

Справжній глитаї зачався одночасно із скасуванням кріпосного права, але як слід він у колодочки вбився, оформився і розцвів завдяки сивушній реформі.

Селянська реформа створила обстановку. Вона дала сільському людові общину, але общину своєрідну, зміст якої вичерпувався круговою порукою, що полегшувала справний платіж податей і повинностей. Ні в якому іншому відношенні ця новоявлена община ні забезпечення, ні поруки не давала. Для зубожілого селянина вона ще могла б становити деяке забезпечення в розумінні більш рівномірного розподілу грошових зборів; але ж для таких платіжних одиниць (їх звать «недбайливими») є відповідні заходи спонуки,— виходить, тут і без рівномірності обійтись можна. Для селянина міцного, що встиг «видертися» ще за кріпосного права, община являла вигоду лише тоді, коли поряд

з нею тривало поневолення слабкіших платіжних одиниць. Людині сильній і заповзятливій важко підкоритися общинним порядкам, які насамперед знеособлюють її, накладають пута на всю її діяльність, втручаються в її життєву обстановку і взагалі тримають під загрозою «зрівняння з іншими». Ідеали міцного сільського дядька не дуже високі; він цупко тримається за них, використовуючи для здійснення їх весь запас хитрощів, лукавства й умілості, який є в його розпорядженні. Щоб досягти цього, треба насамперед ослабити до мінімуму пута, які зв'язують його діяльність, влаштуватися так, щоб стояти осторонь від іншої «гольтіпи», щоб порядки її не були для нього обов'язкові, щоб за ним лишалась особиста свобода дій; одне слово, щоб ім'я його користувалось пошаною серед сільських властей і через них чинило тиск на голоту мирську. Далі, правду кажучи, не зайво здобути й відчутну вигоду із створеного таким чином привілейованого становища. Бо, хоч би як були ослаблені узи його залежності від общини, все-таки він вважається членом її, отже—прив'язаний до певного місця, вільно пересуватися не може. Треба винагородити себе за це. Добре розміркувавши, таку винагороду він може здобути, не йдучи далеко, в надрах тієї «гольтіпи», яка оточує його. Треба тільки попереду самого себе звільнити від пут совісті і з легким серцем приступити до завдання, яке перед ним стоїть і формулюється двома словами: «глитати громаду». І він зважується на цей подвиг, тим менше вагаючись, що слово «совість» має для нього значення, яке обіймає дуже обмежене коло найбільш ходових моральних уявлень. Він міркує так: я виліз із злиднів — отже, й інші мають можливість вилізти; а коли вони не роблять цього, то це тому, що вони не вміють собі ради дати. Учити їх ніколи, та й нема чого, а треба просто глитати їх, хоч би заради того, щоб їхня особиста праця не йшла на вітер, а де-небудь давала нагромадження. «Де-небудь» — це в нього. Звідси назва «глитай».

Найдоцільніший засіб для задоволення зажерливості дала йому сивушна реформа. Вона кожне село нагородила шинком і від шинкаря зажадала тільки додержання двох умов: приговору громади і морального цензу. Приговор громади глитаєві дістати дуже легко: досить тільки поставити «гольтіпі» відро чи два (залежно від розміру села) — і приговор готовий. В більшості випадків, крім офіційного приговору, давався ще додатковий, яким ухвалювали: ні-

кому іншому на селі другого шинку не дозволяти і нікому з членів громади в шинках сусідніх сіл не пити, під загрозою штрафу, а пити тільки в нього, ім'я-рек, глитая. Щождо морального цензу, то здобути його ще легше. Чоловік він статечний, справний, нікого явно не вбив, не пограбував, а значить, і під судом не був. Він глитай,— тільки й того; та хіба глитайство входить до компетенції суду?

Дешевизна горілки справила разуючий вплив. «Гольтіпа» масою посунула в шинок. Немовби вона відразу хотіла винагородити себе за довгі іспитання, викликані нестачею того продукту, який, через її здичавілість, становив для неї величезну спокусу. Та крім того, їй треба було знайти якусь розраду, вчадіти. Кривда переслідує її всюди: і дома, і на вулиці. Тільки шинок, в особі свого володаря, бачить в ній рівноправного споживача і захищає цю рівноправність. Тільки в шинку гольтіпака сам собі пан і може grimнути навіть на самого глитая: «Ти чого махлюєш? наливай по вінця!» — І глитай нічого не скаже на його покрик, тільки осміхнеться в бороду.

«Розорення» * увійшло в повну фазу свого розвитку. Пропивалися зароблені тяжкою працею гроші, а якщо не вистачало грошей — пропивалося саме життя. Робоче знаряддя, худоба, одежа, особиста праця, майбутній урожай — все пливло до шинку і наче зникало в утробі шинкаря. А поряд з шинком стояла крамничка, де весь сільський товар був у наявності,— починаючи від гвіздка до жіночої хустки. Навіщо запасатися вдома, навіщо складати, коли ж бо все в крамниці знайти можна?! І грошей не треба— знай хребет підставляй: глитай свого не попустить! він, брат, покаже, де і як підставляти.

І справді: він покаже. Він знає кожного члена навколишньої «гольтіпи» і може в усякий час визначити, хто чого вартий. Оцей хребет ще довго витримає, а он той уже надломлюється. Першому можна без ризику вірити; щождо другого, то не вадить і остерегтися. І хата, і комора, і кожний цвяшок у хаті — все примічає глитай і все бере він до уваги. Навіть родинний стан: у кого син на фабриці, у кого дочка в козачках — в крайньому разі, і вони відробити зможуть. Мужичька хата, мов ліхтар — все в ній на видноті. Ось вона стоїть, світить ребрами, наче кістяк звіра. Там колода із пазів вийшла, тут — струхлявіло зовсім; солома в стрісі гниє, вітром її пошарпало, на корм худобі віхті весною повисмикували. Але і з цієї купи напівзотлілого мотлоху ще

якусь там користь здобути можна. Онде він! онде! біля воза пораяється! Еге, та він, мабуть, рештки сіна на віз накладати хоче!..

— Овдію, гей, Овдію! Либонь ти сіно в місто везеш? — гукає глитай на всю вулицю.

— Та зібрався оце, Петре Матвійовичу, — несміливо озивається Овдій, почувавши загрозу.

— Вези краще до мене — ті ж самі гроші, та й до міста їздити не треба. А коли купувати що в місті хотів, так і в мене у крамниці всього доволі.

Овдій не перечить. Оберемок за оберемком він переносить сіно на подвір'я до глитая і одержує плату. В місті сіно тридцять копійок коштує, глитай дає двадцять п'ять: — «Який-бо ти, братіку! поїхав би до міста — напевно більш п'ятака з пуда розтрусив би!»

— Щось, Петре Матвійовичу, наче малувато заважає у вас! Нібито у мене сіна тридцять пудів було, а у вас двадцять сім вага показує...

— Дивак ти, братіку! хіба то я важу? стрілка важить! Он, дивись на стрілку — прямо стоїть? А коли прямо — значить, вірно.

— У Петра Матвійовича вага жива: скільки йому схочеться, стільки й важить! — жартує сусід, теж член сільської «гольтіпи», який випадково проходить мимо.

Пожартує перехожий, пожартує і сам продавець, пожартує й глитай — так, на жарті й зійдуться. Розрахунок буде зроблено все-таки, як глитаєві хочеться; але, в добрий час, він не від того, щоб і чвертку піднести.

— Ось за це спасибі! — дякує Овдій: — добрий ти, Петре Матвійовичу! це лиш вороги твої клепають, будім ти селянське горе смоччеш... Ач ти! і грошики до останньої копійки заплатив, і чвертку підніс — хто, крім Петра Матвійовича, так зробить? — Ну, а тепер піти б до старости, хоч п'ятірку в недоїмку віддати. А то вже мене оце якось шмагати збирався.

З ранку до ночі голова глитая заклопотана розрахунками, з ранку до ночі зір його вдивляється в сільську далечинь. Заручившись сільською статистикою, він мало того що знає господарське становище кожного односельчанина, як своє власне, але може навіть нагадати йому про такі речі, про які той і сам забув.

— А пам'ятаєш, дядьку Семене, віз у тебе старенький був — де він тепер?

— Ах, грець би його взяв! — спохвачується дядько Семен: — і справді ж таки був! де він тепер? От ловко! знахідку знайшов!

І біжить додому, нишпорить по всьому подвір'ю і, на решті, де-небудь у порожньому хліві, де восени годували порося, знаходить снасть воза.

— Знайшов! — радіє він на всю вулицю: — ач ти, полагодити його трошки і, як новий, буде! І чого це я його покинув!

— Новий він уже не буде — це ти дурниці мелеш! — резонно зауважує Петро Матвійович: — і покинув ти його через те, що він уже й зовсім, як решето, став. А коли хочеш за нього півока — бери!

— Забирай! — погоджується дядько Семен: — що ж! якби не ти, я й не згадав би, що в мене на подвір'ї скарб є. Ох, і добрий ти, Петре Матвійовичу, вже такий добрий, такий добрий!

Дядько Семен задоволений, бо він добу п'яний. Петро Матвійович теж задоволений, бо він почистив воза, оббив його всередині рогожею, — і він йому ще довго служитиме нарівні з новими.

Глитаї, з родопоходження, бувають двох сортів: аборигени і наїжджі.

Глитаї-абориген глитає своїх односельчан, а тому для нього обов'язкова певна обачність. Він зачався ще за кріпацтва і належить до числа тих благомислячих мужичків, якими так любили хвалитися поміщики. В усій окрузі він був відомий під ім'ям «міністра», і поміщик не тільки не перешкоджав йому розживатися, а навіть допомагав, — брав участь в його торгових операціях або просто позичав йому гроші на проценти. Односельчан благомислячий мужик не чіпав, бо це було б на шкоду поміщикові; він провадив свої обороти на стороні, наїжджаючи на базари та ярмарки. І скуповував, і продавав усе, що було в дану хвилину вигідним, не дотримуючись спеціалізації; але в результаті нерідко створювався значний капітал. З падінням кріпосного права, дехто з «благомислячих» виписався в купці, але більшість, за природним ходом речей, перетворилася в глитаїв. Таке минуле, не становлячи особливих задатків справжньої благомисленості, все-таки свідчило про неабиякий розум і про здатність добувати користь з навколишнього середови-

ща і тих умов, в яких він живе. І справді: ніхто пильніше від нього не придивиться, ніхто точніше не зважить. Він неодмінно візьме «своє», але візьме вчасно і саме стільки, скільки можна.

Вище я сказав, що він нагадає дядькові Семену про за-недбаного воза, але водночас він прочитає дядькові Овдію напущення, що вести на базар останню худобину — значить, вкрай розорити господарство, що можна потерпіти якое, перебитися і т. д. Взагалі, де слід, він натисне, а де слід, і передихнути дасть. Потурати мужикові без пуття — він коса задерє; але, з другого боку, дати занепалому передихнути — він і знову потроху обросте. І знову його стрижи, скільки хочеш.

На цьому вмінні — взяти вчасно і скільки можна — ґрунтується весь розрахунок глитая-аборигена. «Гольтіпа» мирська знає це і не приховує від себе, що від поміщика вона потрапила в кріпаччину до глитая. Але процес цього переходу відбувся так непомітно і природно, і відносини, які з нього випливають, такі далекі від насильства, що доводиться тільки підкоритися їм. І справді, «гольтіпа» підкорилася, і не тільки в силу фатуму, який тяжіє над нею, але й не без певної міри свідомості. Вона розуміє, що до неї присмокталася щось чужоїдне і що через це вона поступово опускається все глибше і глибше, але не чуває лещат, не намагає дна. Існуючи лише як живий робочий інвентар, вона тільки те й має, що в обріз необхідне для підтримання цього інвентаря в належній справності.

Щодо сільськогосподарських оборотів глитая-аборигена, то він порає землю таким самим порядком, як і «хазяйновитий мужичок». Він любить землю і дорожить нею, як справжній селянин, але вже не обробляє її сам, а воліє користуватися дешевою або дармовою працею кабальної «гольтіпи». Скільки є в його розпорядженні цієї праці, стільки бере він і землі. Він не женеться за великими сільськогосподарськими починаннями, бо знає, що сила його не тут, а в тій неприступній фортеці, яку він створив собі завдяки шинку і торговим оборотам. Так що всі його вимоги щодо землі як надільної, так і орендованої, обмежуються тим, щоб результати її продуктивності діставалися йому даром, становили чистий прибуток.

Крім глитая-аборигена, по селах нерідко зустрічається глитай наїжджий. Він приходить на місце цілком вільним від тих складних міркувань, які час від часу хвилюють глитая-

аборигена. Він, власне кажучи, людина виморочна. Не будучи членом общини, він не почуває себе зв'язаним ні з її інтересами, ні з її людом. В його очах община є об'єкт для експлуатації — і нічого більше. Він бере з цього об'єкта все, що може, бере зухвало, ні перед чим не спиняючись і знаючи, що сьогодні він тут, а завтра — в іншому місці. Можливо, він присмоктується не так солідно, як місцевий абориген, але зате всі його утиски наочні, безсоромні й ненависні. Глітай-абориген викликає страх: глітай найджий — ненависть. Він сам це чудово розуміє і тому завжди тремтить перед загрозою червоного півня.

Наїжджий глітай — різночинець; це або колишній дворовий чоловік, або міщанин з сусіднього міста, що спокусився на бариші, які обіцяла сивушна реформа, або, нарешті, чиновник, що залишився без посади внаслідок реформ. Іноді (а втім, це рідкий виняток) глітаєм буває й сам колишній поміщик.

Колишній дворовий чоловік неодмінно возлежав на лоні у свого поміщика. Тобто служив камердинером, виконував таємні доручення, підлащивався до панських звичок, вивчав панські смаки і взагалі користувався довір'ям настільки, що мав право нишпорити по панських кишенях і заходити, коли пана не було, в кімнату, де стояла незамкнена скринька з грішми. Він крав панські сигари і частував ними друзів, їв з панського столу, ходив у гості в панській одежі і взагалі добрав смаку в панському житті. Друзі пана величали його на ім'я і по батькові; деякі позичали у нього гроші і потискували йому руку.

Якщо пан вів картярську гру, то в камердинера була прибуткова стаття така значна, що усувала всякі підозри щодо його чесності. Де карти — там вино, пляшки нелічені; трапляються щасливі картярі, яким і сто карбованців викинути на горілку моторному лакеєві нічого не варто. Правда, він ночей не спав, з ніг падав, але зате у нього назбирався такий значний капітал, що він, уже при перших чутках про майбутню емансипацію, почав сумувати за самостійністю. І коли слухна година настала, то він, давши панові час покінчити справи з селянами, в самий день одержання викупної позички покинув його напризволяще.

— Накрав доволі? — раптом прозрів пан.

— Послужив — і годі, — відповів скромно вчорашній довірений слуга.

І що ж! незважаючи на прозріння, пана одразу ж по-

чала гнітити туга: «Куди я тепер подінуся? все був Іван Хомич — і раптом його немає! все у нього на руках було, все він знав — і подати, і прийняти, знав звички кожного гостя, кому чим догодити,— коли все це знову налагодиться?» — І довго сумував пан, довго перелічував посуд, білизну, що лишилися після Івана Хомича, згадував про якісь зниклі піджаки, галстуки, жилети, але, нарешті, махнув рукою і зажив по-старому.

Тимчасом Іван Хомич уже уподобав собі місцинку на селі. Та й добра ж місцинка! Саме посередині села, край урвища, на дні якого пробилося джерело. До річі, тут стояла й занедбана хата. Власник її, заможний легковий візник, як тільки було проголошено волю, зібрав родину, позабивав вікна хати дошками і зовсім переселився в Москву.

Іван Хомич поставив громаді два відра і добув приговор; потім дешево сторгувався з господарем занедбаної хати і відкрив «постоялий двір», прибудувавши збоку невеличкий флігельок під крамничку. Він ще остаточно нічого не вирішив про своє майбутнє,— в голові його поставало місто з його гомоном, метушнею й спокусами,— тож він влаштував собі на селі лише тимчасове гніздо, якого однак було цілком досить для початку атаки. І він повів цю атаку швидко, зухвало й завзято.

В сільськогосподарському відношенні дії Івана Хомича мають так само тимчасовий характер. Він охоче бере в короткочасну оренду земельні ділянки, особливо занедбані старі ниви, порослі дрібним лісом; поросьть випалить, землю виоре «за спасибі», збере урожай, другий, пограбує землю й залишить. Більш охоче він береться до лісної справи. Купить лісок під вирубку, повирубує все до останньої однорічної берізки, а голе місце віддасть в оренду під випас худоби. Так що коли, по закінченні орендного строку, поруб вернеться до власника, то він може бути певним, що тут уже ніколи й осичина не виросте.

І добре Іванові Хомичу, що він влаштовується на селі лише тимчасово. Сільський постоялий двір для нього тільки школа, в якій він набуває знань і навиків, необхідних для грабіжництва в ширших розмірах. Але, крім того, роки, проведені на селі, корисні й тим, що вони дають час забути його лакейське минуле. По суті, він ані на хвилину не спускає очей з Петербурга і вже бачить себе справжнім торговцем, власником, на перший час, хоч би тютюнового ма-

газина. І хто зна, що йому обіцяє майбутнє? Може, він буде членом громадської управи, членом санітарної комісії, водопровідної субкомісії та ін.—взагалі, необхідною спицею в колісниці. Може, на грудях у нього блищатиме медаль, а може...

.....

Про інших найжджих глитаїв я багато говорити не буду. Вони орудують з тією ж зухвалістю й завзяттям, що й Іван Хомич,— тільки розмах у них не такий широкий, і перспективи вужчі. І чиновник, і міщанин назавжди завікують на селі, без найменшої надії потрапити в члени суб-субкомісії для вивозу з міста нечистот.

Подібно до хазяйновитого мужика, сільського священика і поміщика, глитаї цілий вік б'ється коло крихт, не почувавши під ногами іншого ґрунту і не бачачи попереду нічого, окрім крихт. Всіх однаково обступили дрібниці, всі однаково тільки в них вбачають забезпечення проти загроз завтрашнього дня. Але тим-то саме дрібниці, на загально-вживаній мові, і називаються «ділом», а все інше — мріянням, загрозою...

Дівчата

СІЛЬСЬКА ВЧИТЕЛЬКА

Анна Петрівна Губіна була сільською вчителькою. Чи становила ця професія її покликання, чи просто так сталося, що подітися було більше нікуди,— вона й сама не могла б дати ясно сформульованої відповіді на це запитання. Одержала диплом учительки, потім знайшлася посада на п'ятнадцять карбованців платні у місяць, і вона прийняла її, Восени, на початок учбового семестру, вона приїхала в село; їй показали, де міститься школа, і вона залишилася. На щастя, при школі було приміщення для вчительки: кімната і при ній малюсінька кухня; а то буває й так, що вчителька щотижня переходить з однієї хати в іншу, так що квартира розсадниці знань являє собою для обивателів своєрідну натуральну повинність.

Школа містилася в просторому флігелі, який, за кріпосного права, займав управитель маєтку та який колишній поміщик пожертвував промаді під училище. Місця для учнів вистачало, але будинок був старий, і селяни протягом багатьох років не ремонтували його. Грубки димили, стеля протікала, з усіх щілин дуло.

Навчання було найпочатковіше. Читати, писати, поверхові відомості з граматики, перші чотири правила з арифметики, коротка священна історія—оце і все. Старалися, щоб за рік, найбільше за два, дитина пізнала всю премудрість. За суворим додержанням програми, особливо в розумінні її нерозширення, стежив місцевий священник; попечителем школи був сільський староста, а вищий нагляд був відданий поміщикові, який постійно жив за кордоном, але зрідка навідувався і в садибу. До школи ходили виключно хлопчики.

Справа в Анни Петрівни налагоджувалася не споро. Вчительку не чекали так скоро, і приміщення школи було занедбане. Перш ніж зібралися учні, в школу приходили батьки і з цікавістю розглядали нову вчительку.

— Ви хлоп'ят нашвидку навчайте; нам же аби тільки читати та писати вміли. Та цихвіри трошки. Без чого не можна, то не можна, а зайвого для нас не треба. Нам діти вдома потрібні. А якщо котрий старатися не буде, можна такого й пострахати. Ондечки у кутку віник стоїть. Будьте ласкаві, постарайтеся.

Потроху влаштувалася вона одначе і в школі, і в себе в комірчині. Замість меблів їй поставили простий, нефарбований стіл і три табуретки; в кутку стояло ліжко, що перейшло разом з будинком від управителя; в стіну вбито було кілька гвіздків, на які вона могла вшати свій гардероб. При школі був сторож, він топив груби і вимітав звечора класну кімнату. Щодо харчування вона розпитала, як жила її попередниця, і дістала відповідь, що та ходила обідати до священника за невелику плату, а вдома тільки чай мала. Священик і її охоче погодився прийняти на харчі.

— Я не заради користі,— сказав він: — а жалючі вас: хто ж вам варитиме? Тут ви не тільки гарячої їжі, і хліба насилу знайдете. Ми за обід з вас п'ять карбованців на місяць братимемо. Зайвого не подамо, а ситі будете. Почнете ходити щодня до нас і познайомитесь; і вам, і нам веселіше буде. Коли які сумніви зустрінете, то за обідом спільною радіою і розв'яжемо. Гуртом та в згоді — ось як по-моєму. Якщо ви з любов'ю прийдете, то я, як пастир, і тим паче. Але не приховаю від вас: робота у вас буде не легка і не завжди без перешкод. Народ тут норовистий, непривітний, вимогливий. Кожен буде вам вимоги ставити, а іноді й такі, що від них моторошно стане. Людмила Михайлівна, попередниця ваша, посварилася з Василем Дроздом, то насилу звідси вибралась.

— Хто це Дрозд?

— А тутешній верховода, портерну держить, крамничку, вся громада в нього під п'ятою, і начальство прихильне. Син у нього в школі, то він подарунок Людмилі Михайлівні надумав піднести, а вона уперлася. Він, звичайно, образився, доноси почав писати — ну, і довелося тікати. Земство так і не залишило її в себе; живе вона тепер у місті, помічницею в одній поміщиці, яка щось на зразок пансіону держить.

— Однак строго-таки у вас.

— І навіть дуже. Головне, церкви не цурайтесь. Я і як пастир вас умовляю, і як людина застерігаю. Як пастир кажу: тільки церква може втішити нас у життєвих злигоднях; як людина попереджаю, що нема легшого і небезпечнішого обвинувачення, як обвинувачення в недостатній релігійності. А втім, вгадувати наперед не варто. Приїхали — виходить, справу закінчено. Нехай благословить вас бог.

Священик був старозавітний, добрий; і попадає в нього добра. Діти розбрелися по світу, отож старики жили зовсім самі. Обоє були люди діяльні, з ранку до вечора поралися у господі і вдовольнялись однією робітницею. Батюшка й досі поле обробляв, але більше вже за звичкою, без вигоди. До Анни Петрівни вони поставилися співчутливо; вона нагадувала їм про дітей. Для неї це була хороша прикмета; незважаючи на застереження батюшки відносно труднощів її майбутньої путі, вона все-таки сподівалася знайти в його домі притулок і захист.

Вона розрахувала, що коли витрачатиме п'ять карбованців на обід та п'ять карбованців на чай і бублики, то в неї все-таки залишиться з платні п'ять карбованців. Цього було, за її скромними вимогами, досить. Квартира була готова, і вона влаштувалася у ній, як могла, хоч щодня вигонив її години на дві з дому чад. Одягу вона привезла з собою досить, отож і по цій статті витрат не передбачалося. Нудьги вона не боялась. Вдень вона займатиметься з учнями, ввечері — готуватиметься до наступного дня або проводитиме час у родині священика, який одержував від сусіднього управителя газети і охоче ділився з нею. Нічого, якось проживе.

Навчання почалось. Набралося до сорока хлопчиків, які наповнили школу шумом і галасом. Деякі були вже майже дорослі і досить нахабно дивилися в очі вчительці. Взагалі її випробовували, перепиняли під час пояснень, кричали, наслідували звірів. Вона старалася удавати, що не звертає уваги, але це їй коштувало чималих зусиль. Нарешті у неї так розболілася голова, що вона ледве дочекалася кінця двох годин, протягом яких ішло навчання.

— А я, признатися, поремствувала на вас, — сказала вона священикові за обідом: — хіба вам важко було б прийти на перший раз підтримати мене!

— Я саме тому й не прийшов, — відповів батюшка: — щоб ви з першого ж разу дізналися про справжню суть

справи. Коли б сьогодні ви не дізналися про неї, все одно довелось б дізнатися завтра.

Наступного дня прийшов попечитель-староста і поцікавився, чи тихо сидять учні. Вона відповіла, що непогано і що в майбутньому справа, звичайно, налагодиться.

— Тож-бо, ви їх не жалійте; для того і віника в кутку припасено. Вийміть різку і відшмагайте! — порадив попечитель.

Не минуло однак і двох тижнів, як їй довелось зустрітись з найноровішим із «норовистих», з тим самим Василем Дроздом, який витіснив її попередницю. Дрозд безцеремонно ввійшов до її кімнати, приніс мішечок, поклав на стіл і сказав:

— У вас наш хлопчак вчиться, то ось вам. Тут чаю півфунта, сахарцю, шинки й гостинця, їжте на здоров'я. А крім того, й грішми два карбованці.

Він дістав з-за пазухи гаманець, вийняв два карбованці і поклав поряд з мішечком.

— Навіщо ж це? це ж не дозволено! — спалахнула вона.

— А ви займіться з хлопчаком, не затримуйте його.

— Я й без того займуся. Не треба, не треба! Ідіть собі, прошу вас!

Дрозд образився; аж губи в нього побіліли.

— Отже, ви й доброзичливістю нашою гребете? — спитав він, оглядаючи її з ніг до голови обуреним поглядом.

— Не треба! — крикнула вона і раптом схаменулася. Згадалася їй Людмила Михайлівна: згадалось і те, що ще в Петербурзі їй говорили, що найбільше треба боятися сварок з впливовими особами; що така-то пошварилася з старостою — і була витиснута; така-то не догодила членові земської управи — і теж тепер без посади.

— Послухайте, — сказала вона, присмирівши: — я й без того з вашим сином займуся... даю вам слово! Якщо хочете, нехай він до мене вечорами ходить, я з ним повторюватиму.

— А приношення нашого не бажаєте?

— Знаєте, ви краще ось що: груби в нас у школі димлять, стеля протікає, то ви б допомогли.

— Це громада повинна. Витрата теж чимала. Грубу цю перекласти он скільки коштуватиме. Ні, де там. Бувайте здорові.

Він надів тут же, в кімнаті, шапку, зібрав зі стола приношення й вийшов. Вона кілька секунд вагалася, але потім не витримала і догнала його на вулиці.

— Будь ласка, не сердьтесь. Адже нам не дозволено. Прислайте вашого хлопчика вечорами — я займатимуся з ним окремо!

Дрозд поглянув на неї з усмішкою.

— Виходить, про Людмилу Михайлівну згадали? — сказав він нахабно: — ну, гаразд, буду свого хлопця присилати вечорами, якщо можна. Пиха вам не до лиця. Проте грошей тепер я й сам не дам, а це — ось вам!

Він швидкими кроками пішов, Анна Петрівна залишилася на вулиці з мішечком у руках.

Розповіла вона про це батьощі, який порадив «залишити».

— Візьміть, — сказав він: — історію собі наживете. Із сильним не борись! І прислів'я так говорить. Ще скажуть, що комизитесь, а він і бозна-чого наплете. Іжте на здоров'я! Не нами це заведено, не нами й кінчиться. Побачите, що коли ви послухаєтесь моєї поради, то й інші миряни приятнішими до вас будуть.

Справді, до неї почали ставитися ласкавіше. Після Дрозда прийшов староста, потім ще два-три мужички із можних — усі з мішечками.

Вечорами почалися заняття, збиралося до п'яти-шести учнів. Ціною непроханих мішечків, що нагадували підкуп, Анна Петрівна зовсім позбулася вільного часу. Ні почитати, ні готуватися до занять наступного дня — нема коли. До того ж учні виявилися тупі, вимагали посиленої праці. Зате доносів на неї не було, і Дрозд, який часто бував у місті, щомісяця справно привозив їй з управи платню. Сам староста після закінчення церковної служби поздоровляв її із святом і хвалив.

— Он Людмила Михайлівна рідко до церкви ходила, — говорив він: — а ви бога не забуваєте!

Протягом цілої зими вона жила в чаду безперервного сум'яття, не маючи можливості опам'ятатися, усвідомити собі своє становище. Про майбутнє вона, звичайно, не думала: її майбутнє становили ті щомісячні п'ятнадцять карбованців, які не давали їй загинути з голоду. Але що таке

з нею робиться? Чи передбачала вона, навіть у найскорбтніші хвилини свого безбарвного існування, що їй судилося таке жалюгідне життя, яке не можна було порівняти ні з чим іншим, крім хронічного остовпіння?

Вона була сирота, навіть не знала, хто були її батьки. Немовлям її підкинули, і жаліслива хазяйка квартири, біля дверей якої вона опинилася в кошику, спочатку влаштувала її у виховний будинок, потім у притулок і, нарешті, в училище, де вона й одержала диплом на звання сільської вчительки. Потім жаліслива душа визнала свій обов'язок виконаним і відпустила її на чотири вітри, наділивши кількома платтями і давши на дорогу невелику суму грошей. Після цього Губіна опинилась у селі. Чи надовго? — вона навіть не ставила собі цього запитання. Вона розуміла тільки, що віднині полишена на саму себе, на свої сили, і що, на випадок якої-небудь знегоди, вона повинна буде винести її на власних плечах. Звернутися до кого-небудь за підтримкою вона не мала підстави; товаришки у неї були такі ж безталанні, як і вона сама. Всі вони розсіялися по лицю землі, всі були в таких же матеріальних і моральних умовах, усі бідували. Вона була більш ніж самотня. І самотня людина може влаштуватися так, щоб за неї «заступилася», може убезпечити себе від несподіванок, а до неї зовсім нікому діла не було. Навіть ніякій благодійній установі вона не була підлегла, так що над усією її долею виключно панувала випадковість, та й та могла діяти тільки в несприятливому для неї розумінні.

Вона ніколи не думала про те, вродлива вона чи ні. Насправді вона не могла назватися вродливою, але молодість і свіжість поповнювали те, чого не давали риси обличчя. Сам волосний писар задивлявся на неї; та що він був одружений, то відверто заявляти про свій племін'я не наважувався і час від часу присилав вірші, в яких досить недвозначно висловлював свою хтивість. Дрозд теж якось мимохідь натякнув:

— Ах, панночко, панночко! озолотив би я вас, коли б...

Жінка ще ледве прокидалася в ній. Вона не розуміла ні віршів, ні натяків, ні того, що за ними криється лихе жіноче горе. Її вражали тільки глупота й безцеремонність, але вона відчувала себе настільки беззахисною, що їй навіть не спадало на думку скаржитися. Всі знали, що її можна «роздавити», і отже, коли б вона навіть просила захисту,— хоч

би у члена училищної ради, який зрідка відвідував школу,— їй відповіли б: з якими ви все дурницями ліжете — яке нам діло! Залишалося терпіти і міцно триматися за той шматок, який послала їй доля. Бо коли б її навіть вислухали і перевели на інше місце, то й там повторилося б те ж саме, можливо, навіть з додатком якої-небудь злої плітки, яка, в подібних випадках, неодмінно передує перещенню.

Справжнє горе чекало її не тут, а підстерігало здалека.

У квітні, зовсім несподівано, приїхав у свою садибу місцевий землевласник, він же й головний попечитель школи, Андрій Степанович Аїгін. Прибув він для того, щоб продати ліси і на виручені гроші прожити літо за кордоном. Операція мала бути нескладна, але Аїгін задумав пробути в селі до травня, з тим, щоб, до речі, перевірити управителя, відновити на всякий випадок зв'язки з місцевими властями і поглянути на школу.

Це був молодий чоловік, років двадцяти семи, легковажний і безтурботний. Вчився він погано, освіту мав найповерховішу, але попри все це користувався освітнім ценом, та що належав до числа великих землевласників, то попечительство над школою, так би мовити, за принципом, дісталось йому. Незалежно від матеріальних пожертвувань, які багата людина могла робити на користь школи, принцип особливо наполягав на підтримці великого землеволодіння і того значення, яке воно повинно мати в повіті. Дарма, що великий землевласник міг зовсім ігнорувати свій повіт; досить було його імені, його щорічних грошових внесків, щоб нагадати про нього і про ту роль, яка по праву йому належала. У нього є на місці довірена особа, яка повідомлятиме його про місцеві справи й потреби; нарешті, нема-нема, та раптом йому заманеться: чи не поїхати заглянути, що то в нашій глушині робиться? І поїде.

Саме так чинив Аїгін. На протязі шести років попечительства (він почав незалежне життя дуже рано) Андрій Степанович відвідав садибу лише вдруге і на найкоротший час. Приймали його, як належить приймати впливову особу, і дуже приємно давали відчутти, що від нього залежить узяти діяльну участь у повітовому сум'ятті, очоливши його. Але поки що він ухилився від цієї честі, даючи собі можливість прийняти рішення відносно цього тоді, коли втіхи молодості поступляться місцем мріям честолюбства.

Одного в ньому не можна було заперечувати: він був вродливий, прекрасно одягався і вмів бути люб'язним. Тільки занадто розв'язні манери і звичка постійно носити пенсне, щохвилини скидаючи його й знову надіваючи, дещо псували загалом хороше враження.

Аїгін одразу ж після приїзду відвідав школу («це моє дітище»,—говорив він). Він прийшов у супроводі члена училищної ради, священника і старости. Похваливши порядки, він так пильно подивився на Анну Петрівну, що та зашарілася. Виходячи, він сказав зовсім безцеремонно, що йому дуже приємно, що в його школі така гарненька вчителька. Досі він рідко їздив у село, бо всі вчительки зображали собою який-небудь із смертних гріхів, а тепер їздитиме частіше. І на закінчення додав, що Анні Петрівні справжнє місце не в глушині, а в столиці, і що він поклопочеться за неї.

Того ж дня у нього був обід, на який були запрошені всі причетні до школи, а серед них і Анна Петрівна.

Після цього він почав учащати до школи. Просиджував протягом цілих уроків і не зводив з учительки очей. Прощаючись, так міцно стискав їй руку, що серце її неспокійно билось і кров мимоволі закипала. Загалом він діяв не вкрадливою мови, не розкриттям нових горизонтів, а силою своєї вроди й молодості. Обое були молоді, в обох почувалося трепетання життя. Він відвідав її навіть в її комірчині і похвалив, що вона зуміла влаштуватися в такому жалюгідному приміщенні. Якимось він їй сказав:

— Чому ви не відвідаєте мене? боїтесь?

— Ні, не боюсь,—відповіла вона, тремтячи всім тілом.

— Але, в такому разі...

Він не договорив, взяв її за руку й поцілував.

Весь час по обіді після цього вона була як очманіла, не знала, що з нею робиться. І моторошно, і солодко їй було водночас, але нічого ясного. Хаос переповнював усе її ество; вона неспокійно ходила по кімнаті, перебирала плаття, речі, не знала, що робити. Нарешті, коли вже смеркло, від нього прийшов посланець і сказав, що Андрій Степанович просить її на чашку чаю.

Вона подумала: «ах, як це все скоро!» — і потім відчула таку млість у серці, що відчинила вікно, щоб освіжити паляючу голову.

За півгодини вона була вже в нього.

Роман її був нетривалий. За тиждень Аїгін зібрався так само раптово, як раптово приїхав. Він не був особливо ніжний з нею, нічого не обіцяв, не говорив про те, що вони коли-небудь зустрінуться, і тільки одного разу спитав, чи не потребує вона чого. Зрозуміло, вона відповіла заперечливо. Навіть зібравшись зовсім, він не зайшов до неї попрощатися, а тільки, проїжджаючи в колясці повз школу, вийшов з екіпажа і дуже тихо постукав вказівним пальцем у вікно.

— Побачимось! — гукнув він їй.

Вона зробила інстинктивний рух, щоб вийти до нього, але втрималася і тільки слабо усміхнулась у відповідь.

Таким чином, перемога обійшлась йому дуже легко. Він зробив мерзоту, очевидно, навіть не підозріваючи, що це мерзота: що вона таке, щоб обтяжувати ради неї свою совість? Він пропонував їй гроші, вона відмовилась — це вже її справа. Не він один, усі так роблять. А втім, все-таки непогано, що обійшлося без сліз, без докорів. Це доводить, що вона розумна.

На селі однак її вечірні пригоди були вже всім відомі. Зустрічаючись з нею, молоді парубки двозначно переморгувалися, літні люди жартували. Жінки наперед її ненавиділи як майбутню сільську «сахарницю», яка здатна затуманити голови чоловікам. Волосний писар одного разу прямо спитав: «в який час, панночко, ви можете мене прийняти?» — а присутній при цій сцені Дрозд додав: «чого питаєш? приходь, коли заманеться — та й край!»

Сам батюшка, незважаючи на доброту, усумнився і одного разу за обідом сповістив, що далі харчувати її не може.

— Жаль мені вас, — сказав він: — душевно жаль, але мені, як духовній особі, не личить...

Матушка теж висловила жаль і зронила дві-три сльозинки.

Тільки шкільний сторож виявив до неї співчуття. Коли вона, бліда і ледве жива, повернулася від священника до дому, він сказав:

— Нічого, потерпіть; бог терпів і нам велів. І я зумію вам щі зварити.

На довершення всього вона відчула себе матір'ю, і раптом якась страшна безодня розкрилася перед нею. Очі затуманилися, голова наповнилася гулом; ноги й руки трем-

тіли, серце безладно билося; одна думка виразно виникала в голові: тепер я пропала.

На щастя, почалися канікули, і вона могла замкнутись у своїй кімнаті. Але вона дуже добре розуміла, що ніяка ізольованість не врятує її. «Пропала!» — в цьому слові лягало все її майбутнє. Ознаки майбутньої загибелі вже почали виявлятися. Святковими днями молоді сільські парубки юрбою зупинялися напроти її вікон і кричали:

— З приплідцем!

Звичайно, в неї ще був вихід: віддати себе під покровительство волосного писаря, Дрозда або іншої впливової особи, але вона з жахом зупинялася перед цією перспективою і в безмежному відчаї металася по кімнаті, ламала собі руки й билася об стіну головою. Цим починався її день і цим закінчувався. Вночі вона бачила страшні сни.

Влітку вона надумала податися в місто до Людмили Михайлівни, з якою, проте, була незнайома. Вночі пройшла вона двадцять верст, весь час про щось думаючи і в той же час не усвідомлюючи, навіщо, власне, вона йде. «Пропала!» — безупинно дзвеніло в неї у вухах.

Людмила Михайлівна прийняла її привітно, але відразу ж зауважила, що вона винна.

— Це, голубонько, менш за все прощається, — сказала вона, і хоч у словах її не чулося жорстокості, але Анна Петрівна зрозуміла, що допомоги їй чекати нізвідки.

— Допоможіть! — простогнала вона.

Людмила Михайлівна була зворушена. Обіцяла переговорити з власницею пансіону, яка в цей час жила на селі, чи не можна влаштувати так, щоб «винна» прожила в неї хоч без платні, простою прислугою, ці критичні місяці, по закінченні яких мала виявитися її «вина».

— Раніше, ніж кінчатся канікули, вона вас не візьме: їй не вигідно тримати вас на хлібах, але потім, можливо... В усякому разі, я днями побачуся з нею й сповіщу вас, — додала вона.

Того ж ранку Анна Петрівна зустріла на вулиці знайомого члена училищної ради, який нахабно посміхнувся їй і сказав:

— Про вас доходять до ради непохвальні відгуки. Якщо ви признаєте їх справедливими, то раджу вжити заходів...

Він не докінчив, підняв трохи капелюх і пішов.

Минали дні за днями, а від Людмили Михайлівни ніяких вістей не приходило. Або забула, або нічого не могла. З училищної ради теж ніяких чуток не було.

Нарешті настав вересень, і знову почалися уроки. Анна Петрівна ледве трималася на ногах, але справно відвідувала школу. Учні однак зрозуміли, що вона винна і нічого їм зробити не сміє. Почалося безладдя, шум, гвалт. Деякі хлопчики цілком виразно говорили: «з приплідцем!»; інші запевняли, що в них на масляну буде не одна, а одразу дві вчительки. Становище з дня на день ставало нестерпнішим.

В листопаді, коли надійшли темні, безмісячні ночі, серце її до того переповнилося гнітючою тугою, що вона не могла вже стримати себе. Вона вийшла одного разу на вулицю і пішла в напрямі до млинової гребельки. Річка вирувала і пінилася; періщив дощ; крізь загорошені борошном шибки вікон мерехтіло тьмяне світло; колесо стукотіло, але помольці сховалися. Було пустинно, похмуро, безпросвітно. Вона дійшла до середини кладки, перекинutoї через греблю, і кинулася головою вперед на лотоки.

Життя її урвалося, майже не почавшись. Урвалося безглуздо, незаслужено і жорстоко.

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

СМЕРТЬ ПАЗУХІНА

КОМЕДІЯ НА 4 ДІЇ

(Присвячується В. П. Безобразову *)

ДІЯ ПЕРША

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Прокопій Іванович Пазухін*, купецький син, 55 років.

Мавра Григорівна, другошлюбна його дружина, 20 років.

Василиса Парфентівна, її мати, 50 років; додержується стародавніх звичаїв.

Відставний генерал Андрій Миколайович Лобастов, 60 років, друг старого Пазухіна, батька Прокопія Івановича; походженням із зданих в рекрути.

Відставний підпоручик Живновський, 50 років.

Микола Велегласний*, міщанин, літній.

Фінагей Прохорів Баєв, пестун старого Пазухіна.

СЦЕНА I

Небагата кімната в домі Прокопія Пазухіна. З боків та посеред сцени двері. Коло стіни диван та кілька стільців базарної роботи; перед диваном стіл, накритий ярославською скатертю; на столі закуска й вино в плящі. Василиса Парфентівна, Мавра Григорівна та Велегласний. Василиса Парфентівна одягнена в темносиній сарафан, а поверх нього накинутий каптан такого ж кольору; на голові у неї чорна міткалева хустка, зашпилена на підборідді; Мавра Григорівна в кольоровому сарафані та в чорній плісовій тілогрійці; на голові в неї так звана «голівка»; Велегласний одягнений у чорну суконну сибірку старовинного крою з вирізкою на грудях і з мідними дутими гудзиками по один бік вирізки та з петлями по другий бік, чоботи великі.

Велегласний (*тримає в руках заяложений рукопис і читає*). «Мужі носитимуть одяг короткий, вище коліна, і штани натягнуті, а жони матимуть образ бісовський, голови

непокриті маючи, і на головах носитимуть роги скотські і гадючі, уподобившись бісові... І тоді буде пришестя антихристове...»

Мавра Григорівна. Господи! страх який!

Василиса Парфентівна. Та наче це вже й збувається, Миколо Йосиповичу?

Велегласний. Збувається, добродійко, збувається... (Продовжуючи читання). «І злюблять люди неситі ласощі, безмірне пиття з трави листя ідоложертовного, кропленого гадючим жиром; од Китян се було куповане обміною на товари, на осквернення християнських душ... і тоді буде пришестя антихристове...»

Василиса Парфентівна. Господи! та невже ж і чайку попиту не можна?

Велегласний. Не годиться, добродійко, не годиться. Ідоложертовне зілля... черви в утробі заведуться... І в книжках написано: «китайська стріла в Росію ввійшла; хто п'є чай, той спасіння не чекай...» От з лози виноградної — це не гидко, бо плід цей красен і природен на втіху людям росте... (Наливає чарку й п'є).

Василиса Парфентівна. Вже від чаю Прокопій Іванович, здається, ні за що не відмовиться!

Велегласний. Ну, і унаслідуює пекло...

Василиса Парфентівна. Видно, вже тобі, Маврушо, його усовіщати доведеться...

Мавра Григорівна. Та хіба він мене послухається, мамочко! Так тільки, на посміховисько він мене за себе взяв! Як сватався, то бог знає чого наобіцяв, а оженився, то в ситцьових сарафанах ходити примусив...

Велегласний. А ти, добродійко, трошки його помуч, від подружнього життя на якийсь час відстанови або інший спосіб придумай... От він і відчує...

Мавра Григорівна. Його ці способи не беруть, Миколо Йосиповичу! (Зітхає).

СЦЕНА II

Ті ж та Баєв, старик, що й літ своїх не пам'ятає, порослий мохом і зігнутий, одягнений у синій каптан, в руках тримає товстий березовий сук, на який і спирається.

Баєв (сиплим голосом). Здрастуй, матінко, Василисо Парфентівно! як ся маєш?

Василиса Парфентівна. Хвалити бога, старий; ти як?

Баєв. А мені що зробиться? Я ще старик здоровезний... живу, добродійко, живу... Тільки вже наче й жити набридло... (Сідає на стілець і кашляє).

Мавра Григорівна. Може, горілочки піднести?

Баєв. Не бере, красуне, не бере! ні пійла, ні їства, нічого нутро не приймає... Ох, та й старий же я, наче аж мохом поріс.

Василиса Парфентівна. Ну що, як у вас? чи здоровий Іван Прокопович?

Баєв. Ричить, добродійко, з місця встати не може, а ричить...

Велегласний. Яко лев рикаючий, ходить, шукаючи, кого поглинути...

Баєв. Ноги йому, бач, одібрало, то він лежма ричить!

Василиса Парфентівна. Та хоч би ти вже, Прохоровичу, його з простого розуму напоумив... чого він ричить ото?

Баєв. Напоумляв я, пробував напоумляти, але він усе ричить... наче він бозна-який генерал! (Встає й декламує, наслідуючи Івана Прокоповича). «І не смій, каже, мені про падлюку Прокопка згадувати! він, каже, мене антихристом назвав, він хоче жити, як діди жили, то нехай же, каже, разом з дідами за рябою свинею поросятком ходить! Тьху-тьху-тьху!» От як розсердився! (Сідає).

Василиса Парфентівна. Бач який!

Баєв. Та ще каже: «Він, каже, супроти моєї волі з поганкою оженився, аби тільки сина свого, Гаврюшу, маєтності позбавити, то я, каже, його самого маєтності позбавлю, Гаврюшку йому замісто батька зроблю!» Навіть і не второпаєш, що він каже!

Василиса Парфентівна. Чи ти ба, вже й женитися не можна! Чи не з нього приклад брати, як він мерзено весь вік прожив!

Баєв. І я йому те саме казав: «Іване, мовляв, Прокоповичу! Хіба людську плоть легко розсудити! ось я, мовляв, уже ж який старий, а буває, що сам тільки дивуєшся, як защемить! Ну, і в святому письмі теж сказано: недобре, тобто, чоловікові одному бути, а подобає йому жити з подружжям...»

Велегласний. Це справедливо.

Василиса Парфентівна. І чого він розлютував-

ся так? чи давно сам ото, не голивши рила, без сорому між людьми ходив... диво та й годі!

Б а є в. Чи давно, добродійко! сам я на свої очі бачив, як у Чорноборську справник пробував його за бороду трясти: «Не шахруй, каже, не шахруй!», а тепер чи чувана річ: і бороду свою антихристові пожертував, та й сина ото знедолив...

В е л е г л а с н и й. «Постризало да не зійде на бороду твою...» І в Стоглаві так сказано!*

В а с и л и с а П а р ф е н т і в н а (іронічно). Через те, видно, й став він до бісовського життя дуже здатний, що справники його за бороду часто таскали...

Б а є в. Таскали, це я сам бачив, що таскали. То були, добродійко, часи грізні, такі часи, що навіть запевнити важко. Івана Прокоповича батенько волосним писарем був, то нині, здається, і царі так не живуть, як він жив! Бувало, по тижневі й по два звіриного образу не кине, цілу добу п'яний під лавкою лежить! Тутечки вони й капіталові своєму початок зробили, бо й волость у них все одно як свої кріпаки були. А Іван Прокопович підріс, то куди тобі теж злодійкуватий парубчак став; батенько їхній, бачивши таку їх амбіцію, що як вони заради грошей готові і живого й мертвого обдерти, то й благословили їх по шинкарській справі йти... От які часи, добродійко, були!

В а с и л и с а П а р ф е н т і в н а. Ну, а тепер, певно, й згадати йому про ці часи соромно: вві сні, мовляв, усе це бачив!

Б а є в. Тепер, добродійко, він у благородні, чуєш, скоро попаде! Губернатор його вже в надвірні радники за благоустрій на загальну користь представив! Але я ось йому недавно й кажу: «Іване Прокоповичу! чи тобі не однаково в труні лежати що купцем, що надвірним... тільки гріх, мовляв, та й годі!

В е л е г л а с н и й. Меншим бути — то ще краще, бо там маленького та смирного на перше місце посадовлять!

В а с и л и с а П а р ф е н т і в н а. Диво та й годі! Ну, а про духівницю розмови у вас не було?

Б а є в. Згадувала була Живоедиха, та де там! ще дужче заричав! Я, каже, ще років з п'ять поживу, та ще, чуєш! дурниці своєї й досі не кидає, навіть на крок від себе Живоедиху не відпускає!

В а с и л и с а П а р ф е н т і в н а. Вона, видно, й плітки йому на Прокопія Івановича плете!

Б а є в. Вона, добродійко, саме так, що вона.

СЦЕНА ІІІ

Ті ж і Прокопій Іванович, середній на зріст, зовсім сивий, одягнений в синій каптан, носить бороду й підстрижений по-руському. Входить схвильований і мовчки сідає на стілець.

Прокопій Іванович. Що ж це буде? Що ж це буде? Господи! Батько на очі до себе не пускає, сина привселюдно обзиває непристойно... куди ж його тікати?

Василиса Парфентівна. Хіба що трапилося, Прокопію Івановичу?

Прокопій Іванович (не слухаючи її). Якби не гроші! Господи, якби не гроші!.. «Чи довго, каже, ти нас соромити будеш?» І це син рідний каже!.. а як від грошей відступишся?

Баєв. А ти б його, добродію, жезлом трошки повчив!

Прокопій Іванович. Де вже мені, Прохоровичу! і жезла того в мене нема! Батько мене від себе відштовхнув, і через те, можна сказати, всяка людина мене в батьківському домі обляяти може... Від сестриці Настасії Іванівни, окрім як «репаний», і слова іншого не почувеш, чоловік їхній, Семен Семенович, теж... Навіть Живоедиха й та тобі в очі наплювати намагається... Де вже мені, Прохоровичу! Розуміється, якби капітал! (Жвавішає і встає). Т-так! добре б, якби капітал... а без капіталу яка ж я людина!

Баєв. Все ж, певно, людина, а не худобина...

Прокопій Іванович. Гірше!.. Ти зрозумій, старий, що сподіватися йому від мене нічого, виходить, і поважати мене нема за що... Ну, за що він мене поважати буде? Хіба я йому припас що-небудь? Та й зв'язуватися йому зі мною соромно, бо ж він з великими панамі водиться, а я, бач, в сіряку ходжу!

Василиса Парфентівна (до Велегласного). Хоч би ти вже, батечку, утішив Прокопія Івановича!

Велегласний. Що ж, ладен я утішити, добродійко... (Підходить до Пазухіна). Згадай, Прокопію Івановичу, як отці соловецькі за древне благочестя постраждали *: плечі на удари, хребти на рани, уди на розтрошення, тіло на муки віддавали.

Василиса Парфентівна. Ех, батечку! ти до діла кажи! ти скажи, як нам гроші дістати старого?

Велегласний. А й гроші добути можна, треба тільки умудритися яко змію — і гроші будуть!

Баєв. Умудрись, добродію, Прокопію Івановичу!

Василиса Парфентівна (*штовхаючи Мавру Григорівну*). Та кажи що-небудь, Маврушо, утішай чоловіка свого!

Мавра Григорівна. От, Прокопію Івановичу, Микола Йосипович каже, що чай пити гріх.

Прокопій Іванович (*стає в роздумі проти Велегласного*). Т-так... то ти кажеш, що чай пити не слід?..

Велегласний. Не годиться, Прокопію Івановичу! черви в утробі розплодитися можуть.

Василиса Парфентівна. Через те ото, може, й мудрості тобі, Прокопію Івановичу, бог не дає, що ти законів батьківських не сповняєш.

Прокопій Іванович (*задумливо*). Господи! хоч би подивитися на ті гроші!

Ба є в. А десь, певно, чимало добра у нього в сундуках припасено!

Прокопій Іванович. Так, припасено... А припасав-то хто? все я-таки! я й ділами всіма управляв і машині усій руху надав... (*Б'є себе в груди*). Можу сказати, ні праці, ні поту не жалів... усю душу там поклав!.. А проминуть... проминуть мене чаркою! Тепер все одно, чи зробить, чи не зробить заповіт... Коли зробить, значить про мене в ньому нічирк, а не зробить, то в останню годину пройди-світи усе порозтягають!.. Воно, звичайно, тоді й обшукати буде можна... А молодець, Гаврило! як він недавно перед-самим моїм носом руками розмахував: «Що ж, каже, ти думаєш, що як батьком зовешся, то я й на паскудства твої дивитись крізь пальці повинен!..» Далєбі так!

Василиса Парфентівна. Господи! от як тепер! син на батька кидається!

Велегласний. «І тоді буде пришестья антихри-стове».

Прокопій Іванович. Та ще що каже! «Я, каже, й жінку в тебе відберу, бо ти старий і жити з нею не можеш як слід!» Мавро Григорівно! чуєш?

Мавра Григорівна (*опускаючи очі*). Та невже ж ви проти таких його мерзенних слів змóвчали, Прокопію Івановичу?

Прокопій Іванович. Як змóвчати? навіщо мовчати? Також поговорив! У мене, кажу, і без тебе в домі прикажчик молодий знайдеться! (*Сміється силувано, звертаючись до тещі, дружини й Велегласного*). Анахтеми, ч-чорти ви отакі! Ви мене на цю лінію поставили!

Мавра Григорівна (*ображаючись*). Ви, значить, образити мене хочете, Прокопію Івановичу?

Василиса Парфентівна. Що ж, на наругу тобі Мавруша дісталася, чи що?

Велегласний. Згадай, Прокопію Івановичу, щоб в святому письмі про пусте слово сказано!

Прокопій Іванович (*присмирівши і махнувши рукою*). Який я там наругач! хіба такі бувають наругачі! Ти мені пробач, Мавро Григорівно: мене вже й бог наче забув! Господи! у батьківському домі на золоті їдять, а у мене й товару того в крамниці на тисячу карбованців не набереться. Запив би, та гріх, кажуть!

Велегласний. Гріх, добродію... От з грона виноградного можна! (*П'є*).

Василиса Парфентівна. Та придумай ти щонебудь про гроші ті, Миколо Йосиповичу!

Велегласний. Хитре це, добродійко, діло! слід про нього на дозвіллі поміркувати.

Баєв. А я ось як скажу: пожертвуй ти, Прокопію Івановичу, батенькові бороду свою! вдовольни ти примху його! упادي йому до ніжок... простить, простить він тобі!

Василиса Парфентівна. Що ти, що ти, Прохоровичу! та ти хіба не знаєш, що на тому світі в рай не попадеш, доки до останньої волосинки не відшукаєш? Ти й подумати про це, Прокопію Івановичу, не смій! От щоб я здохла на цьому місці, коли тоді в очі тобі не наплюю привселюдно!

Баєв. Утрешся, голубе!

Велегласний. Воно, звичайно, ганебно, добродійко, ганебно бороду свою на потіху князеві власті повітряної віддавати, одначе ж і законові, коли треба, переміна буває! На користь древньому благочестю не тільки тимчасове стриження бороди, а й сама погибель душі допускається...

Чути стукіт екіпажа, що під'їхав.

Василиса Парфентівна. Матінко моя, та наче хтось під'їхав до нас!

Велегласний. Мені, мабуть, піти, добродійко. (*Виходить*).

СЦЕНА IV

Ті ж і Лобастов, невеликий чоловік, опасистий і схильний до паралічу; обличчя червоне, ніби з морозу; п'є й закушує нашвидку, але раніше ніж покласти шматок у рот, дмухає на нього. Він дуже жвавий у своїх рухах і рідко стоїть на місці. У поношеному фракю. Коли він увиходить, всі встають.

Лобастов. Хліб та сіль, Прокопію Івановичу! Їхав ось поблизу: думаю, не можна ж милого друга не навідати!.. Поцілуймося, брат!

Цілюються.

Прокопій Іванович. Ласкаво просимо, ваше пресвещительство!

Лобастов (підходить до закуски). А! і закуска на столі! Що ж, це дуже до речі! Та вже для мене, брат, горілки звели принести; адже я, брат, не вчений, мене виноградні ці вина тільки з пантелику збивають! Ось і Прохорович zarazом вип'є!

Баєв. Вип'ю, Андрію Миколайовичу, вип'ю, добродію! Адже я теж не дуже вчений... все п'ю!

Василиса Парфентівна. Маврушо!

Мавра Григорівна виходить.

Зараз принесуть, батечку Андрію Миколайовичу: ми хоча самі й не споживаємо, а для мирських держимо... а як же! Як ваше здоров'я, добродію?

Лобастов. Та що, погано, добродійко! Так і дивися, грець поб'є... Доти тільки й живий, доки тарілок зо дві червоної рідини з себе випустиш!.. Від одної, можна сказати, горілки й підтримку для себе в житті маю!..

Василиса Парфентівна. Що ж, добродію, коли на благо й міцність... це нічого! Я й сама, добродію, чувала, що від горілки людина огрядна буває, а огрядна людина, звісно, супроти худой красой переважає... Як здоров'я вашої Олени Андріївни?

Лобастов. Марніє, добродійко, марніє...

Василиса Парфентівна. Так уже й марніє! та ви б, Андрію Миколайовичу, їй чоловіка, може б, знайшли: вона, сердешна, мабуть, об тім найбільше й журиться!

Лобастов. Знаю, добродійко, знаю! Звісно, дівоче життя; хоч як його заживай, а воно ні солоне ні прісне.

Баєв. Це ти, добродію, сушу правду сказав!

Лобастов. Та де ж його, жениха того, знайти! От було й наклюовувався один соколик, та крила, бач, великі підросли, полетів! (*Плеще Прокопія Івановича по плечу*). Так, були б ми з тобою, брат, рідня тепер.

Прокопій Іванович. Видно, на те божа воля, ваше превосходительство!

Лобастов. От ви й розміркуйте, яко ото моєму батьківському серцю дивитися, як дитина моя марніє! Адже я, можна сказати, не сьогодні, то завтра в будуче життя переселитися повинен, а в мене, як кажуть, і почуттів тих у естві, окрім дітолюбних, ніяких не залишилося... а вона он марніє! (*Починає ходити по кімнаті прискорено*). Ви, Василю Парфентівно, не дивіться, що я горілки заживаю... Я хоч і п'ю, а батьківські мої почуття через те гірше ниють. Ось у мене на ломбардному квитку пташка є намальована, то, чи повірите, сама навіть своїм власним еством немовляток своїх годує... От що значить батьківське серце!

Василиса Парфентівна. Що й казати, Андрію Миколайовичу! Про батьківське серце ще цар Соломон у притчах писав!

Мавра Григорівна ставить на стіл горілку.

Лобастов (*наливаючи*). Ото ж то! За ваше здоров'я, Василю Парфентівно! Сто літ і ще рік здравствувати! Будьте здорові, хазяїне з молодією хазяйкою! (*Випиває*).

Василиса Парфентівна. На здоров'я, батечку!

Прокопій Іванович і Мавра Григорівна мовчки вклоняються.

Лобастов (*до Баєва*). Ну, й ти, старий, випий! (*Подає йому чарку*). Чи бачив Івана Прокоповича сьогодні?

Баєв. Не бачив, добродію, не бачив сьогодні та й дивитися вже наче неохота.

Лобастов. Чого ж то?

Баєв. Та що ж хороше побачиш? Певно, сидить та лається...

Лобастов. Слабий він уже став, ой, який слабий!

Баєв. Слабий-то слабий, та хто його розбере? Ось він уже четвертий рік отак все помирає!

Лобастов. Так, помирати йому, видно, неохота!

Баєв. А чого б то, добродію, неохота? Як на мене, то хоч зараз перед владику небесного... боюся я смерті, чи що! Ні в кого я нічого не вкрав, не вбив, ні перелюбу не вчинив... та хоч зараз приходь, кирпата.

Прокопій Іванович. Це, ваше превосходительство, точно.

Лобастов. Ні, Прокопію Івановичу! не кажи, брат, цього! Вже хто-хто, а я знаю, що значить помирати! Такі, знаєш, старики в очі лізуть, яких я зроду не бачив!

Прокопій Іванович (*киваючи головою*). Ссс...

Василиса Парфентівна. Чи ти ба! які ж це старики, Андрію Миколайовичу? справжні, чи так тільки — сама уява?

Лобастов. Т-так... Я таки двічі обмирав... зовсім навіть думав, що в будуче життя переселився... От яка, скажу вам, тут подія зі мною була. Родом я, як ви знаєте, з *простих*, то в дванадцятому році я ще літ вісімнадцяти хлопчаком був... Проходили повз наше село французи, мародери по-їхньому називаються, і як були ми тоді в нестямі, вилучав я одного французика, та також і свою лепту... То чи повірите? як обмирав я, цей запеклий французик... так, добродію, язиком і дражнить! так і дражнить! Ось вона що значить, смерть ота!

Прокопій Іванович. Кому вже, ваше превосходительство, помирати не тужно? Вже на що худобина бездушна, та й та перед смертю тужить!

Лобастов. Так; а Іванові Прокоповичу і вдвоє проти того помирати тужніше... Десь, мабуть, у нього в шкатулці благ земних он скільки! (*Плеще Прокопія Івановича по плечу*). Ти як про це думаєш, голубе?

Прокопій Іванович (*вклоняючись*). Не можемо знати, ваше превосходительство! (*Тяжко зітхаючи*). Коли й є гроші, то вони батенькові, а не наші!

Баєв. А чи не можна тобі буде, Андрію Миколайовичу, Прокопія Івановича з батеньком звести? Бачиш, грошей йому дуже вже шкода! І казна ж кому вони в руки попадуть!

Прокопій Іванович (*вклоняючись*). Якби ви зробили, ваше превосходительство, таку ласку... Звичайно, провина наша перед батеньком дуже велика, проте ми всяко покаяться з свого боку ладні.

Лобастов. Гм... та я, признатися, з приводу цього й приїхав до тебе...

Прокопій Іванович (*вклоняючись*). Поговорімо, ваше превосходительство!

Лобастов. Тільки, брат, це таке діло, що мені з тобою віч-на-віч поговорити треба.

Василиса Парфентівна. Що ж, ми й вийдемо, добродію! говоріть тутечки на привіллї... Прохоровичу! ходімо на кухню; там іще чарочку піднесу.

Всі виходять.

СЦЕНА V

Прокопій Іванович і Лобастов.

Лобастов (*напівголосно*). А старик, брат, дуже вже слабій... не сьогодні, то завтра богу душу віддасть... ти це знаєш?

Прокопій Іванович. Де ж нам, ваше превосходительство, знати? адже мене, опріч прихожої чи кухні, в горниці й не пускають.

Лобастов. Шкода, брат, мені тебе, ой, як шкода!.. Я, брат, хоч і генерал, а добрий... Я от тобою не гребую, сам до тебе приїхав... ти це зрозумій!

Прокопій Іванович. Ми, ваше превосходительство, завжди розуміти ладні, не знаємо, як уже й віддячити за вашу ласку!

Лобастов. Сьогодні вранці навіть по мене послали, духівницю писати надумав... такий уже слабій був!

Прокопій Іванович (*схвильований*). То, виходить, написали духівницю?

Лобастов. А ти слухай, голова! Приїжджаю я до нього, а там уже й Семен сидить, та такий, знаєш, ласкавий, хвостом крутить, а очима так і вп'явся в нього. Ну й Гаврило Прокопович, синок твій, теж... цей одначе більше по шинкарській справі розпоряджається. А він тільки лежить та стогне: жаль йому, бачиш, за тим, що не привів бог у благородному званні померти! Ну, постояли ми отак біля нього з півгодини: дали йому виговоритися... Аж Семен і лізе до нього: «Батеньку, каже, чи не бажаєте ви християнський обов'язок виконати?» — Та духівницю в руки й тиче. Добре. Але, що б ти думав, він на це відповів? Як шпурне, добродію, йому в самісіньку пику духівницю, то куди й хворість поділася! «Ви, каже, видно, смерті моєї хочете! то я, каже, ще вас усіх переживу!» І з тієї ж хвилини з ним наче нічого й не було! То Семен, підібгавши хвоста, так дременував, що я лиш здивувався! А Анна Петрівна тільки рота роззявила!

Прокопій Іванович (віддихавши). Виходить, ще, хвалити бога... наша правда не пропала, ваше превосходительство!

Лобастов. Воно, звичайно, брат, правда діло хороше, одначе ти не дуже на неї покладайся. Іншим разом, може, й підмахне духівницю, особливо коли без пам'яті буде!

Прокопій Іванович (вклоняючись). Ви вже зробіть ласку, порадьте мені що-небудь, ваше превосходительство!

Лобастов. А в мене, брат, з тобою не рада, а умова буде. Я, брат, людина руська, люблю чай з калачами пити, а дурниці плести не люблю... Та й не повіриш ти мені, як я про любов до тебе розточуватися стану...

Прокопій Іванович. Це так-таки, що не повірю, ваше превосходительство!

Лобастов. Отож! То умова в мене буде така: щоб перше, коли все, з божою поміччю, у нас налагодиться, то бути Леночці безпремінно замужем за Гаврилом Прокоповичем, а не захоче охотою, то ти його тоді можеш і постращати по-батьківськи...

Прокопій Іванович. На це буде наша влада, ваше превосходительство.

Лобастов. А друге, щоб Гаврилові Прокоповичу, коли він жениться, було б дано третю частку всього капіталу...

Прокопій Іванович (вклоняючись). Чи не багато буде, ваше превосходительство? Адже капітал у таточка не маленький, то задосить було б і четвертої частки...

Лобастов. Ото який ти звір, Прокопію Івановичу! нічого ще в руках у тебе нема, а вже торгуєшся!

Прокопій Іванович. Та велика вже нібито кривда буде, ваше превосходительство!

Лобастов. Таж він син тобі, зрозумій ти це! Адже йому, можливо, й весь капітал дістанеться, якщо я турботи своєї тут не покажу.

Прокопій Іванович. Змилуйтесь, ваше превосходительство, ми це добре розуміти можемо. (Вклоняється). Чи не можна вже на четвертій частці, ваше превосходительство?

Лобастов. Ну, чорт з тобою! четвертина, то й четвертина; я людина добра! Тільки ти дивись, не обдури ж мене.

Прокопій Іванович. Як же це можна, ваше превосходительство!

Лобастов. Отож! а то ви, ерихони, тільки й бачив вас, поки гроші в кишеню покласти не встигли! Тепер ось ти кланяєшся, а тоді, коли одержиш своє, то й спину, мабуть, покажеш.

Прокопій Іванович. За нами, здається, ще цієї малодушності не помічено, ваше превосходительство!

Лобастов. Отож! а то в мене розправа коротка: я скаржитись не буду, а власними своїми руками рило твоє в одну мить в решето оберну..., я, брат, не погидую.

Прокопій Іванович. Чи допустимо ми себе до того, щоб ваше превосходительство ручки свої турбували! (Вклоняється).

Лобастов. Ну, гаразд. Тепер, значить, я ручуся, що духівниці не буде, а-на випадок, коли дійде до того, що він ноги простягне, то й звістку тобі подамо. (Дивиться на годинник). Одначе прощавай, брат!

Прокопій Іванович. Чого ж так швидко нас залишаєте? Випийте ще хоч чарочку, ваше превосходительство!

Лобастов. Хіба що на дорогу. (П'є). А все-таки, брат, не завадило б і тобі в нашому ділі допомогти... Кинь, голубе, мочалку свою!

Прокопій Іванович. Тобто ви це про бороду говорити, ваше превосходительство, зволите?

Лобастов. Ну, розуміється.

Прокопій Іванович (подумавши трохи, рішуче). Це можна, ваше превосходительство!

Лобастов (трохи спантеличений). От так молодець, Прокопію Івановичу! от обдарував, дружище! Поцілуймося, брат!

Цілюються.

Прокопій Іванович. Через те нам, ваше превосходительство, це можна, що мені тепер самому цей сюжет дуже вже поперек став! Я так навіть надумав, що коли мені бог pomoже батенька на ласку схилити, то я й тещу Василису Парфентівну і весь цей набрид з дому мітлою... бо як я своєю особою ніяких проти освіти резонів не маю, а тільки Василиса Парфентівна через Мавру Григорівну на мою плоть діють, то я тепер і Мавру Григорівну із своїх рук повчити можу, якщо дуже мені перечити буде!

Лобастов. Ну, й славно! Тільки, дивися ж ти, не обдури мене... бачить бог, живого тоді не лишу!.. Поцілуймося, брат!

Цілюються.

Прокопій Іванович. Бувайте здорові, ваше превосходительство.

Виходять. Сцена деякий час залишається пустою.

СЦЕНА VI

Прокопій Іванович (*повертається*). Четверту частку!.. чи не жирно буде? Ач загилив! Я й сам теж жити хочу; ти не дивись на мене, що я смирний та в сіряку ходжу — мені ці дурниці вже он як набридли! Доволі того, що женитися Гаврилка з твоїм виродком примушу... А досить буде забавно, Гаврилку, як ти з отаким сорокалітнім дівчищем під вінець підеш! А підеш, брат, хоч і буде тобі з душі вернути, підеш... Я свій обов'язок вдячності перед його превосходительством виконати мушу — це так! Ну, й старість мою теж утішати будеш... (*Замислюється*). А що, коли він мене та обдурить, або й просто нічого на мою користь зробити не встигне? Господи! та що ж це таке буде? І через що я усі оці чвари затіяв? так от, дурість напала! А я ж і норов батеньків маю; через те, може, й розмову ми завели! Він каже «так», а я кажу «ні», та тут ще сарафанниці наспіли... отак-то!.. (*Зітхає*). Тепер ось обскреби навіть пику, то й то ще не допоможе... Перше діло, він хоч і любить, щоб йому скорились, а теж розуміє, за чим єство людське тужить! А друге діло, і не підпускають мене до нього... особливо цей Семен! От, скажу я вам, смердюча тварюка, дарма, що статський радник!.. Ну, а коли цьому Семенові та відступного підсунути?.. А не погано я це придумав! Звичайно, генерал обіцяв, але ж хто його знає, як йому там поведеться, а як сам з усіх боків діло обладнаєш, то й совість буде ніби спокійніша...

СЦЕНА VII

Прокопій Іванович і Живновський.

Живновський (*висовуючи голову з середніх дверей*). Вельмишановному благодійникові Прокопію Івановичу низенько вклоняюся.

Прокопій Іванович (зітхнувши). Ото лихо! Ёи, чи що, Федоре Федоровичу?

Живновський. Я, Прокопію Івановичу, все я; відпочити до вас по трудах прийшов, ну й горілочки, може, піднесете... Чимало-таки ми сьогодні з вашим батеньком мәрочилися!

Прокопій Іванович. А що?

Живновський. А як же, добродію! і в аптеку побігти, і по лікаря, все я! Вже ж і духівницію сьогодні Іван Прокопович написали...

Прокопій Іванович (злякано). Що ти! що ти! та ти не бреши!

Живновський. Щоб я вмер хоч зараз, коли не написали! Сам на власні очі, добродію, бачив! Семен Семенович і писав ото!

Прокопій Іванович (розгублений). Що ж це, Андрію Миколайовичу! Господи! Та ти брешеш, пройди-світе такий?

Живновський. Навіщо брехати, Прокопію Івановичу? Сам, добродію, на власні вуха чув, як читали; шість тижнів жебраків годувати наказав, щоб за душу його, значить, бога молили.

Прокопій Іванович. А маєтність, маєтність же кому?

Живновський. А маєтність, каже, внукові моему Гаврилові частку, дочці мойй любій Настасії Іванівні частку, та на побудову храмів божих частку, а синові моему дорогому Прокопію Івановичу батьківське моє благословення...

Прокопій Іванович. Та що ж це таке буде? Грабувати, чи що, вони мене хочуть? різати, чи що, хочуть? (Не тямлячи себе, кидається на Живновського). Ні, ти скажи, зарізати, чи що, мене прийшов?.. Люди добрі! православні! грабують!

СЦЕНА VIII

Ті ж, Василиса Парфентівна та Мавра Григорівна вбігають перелякані.

Василиса Парфентівна. Що таке? що там ще трапилось?

Прокопій Іванович (кинувши Живновського, мечеться по кімнаті). Кравця! Цирульника! (Рве себе за

бороду). Та візьміть ви її, їжте ви її... Коня швидше!
шапку! де моя шапка?

Василиса Парфентівна. Та схаменися: куди ти
тікати хочеш?

Прокопій Іванович (*зупиняючись*). Куди тіка-
ти?.. Господи! і тікати нікуди! зарізали мене! погубили!

Завіса опускається.

ДІЯ ДРУГА

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Фурначов, статський радник, 55 років.

Настасія Іванівна, дружина його, 30 років.

Прокопій Іванович.

Лобастов.

Анна Петрівна Живедова, 40 років, сирота, з благородних, живе в домі старика Пазухіна як економка.

СЦЕНА I

Театр являє собою кабінет статського радника Фурначова. Посеред сцени великий письмовий стіл, на якому лежить багато справ і паперів. Попід стінами кілька крісел, а наліво від глядачів диван; меблі оббиті драдедамом; в одному кутку шафа, в якій розставлені: звід законів та кілька інших книг. В середині кімнати двері. Семен Семенович, одягнений в халат, сидить за письмовим столом, заглибившись в читання «Московских ведомостей». Фурначов належить до розряду тих людей, яких називають солідними; він великий на зріст, з червцем, як подобає його чину, ходить прямо, говорить повільно й з гідністю; манери й рухи має начальницькі.

Фурначов (*перериваючи читання*). Отже, в цьому році слід чекати комети! Цікаво, проте, було б знати, що віщує це знамення природи? Гм... Комета, кажуть, буде дивовижна, з надзвичайним хвостом... Виходить, хвостом цим і землю зачепити може... дивно! що ж тоді передбачення людські? Один накопичує багатства речові, другий багатства душевні, один плаче, другий сміється... б'ються, рижуться, проливають кров, руйнують міста і знову будують...

і от! Один філософ твердигь, що світ — вода, другий, що світ — вогонь, і що ж з усього цього вийшло? Тільки та одна істина, що людському мисленню є межа! Проте ця комета недурно... що то буде? Якщо війна буде, то має бути кровопролитна, бо й комета незвичайна... У всякому разі рекрутський набір буде... (Зітхає). Мудрі діла твої, господи! отак от всі діла людські на практиці до одного кінця доводяться: там, у небесних сферах, комета робить біг, на краях землі кров проливається, а в Крутогорську* це просто рекрутський набір означає!

Чути стук у двері.

Хто там?

Голос за дверима. Це я, серденько.

Фурначов. Можеш зайти, Настасіє Іванівно.

СЦЕНА II

Фурначов і Фурначова, дама ще не стара і дуже повна; одягнена по-домашньому в розстібний капот.

Настасія Іванівна. Я, серденько, до тебе.

Фурначов. Що ж, ласкаво просимо, добродійко.

Настасія Іванівна. Я, серденько, думала, що ти замкнувся і гроші лічиш.

Фурначов (з прихованою досадою). Розсудлива людина ніколи такими дурницями не займається, бо завжди стан своїх справ знає... Розсудлива людина дозвілля своє присвячує розумовій бесіді з відсутніми. (Показує на «Московские ведомости»).

Настасія Іванівна. Нібито ти вже ніколи й не лічиш гроші?

Фурначов. Чого ж ти бажаєш, добродійко?

Настасія Іванівна. А я, серденько, на тебе подивитися прийшла. Сидиш усе одна-однісінька, ніякої для душі розваги нема.

Фурначов. Скоро ось комета буде.

Настасія Іванівна. Що ж це таке за комета?

Фурначов. Зоря небесна, добродійко. З'являється вона в години скорбот і іспитання. В дванадцятому році була видна... також за царя Івана Васильовича в Москві явище було... зоря і хвіст при ній...

Настасія Іванівна. Та вже хоч би комета, чи що,— нудьга яка!

Фурначов. От ви, добродійко, жінки все так: вам би тільки попустувати коло чого-небудь, а там що з цього вийде, хоч навіть народне лихо,— вам до цього діла нема. Правду говорили старики, що жінка — гостиниця жидівська.

Настасія Іванівна. За що ж ти лаєшся, Семене Семеновичу? Звичайно, краще на комету подивитися, ніж самій у чотирьох стінах сидіти... Ти краще скажи, був ти у батенька?

Фурначов. Був, добродійко.

Настасія Іванівна. Ну, що ж, помирає?

Фурначов. Помирав було, та раптом знову живий-здоровий став.

Настасія Іванівна (*позіхаючи*). Господи! Нудьга яка! ось цілий рік помирає, і все не помре! Як це йому ще жити не набридло!

Фурначов. А я все-таки тобі скажу, що у тебе язик по-пустому меле. Звичайно, коли б Іван Прокопович духівницю на нашу користь залишив... (*схаменувшись*), то й тоді б не слід бажати смерті батькові.

Настасія Іванівна. Ніби ти вже й не бажаєш батенькові смерті! Хоч би при мені ти про доброчесність не говорив!

Фурначов. Доброчесність, добродійко, прикрашає життя людське; людина, що не має доброчесності, звір, а не людина!.. Зрозуміло, коли б вельмишановний Іван Прокопович отак *раптом* богу душу віддав, тобто без роздумування, як птахи, наприклад, небесні, ну, тоді, звичайно, Христос би з ним: пожила людина, своє діло виконала!

Настасія Іванівна. А все-таки ти, виходить, батенькові смерті бажаєш!.. (*Позіхає*). А навіщо тобі гроші? Тільки гріх з ними та й годі!

Фурначов. Гроші, добродійко, всякій людині потрібні!.. Навіть жебрак на вулиці стоїть, і тому гроші потрібні: через те він і руку ім'ям Христовим простягає!

Настасія Іванівна. Діти в тебе є, чи що? Так от, аби нахапати якнайбільше, а навіщо, й сам, мабуть, не знаєш.

Фурначов заглиблюється в читання газети.

Навіть гидко дивитися на тебе, яку ти через гроші личину перед батеньком удаєш! Коли б ще своїх не було! Кому-то ти їх залишиш, як помреш?

Входить лакей.

Лакей. Анна Петрівна приїхала.
Фурначов. Проти.

Лакей виходить.

Ти хоч при ній, добродійко, дурниць своїх не говори.

Настасія Іванівна. От би вас із нею поженити; ото була б парочка.

СЦЕНА III

Ті ж і Живоєдова, одягнена в розстібний капот, набілена й нарум'янена; на зріст показна і корпусом огрядна.

Живоєдова. А я, Настасіє Іванівно, до вас. Недавно чоловік ваш сказав, що ви нездужаєте...

Цілюються.

Настасія Іванівна. Під грудьми щось...

Фурначов. Чого вже там під грудьми! (До Живоєдової). Учора, добродійко, так наїлася, що навіть дихання вночі зупинилося!

Живоєдова. Та ви б, добродію, не давали б їм отак-от їсти!

Фурначов. Не можна, Анно Петрівно, не можна. Вже я пробував, та тільки час даремно змарнував, а час, як відомо вам, такий капітал, якого не повернеш. Всякий капітал повернути можна, а час повернути неможливо...

Настасія Іванівна. Ну, як удома, Анно Петрівно?

Живоєдова. Та що вдома? Не знаю вже, як і сказати: іноді здається, ніби померти він має, а іноді, ніби жити хоче... Змучилася з ним я зовсім.

Фурначов. Для вас, вельмишановна Анно Петрівно, вже одне те яке має бути прикре, що перед вашими очима страждає особа, якою ви, можна сказати, з дитинства облагодіяні.

Живоєдова. Що й казати, Семене Семеновичу! Звичайно, кому іншому нічого...

Фурначов. Ні, вельмишановна, не говоріть цього... всякій, навіть бездушній людині, і тій прикро!

Живоедова. Все ж не так, як мені! Адже я, добродію, з п'ятнадцяти років з ним грішу: ще малесеньку мене батьки йому продали!.. Звичайно, якби духівниця... нема що казати, добре, якби духівниця! А то, добродію, ні з чим підеш, тільки слава, що дворянського роду!

Фурначов. А ви б напоумили батенька, Анно Петрівно!

Живоедова. А як ти його напоумиш! от він лежить, як колода, та вередує... Я вже й тим йому грозила: доведеться, мовляв, тобі, Іване Прокоповичу, перед царем небесним стати! питає він тоді тебе, на кого, мовляв, Аннушку залишив? То він, добродію, тільки засміявся на це: «Я, каже, ще років з п'ять проживу!» А недавно ще он що вигадав: «Іди, каже, Аннушко, сюди, я хоч подивлюся...» Ох, тягар наш та нікому тільки не відомий! А от Андрій Миколайович іще каже, що мене бог ласкою обдарував!

Фурначов. Що й казати, моя шановна! Яке вже ваше життя! ви дама саме на порі, вам би жениха та й жениха ще потрібно... От і я часто Настасії Іванівні кажу: що-то поробляє наша шановна Анна Петрівна? от істинна страждальниця!

Настасія Іванівна. Вже що правда, то правда, Анно Петрівно; я от хоч і дочкою батенькові доводжусь, а, здається, ні за що б на світі отакої муки не витерпіла.

Фурначов. Нічого, бог милостивий, не залишитесь без відплати... Згадайте, добродійко, що бог на небесах пікується за труждаючих!

Живоедова. Так-то так... добре, якби ваша правда була, Семене Семеновичу. А то як доведеться на старості літ знову в чужі люди йти!

Фурначов. Не говоріть цього, добродійко. Бог якраз бачить, хто чого заслуговує, і добродіючі люди завжди і на цьому і на тому світі нагороду для себе одержували. Це вже я по собі зробити висновок можу.

Живоедова. Добре, якби на цьому, Семене Семеновичу, а от Прокопій Іванович думає, що й чвари проміж них через мене сталися, то він з мене й сорочку останню, мабуть, тоді зніме... А хіба я винна тут? Хіба винна я, що він не захотів сіряком zostатися, та й сина обнатуритись примушувати став? Хіба не говорила я тоді Прокопію: подаруй ти

йому мочалку свою! та не женися з Маврушкою! То він не те щоб доброго слова послухати, а ще вигадав на другий день у баню з дружиною піти: це, каже, за старим руським звичаєм. Тільки сміх, далєбі!

Фурначов. Так, кріпкенький-таки любий братець.

Живоедова. Ось одне те візьміть, що в нього ж син є, також чин має, у губернатора на дорученнях служить... Ану, як він, губернатор той, довідавшись про такий страм, та питає у Гаврюшеньки: «А чий, мовляв, це батько, без сорому без усякого, паскудним маніром у баню ходить?» Адже тоді молодцеві з самого страму хоч у пекло провалитися!

Настасія Іванівна. Просто навіть гидко дивитися на цього Прокопія, голубонько Анно Петрівно. Нещодавно от у церкві так при всіх і лізе цілуватися — я навіть згоріла від сорому... Ви візьміть, Анно Петрівно, адже я статська радниця, у кращих домах буваю, і раптом такий афронт!

Живоедова. А це ж він, добродійко, пустуючи зробив. Він дарма що смирно дивиться, а теж он який пустотливий!

Настасія Іванівна. І я те саме кажу, та от Семен Семенович усе не вірить... якби не Семен Семенович, то я б, здається, давно йому в бороду наплювала.

Фурначов. Зайва чутливість, Настасіє Іванівно, веде лише до погибелі. Хто може передбачити, якими таємними шляхами веде провидіння людину? На мою думку, вельмишановна Анно Петрівно, людина — найнещасніше в світі створіння. Народжується — плаче, помирає — плаче. Отже, Настасіє Іванівно, нам треба покірливо нести тягар наш. Чи так?

Живоедова. Це правда, Семене Семеновичу.

Фурначов. Ти б от, Настасіє Іванівно, згарячу, плюнула Прокопію Івановичу в бороду, а хто знає? може, ще знадобиться тобі ця борода? Людина, у своїй чванливості, робить іноді вчинки, в яких згодом гірко кається, але недаром говорить народна мудрість: *не плюй у криницю — доведеться напитися...* Може, вельмишановний Прокопій Іванович і є та сама криниця, про яку говорить прислів'я? Як же ж тоді, добродійко, буде, коли потім напитися з неї доведеться?

Настасія Іванівна. Що це ти, серденько, як говориш нудно! Аж спати хочеться.

Фурначов. Корисні істини завжди нудно вислухувати, добродійко. Тільки зубоскальство модних вертихвостів приємно тішить слух жінки. Але істина хоч і не така приваблива, зате спасенна. Чи так, вельмишановна Анно Петрівно?

Живоедова. Мудро якось ви говорите, Семене Семеновичу.

Фурначов (*поблажливо посміхаючись*). Ну, будемо говорити простіше... Що стосується до духівниці, то я й сам, вельмишановна, тієї думки, що Іван Прокопович її не зробить, а Прокопій Іванович, значить, природно досягне бажаного.

Живоедова. Адже він з мене сорочку зніме, Семене Семеновичу!

Фурначов. Це річ можлива, добродійко.

Живоедова. Хоч би ви навчили, як зарадити цьому?

Фурначов. Я про цей предмет бажав би мати з вами відверту розмову, Анно Петрівно.

Настасія Іванівна. Мені вийти, чи що?

Фурначов. Можеш вийти, Настасіє Іванівно,— ми не довго...

Настасія Іванівна виходить.

СЦЕНА IV

Ті ж, крім Настасії Іванівни.

Фурначов (*причиняючи щільно двері*). Мені з вами, Анно Петрівно, по ширості поговорити треба.

Живоедова. Що ж, Семене Семеновичу, будь ласка, говоріть.

Фурначов (*напівголосно*). Я, добродійко, думаю, чи не можна теє... (*Іде знову до дверей і, подивившись, чи нема кого за ними, повертається*). Відносно цього ми, здається, обое згодні, що на духівницю надії мало; адже в його думці що духівницю написати, що вмерти — все один сюжет; значить, того не минути, що не сьогодні, то завтра все Прокопію Івановичу дістанеться...

Живоедова. Це, добродію, по всьому видно, що до того діло йде.

Фурначов. Отже, ви розміркуйте тільки, шановна Анно Петрівно, які наслідки вийдуть для вас з цієї обставини... По-перше, він вас у ту ж хвилину з дому вижене...

Живоедова. Ох, батечку, краще й не говори!

Фурначов. Ні, добродійко, істину завжди вислухати корисно. Значить, він вас вижене — це перше. Ви подумайте, моя шановна, як вам тоді жити буде! Ви людина пещена, звикли і шматок солодкий їсти, і в ліжечку поніжитися, і те, й друге, й третє... Що ж, добродійко, як вам раптом голову прихилити ніде буде? Як вам, може, глухої темної ночі або зимового морозного дня доведеться в одній, з дозволу сказати, сукні христовим ім'ям притулок для себе випрошувати?

Живоєдова. Ох, батечку, щось ти вже дуже страшно говориш! Невже це може статися?

Фурначов. Станеться, добродійко, неодмінно станеться.. Але будемо продовжувати. По-друге, я думаю, що ви й про законне подружнє життя іноді помишляєте?

Живоєдова (замислено). Добре б, Семене Семеновичу, вже он як було б добре! Хоч би ви про мене, сироту, подумали та за когось із палатських висватали..

Фурначов. Це можна, добродійко. Адже я сам знаю, що в подружньому житті велика втіха є.. Але ж ви за абиякого не підете, вам потрібен чоловік солідний.. Ну, а солідному чоловікові і дружина потрібна така, щоб могла за себе відповідати. Краса тілесна — тлін, Анно Петрівно; помремо ми — що ж від неї, від цієї краси, залишиться? Страшно сказати — один порох! Краса душевна, безперечно, теж річ капітальна, але розпутність у наш час уже така, що моральна краса перед ко́лворотом долі теж німіє.. Значить, солідному чоловікові капітал потрібен справжній.

Живоєдова. Це я розумію, Семене Семеновичу, добре розумію.

Фурначов. А коли розумієте, то справа, значить, полягає в тому, яким чином здобути пристойний капітал, і про це я маю намір з вами тепер поговорити. (Знову підходить до дверей, заглядає до другої кімнати і повертається. Напівголосно). В якому місці, добродійко, у Івана Прокоповича сундук з капіталами знаходиться?

Живоєдова. Самі, певно, знаєте, Семене Семеновичу, що в спочивальні під ліжком сундук.

Фурначов. Це, добродійко, недобре. (Замислюється). А чи часто Іван Прокопович у нього заглядає?

Живоєдова. Щодня, добродію. У нього, в голубчика, тільки ж і радості, що гроші лічити! Вранці встане, ще не вмиється, вже кричить: «Аннушко! сундук подай!» Ну, й на сон грядущий теж.

Фурначов. І це недобре, добродійко. Дозвольте одначе. Через те що Іван Прокопович немічний і, значить, нахилитися сам під постіль нездужає, з цього видно, що обов'язок цей повинен виконувати хто-небудь інший...

Живоєдова. Я, добродію, лажу.

Фурначов. А тому, через ту саму неміч Івана Прокоповича, ви не можете не бути присутньою під час дій, якими супроводжується перевірка...

Живоєдова. Буваю присутньою, Семене Семеновичу, це правда, що буваю присутньою. Тільки він тепер став щось дуже недовірливий, прогнати мене не може, а тільки говорить: відвернися, каже, Аннушко, або очі зажмур...

Фурначов. Значить, ви не бачите, що він робить?

Живоєдова (зітхаючи). Та як же не бачити, Семене Семеновичу!..

Фурначов. Значить, ви можете дати й потрібні по ділу відомості... Наприклад, чи великий капітал у вельмишановного Івана Прокоповича?

Живоєдова. Великий, добродію, великий... навіть і не втямиш — он який великий... Так, я гадаю, що мільйонів більше як два буде...

Фурначов. Цього треба було сподіватися, добродійко. Іван Прокопович — людина поважна; він, можна сказати, в поті чола хліб свій здобував; він людську високорозумність у собі смирив і уподібнився працьовитій комашці... Не всякий може над собою таку владу показати, Анно Петрівно, бо тут саме дух над плоттю перемогу свою виявив. У всякому разі, моя дорога, ви, я гадаю, чимало цікавились тим, щоб довідатися, в яких більше документах знаходиться капітал Івана Прокоповича? тобто в грошах чи в білетах? і якщо в білетах, то в «іменних» чи «невідомих»?

Живоєдова. Більше на невідомого, Семене Семеновичу! а є трошки й іменних.

Фурначов. Це, добродійко, добре... (Жартівливим тоном). Так, на мою думку, вельмишановна Анно Петрівно, значення байки цієї таке, що ви на перший раз позичите нам зліпочок з ключа або замка, яким «важкий цей сундук» замикається.

Живоєдова. Як же це, Семене Семеновичу, зліпочок? Я щось уже й не розумію.

Фурначов. А ви візьміть, добродійко, воску м'якенького, та й теє... (Показує рукою).

Живоєдова (замислено). А що, як він побачить?

Фурначов. Ви це, добродійко, вже під ліжечком зробить: це річ не мудра — можна й поночі зробити.

Живоєдова. Та мені чогось усе боязко, Семене Семеновичу: моє діло жіноче, незвичне... що, як побачить ото він? Де я тоді з тим зліпочком подінусь?

Фурначов. Побачити він не може; треба не знати речей природи, щоб думати, що він, знаходячись на ліжку, може бачити, що під ліжком робиться... Людський зір, добродійко, має межі; він не може крізь непрозорі тіла проникати.

Живоєдова. Таж я, Семене Семеновичу, жіночу свою слабкість перебороти не можу... я от, здається, вся буду тремтіти, коли таке діло зроблю. А що, як він в той час спитає: «ти чого, мовляв, тремтиш, Аннушко? ти, мабуть, мене обікрала?» Де я тоді подінусь? Я рада б радісінька, Семене Семеновичу, та діло моє жіноче — от що!

Фурначов (набик). Дурна баба! (Голосно.) Якщо він і спитає вас так, то ви можете сказати, що від натуги сконфузились... така відповідь лише розвеселити його може, добродійко...

Живоєдова (боязко). Ну, а потім що, Семене Семеновичу?

Фурначов. А потім, добродійко, ми замовимо собі такий самий ключ, і як почне він помирати... А втім, добродійко, подробиці заздалегідь визначити не можна — тут все залежить від одної хвилини.

Живоєдова. Та навіщо ж ключ фальшивий? Як він помре, то можна буде й справжній з нього зняти...

Фурначов. Перше діло, гріх мертво людину тривожити... дбати про свій інтерес можна, а грішити навіщо ж? А друге діло, може так трапитися, що й за життя його доведеться цю штуку влаштувати, тобто в останні його хвилини... зрозуміли ви мене?

Живоєдова (боязко). А як же відносно грошей?

Фурначов. В цьому відношенні ви можете покластися на мою совість, добродійко. Праця наша спільна, отже, й плоди цієї праці повинні бути спільні.

Живоєдова. Ото ж то, Семене Семеновичу... Та мені якось боязко все... як це зліпочок... і все таке.

Фурначов. Ні, Анно Петрівно... це вже ви, значить, свого щастя не розумієте...

Чути стук у двері.

Хто там ще?

Голос Настасії Іванівни. Скінчили ви, серденько? можна ввійти?

Фурначов (до Живоєдової). Ви це зробите, вельмишановна Анно Петрівно!... Можеш зайти, Настасіє Іванівно, ми скінчили!

СЦЕНА V

Ті ж і Настасія Іванівна.

Настасія Іванівна. Наговорилися, чи як? Ну, тепер, голубонько Анно Петрівно, і закусити не вадить.

Фурначов. Схаменися, добродійко, чи давно, здається, обідали — і знов до їжі! ти ж не на жарт отак об'їстися можеш!

Живоєдова. Е, батечку, це на користь!

Настасія Іванівна. Я ось те саме йому кажу... Та й нудьга ж яка, Анно Петрівно! Книжку візьмеш — на сон клонить; щось уже нудно нині писати почали; коло вікна подивитися сядеш — крім свого ж Трезора, живої людини не побачиш... Хоч би вже полк, чи що, до нас поставили! Ото тільки й розважишся трохи, як попоїси.

Живоєдова. У вас же, мабуть, іжа некупована!

Настасія Іванівна. Ні, голубонько, ось тепер Антип Петрович завод закрив, то борошно теж купуємо... (Зітхає). А звичайно, в той час, коли був у Антипа Петровича завод, жити краще було: перше те, що й борошно і увесь провіант некупований, а друге, щоб свиней одних у нього там бардою вигодовували!

Живоєдова. А що, матінко, чи правду кажуть, що від барди у свиней м'ясо наче тверде буває?

Настасія Іванівна (зітхаючи). Звичайно, не смію сказати неправду, голубонько Анно Петрівно, бардену худобу не порівняти з хлібною. (Зітхає). Ну, та на наші зуби й те добре!

Живоєдова. Зрозуміло, дарованому коневі чого в зуби дивитися... То, може, ходім закусити, матінко? За мною, мабуть, старик давно знудьгувався.

Фурначов. Прошу, добродійко.

Виходять.

СЦЕНА VI

Фурначов сам.

Фурначов. Ну, здається, з божою поміччю, це все уладнається... От Настасія Іванівна каже: навіщо гроші складаєш? Дурна баба! гроші всякому потрібні: з грішми всяка тварюка людиною робиться, без них і людина тварюкою стане. Господи! чи давно, здається, чи давно! чи давно я босий, в одній сорочині, до батьківського дому гусей заганяв! чи давно, в земському суді писарчуком будши, для старших у шинок по горілку бігав, і за всю цю працю не вдячність, а тільки стусани в нагороду діставав! І ще як били! Ще хоч би з розбором, туди, де м'якенько, а то просто куди рука потрапить — як ще живий зостався! І ось тепер навіть подумати про це якось чудно! Шкіра на ногах зробилась тонка, тіло біле, м'яке, ніжне... і кажуть ще, навіщо тобі гроші! Як навіщо? Ось я ще трошки тут придбаю, потім переїду до Петербурга, візьмусь за відкупи, а там хто знає, яку роль провидіння призначило мені гра-ти? Ось недавно Василь Іванович з Петербурга написав, що у них цими днями відкупщика мало міністром не зроби-ли... що ж, це правильно! бо відкупщик — він усі ці таємниці як «помилуй мя, боже» завчив! Ну, а що, коли й я?.. Ні, краще кинути цю думку!.. Ну, а коли?.. адже ж бували такі приклади! (*Поринає у мрії*). Або от суету мир-ську кину, від діл відійду, та й стану в правительствуючому сенаті на ганочку, з заставніми паперами в руках, відступ-ного чекати... я, мовляв, у діла входити не бажаю, я, з ласки божої, усім вдоволений, а от відступним не погрéбую... хе-хе-хе!.. Адже ж досяг я статського радника, походячи чорт зна з якого стану... навіть сказати соромно! А все гроші! Анна Петрівна казала, що у старика до двох мільйонів — ну, скажімо, хоч півтора... Якщо з них двісті... ну, сто де-в'яносто тисяч «іменних» Прокопію... Чого ж, йому це до-сить! Хустками та ситцями торгувати можна й на сто кар-бованців! Та в ділах, та в заставах, та в нерухомому майні ще скільки! І все це Прокопію... цілком досить! Ну, десять тисяч Живоєдовій за труди... решта... (*Входить лакей*). Ну, що там ще?

Лакей (*конфіденціально*). Прокопій Іванович при-йшли.

Фурначов. Ах! А Анна Петрівна ще тут?

Лакей. Тут.

Фурначов. Ах ти, господи! Виведи, виведи, братіку, ти цього Прокопія: скажи, щоб на кухні почекав, поки ця відьма тут.

Лакей виходить.

Яка ж би у нього одначе потреба до мене?

Живоедова (*з'являючись у дверях*). Прощавайте, Семене Семеновичу, мені вже й додому пора.

Фурначов. Прощавайте, добродійко; Івану Прокоповичу наше шанування... скажіть, що ми за нього вдень і вночі до престолу всевишнього молитви посилаємо!

Живоедова виходить.

Яка ж би одначе у нього потреба?

СЦЕНА VII

Фурначов і Прокопій Іванович. Прокопій Іванович, не кажучи ні слова, кілька разів укланяється.

Фурначов. Здрастуй, дорогий друже! ти не нарікай, що чекати примусив, тут Анна Петрівна була. Та в мене й на кухні добре.

Прокопій Іванович. Змилуйтесь, ваше висококородіє!

Фурначов. Ну, що новенького?

Прокопій Іванович. Ми люди темні, ваше висококородіє: цілий день все в крамниці сидиш... хоч і бувають новини, то, можна сказати, неподобство одне...

Фурначов. Можеш сісти, голубе.

Прокопій Іванович. Ні, вже дозвольте постояти, ваше висококородіє...

Фурначов (*набік*). Значить, потребу до мене має! (*Голосно*). Як хочеш, голубе, я не силую... а чув, комета нова з'явилася?

Прокопій Іванович. Як же, от Дементій Петрович з Москви пише, що має зоря з'явитись... там, бачте, багато про це серед простих людей балачок іде.

Фурначов. Який це Дементій Петрів, чи не той, що наймачами торгує?

Прокопій Іванович. Той самий.

Фурначов. Знаю, мав діла по рекрутському присутствію... Людина солідна!

Прокопій Іванович. Він тепер уже великими ділами займається... Нині, кажуть, з наймачами клопіт і строгості...

Фурначов. Ні, чого ж? можна й тепер! Це всі оті ганьбителі чутки пускають, що нині начебто світ навиворіт пішов, а він такий самий, як і раніше був! Та хіба Дементій «розпутним» значиться?

Прокопій Іванович (*мнеться*). Еге ж, ваше високородіє... він... справді... старовинних звичаїв додержується.

Фурначов. Хвалити нема чого. Помре, як собака, без покаяння. Що ж він ще пише?

Прокопій Іванович. Та що пише? Пише, що великий має бути переверот, приміром, навіть так думати треба, що й кінець світу незабаром настане.

Фурначов. Ну, а ти як?

Прокопій Іванович. Ми що, ваше високородіє! Ми, можна сказати, на землі, який от є черв'як, а й той набагато переважає нас... Ми навіть у родителя гніву зазнаємо...

Фурначов. Іди сюди.

Прокопій Іванович підходить.

Бачиш ти цей стіл?

Прокопій Іванович. Бачу, ваше високородіє.

Фурначов. Ну, коли я цей стіл звідси звелю переставити до стіни, чи буде через те кінець світу? Як по-вашому?

Прокопій Іванович. Чого б то, здається, тут кінець світу мав бути?

Фурначов. Ну... тепер візьми ти, замість стола, зорю і перестав її зі сходу до заходу— чи виходить з цього, щоб кінець світу був?

Прокопій Іванович. А Христос їх знає, ваше високородіє! Ми теж не своє базикаємо... нам пишуть так.

Фурначов. Я тобі ось що на це скажу, що за такі неподобні балачки треба в Сибір засилати... А ти, коли розумієш, що вони дурниці, то знехтуй їх, а не те щоб між людей пускати! Тобі більше нічого не потрібно?

Прокопій Іванович (*повільно*). Я до вашого високородія порадитись прийшов.

Фурначов. Ну?

Прокопій Іванович. Ми так уже надумали... щоб нам батеньковій волі... покоритися треба...

Фурначов (з мимовільним переляком). Тобто як? Що ти там, голубе, плетеш?

Прокопій Іванович. Справді так; нам без батьківського благословення жити неможливо.

Фурначов. Що ж, і прикрасу свою десь, певно, скинеш? (Показує на бороду).

Прокопій Іванович. Змилуйтесь, ваше високородіє!

Фурначов. Фрак надягнеш, голову а ля, чорт забори, причепуриш... Ти, брат, раніше показатися прийди.

Прокопій Іванович. Змилуйтесь, ваше високородіє, якби не нужда наша...

Фурначов. Що ж, голубе, це діло хороше. Батьківську волю поважати треба. А якщо ти про спадщину клопочешся, то це даремно: батенько вчора вже й духівницю зробив. (Набик). Пристрашити його!

Прокопій Іванович (таємничо). Мені про це й бажано було б з вашим високородієм поговорити.

Фурначов. Говори, братіку, говори.

Прокопій Іванович. Я так скажу, ваше високородіє, що коли б та цієї духівниці не було, то та людина, яка цю спекуляцію влаштує, добру б від мене користь мала.

Фурначов. Це резон... а як, наприклад?

Прокопій Іванович. Та коли б, наприклад, мільйон, то сто б тисячок...

Фурначов (набик). А непогано придумав, bestія!.. Якби на жадну людину, то й мав би успіх, певно! Посміялись хіба з нього? (Голосно). Ні, накинь ще півсотеньки.

Прокопій Іванович. Ну, й півсотеньки накинути можна.

Фурначов. А чим же ти мене запевниш, що обіцянка твоя не на воді писана?

Прокопій Іванович. Невже ж, ваше високородіє, мені не вірите? Я ладен хоч який завгодно образ із стіни зняти...

Фурначов. Так... то ти неодмінно хочеш бороду собі обголоти?

Прокопій Іванович. Так, безпремінно, маємо такий намір.

Фурначов (пильно дивиться йому в очі).

Прокопій Іванович (*сторонівши*). Змилуйтеся, ваше високородіє...

Фурначов. Ні, ти скажи, за кого ти мене вважаєш? Якщо ти прийшов пропонувати мені продати шановного старика, який, можна сказати, з голови до п'ят мене облагодіяв, значить, ти за когось-таки вважаєш мене? Якщо ти прийшов мені розказувати, як ти віру перемінити хочеш, значить, ти сподіваєшся на моє схвалення? За кого ж ти мене вважаєш? (*Наступаючи на нього*). Ні, ти скажи!

Прокопій Іванович. Змилуйтеся, ваше високородіє...

Фурначов. Ні, ти ж по місту славу рознесеш, що я з тобою заодно! ти ось завтра бороду собі обголиш, та підеш своїм огидним родичам розказувати, що статський радник Фурначов тебе до такого вчинку захопив!.. (*Схрещуючи на грудях руки і дужче наступаючи на нього*). То ти, значить, ограбувати сім'ю хочеш? Ти, значить, хочеш ограбувати свого єдиного сина й віддати батьківське добро, нажите потом і кров'ю... так, добродію, потом і кров'ю! — на наругу стрічній дівці, яку тобі заманулося назвати своєю жінкою? І ти хочеш, щоб я був учасником у такому ділі? Ти хочеш, щоб я на користь тобі продав і честь і совість, яким я п'ятдесят років безвідплатно служу!.. (*З ідністю*). Так у мене, добродію, бездоганна пряжка є, яка охороняє мене від подібних підозрінь!... Геть!

Прокопій Іванович хоче вийти, але в цей час двері відчиняються, і входить Лобастов.

СЦЕНА VIII

Ті ж і Лобастов.

Лобастов. Семенові Семеновичу наше високе шанування! А! і ти, брат, Прокопію Івановичу, тут?

Фурначов. Дуже радий, дуже радий, ваше превосходительство! ласкаво просимо! У мене ж тут, до речі, анекдот забавний трапився...

Прокопій Іванович хоче піти.

Ні, милий друже, тепер стій! Я хочу, щоб увесь світ знав, які твої моральні правила!

Прокопій Іванович (*жалібно*). Змилуйтеся, ваше високородіє... адже старик уже я!

Фурначов. Тим більше, добродію, сорому для тебе: молода людина може відговорюватися недосвідченістю...

Лобастов (*повільно*). Так?.. виходить, щось трапилось?..

Фурначов. Уявіть собі, що вельмиповажний приятель з'явився до мене з пропозицією відносно смерті нашого шановного Івана Прокоповича! Як ви думаєте, хороший вчинок зробив шанобливий син?

Прокопій Іванович нахилив голову.

Лобастов (*пильно дивлячись в обличчя Прокопію Івановичу*). Так? так от ти, брат, як? (*Прокопій Іванович відвертається*). Ні, ти подивися мені в очі!

Фурначов. І уявіть собі, що він мені за цю механіку півтораєста тисяч пропонує. Легко сказати, півтораєста тисяч! (*До Прокопія Івановича з почуттям власної гідності*). За кого ви мене, добродію, вважали, питаю я вас?

Лобастов (*до Прокопія Івановича*). А це, брат, ти непогано придумав!.. Гм... свиня, брат, ти!

Фурначов. То як же ви, ваше превосходительство, думаєте про вчинок цього шанобливого сина? Та головне, проте, я й забув вам сказати: адже вельмишановний Прокопій Іванович з завтрашнього дня бороду голить і одягається в піджак!..

Прокопій Іванович (*набик*). Господи!

Фурначов (*звертається до Прокопія Івановича*). Шановний добродію! неморальність вашого вчинку така велика, що я за огиду вважаю для себе називатися вашим родичем... Ідіть, шановний добродію, і пам'ятайте, що наскільки поважна й достохвальна доброчесність, настільки ж паскудний і непотребний порок!

Завіса опускається.

ДІЯ ТРЕТЯ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Іван Прокопович Пазухін, 75 років, купець першої гільдії і потомствений почесний громадянин, займається відкупами й підрядами.

Прокопій Іванович.

Фурначов.

Лобастов.

Живновський.

Настасія Іванівна Фурначова.

Леночка Лобастова, 30 років, дівчиця.

Живоедова.

Баєв.

СЦЕНА I

Простора вітальня в домі старого Пазухіна. В середині кімнати і направо від глядача двері; наліво три вікна. У глибині сцени, по обидва боки дверей, дивани, а перед ними стоять круглі столи; попід стінами і по боках диванів розставлені крісла і стільці, оббиті малиновим штофом; загалом те, як умебльована і прибрана кімната, свідчить, що хазяїн дому людина багата. Ранок. На одному з столів поставлена закуска.

Живоедова і Лобастов.

Лобастов (*закушуючи*). Який же це, добродійко, зіпчочок.

Живоедова. Та от з ключика чи з замка, що біля сундука... То я, каже, за образом і подобою другий ключик замовляю, а як почне старик кінчатися, то ви, мовляв, мені потихеньку вістку дайте...

Лобастов. А я, мовляв, прийду, ключиком сундучок відімкну та що треба звідти й повиймаю...

Живоедова. Так, так, добродію, так!

Лобастов. А гроші нарівно?

Живоедова. По-моєму, треба нарівно, а там же господь його знає, що у нього на душі... Оцього я й боюся!

Лобастов. Це ви правду, добродійко, сказали, що чужа душа — темний ліс. А я так думаю, що тут і сумніватись не доводиться.

Живоедова. Ти, виходить, думаєш, що він скривить?

Лобастов. А то як же? Самі ви, голубонько, розміркуйте, яка йому рація з вами ділитися? Коли б ще ви були людиною чистою, коли б самі не були в це діло з усіх боків заплутані, ну, тоді, звичайно, можна б з ним поговорити. А то уявіть ви собі: ну, підступите ви до нього, скажете: «віддай половину», а він вам на це: «ні, мовляв, половини багато, а ось, мовляв, тобі на чай синеньку...»

Живоедова. Так уже й синеньку!

Лобастов. Припустімо, що ви так йому й скажете, а він вам на це: «досить, мовляв, з тебе й цього буде!»

Живоедова. Та ж я, добродію, горло йому перегризу, я, добродію, спадкоємцям усе викрию; у мене язик теж не купований!

Лобастов. Припустімо, що й це ви йому поясните. То ж він, добродійко, знаєте, що вам відповідь? «У тебе, скаже, в самої хвіст забруднений; я, скаже, тільки гроші взяв, а ти, мовляв, і ключ фальшивий виготовила, то хіба хочеш іти разом на каторгу?» Ну, може, і ще тут карбованців п'ять накинє. То на каторгу, мабуть, ви не захочете?

Живоедова. Кому охота! Та щось ти, добродію, все п'ять та п'ять карбованців заторочив — а ти говори до діла!

Лобастов. А діло, добродійко, тут полягає в тому, що Семен Семенович обширного розуму людина!

Живоедова (тужно). Так ти хоч би порадив щось, Андрію Миколайовичу; справді, наче вже ти чужа людина.

Лобастов. Тут треба, добродійко, щоб з чистою душею людина була, щоб хитруванням Семена Семеновича свою перепону поперек поставити.

Живоедова. Та ж я ще зліпочка того йому не давала... (Зітхаючи). Ну, вже, мабуть, треба кинути цю вигадку!

Лобастов. Навіщо ж? Вигадка ця хороша, тільки треба її зробити певною. Це ви добре вчинили, Анно Петрівно, що мені сказали, бо я тут можу багато що... Та ви, мабуть, і ще кому, по жіночій своїй слабості, переказали?

Живоедова. Боронь боже!

Лобастов. Ото ж то! Так ми ось що насамперед з вами встановимо: як почне Іван Прокопович кінчатися, то ви заодно з Семеном Семеновичем і мені потихеньку шепнути пришліть... та мені б то навіть трошки раніше.

Живоедова. А я, знаєш, що надумала: як до Семена Семеновича посилати, то ми б удвох це діло зробили?

Лобастов. Тобто обібрати?

Живоедова. Та не обібрати — що ти, добродію, справді, як говориш! Обібрати та обібрати, тільки й слів у тебе! Не обібрати, а покористуватися.

Лобастов. Не можу, гріх.

Живоедова. Та що за гріх?

Лобастов (*перериваючи її*). Гріх, добродійко.

Живоедова. Ну, гаразд, хай Семен Семенович старається. Тільки ти мене вже, зроби ласку, з ним заодно не обдури. Згадай ти, Андрію Миколайовичу, що я кругом сирота та й діло моє таке, що я з жіночим своїм розумом ніяких цих діл не розумію... То не обдури ж ти мене!

Лобастов. Обдурити мені вас, добродійко, не можна та й нема рації, а тільки ви мене вже в третю частку прийміть.

Живоедова (*зітхаючи*). Що вже з тобою робити! Все краще, аніж він і справді синенькою віддячить!

За дверима чути дзвоник.

Чуєш! Кличе! Ти вже посидь тут, Андрію Миколайовичу, потіш старика!

Лобастов. Посиджу, добродійко, посиджу.

СЦЕНА II

Лобастов сам.

Лобастов. То ти мене, репаний Прокопку, обдурити хотів! з Семеном знюхатись надумав! То от бог і покарав тебе; тепер побачимо, хто кого обкрутить! Одначе треба діяти обережно: нехай же Семен і викриває його перед батьком... Ну, тепер, здається, не відкрутишся ти від мене, Гавриле Прокоповичу! Ні, брат, як зуби на полицю покласти доведеться, то мимоволі гвалт закричиш та до нас прощення просити прийдеш!.. Ех, Леночко! все для тебе, добродійко, на старості літ працюю!

СЦЕНА ІІІ

Лобастов і Живоєдова; через деякий час з'являється Живновський.

Живоєдова. Зараз виїде...

Лобастов. Ну, що він сьогодні, як?

Живоєдова. Веселий, добродію, радісний...

Живновський (*показуючись у дверях*). Я, вельмишановна благодійнице, на хвилиночку.

Живоєдова. Чого вже там на хвилиночку; ти тільки язиком говориш, що на хвилиночку; дуже вже унадився!

Живновський. Я, мабуть, і піду, добродійко.

Лобастов. Дурниця, голубе, без хліба-солі з гостей не йдуть... випиймо!

Живновський. Я, ваше превосходительство, від цього ніколи не відмовляюсь. По-моєму, це нечемно!

Лобастов. Що й казати — випиймо!

Живновський (*до Живоєдової*). За ваше здоров'я, благодійнице! Дай вам боже повнішати, добрішати та багатшати, та женишка, такого... щоб іскри з очей посипались! (*П'є*).

Лобастов. От так молодець! (*Сміється*). Якого жениха побажав: щоб іскри посипались! От так поручик!

Живоєдова. Та вже чого тільки не скажеш ти, вертуне! Ну, вже посидь собі; ось Іван Прокопович виїде, то потішиш його, старика.

Бічні двері розчиняються, і з другої кімнати показується велике й довге крісло, яке підштовхують ззаду два лакеї. На кріслі, утопаючи в подушках, лежить Іван Прокопович, старик худий і немічний; одягнений в халат, і ноги закутані в хутряну ковдру; в руках у нього тростина, якою він в роздумі креслить по ковдрі. Лакеї, підкотивши крісло на середину кімнати, виходять.

Лобастов. А ось і він, про вовка помовка, а вовк тут!

СЦЕНА ІV

Ті ж та Іван Прокопович.

Лобастов. Здрастуй, брат, Іване Прокоповичу! Як, добродію, спав? чи веселі сни уві сні бачив?

Іван Прокопович (*слабким голосом*). Погано, Андрію Миколайовичу, тільки провалявся з боку на бік. Тепер ще наче полегшало, а вчора звечора та сьогодні вранці аж немов як у тумані був.

Живновський. Та годі, благодійнику, ще поживетс. Ось ми вам здоров'я побажаємо. (Підходить до закуски й п'є).

Іван Прокопович. Нічого, братець, навіть не почуваю. Недавно от і Аннушки не впізнав.

Лобастов. Це, добродію, погано.

Живоедова. Це й як погано! (Плаксивим голосом). Я до нього підходжу ото з ложечкою, а він, лебедик, дивиться на мене та й каже: «Іди, каже, ти геть, а пошли до мене Аннушку!» То в мене аж серце все перевернулося!

Живновський. Це ви точно правду сказали, матінко Анно Петрівно! Я от скільки вже разів при останніх хвилинах був присутнім — і, проте, ніяк не можу звикнути... все, знаєте, серце в грудях перевертається!

Іван Прокопович. У тебе воно, мабуть, вже навиворіт вивернулось! Що нового, Андрію Миколайовичу?

Лобастов. Та що, добродію, новенького? В газетах усе про зорю якусь пишуть.

Іван Прокопович. Ця, брат, зоря недаром.

Лобастов. Гомонять про це між людьми, але між людьми, самі знаєте, завжди всяка нісенітниця ходить.

Живоедова. От би в Прокопія Івановича спитати: він би розтлумачив.

Іван Прокопович. Еге, брат, він на це мастак... Чув ти, як він число 666 тлумачить? *

Живновський. Я так гадаю, благодійнику, що горілка дорожча буде... вам же ліпше!

Іван Прокопович. Розтлумачив!

Лобастов. Що комета! Ось це краще комети буде: я вже полковником був, батальйоном, добродію, командував, а князь Семиозерський у мамуні під спідничкою ще квартиру мав, а тепер ось читаю в газетах — надалі, добродію, звання генерала! То це краще комети буде!

Іван Прокопович. Ну, а чи нема ще яких підвищень?

Лобастов. Федулов з полковників теж у генерали підвищений.

Іван Прокопович. Який це Федулов? комісаріатський, чи що?

Лобастов. Той самий.

Іван Прокопович. Ну, цьому слід. Хороша людина! Я, добродію, з ним діла мав по поставках, то справді

турботи ніякої не знав. Що належить віддаси, а вже там, зажмуривши очі, приймають.

Лобастов. Зате нашого брата, батальйонного командира, яким товаром обдаровують... ай-ай-ай!

Іван Прокопович. У вас, брат, зійде!

Живновський. Іменно зійде, благодійнику! От коли я служив у Білобородовському гусарському полку, траплялось мені іноді ці речі приймати — то іменно дивуешся тільки! решето решетом, а сходить! А тому це, я вам скажу, сходить, що пригонка тут важливу роль відіграє! Живіт, знаєте, підтягнуть, там увірвуть, в іншому місці ущипнуть, ну й споруджують з праху будинки!

Іван Прокопович. Ти, брат, теж, видно, пригонку цю знаєш!

Живновський. Я чого тільки не знаю, благодійнику! Та от не оцінив мене князь, а то навіщо б йому кращий поліцмейстер! Ви спитайте, в яких бувальцях я не бував!

Живоєдова. Покажи хоч що-небудь, потіш Івана Прокоповича за хліб за сіль.

Живновський (стаючи в позицію). Чи чували ви, благодійнику, що значить жидів цькувати? А я, добродію, не тільки чував, але й у подробицях цю штуку знаю, бо вона мені кровних своїх родових двісті душ коштувала!

Лобастов. Молодець, брат!

Живновський. А чи чули ви, що значить, наприклад, від живого чоловіка жінку викрасти... і так без найменшої з її боку згоди? А я, добродію, не тільки чув, але й спробував і навіть відданий був за це під суд!

Живоєдова. І варто було, добродію! Супроти волі даму викрасти — це ж останнє діло!

Живновський. А чи ви чули, що значить купця третьої гільдії, теж проти власного бажання, тілесному покаранню піддати? А я, добродію, піддав, і навіть не відповідав, бо купець, по своїй розсудливості, згодився взяти з мене двісті карбованців на мирову...

Іван Прокопович. Дурень, мабуть, купець знайшовся. Від іншого ти й двома б тисячами не відкрутився.

Живновський. А чи ви чули, що значить рідного батька в рекрути віддати?..

Лобастов. Ну, брат, забрехався! Адже ж ця подія відома... не зводь наклепу на себе.

Живновський (не ніяковіючи). Припустімо. А чи ви чули?..

Живоедова. Ну, вже перестань краще, батечку, ти, може, таке щоб ляпнеш, що жіночому вуху й слухати не слід.

Живновський. І ось, як бачите, здоровий і неушкоджений стою перед вами!

Іван Прокопович. Ну, мабуть, боки нам'яли теж?

Живновський. Коли вже й нам'яли боки, то не люди, а доля, Іване Прокоповичу. Доля, це правда, ніколи мене не полюбляла і, можна сказати, біла за всяку провину кием у спину... Через те, може, і поліцеймейстерського місця я не дістав! (*Кругить вуса і зігхає*).

Іван Прокопович. Ти б, мабуть, і тут цькування запровадив?

Живновський. Це б як бог звелів, Іване Прокоповичу!

Лобастов. Ні, ти краще нам, братець, покажи, де ти не побував?

Живновський. Це іменно так. (*Знову стає в позицію*). Де тільки я не бував. Був, добродію, в західних губерніях — там, скажу я вам, щодо жіночої статі добре! такі, добродію, метрески попадались, що тільки за руку її візьмеш, то вона вже й танути почне! Бував і в Малоросії — ну, там щодо фруктів чудово: такі дині-кавуни є, що навіть уявити важко! Ці хохли там їх замість хліба їдять, салом закушують... Бував я і в Петербурзі — ну, це... іменно дивовижна штука! Там я скрипача Аполлінарі чув — от майстерно грає! Здається, всяке почуття на одній струні зобразити може!

Живоедова. От такого б мені чоловіка!

Живновський. Тільки німецького духу багато — цього вже я терпіти не можу! Ходять всі з'їжившись, пальтечко на ньому застебнуте — так, добродію, соромбта якась!

Іван Прокопович. Похвалив!

Живновський. Ну, й обману теж багато: не розрізниш, котрий міщанин, котрий дворянин, котрий розумний, котрий дурний. Щодо розуму, я вам скажу, у них навіть фортель такий є: сяде отак і набундючиться, навіть оком не моргне, ніби думає... А сам він, добродію, тільки прикидається, бо ж замість голови каменоломня у нього на плечах! Це вірно!

Лобастов. Ха-ха-ха! а це ж правда.

Живновський. А з усіх місць нема привільнішого місця, як Нижегородський ярмарок! Чого там тільки нема! Циганки, тірольки, в одному кутку молебень співають,

у другому: *ой ви улани!* вавилонське стовпотворіння в живій картині! Я вам скажу, що одного разу я тиждень там прожив, і чи була хоч одна хвилина, щоб тверезий був!

Іван Прокопович. І після отакого життя в Крутогорськ попав! по купцях ходить, стару одежину вимолює! Ну, дай йому, Анно Петрівно, сюртучок старий там завалявся...

Живновський. Візьму з подякою... всяку лепту візьму! Стару панчошу подаруєте, і ту візьму: до вас же на паперову фабрику піде. Коли ж сюртучок, матінко Анно Петрівно?

Живоєдова. Приходь якось!

Іван Прокопович. А що, брат, коли б тебе поліцмейстером у нас зробили, ти ж би нас, певно, всіх живцем так і поїв?

Живновський (*крутячи вуса*). Гм...

Іван Прокопович. Ото норовом ти дуже вже пустотливий! Ти б от потихеньку та легенько, то, може, і слава би бог щастя.

Лобастов. Нас би і з'їв.

Всі сміються.

Ну от, хвалити бога, ти й повеселішав трошки, Іване Прокоповичу!

Іван Прокопович. Та цей пройдисвіт хоч мертвого чхати примусить! ніяких киятрів не треба!

Живновський. Я для благодійника усім жертвувати ладен; хочете, потанцюю? я по-циганськи чудово танцювати вмію.

Іван Прокопович. А бодай тебе! ще умориш, чого доброго!

Живоєдова. Ти б от краще вірші, добродію, сказав, шуму менше!

Живновський. Позабував усі, добродійко. Колись багато привітань знав, а нині все випарилось.

Живоєдова. Це від горілки, добродію.

Іван Прокопович (*до Лобастова*). Ну, а як у вас з Гаврюшенькою?

Лобастов (*махнувши рукою*). Не піддається, дружище, не піддається...

Живоєдова. Та ти б його, Іване Прокоповичу, побатьківському повчив трошки... Адже легко сказати, Лечка от тридцять перший рік все дівує та дівує...

Іван Прокопович (замислено). Що ж, покарати можна...

Живновський. А ви мене, благодійнику, у той час покличте! У мене вмить все зробиться... У мене, я вам скажу, так це відбувається: коли почне хлопець упиватися, то й за волосяне царство притягнути його можна!

Іван Прокопович (сердито). Та відстань ти, ба-зікало, тут діло говорять!

Живоєдова (зітхає). Чогось уже нині молоді люди ніби й на себе не схожі стали: ходять наче обварені, ніякого, тобто, форсу в них нема! От як я бачила мужчин, то коли вже дуже закоханий та побачить жіноче плаття... ну, відразу наче аж накинеться, сердешний!

Живновський. Ну, ніби ви про моє життя розпо-відаєте, Анно Петрівно!

Живоєдова. Куди тобі, добродію! (Зітхає).

Іван Прокопович. Ну, побачимо... коли він тее... то, мабуть, і покартати можна!

Лобастов. Зроби вже ласку, батьку!

Чути стукіт екіпажа.

Живоєдова. Чуєте, наче наші під'їхали?

СЦЕНА V

Ті ж, Настасія Іванівна та Леночка Лобастова. Ле-ночка дуже довга, худа і бліда дівця.

Настасія Іванівна (підходячи до батькової руки). Здрастуйте, батеньку! Я до вас ось Леночку привезла.

Лобастов (підводячи Леночку). Приголуб ти її, до-бродію, бідну!.. хоч і не родичі, а в почуттях... (махнувши ру-кою) іменно сильне бажання є!

Іван Прокопович. Здрастуйте, добродійко, дайте глянути на себе!

Леночка підходить до руки Івана Прокоповича і цілує її.

Лобастов (до Леночки). Та ти, голубонько, скажи що-небудь Івану Прокоповичу, ну, хоч трошки щось. (До Івана Прокоповича). Вона, брат, у мене смирна...

Леночка. Bonjour, grand-rara! ¹

Лобастов. От розумниця! (Гладить її по голові).

Живновський. Смирна жона у домі благоухання розливає — це й у старовинних російських сказаннях написано!

Іван Прокопович. Це нічого... це добре, що смирна. (До Леночки). Та щось ти наче худа, добродійко?

Живоєдова. Пройде, Іване Прокоповичу; тільки б заміж, то через місяць і не впізнаєш її.

Живновський (напівголосно до Живоєдової). Ні, добродійко, вже таку сухорляву та золотушну ніякий чоловік, хоч гренадер буде, не поправить. От якби отака кралечка, як наша вельмишановна Анна Петрівна...

Живоєдова. Всякому своя, добродію, лінія. Ось я хоч і вдалася тілом, та все щастя нема.

Іван Прокопович (до Леночки). Чи давно ж ти, добродійко, Гаврила бачила?

Леночка. Ах, grand-rara, я до вас зі скаргою. Він зовсім у нас не буває!

Іван Прокопович. Це погано; ти повинна його привабити до себе.

Лобастов. Ось і я те саме їй кажу, та вже дуже вона в мене смирна.

Живоєдова. Смирна-смирна, а з мужчинами теж не вадить іноді й пожартувати, серденько! Це вони люблять!

Лобастов. Чуєш, серденько! Анна Петрівна тобі добра бажаючи говорить.

Живоєдова. Ви б, голубонько, от по щічці його поплескали або ущипнули — мужчины це люблять!

Живновський. Ну, як ущипнути, добродійко!

Живоєдова. Розуміється, не по-мужицькому, а теж уміючи.

Леночка. Та як же я можу? адже він мені чужий!

Живновський. Нічого, добродійко, бог милостивий! І свій буде! А головне діло, я вам скажу, у мужчині характер переломити треба...

Настасія Іванівна. Ось у мене Семен Семенович який навіжений, а теж не я перед ним, а він передо мною запобігає... Бо коли я захочу, та впруся, то що ж він проти цього може зробити?

Живновський. Це правда, добродійко. От у мене теж знаймо дама була, то вона як розсердиться на чоловіка

¹ Здрастуйте, дідушо!

свого, то тільки ніжками перебирати почне, ну, і спасує!
(До Леночки). Це вам на науку...

Іван Прокопович. Та годі тобі лихословити!.. Ти краще, Настасіє Іванівно, скажи, що у тебе в домі робиться?

Настасія Іванівна. Та що робиться? нудьга лише сама — хоч би комета вже скоріше! Ось Семен Семенович каже, що війна буде... хоч би вже війна, чи що! (Позіхає). Та от ще Семен Семенович каже, що Прокопій Іванович віру перемінити збирається...

Іван Прокопович. Як це віру? }
Живоедова. От новина! } (Разом).

Настасія Іванівна. Та я щось і не зрозуміла.

Іван Прокопович. Та ти толком говори, добродійко.

Настасія Іванівна. Ах, батеньку, адже ви знаєте, як Семен Семенович говорить нудно... Я з тої самої години, як за нього заміж вийшла, все позіхаю.

Живновський. У молокани *, певно, чи в іудействуючі * записатися хоче?

Лобастов. А я так думаю, що просто бороду зголити задумав... (Набік). Ось я тобі підпушу, брат, змію. (Голосно). Може, з користі він це робить, Іване Прокоповичу, думаючи, що ти наприкінці життя перебуваєш, то потішу, мовляв, старика, а там, як помре, знов сіряка надіну і ліс запушу.

Іван Прокопович. Ну, він це даремно.

Живоедова (дивлячись у вікно)... Ах, матінко! Та либонь це він і приїхав! та який неподобний!

Настасія Іванівна (теж підбігаючи до вікна). Уявіть собі, в сюртуці!

Леночка. І без бороди.

Лобастов. Що скажеш, дружище?

СЦЕНА VI

Ті ж та Баєв.

Баєв (увіходячи, зупиняється на дверях). Накажеш, може, добродію, Прокопія Івановича прийняти?

Іван Прокопович мовчить.

Годі, добродію! адже ж труна в тебе за плечима стоїть, а

зла забути не можеш, Іване Прокоповичу! Адже ж від твоєї утроби він плід... пустити, чи що?

Іван Прокопович (в розмові до Лобастова). Може, прийняти, Андрію Миколайовичу?

Лобастов. Як хочеш, милий друже!

Живоєдова (до Лобастова). Та ти що ж, добродію, на всі боки крутиш? А ти прямо кажи, приймати чи ні!

Настасія Іванівна. Охота вам, батеньку, з усяким мужиком розмовляти! звеліть його прогнати, та й годі.

Баєв. Дуже вже ти гостра, як я бачу, добродійко! Прокопій Іванович тобі братік! То ти замість того, щоб батенька ото збурювати, повинна б по-християнському на мир його схилити... Видно, і справді, добродійко, кінець світу настає... достанеться тобі на тому світі на горіхи!

Настасія Іванівна. Що це, батеньку, у вас всякий прикажчик повчати сміє! Я Семенові Семеновичу скажу, що у вас добре вихованій дамі в домі бути непристойно...

Іван Прокопович. Не чіпай її, Прохоровичу!

Баєв. Дуже вони в тебе, добродію, волю з чоловіком своїм узяли! я б отаку вертуху взяв би та, піднявши сорочину, зелененькою кашкою так би нагодував... далєбі б нагодував!

Живновський (забувшись). Молодець, старий!

Настасія Іванівна. Ну, ви іще тут? нечема!

Баєв. То звели ти його, добродію, до себе на очі пусти-ти! Згадай ти, Іване Прокоповичу, чи давно ти сам збувся звіриного образу? Чи давно ти палати кам'яні собі збудував? Чи давно тебе справник таскав та не за волоссячко, а все за бороду: то, виходить, і в тебе, добродію, борода була!

Іван Прокопович (сердито). Годі брехати, дурню!

Настасія Іванівна. Це жах! Навіть слухати огидно!

Баєв. Згадай родителя свого! Згадай, як він, помираючи, тобі наказував: «Ванько! найпаче за все бороду свою бережи!» Не звір же він був, а людина, та яка ще людина, здається, нині і не родяться такі! Згадай, як він жив! Не скобливши лиця, так і в труну ліг та й поясочок завжди нижче пула опускав!

Леночка. Ах, рара, які непристойності!

Лобастов. Нічого, серденько, потерпи.

Живоєдова. Та вгамуй ти його, Іване Прокоповичу!

Іван Прокопович мовчить.

Баєв. Згадай, добродію, і про жону свою Феклисту Семенівну, як вона, сердешна, побивалася, коли ти бороду свою князеві власті повітрянді пожертвував! Від цієї от примхи твоєї вона, може, і в труну лягла!

Настасія Іванівна (до Леночки). Ах, та с'єге, яке неуцтво!

Баєв. Яких, добродію, тобі ще прикладів треба?

Лобастов. Ти бачиш, Прохоровичу, що Іван Прокопович здоров'ям слабий.

Живоедова. Та я й не допущу — хіба вже через мое грішне тіло переступить Прокопій Іванович!

Баєв. Не дурій, добродійко!

Іван Прокопович (схвильований). Прохоровичу!.. Я тепер... нездоровий... справді!

Баєв. Розтопи, добродію, своє ти серце! Адже він примху твою вдовольнив, одягся, як ти бажав... допусти ж ти його до себе, дай хоч очі свої закрити рідній своїй дитині!

Настасія Іванівна. Начебто вже, окрім мужика, ніхто інший і закрити не може!

Баєв. Що хорошого буде, коли чужі та найманці тільки й будуть кругом тебе, як владика небесний до тебе по душу пошле! З чим ти, з якими молитвами до нього, до батечка, на страшний його суд станеш? Куди, скаже, подів ти Прокопія? А я, мовляв, його на найманку та блудницю проміняв!.. А найманці ж, певно, і тіло твоє, ради користі, лікарів на наругу продадуть!

Настасія Іванівна. Ти бреши, та не забріхуйся одначе!

Баєв. Не дурій, добродійко, я до діла кажу!

Живоедова (до Івана Прокоповича). Що ж, Іване Прокоповичу, коли ви холопові поганому при собі кривдити мене дозволяєте, то, виходить, я непотрібна вам?

Іван Прокопович. Годі, Прохоровичу, перестань.

Баєв. Пустити, чи що?

СЦЕНА VII

Ті ж і Прокопій Іванович, без бороди і одягнений в сюртук, між іншим, нижче колін.

Прокопій Іванович (з'являється у дверях). Батечку!

Жінки пронизливо скрикують.

Живоедова (загороджуючи йому дорогу). Не пушу, не пушу! переступи через моє тіло, а не пушу!

Баєв. Звели, добродію.

Іван Прокопович (в сильному хвилюванні). Пустити, Анно Петрівно, нехай підійде!

Живоедова відходить набік.

Здрастуй, Прокопію!

Прокопій Іванович заходить боязко.

Живоедова. Хоч би Семен Семенович прийшов!

Настасія Іванівна. Цей Семен Семенович тільки про добродійність уміє говорити, а ось як треба коли, його і з собаками не знайдеш!

Баєв (до Прокопія Івановича). Вклоняйся, добродію, вклоняйся родителю в ніжки!

Прокопій Іванович (падаючи в ноги). Батечку! прости ти мені! Нагрубіянив, владу твою велику батьківську переступив.

Живоедова. Пізно схаменувся, голубе!

Баєв. Блажен муж, іже і скоти милує, добродійко!

Іван Прокопович. Я, Прокопію, нічого... я зла на тебе не маю... тільки чого ж ти тепер від мене хочеш?.. та ти встань!

Баєв. Нічого, добродію, і поповзає перед родителем!

Прокопій Іванович (стоячи на колінах). Я, батечку, нічого не бажаю... я прошу вас, як ви немічні, то дозвольте лише частіше навідувати вас... (Вклоняється до ніг).

Настасія Іванівна. Це ви, братіку, непогано видумали.

Іван Прокопович. Я, брат, не знаю... у мене і в голові чогось мішатися стало... що ж, здається, це можна? (Дивиться на присутніх).

Живоедова. При твоїй, добродію, немочі... та він тебе, добродію, тільки дратувати стане!

Іван Прокопович. Тільки ти, брат, не часто... я вже не той, брат... скоро ось помирати почну!

Баєв. Що ж, Іване Прокоповичу! не чужа ж він тобі людина! Коли що і непристойне побачить, як син, простить.

Іван Прокопович. Та ти встань, брат!

Прокопій Іванович. Мені, батечку, не вставати, а померти б коло ніг ваших належало за всі мої грубощі!

Іван Прокопович. Нічого... це діло минуле! вставай.

Прокопій Іванович встає.

Настасія Іванівна. Дозвольте, братіку, подивитись на вас, як ви змінилися... сестриця Мавра Григорівна, я гадаю, не тямить себе від задоволення... Ви з Петербурга, звичайно, вбрання своє виписували?

Баєв. От яка ти причепа, добродійко!

Прокопій Іванович (вклоняючись). І не того гідний я, Прохоровичу, за мої гріхи. (Вклоняється батькові). Як я, окаянный, батьківську волю зневажив...

Лобастов (плече Прокопія Івановича по плечу). Це ти добре зробив, що отямився... Поцілуймося, брат!

Прокопій Іванович. Уклінно дякуємо, ваше пресходительство.

Цілуються.

Живновський (підходячи з чаркою горілки). За ваше здоров'я, Прокопію Івановичу! (П'є).

Іван Прокопович (до сина). Ну, що нового в місті робиться?

Прокопій Іванович. Ми, батечку, люди сліпенькі; коли що й робиться, то, можна сказати, мимо нас усє проходить... в товариствах великих не буваємо... (Вклоняється).

Іван Прокопович. Ну, як торги?

Прокопій Іванович. Які наші торги! Звичайно, з ласки вашої, насущний хліб мати можемо... хусток та ситчиків карбованців на три в день продаси, от і буде карбованчик на прожиток...

Іван Прокопович. З малих діл до великих звикають. Я й сам по зернятку, брат, збирав.

Прокопій Іванович. Це звичайно.

Іван Прокопович. Як малим вдоволеній будеш, то з великим упоратися не мудро... Це перше правило!

Прокопій Іванович. Ми вашою ласкою дуже вдоволені, батечку... за гріхи свої і не того ще заслужуємо!

Баєв. Вклоняйся, добродію!

Іван Прокопович. Не треба! Я, брат, цього не люблю; це все мужицька звичка... Ну, як Мавра Григорівна?

Прокопій Іванович. Богу дякувати. Журиться тільки, батечку...

Іван Прокопович. Ну, приведи її якось... при-
смерком... подивлюсь я на неї.

Баєв (до Івана Прокоповича). За красу, добродію, за
красу за себе взяв!

Живновський (набік). Так, молодичка ласа! чорт
їх знає, як ці розколки роблять, а дуже гарненькі!

Іван Прокопович. Чув, брат, чув.

Прокопій Іванович. Змилуйтесь, батечку, яка у
неї краса! Звичайно, для нас, плохих, як кажуть, по Сеньці
й шапка. (Вклоняється).

Живоєдова (до Івана Прокоповича). А тільки де ж
ти, добродію, цю сеньчину шапку приймати будеш? Адже
до тебе пани хороші їздять, а вона, мабуть, у тілогрійці хо-
дить, та й хусточки у неї до носа ще не заведено! Ну, як хто
її в хороших горницях побачить: а це, скаже, що, мовляв, за
простачка? А це, мовляв, дочка моя!.. Годі, добродію!
тільки страмитися хочеш на старості літ.

Живновський. Це нічого, добродійко. Древні ро-
сійські цариці завжди в тілогрійках ходили...

Живоєдова. То ж, добродію, цариці! Ти ось
тільки без толку перебиваєш мене завжди... (До Івана
Прокоповича). Воля твоя, добродію, а я її далі кухні не
пушу!

Іван Прокопович. Ти, Прокопію, приведи її при-
смерком... (Зітхає). Я, брат, людина невільна...

Лобастов. Ану, Прокопію Івановичу, випиймо, брат,
на радощах! (Підносить йому чарку горілки).

Прокопій Іванович. Змилуйтесь, ваше превос-
ходительство, ми усім задоволені... (Вклоняється і не бере).

Живновський. А що, мабуть, гідке хлібне! ось вона
де пізнається щирість ота!

Живоєдова (з іронією). Де вже йому хлібне вино
пити!

Іван Прокопович. Пий, братець!

Баєв. Пий, добродію. Ось і я теж християнин, а п'ю ж.

Прокопій Іванович тремтячими руками бере чарку і випиває.

Живоєдова. Мабуть, він звідси додому прийшовши
в баню піде, щоб тільки гріх цей із себе змити, що в такому
поганому місці був.

Живновський (до Лобастова). А це іменно, скажу
я вашому превосходительству, що горілка у багатьох випад-
ках спробний камінь. У мене був приятель справник, то він

бувало для жарту мені показував: «А хочеш, каже, подивитися, котрий у вірі нетвердий?» — і покличе до себе та налле чарку горілки: «випий, брат!» То ні за що не вип'є, хоч ви на куски його ріжете!

СЦЕНА VIII

Ті ж та Фурначов. Побачивши його, Прокопій Іванович відходить трохи вбік.

Фурначов. Батенькові честь маю засвідчити моє найглибше шанування. (*Цілує в нього руку*). Як зволите в здоров'ї своєму перебувати? Генерале! Олено Андріївно! Анно Петрівно! Як поживаєте? (*До Живновського*). Здрастуй і ти! Я, батечку, щойно по дорозі зустрів вашого домашнього лікаря, і він мене потішив новиною, що ваше здоров'я нічого собі... Дай боже! дай боже! не треба ні багатства, ні почестей, коли людина не користується першим благом у житті — здоров'ям!

Настасія Іванівна (*показуючи на Прокопія Івановича*). Не бачиш, чи що? подивись!

Фурначов. А! і ви, братіку, тут? (*До Івана Прокоповича*). Вам, звичайно, батеньку, невідомо, що вчора Прокопій Іванович вас за півтора ста тисяч продавав!

Баєв. Годі, добродію, брехати!

Прокопій Іванович. Змилуйтесь, ваше високо родіє!

Іван Прокопович. Як продавав?

Фурначов. Точно так. Прийшов учора до мене і каже: «Влаштуйте, каже, так, щоб таточко — вибачте, батеньку, це його власні слова — духівниці не залишав, то я, каже, вам півтора ста тисяч подарую». Далєбі! Я ще з ним поторгував ся трохи, а то б за сто тисяч продав!

Всі сміються.

Іван Прокопович. Так от, брат, ти як!

Прокопій Іванович (*падаючи в ноги старому*). Змилуйтесь, батечку, ніколи цього не було!

Фурначов. Мені, батеньку, брехати нема чога. Я в ці їхні сварки за спадщину не втручаюся. Мене чим бог самого благословив, тим я і вдоволений, бо знаю, що ніщо так життя людського не вкорочує, як заздрий погляд на чуже добро. Що батенькові буде завгодно, з ласки своєї, мені ви-

значити, я всім буду задоволений, а якщо і нічого не визначить, і тут ремствувати не стану; а проллю печаль мою до господи, бо на це влада їх батьківська... (До Прокопія Івановича). Тільки мені от що прикро буде, коли, помимо людей достойних, дістанеться все тобі, який, крім чорної невдячності, нічим іншим не заплатив за всі благодіяння...

Іван Прокопович. Це ти справедливо, Семене, говориш.

Фурначов. Хто тебе породив? хто тебе виростив? хто тебе людиною у світ пустив? І чим же ти заплатив за це? тим, що батька свого ладен на площі з аукціонного торгу продати! Ні, воля ваша, батеньку, а я не можу, не можу його бачити!

Баєв. Ах, Прокопію Івановичу, Прокопію Івановичу, як же ти це так родителя свого за гріш віддати хотів!

Прокопій Іванович. Не було цього, батечку!

Фурначов. Ти кажеш: не було... А кого я вчора при Андрієві Миколайовичу викривав? Кого я вчора перед усім світом страмив? Андрію Миколайовичу! кажіть, ваше превосходительство! при вас це було?

Лобастов. Не знаю я, добродію; моя хата скраю, що й чую, то не знаю.

Іван Прокопович (іронічно). То ти, значить, батька свого продати захотів!

Прокопій Іванович стоїть, схиливши голову.

То чого ж ти сюди прийшов? Коли ти у спадкоємці втертися хотів, то ж це уміючи треба зробити... дурень ти, брат!

Живоедова. Злість у серці велика, а розуму нема.

Фурначов. Та ви те візьміть, батеньку, що й дикуни — і ті до батьків своїх пошану мають!

Лобастов (показуючи на Живновського). Ось він говорив, що сам власноручно батькові своєму лоба забрив!

Іван Прокопович. Господи! Та невже ж і справді ви, як празника світлого, чекаєте не дочекаєтесь, поки я здохну? Відкуплятися мені, чи що, від вас треба, щоб ви в очі мені не дивилися, та над душею у мене не сиділи? Адже ви, мабуть, і вмерти мені спокійно не дасте, так тут і поб'єтесь усі... (Задиханим голосом). Та відчепіться ви від мене, чорти отакі!

Фурначов. Ви, батеньку, даремно себе непокоїте! Людина він уваги не варта, а не те щоб з цього приводу дратуватися.

Іван Прокопович. Я взагалі, добродію, кажу.

Живновський (набик). Піль, Семене!

Іван Прокопович (до сина). Чого ж ти став?
(Замахуючись на нього палицею). Геть звідси! Щасливий
твій бог, що я ходити не можу! (Закашлюється).

Живновський. Це означає гнати в шию, без компліментів!

Іван Прокопович. Господи! не уб'є ж господь
громом таких Каїнів! Та йди ж ти, гаспиде отакий!

Лобастов. Ідїть, Прокопію Івановичу! Бог милостивий,
перемелеться колись...

Живоедова. Йди, йди, поки боки цілі!

Фурначов. Це тобі урок, голубе! Коли б тебе замолоду
вчили, ти знав би, що нема паскуднішого пороку, як
лицемірність і невдячність!

Прокопій Іванович мовчки виходить.

Баєв (зітхаючи). Видно, і мені на піч іти! Ех, попутали
тебе гроші, Іване Прокоповичу! (Виходить).

Завіса опускається.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Прокопій Іванович.

Лобастов.

Фурначов.

Живновський.

Трохим Север'янович Праздников, вигнаний із служби
за неподобства, приказний.

Живоедова.

Настасія Іванівна.

Баєв.

Дмитро, лакей.

Мавра, покоївка.

Лакеї, покоївки, сторожі, кучери та інші.

СЦЕНА I

Після третьої дії минуло з тиждень. Театр являє собою невелику кімнату в домі старика Пазухіна. Посеред сцени круглий стіл, на якому блимає сальна свічка. Вхід з глибини сцени; направо двері Івана Прокоповича, наліво двоє дверей, з яких одні, ближчі до задньої декорації, ведуть у комірчину Живоедової, другі в іншу комірчину. Пізній вечір. Коли відкривається завіса, стінний годинник б'є дев'яту. З середніх дверей виходять Прокопій Іванович, Баєв, Живновський та Праздников. Останній без мови і трохи випивши. Іноді все ж мимрить щось незрозуміле.

Баєв (*обережно ступаючи*). Ви, добродії мої, тихше. Зараз, мабуть, і Живоедиха нахлине.

Прокопій Іванович. А що як він та не помре, Прохоровичу, та знайдуть нас у комірчині?

Баєв. Помре, добродію, помре. Це я безпремінно знаю. Живоедиха вже й Маврушку до Андрія Миколайовича посилала, але спасибі та мені шепнула, а я їй звелів їй по тебе піти.

Живновський. Що помре — це вже будьте певні... Я тому дивуюся, як він до цього часу духу ще не спустив... Міцний старик!

Баєв. Та ти не дери горла, чого розгорланився!

Живновський. Я, Прохоровичу, потихеньку.

Баєв. Ото ж то, потихеньку! Ти ось на нього дивись! (Показує на Праздникову). Він справді божа людина! (До Праздникову). Та що, добродію, від тебе ніби одгонить неприємно. Невже ж і заради такої події здержатися не міг?

Праздников мимрить.

Живновський. Це він, Прохоровичу, на радощах... сподіваючись за працю посильну мзду одержати.

Баєв. Так, добродію, вже потрудись. А то з їхнього боку кривда яка вийде, то щоб і свідки були.

Живновський. Це правильно. В російських звичаях, Прокопію Івановичу, свідки велику роль відіграють. Жодна хороша справа без них не робиться: обізвав непристойно — прислухайтесь, у пику заїхав — посвідчіть... Всюди свідки.

Прокопій Іванович (в роздумі). Та, може, він уже й помер, Финагеюшко, то замість того, щоб у комірчині ховатися, прямо б законним спадкоємцем об'явити себе...

Баєв. Не до діла, добродію, говориш. Живоедиха Мавруші наказувала: піди, мовляв, спочатку до Андрія Миколайовича, а від нього до Семена Семеновича, та скажи, мовляв, що помирає пан... То «помирає», а не помер, виходить... ти вже тільки стій та мовчи, добродію!

Прокопій Іванович. Таж соромно дуже, Прохоровичу!

Баєв. А хіба краще буде, як без тебе ото все добро розтягнуть?

Живновський. Це вже хай бог милує, Прокопію Івановичу!

Баєв. У нього, певно, самої одежі скільки припасено! і не побачиш, як розтягнуть... Ти вже Живоедисі дай хоч карбованців з п'ятдесят... буде з неї!

Прокопій Іванович. Та, може, й духівниця у них написана, Прохоровичу!

Баєв. Та годі, добродію, яка там духівниця! Іван Прокопович і слова цього боїться... та й чутка була б, що духівницю зробили...

Прокопій Іванович (до Живновського). А ти от недавно мало не звів мене з розуму, запевнивши про духівницю!

Живновський. Бачив, Прокопію Івановичу, сам на свої очі бачив!

Баєв. Е, бачив! певно, уві сні бачив!

Прокопій Іванович. Господи! хоч би бог поміг зробити щасливо!

Живновський. Щасливо найкраще, Прокопію Івановичу. Це ви добре робите, що бога на поміч кличете: з божою поміччю всякий подвиг легше робиться... От би тепер випити чарочку, та закусити... ех!

Баєв. Ну й без закуски постоїш! (До Прокопія Івановича). То піди ти в теменьку, та й побудьте там разом... та ти мовчи, добродію, а то якраз застукають... та замок от, замок ізсередини замкни!

Чути шум кроків.

Тихше! Іде хтось!

Пазухін, Живновський та Праздников поспішно ховаються в комірчину.

СЦЕНА II

Баєв та Живоедова.

Живоедова. Ти як сюди прийшов?

Баєв. Подивитися прийшов, пана свого провідати прийшов... що ж, це не гріх, певно!

Живоедова. Багато вас тут, калік та жебраків, вештається; тільки заважають, прости господи!

Баєв. Чого ж ти, Анно Петрівно, жебраком мене обзиваєш! Звісно, вірою й правдою служив, то й нема нічого... адже ж це не гріх, добродійко!

Живоедова (сідаючи на стілець). Та ти вже прости мені, Христа ради, Прохоровичу, у мене щось уже й голова обертом пішла.

Баєв. Як там соколик наш?

Живоедова. Та що соколик! (Набік). Мабуть, далеко він тепер! (Голосно). Сильно вже занедужав соколик;

видно, помирати хоче... а все ти, Прохоровичу, із своїм Прокопієм — от коли надумали старика турбувати, як він уже на ладан дихати став.

Баєв. Треба ж батька з сином помирити; адже гріх отой весь від Семена Семеновича пішов.

Живоєдова. Господи! що то з нами буде!

Баєв. А навіщо, добродійко, родителя на сина нацькувала... ти б ось узяла та розірвала його, Прокопія Івановича; аж він тепер тебе розірве... Духівницю, видно, не написано, добродійко?

Живоєдова. Яка духівниця! недавно добром до нього приступала — лежить, як дерев'яний.

Баєв. Вже, видно, треба буде за тебе у Прокопія Івановича попросити.

Живоєдова (встає). Подивитися, що старик робить...

Баєв. А я, добродійко, вже на піч піду, то ти б хоч за попом послала...

Живоєдова (набік.) От причепився, шибеник! (Голосно). Не хоче, Финагеюшко: «Зі мною, каже, вже скільки разів це бувало!»

Баєв. Так, добродійко... ну, а як не встане... Ох, господи! піти, певно, мені від гріха...

Живоєдова. Піти, Финагеюшко.

Баєв виходить.

СЦЕНА III

Живоєдова сама.

Живоєдова. Помер! Глянула я допіру в сундук, а там білетів, білетів... страх! От і взяла б, та де з ними подінусь? Все одно, обшукувати стануть, тільки злодійкою ще назвуть... Та де ще й гроші ті по них одержувати? Звичайно, якби чоловіче моє діло було, взяв би, наплював на всіх та й поїхав прямо в казну: «прошу, мовляв, по білетах грошки», а то до кого я з жіночою своєю простотою піду? Ще спитають, може: де білета взяла, або баламут який причепиться: «дай, мовляв, голубонько, білетики подивитися!» візьме та й утече з ними! Та й грамоти я не дуже умію... от батьки які були! купцеві на гріх продати нічого не значить, а грамоти навчити не стало розуму! Хоч би розвів, чи що, з ними господь швидше...

СЦЕНА IV

Живоедова та Лобастов, наближається навшпиньки; під час сцени двері з комірчини трохи відчиняються, і звідти виглядає Прокопій Іванович.

Лобастов. Помер, добродійко?

Живоедова. Помер, добродію! Так от надвечір просив голубчик поїсти, я бульйончику подала, він нічого — випив, та випивши зітхнув: «Ой, каже, Аннушко, наче я помирати хочу!» Я, знаєш, до нього: «Христос, мовляв, з тобою, Іване Прокоповичу!», а він уже й помер! *(Плаче)*.

Лобастов. Царство небесне, добродійко! Він мусі зла не зробив, добродійко!

Живоедова. Яке там зло! У нього, от як я тобі, Андрію Миколайовичу, скажу, навіть думки злої в голові ніколи не бувало! Все було думає, як би облагодіяти або добро учинити... «Аннушко! — каже було мені, — не про тлінне багатство, а про душу свою треба в цьому світі думати! вийми, каже, гривеничка з ящика нужденному братові подати!» Сама, тобто, найубогіша людина була!

Лобастов. Еге! багато які після нього сиротами залишилися!

Прокопій Іванович *(за дверима)*. Виходить, таточко помер! Що ж одначе вони робити хочуть?

Лобастов. А по Семена Семеновича ви послали, добродійко?

Живоедова. Послала, Андрію Миколайовичу, ти ж і сам так велів.

Лобастов. Це правда; він нам потрібен...

Живоедова. Андрію Миколайовичу! я все думаю, що якби ти сам все це зробив?

Лобастов. А що ви думаєте? Зважусь! *(Наближається до бічних дверей і знов повертається)*. Ні, добродійко, не могу!

Живоедова. Та чого ж не можеш?

Лобастов. Гріх.

Живоедова. А він же обшитає нас, безпремінно обшитає!

Лобастов. Його й обшукати тоді можна, добродійко!

Прокопій Іванович *(за дверима)*. Та либонь вони батька ограбувати хочуть?

Лобастов. Ви, добродійко, тільки не чіпайте його, нехай він у свої розрахунки заглибиться, а я тимчасом

підкрадусь до нього тихим маніром та двома пальчиками під пахви... (Показує). То він усе тоді випустить!

Прокопій Іванович. Хто б' от подумав, що й Андрій Миколайович така ж прогноза! А втім, і те сказати, я ж хотів його чарочкою проминути! (Виходить на сцену). Здрастуйте, ваше превосходительство!

Живоедова скрикує.

Лобастов (з переляку не впізнаючи Прокопія Івановича). Ти хто такий? ти хто такий?

Прокопій Іванович. А я от про таточкове здоров'я довідатися прийшов.

Лобастов (впізнавши Прокопія Івановича). Та як ти смів? Та чи ти знаєш, що Іван Прокопович через тебе, гультіпаку, останні хвилини доживає? Ти, може, уморити його прийшов? та тебе, добродію, на каторгу мало! (Наступає на нього). Геть звідси!

Прокопій Іванович. Та ви, ваше превосходительство, не турбуйтеся кричати! Я, з ласки вашої, добре знаю, що таточко вже померли; виходить, тепер у цьому місці хазяїн не ви, а я! Хочете, зараз вас відсіля вижену?

Живоедова. Ах ти, господи! у щілину він проліз, чи що?

Лобастов (не втрачаючи самовладання). Що ти брешеш! хто тобі сказав, що Іван Прокопович помер?.. Геть звідси! (Штовхає його).

Прокопій Іванович. Чого брехати? Та ви не дуже прудко, не штовхайтесь... у мене тут і свідки є... Федоре Федоровичу! Трохиме Север'яновичу!

Живновський та Праздников виходять із засади.

Живновський. От, виходить, і знадобились, Прокопію Івановичу!.. тільки ви зарано видовище у хід пустили: вам би зачекати, поки вони крадіжку там свою учинять, та отут би й перекусити їм горло, піймавши на гарячому!

Живоедова (до Лобастова). Говорила я тобі, добродію, що богові всяке гріховне діло огидне! так воно й вишло! (До публіки). Хіба то жарти, що він задумав! мертву людину ограбувати!

Лобастов (збентежено). Я... я... я нічого тут не розумію.

Прокопій Іванович. Тут, ваше превосходительство, і розуміти більше нічого, крім того, що ви всі у моїй

владі перебуваєте... (*Запалюючись*). Досить мені тепер кланятися, ми тепер самі капітали маємо!

Лобастов робить рух, щоб піти.

Ні, ти стій, генерал, в *двоготь свого хвоста замарав!* То ти мене ограбувати хотів? Ти, значить, хотів мені віку вкортити? Щоб я з жінкою по миру ходив, у добрих людей копієчку просив та на голодний живіт господа хвалив? Цього, може, ти хотів? А хто мені недавно кланявся та душу свою мені заставляв, тільки, мовляв, над синком батьківську свою владу покажи? ні, ти скажи, чи ти це був?

Живновський. От так Прокопій Іванович! А ви чого, генерале, дивитесь! та я б на вашому місці давно йому в зуби, і в ніс, і в щоки, і в усяке місце гарячих наклав!

Лобастов. Таж ти сам, голубе, мені клявся, та пішов же після того до Семена!..

Прокопій Іванович. Це нічого, що я пішов: я по своє ж добро пішов... Ну, та гаразд... у вас свої прожекти були, а у мене тепер свій є... (*До Живоєдової*). Ти казала, що Семен Семенович крадіжку мав учинити?

Живоєдова. Він, Прокопію Івановичу, він і навчив ото всього. Що то з нами буде! Заберуть усіх нас у поліцію, а звідти на каторгу...

Прокопій Іванович. А що, хіба не хочеться? А не завадило б тобі, стара ти відьмо, по нижегородці * пройтись! (*Дивиться на неї пильно; гіднявши голос*). То я ось як вам скажу: всіх я вас відпускаю... може, й частку навіть від себе дам...

Живоєдова. Дай уже, Прокопію Івановичу, що-небудь!..

Прокопій Іванович. На всіх я на вас плюю!.. Ви собі добра хотіли — хто добра собі не бажає! Ну, й проти Андрія Миколайовича я справді трошки винен! Але от Семен Семенович — це річ інша! Він мене недавно з батьком зовсім посварив, то я це пам'ятаю... Я, добродію, Финагея Прохоровича у бархатний каптан уберу, із срібних склянок поїти буду, бісером підлогу в нього у горниці посиплю, а Семена Семеновича у Сибір запроторю!

Живоєдова. Так йому й треба, добродію!

Живновський. Це ви, Прокопію Івановичу, правильно міркуєте... (*До публіки*). Дивовижно, яке в руській людині міркування здорове! (*До Прокопія Івановича*). Та й

нас, грішних, не забудьте, Прокопію Івановичу... Хоч не бісером, хоч пісочком яким-небудь... срібним...

Прокопій Іванович. Нікого не забуду! Всіх наділю! Кривих, сліпих, убогих — всіх нагодую! А Семена Семеновича в Сибір запроторю.

Лобастов (трохи веселіше). Та ти зовсім, брат, іншою людиною став, вельмишановний Прокопію Івановичу!

Прокопій Іванович. Тепер я зовсім іншою людиною став! Тепер я відчуваю, що я з своїм капіталом користь вітчизні принести повинен... (Проходжується по кімнаті). Геть з дороги! Потомствений почесний громадянин Прокопій Іванів син Пазухін іде!

Живоедова (набік). Ну, тепер почне ламатися!

Прокопій Іванович. Я так тепер, ваше превосходительство, міркую, що у мене кожен день з ранку до вечора бал тут буде!.. Мавру Григорівну в бархати уберемо, коляски з Москви собі випишемо... тільки сторонись — роздавлю!

Живновський. Ех, щастя, щастя! як людину воно прикрашає!

Прокопій Іванович. А Семена Фурнача запроторю! в самий, тобто, у Сибір, у Туруханськ запроторю!

Живоедова. Запротор, голубчику, запротор! Він усьому злу корінь і причина!

Прокопій Іванович. Але слухайте ви мій план...

У сусідній кімнаті чути кроки.

Шш... іде! по місцях!

Всі ховаються в кімнату Живоедової.

СЦЕНА V

Фурначов входить обережно.

Фурначов. Кінчив праведний муж земне своє обертання! Жив-жив, добродійні подвиги творив, капітали великі споруджував — і що ж зосталось? Так, саме мріяння! Ось наше життя яке!.. Подібне до сну бентежного, можна сказати, чи от до плавання по многохвилястому океану життєвському! Скільки не докладай зусиль, скільки не бийся проти хвиль, а все поринути в холодне лоно їх доведеться... Добре ще, коли хто, подібно до шановного Івана Прокоповича, маєтність по собі залишить, і коли маєтність ця в на-

дійні руки попливе, але як має бути сумно тому, хто вмирає нужденним і вбогим, оточений дітьми малими й голодними! Чи ж оцінять його нащадки? Жона, ридуючи над гробом, скаже: «На кого ти мене покинув?» Голодні діти заголосять: «Навіщо ти нас на світ породив?» Сторонні люди скажуть: «Хто ця нікчемна людина, що навіть крихти золота після себе не залишила?..» Страшне видовище! (*Замислюється*). Не такий був Іван Прокопович: він іменно краса і благоліпство дому своєму був... Одначе пора б і почати... Де ж це Анна Петрівна? (*Підходить до дверей, що ведуть у кімнату Живоєдової*). Замкнені. Анно Петрівно! Анно Петрівно! (*Відповіді нема*). Мабуть, на кухні... що ж, можливо, це й на краще... Можна буде нашвидку взяти, що слід, та й піти... Якби поміг бог щасливо! (*Хреститься і прямує до спальні Івана Прокоповича, але раптом зупиняється*). Дивна річ... не можу! навіть коліна тремтять, наче як новачок я... (*Замислюється*). Пам'ятаю я час... тоді ще молоденький я був... теж подібна подія була. Помирав тоді покійник батенько — теж боявся я, щоб матінці після нього спадщина не залишилася... Тоді я безстрашний був... увійшов, відімкнув сундук і взяв... Та що й узяв! всього й багатства два двогривеники після покійника зосталось... А тепер ось мільйонами пахне, вся будучність, виходить, тут розігрується, а не можу, ноги тремтять... Фу! що за дурниця! Сміливіше, Семене! (*Вбігає в спальню, але раптом звідти повертається блідий і схвильований*). Господи! що це, ніби примарилось мені, що старик піднявся! (*Важко дихає*). Так от, можна сказати, уява які фантазії над нами, смертними, розігрує... Господи, благослови! (*Увіходить у спальню і вже не повертається звідти. У цей час двері з кімнати Живоєдової тихенько відчиняються*).

СЦЕНА VI

Прокопій Іванович та Лобастов виходять з кімнати.

Прокопій Іванович (*говорить за куліси*). Ви поки що там у комірчині посидьте... (*До Лобастова*). Ну, а ми з тобою поговоримо на привілл: він, мабуть, там ще не скоро з грішми упорається! Треба йому спочатку накрасти, та й порядок зробити ще... Але коли вже він звідти благополучно вийде, та й почне лічити гроші, то ти вже зроби

ласку, уваж мені, Андрію Миколайовичу! як сказано, так під пахви його двома пальчиками й візьми... це дуже забавна буде штука!

Лобастов. Але прости вже ти Гаврюші!

Прокопій Іванович. Простити можна. Правда, кривдив він мене... ну, та в той час, хто ж з мене не знущався!

Лобастов. З недосвідченості, Прокопію Івановичу; молодий ще дуже, та й інші заохочували...

Прокопій Іванович. Так; натерпівся-таки я... Ти подумай тільки, що Настасія Іванівна за сором для себе вважала, коли я до руки до її доторкнуся!..

Лобастов. Що й казати, Прокопію Івановичу! Всі ми грішні перед тобою: така вже, видно, мода була.

Прокопій Іванович. А як ти гадаєш, Андрію Миколайовичу, славна ж буде штука, коли вони побачать, що всі їх мрії розсипались на порошок? Адже у Семена Семеновича, мабуть, очі повилазять від злості!

Лобастов. Не дай боже нікому, Прокопію Івановичу, таке іспитання перенести... важко, добродію!

Прокопій Іванович. А що, коли б штука ця ваша вдалася? ти б, мабуть, перший мене обома ногами захвищав годі? (Сміється).

Лобастов. Навіщо ж ти, добродію, згадуєш, коли вже один раз простив мені? (Зітхає. *Набік*). Еге, наробив би я тобі, мужикові, гармидеру! Господи! чого боялися, те й трапилось! усе до репаного перейшло!

Прокопій Іванович. Я нічого, добродію, так до слова прийшлося. Подивитися хоч у щілину, що він там робить. (Обережно переходить через кімнату і дивиться у щілину замка). Ах як хапає! аж ніби очі кров'ю налилися — і не розбирає, все підряд у кишені ховає... От яка жорстока людина, адже потім у болото іменні білети кинути доведеться, а йому нічого, все забирає! (Випростується). Налякати його, чи що, Андрію Миколайовичу, заричати отак нелюдським голосом?.. Ах, гаспид ти отакий! (Знову дивиться).

Лобастов. Ні, не кричи, Прокопію Івановичу, а то ще помре зі страху! (*Набік*). Еге, на твоїй, добродію, вулиці свято! А якби не було Баєва, надавали б тобі буханів у спину — шовковий був би! Як людина одначе змінюється! Ось він якусь годину тому репаний, можна сказати, був, а тепер, певно, теж розуміє, що потомствений почесний громадянин називається... (Замислюється). Ах, Леночко, Ле-

мочко! готував я для тебе перспективу хорошу, та видно бог не хоче!

Прокопій Іванович. А знаєш, що я, Андрію Миколайовичу, надумав? Ось він тепер заглибився там: мабуть, уявляє, що ніхто його не бачить і не чує! Ач ти, гаспид отакий!

Живновський (виходячи на сцену). Прокопію Івановичу! Та нам би хоч випити дали, чи що,— нудьга бере!

Прокопій Іванович (схоплюється). Та що ти горлаєш. Встигнеш іще натріскатись! (Знов нахиляється до щілини). Чш! та він почув, мабуть, прибирати вже почав. (Обережно переходить сцену).

Живновський. Вистава починається!

Всі виходять до кімнати Живоедової, сцена деякий час залишається пустою.

СЦЕНА VII

Фурначов (увиходить весь червоний, покрякує, переступає з ноги на ногу і кілька разів відкриває рота, щоб говорити, але деякий час не може). Анно Петрівно! Анно Петрівно! Чи мені це здалося? (Підходить до дверей і пробує, чи замкнені вони). Замкнені! Одначе як у мене кишені настобурчились, навіть бридко... Тепер, здається, здійснився всього мого життя подвиг! Ще дитиною будучи, я тільки про те й мріяв, як би стати людиною достойною і від людей шанованою, але, признаюсь, теперішнє придбання навіть всі мої мрії перевершило! Пером земля тобі, шановний муже, Іване Прокоповичу! багато ти постарався! багато в житті потрудився! Подякуймо ж творцеві нашому, який нас, смертних, розумом обдарував. Якби не він, цар небесний, що ж би ми таке були?.. Одначе це погано, що у мене кишені так настобурчились... але ж і багато добра у старика знайшлося! (Посміхається). Я вже клав абияк: там дома розберу, котрі іменні, котрі безіменні... А велика сила розуму людського! От у нього білети, може, і за номерами по книгах числяться, то ми й це передбачили! У нас ось уже два тижні племінник рідний у відпустці в Москві вважається, а поїде він туди лише сьогодні вночі. У цих ділах все передбачити, все угадати треба! Хотілося б ось тепер же полічити, а розум

забороняє: каже, що застати хто-небудь може... І як це щасливо бог дав усе закінчити: навіть Живоедики нема.

Лобастов у цей час непомітно підкрадається ззаду; Прокопій Іванович та інші теж виходять.

СЦЕНА VIII

Фурначов, Лобастов, Живновський, Праздников та Живоедова.

Фурначов (*продовжує міркувати*). Ні, краще піти.

Лобастов (*ззаду*). А дозвольте, Семене Семеновичу, поцікавитися, чи велика сума...

Фурначов (*обертаючись, переляканий*). Ах... сором який! (*Бачить присутніх і поправляється*). А, панове, і ви тут? Ну, що, як здоров'я батенька?

Прокопій Іванович (*кілька разів уклоняється*). Ми у вас, Семене Семеновичу, хотіли про це довідатись, бо ви шойно від них вийшли...

Фурначов (*набик*). Ах ти, господи, як ці кишені прокляті настобурчилися! (*Голосно*). Так... точно... я був у нього... він, здається, спочивати зволить.

Прокопій Іванович (*підходячи до Фурначова*). Так, ну, а тут що в тебе? (*Показуючи на задні кишені*).

Живновський. Еге; ноша чимала; мені б хоч один папірець за вушко витягнути!

Фурначов (*до Прокопія Івановича*). Ти, здається, забуваєшся, мужик!

Прокопій Іванович. Так; я мужик — це звичайно, а ти, добродію, злодій!

Фурначов. Як ти смієш?

Лобастов (*сумовито*). Повинися, брат, Семене Семеновичу!

Прокопій Іванович. Нічого, нехай зжене злість, не зачіпайте його. (*До Фурначова*). То ти, добродію, думав, що коли ти великий чиновник, то й красти тобі можна? То ти, добродію, мертвого ограбувати хотів?

Живоедова. Ах, господи! страх який!

Прокопій Іванович. Ти не посоромився навіть ім'я господнє кликати... та ти, може, з мертвого і образа зняв!

Живновський. Прокопію Івановичу! будь благодійником, дозволь, добродію, його розкласти?

Фурначов. Змилуйтесь, панове! де я? в якому я товаристві перебуваю? Вам уві сні мріяння якесь приснилося! Лобастов (як і раніш, сумовито). Повинися, брат! Прокопій Іванович. А ось побачимо, яке мріяння! Молодці! Обшарте-но його!

Живновський та Праздников кидаються на Фурначова.

Живоедова. Стань, стань краще на коліна, Семене Семеновичу! проси у брата прощення!

Прокопій Іванович. Обшарте, обшарте його дужче! Вали все на стіл! (До Лобастова). Постережи, добродію: тут і Гаврилова частка є! (До Фурначова). То ти усім, значить, заволодіти захотів? навіть учасникам і помічникам своїм виділити пожалкував!

Живоедова. От бог і попутав за це!

Живновський. Ось і ключик той самий знайшовся... Та накажи ти, добродію, душу на ньому відвести?

Прокопій Іванович (розглядаючи ключ). Так, і ключ... умілий майстер робив! та не на те діло він пішов, на яке б треба... а хочеш, поліцію покличу?

Фурначов (зовсім розгублений, набік). Яка ж одначе неприємна пригода... (Вголос). Панове!.. ви, будь ласка... ви облиште мене... я додому... я ні в яких поганих ділах не забруднений... я з добрими намірами, на богоугодні діла, на користь батенькової душі хотів... зробіть ласку...

Живновський. Та накажи ти, Прокопію Івановичу, хоч на коліна його поставити?

Фурначов (накидається з відчаю на Живновського). Та ти що! хіба це твоє діло... я й сам на коліна стати зумію... (Хоче стати на коліна).

Прокопій Іванович (удержуючи його). Перестань! на коліна тільки перед святим образом та перед батьками стають... Ні, я поліції не покличу, а розправлюся з тобою по-домашньому як слід... Гей, хто там є? Анно Петрівно! пошли кого-небудь сюди!

Фурначов. Змилуйтесь, Прокопію Івановичу, що ж ви зі мною робити хочете!

Прокопій Іванович. А я, добродію, з тобою ту саму штуку хочу зробити, яку ти недавно зі мною втяв... Я хочу, щоб і жінка твоя і весь світ щоб знав, який ти є злодій і шахрай!

Входить лакей.

Живоедова. Прийшов Дмитро, Прокопію Івановичу. Прокопій Іванович (до лакея). Дмитре! Бачиш ти цього ласкавого добродія? (Показує на Фурначова).

Дмитро. Бачу, добродію.

Прокопій Іванович. Впізнаєш ти його?

Дмитро. Як, добродію, не впізнати Семена Семеновича!

Прокопій Іванович. Ні, не впізнав, брат... Вчора він був Семен Семенович, а нині він злодій і шахрай: він таточка мертвого ограбував... з краденим, брат, піймали!..

Лобастов. Перестань, брат, Прокопію Івановичу!

Фурначов (набік). Ах, сором який!

Живновський. Розізлився старик!

Прокопій Іванович. Ні, я його, Іуду, через зелені луки проведу, я всім його відрекомендую... Ну, поклич тепер, Дмитре, Мавру, а сам біжи до Настасії Іванівни і до Гаврила Прокоповича: просимо, мовляв, спадщину одержувати...

Лакей виходить.

І оселилися ж усі поблизу, варвари! так от, щоб і хвилини не упустити... вороння прокляте!

Мавра (входить). Вам, добродію, що треба?

Прокопій Іванович. А чи знаєш ти, Маврушо, цього ласкавого добродія?

Мавра. Семена Семеновича?

Прокопій Іванович. Та ні ж, обізналася ти, Маврушо, не Семен Семенович він, а злодій і шахрай!.. він таточка мертвого ограбував, та впіймали голубчика, то він ось тепер, як щур, і метушиться... (До Фурначова). Що, солодко?

Фурначов. Коли вже господь наш стільки витерпів, то що ж ми таке будемо, коли покірливо іспитань долі не знесемо!

Лобастов. Та вже досить, добродію, з нього.

Прокопій Іванович. Поклич, Маврушо, всіх і курчів поклич, і двірників, і сторожів... усіх поклич!

Живновський. Це, як кажуть, живого вогнем спалити! (Замислено). Еге, це манера, мабуть, ще краща за нашу буде!

Фурначов. Прокопію Івановичу, та що ж це, нарешті, таке! я скажитися буду! (Хоче піти).

Прокопій Іванович. Молодці! притримайте його!

Ні, я тебе, добродію, не пушу! Пам'ятаєш ти, як я до тебе, з простого розуму, приходив та півтораєста тисяч обіцяв? що ти тоді зі мною зробив? Ти тоді мене спитав: за кого я тебе маю, та на ганьбу перед усім світом мене виставив? то от знай же тепер, за кого я тебе маю!

Кімната поступово наповнюється усякими людьми.

Православні! бачите ви цього гаспида? (*Показує на Фурначова*). Знайте: він злодій і зрадник, він старика мого мертвенького ограбував! Ось і ключ від сундука у нього підроблений...

СЦЕНА ІХ

Ті ж та Настасія Іванівна.

Настасія Іванівна (*вбігає в дезабільє*). Ах, матінко моя! то батенько либонь уже помер!

Прокопій Іванович. Наказав довго жити, сестрице...

Настасія Іванівна. Кому ж, кому спадщина дісталася?

Прокопій Іванович. Мені, добродійко.

Настасія Іванівна. Ну, так я й знала, що цьому репаному все дістанеться... Та ви куди ж дивилися, Анно Петрівно? Ви теж, мабуть, з ним заодно!

Лобастов. Ні, добродійко, така вже божа воля!

Прокопій Іванович. Ти кажеш: репаний, сестрице! Воно, звичайно, руки у мене не бозна-які чисті, а ти ось послухай, хто чоловіченько твій! (*Тягне її за руку на авансцену до Фурначова.*) Хороший! А чи ти знаєш, що він батька твого мертвого ограбував?

Настасія Іванівна. Ах, господи... страм який!

Фурначов. Господи! твори волю свою! (*Підіймає очі до неба*).

Прокопій Іванович. Ні, та ти тільки уяви собі, Семене Семеновичу, якби тобі штука ця твоя вдалася! От стояв би тепер у куточку смирененько, переступав би з ніжки на ніжку та тішився б, на нас дивлячись, як ми отут

побиваємось... Чорт ти такий, ч-ч-о-орт! Трохиме Север'яновичу! плюнь, добродію, йому в очі!

Праздников наближається з цілковитою готовністю.

Лобастов. Та перестань ти, Прокопію Івановичу! (Притримує Праздникова, який ладен виконати одержаний наказ).

Прокопій Іванович. Ну, вже досить з тебе! Я зла не пам'ятаю! Анно Петрівно! Принеси паперу та чорнильне приладдя сюди!

Живоедова виходить.

Лобастов. Що ти ще хочеш робити?

Прокопій Іванович. А ми ось примусимо цього негідника розписатися... Адже він, чого доброго, може позов завтра подати...

Живоедова приносить папір і чорнило.

(До Фурначова). Ось як я про тебе розумію: або ти розпишись, або я зараз поліцію покличу...

Лобастов (до Фурначова). Покорися, добродію!

Настасія Іванівна (до чоловіка). Говорила я тобі, менше про добродійність розводься — от і вийшло по моему.

Прокопій Іванович. Пиши!

Фурначову приносять стілець, він сідає й пише.

«Я, нижчепойменованій, дав цю підписку добровільно і невимушено»... адже ж ти б нас так і з'їв тут!... пиши! «...добровільно і невимушено про те, що вночі з двадцять восьмого на двадцять дев'яте березня ограбував я, за допомогою фальшивого ключа, маєтність тестя мого Івана Прокоповича Пазухіна, що знаходився вже в мертвому стані, в якому ганебному вчинкові, будучи достатньо викритим, приношу щире в тому каяття і обіцяю надалі таких не замисляти»... Тепер підписуйся... Свідки! підмахніть і ви!

Лобастов та інші по черзі підходять і підписуються.

Ну, тепер, все в порядку!.. Геть звідси! Православні! розступіться! дайте дорогу злодієві і грабіжникові, статському радникові панові Фурначову!

Всі розступаються. Семен Семенович та Настасія Іванівна виходять.

СЦЕНА X

Ті ж, крім Фурначових.

Живоедова. Що ж, добродію! зроби ж ти якесь розпорядження... накажи своїм слугам нового пана величати!

Прокопій Іванович. Покличте сюди Мавру Григорівну і Василису Парфентівну... щоб усе там кинули і сюди бігли! (*Звертається до присутніх*). Гей ви! слухайте! тепер батенько помер, і я тепер всьому законний спадкоємець! (*Б'є по білетах, що лежать на столі*). Все це моє! (*Розводить руками*). І це моє, і це моє — все моє!

Живоедова (*набик*). Господи! от як розлютилася людина!

Прокопій Іванович. Так, так, все моє! Трохиме Север'яновичу!

Праздников підходить хитаючись.

Вставай ти завтра ледве почне розвиднятися і катай прямо до каменяра! щоб через тиждень пам'ятник був, та такий, щоб у ніс било... з колонами!

Живновський. Дозвольте вже мені, Прокопію Івановичу, скласти напис...

Прокопій Іванович. Складай, братець! та ти дивись, змалюй там добродію всілякі та й те, що в надвірні, мовляв, радники представлений був... А тепер ходім, віддамо честь покійникові!

Живновський (*до публіки*). Панове, вистава скінчилась! Добродію... чи то пак! порок покараний, а добродію... та де ж тут добродію! (*До Прокопія Івановича*). Прокопію Івановичу! батечку!

Завіса опускається.

Т І Н І

ДРАМАТИЧНА САТИРА НА 4 ДІ

ДІЯ І

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Петро Сергійович Клаверов, молода людина, років 30, але вже в чинах і на значній посаді, фізіономія передчасно постаріла, волосся й бакени з сивиною, на голові невеличка лисина.

Микола Дмитрович Бобирєв, молода людина, товариш Клаверова по школі. Прибув у Петербург з провінції, де служить помічником когось або чогось. Одягнений чисто, хоч і відстає від моди.

Павло Миколайович Набойкін, товариш Клаверова по школі і його підлеглий по службі; молода людина благородного вигляду, одягається з шиком.

Іван Михайлович Свистиков, літній добродій, служить під начальством Клаверова; високий на зріст, широкий у плечах; у присутності Клаверова ходить у вигляді похилої лінії і підводяться навишипки; виконує у Клаверова роль домашнього буфа.

Князь Тараканов, молода людина, небіж начальника Клаверова.
Нарукавников, молода людина, син відкупщика.

Сцена зображує кабінет Клаверова. Боком до глядачів, ліворуч, письмовий стіл, з горами навалених на ньому паперів, у глибині сцени другий письмовий стіл порожній, праворуч низенька отоманка; по стінах розвішано безліч фотографічних портретів; м'які меблі безладно розставлені по кімнаті; двері праворуч вхідні, а ліворуч у внутрішні кімнати. Коли відкривається завіса, Свистиков стоїть біля вхідних дверей, у віде-сюртуку і з портфелем під пахвою. Бобирєв щойно зайшов; він у фракку і в пальових рукавичках.

СЦЕНА I

Свистиков і Бобирєв.

Бобирєв (до Свистикова). Мені сказали, що Клаверов у кабінеті.

Свистиков. Генерал? Вони там. (Вказує на двері, що ведуть у внутрішні кімнати). Сьогодні в його превосходительства доповіді не буде: лише один я. Та ви хто такі? (Оглядає його).

Бобирєв. А ви хто такі?

Свистиков. Я їхній чиновник.

Бобирєв. А я їхній товариш по школі. Скажіть, будь ласка, у Клаверова дуже багато роботи?

Свистиков. Тобто, тепер?

Бобирєв. Ні, взагалі?

Свистиков. Аякже, якже. У нас самих лише вхідних тисяч із п'ятнадцять через їх руки перейде. Машина чималенька.

Бобирєв. Так, шана і слава Клаверову: досяг-таки! Приємно мати такого товариша по школі!

Свистиков. Це так. А втім, дозвольте вам доповісти, що в генеральському чині узи товаришування... не те що зовсім слабшають, а більше наче в туманному вигляді уявляються: Не насмілююсь, звісно, твердити, а, їй-богу, так.

Бобирєв. А хіба Клаверов... тее?

Свистиков. Та що ви... як же це можна!

Бобирєв. Проте...

Свистиков. Ні... як же це можна? Звісно... Особа з характером, а втім, нічого!

Бобирєв. Я так давно не бачився з ним, що, далєбі, не знаю... Скажіть, ви близько знаєте Клаверова?

Свистиков. Та як же... Кожного ранку... І по квартирі, і все таке...

Бобирєв. То Клаверов... тее?

Свистиков. Тобто, воно не те, щоб дуже «тее», а де-щизня таки є... чи дозволите бути з вами одвертим?

Бобирєв. Будь ласка.

Свистиков. От ви зволите їх Клаверовим прозивати, ну, а ми, признатися, і від прізвища цього відвикли, усе ваше превосходительство та пане директор!... навіть язик наче не повертається назвати інакше.

Бобирєв. Он воно як!

Свистиков. А то як же. Ну, от знову скажімо й так: зводили ви завітати до його превосходительства — і одразу в кабінет!

Бобирєв. Отож ви вважаєте, що треба було б почекати у прихожій?

Свистиков. Не завадило б. Воно, звісно, генерал, як давнього товариша, приймуть вас прихильно, але їм разом з гим приємніше було б помітити в вас шанобливість до їхнього сану.

Бобирєв (іронічно). То ви гадаєте, що його превосходительству буде неприємно, що я зайшов одразу в кабінет?

Свистиков. Не те щоб неприємно... боронь боже! вони й вигляду не зроблять! А так, знаєте, можуть при нагоді це пригадати. Не висловлять, знаєте, та й почнуть діяти дипломатично: стануть ото слово ер¹ до кожного слова додавати, «вельмишановним добродієм» величати, стільця власноручно підсувати, філософічні міркування підносити... одним словом, вб'ють людину засобами навіть найчемнішими. Та ви з губернії?

Бобирєв. Так, я з Семиозерська.

Свистиков. Місце далеке. У губернії, звісно, щодо цього просто; там проміж себе все отаке цілування та милування: ти — *mon cher*, і ти — *mon cher*! Отож і йдуть у кабінет не спитавшись.

Бобирєв (іронічно). Хай йому дідько, як кепсько, проте, довго не бувати в Петербурзі: зовсім усі звичаї перзбудеш.

Свистиков. А їх пам'ятати потрібно доконче. Скажу вам одверто, тут уже так заведено: всяк, поки перебуває там (вказує на вхідні двері), він не Іван, не Сергій, не Петриков, не Свистиков — він прохач. Прохач перший, прохач другий — от як у театрі селяни: селянин перший, селянин другий і так далі. Генералові доповідають звичайно: прохачі чекають, ваше превосходительство, а генерал, у відповідь на це, скаже «а!», а іноді й нічого не скаже, і потім це вже їхня справа, кого відзначити, а кого й без уваги залишити. Але той, хто просто, власною своєю владою при-

¹ Слово ер (старослов'янські назви літер) — вживане в дореволюційній російській мові скорочене звертання «сударь», додаване наприкінці слова як знак підкресленої поваги до співрозмовника. (Прим. перекл.).

ходить сюди — той уже, значить, вважає себе в праві, так сказати, конфіденційно турбувати його превосходительство. Отже...

Бобирєв. Але ж ви в кабінеті?

Свистиков. Та я інша справа: я їхній чиновник.

Бобирєв. І, як видно, дуже практична людина. Проте я все-таки сподіваюсь, що його превосходительство на знак уваги до спогадів про товаришування...

Свистиков. Це так... А все ж краще було б, якби генерал усе це сам, на свій, знаєте, розсуд... Увійшов би, знаєте, у приймальню: а, старий друже! прошу в кабінет! (Бобирєв сміється). Смішно?

Бобирєв. Ні, нічого... прошу вас, кажіть далі!

Свистиков. Ви звольте взяти до уваги, що вони генерал, та ще й генерал молодий, сказати б, сугубий... мабуть, двох старих варті!

СЦЕНА II

Ті ж і Набойкін (входить швидко і шумно; одягнутий у віцесюртук, під пахвою портфель).

Набойкін. Кого я бачу! Бобирєв! Ти звідки, мешканцю ефіру?*

Бобирєв. Із Семиозерська; сьогодні тільки приїхав, ні в кого ще побувати не встиг.(Цілються).

Набойкін. Ну, і почав усе-таки з генерала — розумно! (До Свистикова). Клаверов не виходив? (Свистиков замість відповіді робить гримасу і вдає, ніби чепуриться). Блазень!

Бобирєв. Ти у Клаверова служиш, Набойкін?

Набойкін. У Клаверова; він багато кому з наших притулок дав у себе. Так, cher, він піде далеко. (Показує на голову). Et avec ça infatigable¹. Чи не думаєш і ти теж до нього?

Бобирєв (боязко). Так... хотілося б...

Набойкін. У Семиозерську, мабуть, набридло? Та й, правду кажучи: служити в наш час у провінції — страшний анахронізм. У тебе який чин?

Бобирєв. Колезький радник.

Набойкін. Ну, шматок не дуже ласий!

¹ А щодо цього — цвтомний!

Свистиков. Зовсім погандрос!..

Набойкін. Блазень! Проте дозволь тебе познайомити, Бобирев: Свистиков, ексекутор, він же скарбник, він же доглядач будинку, отже, з погляду ватерклозетів людина зовсім неоціненна. (Свистиков непристойно бульбукає). Це, брат, єдиний недоломок сивої давнини, що лишився в нашому відомстві; решта дібрана, можу сказати, людина в людину. Ти приходи до нас в канцелярію — побачиш.

Свистиков. Так, це справді, що побачите!

Бобирев. А що?

Свистиков. Та що: хто на столі сидить, хто цигарку в зубах тримає, хто про Армансів веде розмову.

Набойкін. А хто до Свистикова чіпляється. Ну, та це облишмо: сам усе побачиш. Поговорімо краще про тебе. Це розумно, що ти зібрався до нас, тільки я тебе мушу одверто попередити, що тут не обійдеться без труднощів. *Vous savez, mon cher, entre camarades on se doit la vérité, rien que la vérité*¹.

Бобирев. Ну, та звичайно, кого ж мені спитати, на що я можу розраховувати, як не товаришів. Ти розумієш сам, що в Семиозерську небагато про що дізнаєшся.

Набойкін. Ну, то зволиш бачити, Клаверов, звичайно, зробить для тебе все, що від нього залежить, та іноді, *mon cher*, і з усім бажанням ми неспроможні буваємо йти проти долі... Знову ж таки повторюю: я вважаю за потрібне попередити тебе як товариш... Ти зрозумій, *cher*, що Клаверову самому ще потрібно вкоринитися: звичайно, його теперішня посада непогана, але для нього це все ж не більш як станція, де він бажає пробути якнайменше часу. Отже, йому потрібні зв'язки, а для того, щоб здобути зв'язки, потрібно робити поступки — у цьому вся теорія життя! Клаверов зрозумів це краще за інших — *aussi, le prince, qui est tout puissant pour le moment, en raffole*².

Бобирев. Та, може, якось при допомозі добрих товаришів...

Набойкін. Цілком можливо, та головне, все ж, не заноситися в мріяч! Це теж свого роду теорія життя, до того ж, справді, непогана. Я знаю, адже ви всі, панове, ідете сюди із губерній на якихось крилах...

¹ Знаєш, любий, товариші повинні говорити один одному правду, тільки правду.

² А тому і князь, тепер всемогутній, у ньому душі не чує.

Бобирев. А погано буде, якщо знову доведеться пертатися в Семиозерськ...

Набойкін. А ти, мабуть, там і розпрощався з усіма...

Свистиков. Таке буває. Коли я служив у Холопові, у нас голова разів із десять прощався, і десять разів здоровкався, доки параліч скрутив. Там і упокоївся! (Усі сміються).

Набойкін. Проте я тебе не спитав, що тебе примушує кинути любий Семиозерськ: чи просто набридло вештатися по губерніях, чи є інша причина?

Бобирев. Йї-право, не знаю, що й сказати тобі: і набридло, та й неприємності деякі по службі вийшли.

Набойкін. А! неприємності! сесі — *c'est grave!*¹.

Бобирев. Так, там... кілька окремих думок у справах подав...

Набойкін. То ти подаєш окремі думки?

Свистиков (тоненьким голосом і простягаючи руку). То ви подаєте окремі думки?

Набойкін. Облиште, Свистиков, вас не питають. *Pardon, mon cher*², але я мушу тобі сказати, що ці окремі думки — велика дурниця, і коли можна, щоб Клаверов не знав про це, то ти як-небудь зроби... У наш час, друже, потрібна дисципліна, а не думки...

Бобирев. А я, навпаки, думав одверто висловити Клаверову все.

Набойкін. Боже тебе борони! Ти не розумієш людей, *mon cher*, або, краще сказати, не розумієш часу. Клаверов так само, як і я, дуже добре розуміє, що служити з отими секунд-майорами, які сидять там по провінціальних халупах, нестерпно, але він насамперед син свого віку. А мудрість часу говорить, що сваритися з оцими секунд-майорами ні в якому разі не можна, бо це створює погану думку про людину. (Бобирев хоче перервати). *Pardon, mon cher*, дай мені висловити мою думку... Це створює погану репутацію людині, кажу я, бо людина сильна повинна заволодіти цими двоногими, повинна примусити їх підкорятися їй; якщо вона не мала успіху в цьому, виходить, вона сама винна, виходить, вона сама недосить сильна...

Бобирев. Дозволь, проте...

¹ Це серйозна справа!

² Пробач, любий.

Набойкін. Не переривай, Бобирєв, дай мені висловити свою думку.

Свистиков. Та ви не переривайте: вони вам висловлять усю нашу поточну державну суть...

Набойкін. Блазень! Будемо говорити серйозно, Бобирєв. Я запитую, навіщо тебе було *туда* послано? Тебе послано було на те, щоб усіма цими секунд-майорами керувати, щоб міркуванням оцих прапорщиків надати людської форми. Начальство не може обійтися без секунд-майорів і прапорщиків — *c'est sa manière de faire la cour à...*¹, ну, та ти сам знаєш, кому! Але разом з тим воно дуже добре усвідомлює, що ці прапорщики — не більше як протухла яєчня, і, *pour relever le goût*², посилає до них тебе. Чи не зрозуміло, що воно чекає від тебе не чвар, а діла; чи не зрозуміло, що воно має цілковите право сказати тобі: улаштуй там свої справи як знаєш, але дай мені змогу забути про всіх оцих калік і тих, хто сподівається на зрушення води, дай мені змогу віддатися вищим міркуванням? Воно посилає тебе, і в той же час каже собі: я спокійне, бо в мене є там Бобирєв, який дивиться моїми очима...

Свистиков. Нюхає моїм носом...

Набойкін. Припиніть-бо, Свистиков, кажуть вам.

Свистиков. Даруйте, Павле Миколайовичу, я в своїй ролі.

Набойкін (*невдоволено відвертається од Свистикова*). *Mais comprends donc, mon cher, quel beau rôle pour un jeune homme!*³ А ти, замість цього, не тільки нагадуєш, що в нас існують якісь там секунд-майори, а навіть заводиш з ними суперечки!

Бобирєв. Усе це добре в теорії, Набойкін, а на практиці, крім секунд-майорів, існують ще їх жінки, їх своячениці, їх секретарі, нарешті...

Набойкін. У такому разі ти повинен був приїхати в Петербург і шепнути, кому належить, але заводити листування... фі!

Бобирєв. Але ж не я перший, Набойкін! Мій попередник, теж із *наших*, частенько подавав думки.

¹ Це його манера догоджати...

² Щоб відновити смак.

³ Та зрозумій же, любий, яка це прекрасна роль для молодого людини.

Набойкін. Часи інші, mon cher! Тоді, справді, увага начальства виключно була спрямована на подробиці адміністрації, і тому всі ці казуси, сумніви і питання мали навіть значний інтерес. Іван скривдив Петра, але він скривдив його не зовсім так, як у законах визначено — це становило юридичне питання, яке добрі люди смакували з насолодою, не розуміючи того, що начальству немає аніякого діла ні до Івана, ні до Петра. Тепер — справа зовсім інша; тепер нам не до подробиць, що повинні згладжуватись і улагоджуватись самі собою; тепер ми маємо на увазі систему — і нічого більше.

Бобирєв. Але ж і про саму систему можуть існувати різні думки?

Набойкін. Ніяких. Вся система полягає в одному слові: дисципліна і нічого більше.

Бобирєв. Але ж дисципліна тільки засіб, Набойкін, засіб однаково придатний для всякої системи.

Набойкін. Це взагалі, а в сфері бюрократії дисципліна вже сама по собі система. Це не пояснюється, а відчувається. Перед тим як увійти до нас, ти повинен наперед переконати себе у досконалості системи, всякої взагалі, хоч би яку тобі було запропоновано, і потім цілком підпорядкувати їй усі свої вчинки й думки. Ти виконавець — і нічого більше; твої здібності, твоє уміння, звичайно, цінні, але вони цінні тільки з того погляду, що людина розумна й здібна всяку справу зуміє влаштувати спритніше, аніж людина дурна і невміла. Клаверов це збагнув, і тому він так високо стоїть, а стоятиме ще вище. Він нікому не перечить і ні з ким не сперечається, бо знає, що, по суті, кожен із причетних бажає того самого, чого і він бажає; з другого боку, ніхто за ним не підглядає і не дає йому інструкцій, бо всякий теж дуже добре знає, що Клаверов бажає точнісінько того самого, чого й він бажає, але бажає, якщо можна так висловитися, з більшим талантом і досягає мети з більшою обачністю. От, любий друже, життєвий напрям нашого часу.

Бобирєв. Але ж це й раніше бувало; і раніш траплялися люди, які безсуперечно виконували, що їм наказувалося.

Набойкін. Раніше виконували накази машинально, тому тільки, що це були накази, тепер виконують їх через свої власні переконання; раніш була на першому плані відданість особам, тепер на першому плані відданість системі.

Свистиков, наприклад, щиро служити Клаверову як Петру Сергійовичу, але їй на думці не має, що Петро Сергійович уособлює собою принцип.

Свистиков. Це точно... а втім, дозвольте! Адже перед Петром Сергійовичем були Степан Михайлович, а я їм теж служив вірою і правдою,— як же це? Виходить, і я діяв з принципу, бо я служив їм не як Степану Михайловичу, а як своєму начальникові! Значить, для мене і Степан Михайлович і Петро Сергійович — однаково начальники... система!

Бобирев. А це, коли хочеш, справді-таки своєрідна система, Набойкін!

Набойкін! Ну звичайно, ну звичайно! (*Ласкаво плеще Свистикова по плечу*). Такі люди ще нам потрібні! такі люди нас не зрадять! *Diantre! nous pouvons aussi avoir nos petites faiblesses à nous!*¹

Свистиков. Відносно цього, звісно... не зрадим! Тільки б із лишків на святечко більше!

Набойкін. Про це подумаємо, добрий старий! (*До Бобирева*). Та ну, розповідай-бо, розповідай, Бобирев, що ти там робив у цьому лютому Семиозерську.

Бобирев. Та що... ну, одружився, наприклад...

Набойкін. Ага! і одружився! ну, що ж, це розумно, хоч, *entre nous soit dit*², трохи заважає. А дружина гарненька?

Бобирев. Не знаю, про це не говорять.

Набойкін. Ну звичайно, це означає, що гарненька. Що ж, і це непогано. У наш час, *mon cher*, гарненька жінка дуже багато може зробити...

Свистиков. Гарненька жінка може іноді життя людині подарувати, Павле Миколайовичу!

СЦЕНА III

Ті ж і Клаверов входить у елегантному ранковому костюмі з сигарою в зубах.

Клаверов. Е, та ви, панове, тут про гарненьких розмовляєте! І, мабуть, усе цей лиходій Свистиков! (*Побачивши Бобирева*). Чи ба! кого я бачу! ти звідки, мешканцю ефіру!

¹ Хай йому дідько! І в нас теж можуть бути маленькі слабості!

² Між нами кажучи.

Б о б и р є в (явно не знаючи, як йому бути). Клаверов... наше превосходительство...

К л а в е р о в (потискуючи йому руку). Отак, брат, «превосходительство»! Ну та, проте, сподіваюсь, що ти, як давній товариш, відкинеш усі ці церемонії. (До Свистикова). У вас, Іване Михайовичу, усе гаразд?

С в и с т и к о в. Усе гаразд, ваше превосходительство.

К л а в е р о в. Нового нічого нема?

С в и с т и к о в. Нового нічого нема, ваше превосходительство.

К л а в е р о в. Ну, і прекрасно.

С в и с т и к о в. Жемса́, ваше превосходительство.

Клаверов поблажливо посміхається.

К л а в е р о в. А там були?

С в и с т и к о в. Щойно звідти. Зволили приймати у найвишуканішому негліже.

Н а б о й к і н. А у вас, я думаю, вже й очі розбіглись?

С в и с т и к о в. Ні, Павле Миколайовичу, не розбіглись! Не тому, звісно, щоб предмет не був того вартий, а тому, що завжди розуміємо, що тут наше начальство, отже, не розбігатися нам потрібно, а оберігати.

К л а в е р о в. А про князя ви не питали?

С в и с т и к о в. Якже; вчора після театру зволили заїжджати до них і дуже були милостиві. Обіцялись затвердити будівництво за Артамоновим.

К л а в е р о в. Ця Клара просто божевільна!*

Н а б о й к і н. Не така божевільна, як ласа.

С в и с т и к о в. І ще обіцялися призначити Нарукавникова на місце Пічугіна.

К л а в е р о в (збентежений). Але це дивно... я скажу... я буду протестувати... і звідки беруть вони отих Нарукавникових?

С в и с т и к о в. А які вони ділові, ваше превосходительство, дарма, що гарненькі!

Н а б о й к і н. А що там?

С в и с т и к о в. Та так; сидять собі і чай споживають, а самі все розраховують: Артамонов, кажуть, п'ятдесят тисяч подарував та ще й у пайку взяти зобов'язався, тут, кажуть, п'ятдесят тисяч щонайменше... а горлечко у них біле-білісіньке, наче фарфорове. (Набойкін сміється).

К л а в е р о в. Але ж це страшенна мерзота!

Набойкін. Il paraît que vous êtes en guerre ouverte avec la belle? ¹

Клаверов (до Свистикова). Ви можете йти, Іване Михайловичу.

Свистиков. Портфель накажете залишити?

Клаверов. Так, залишіть. (Свистиков кладе на стіл портфель і виходить).

СЦЕНА IV

Клаверов. Знаєш, Набойкін, що все це страшенно погано.

Набойкін. Охота тобі думати про це: і яке тобі діло до взаємин князя з якоюсь там Кларою!

Клаверов. По-перше, ти помиляєшся: вона не «якась там», а Клара Федорівна, прославлена Клара Федорівна, про яку гомонить увесь Петербург; по-друге, справи, які вона влаштовує, йдуть через мої руки; по-третє, нарешті, оцей Н. рукавников, якого мені нав'язують, — це вже просто нікуди не годиться! (До Бобирєва). От, mon cher, наше становище!

Бобирєв. Хто ж оця Клара?

Набойкін. Поки що це те, що зветься une puissance². Кажу «поки що», тобто до того часу, коли її змінє Клаверов.

Клаверов (до Бобирєва). Voilà où nous en sommes réduits!³

Набойкін. Але признайся, Клаверов, що вона все-таки чарівна жінка.

Клаверов. Так, непогана. (Кусає собі нігті).

Набойкін. І колись ви страшенно приятелювали!

Клаверов. Саме тому тепер вона й не може терпіти мене. А втім, qui vivra verra!⁴ (Замислюється).

Набойкін. А я б на твоєму місці, йй-право, поєднував би корисне з приємним. Який тобі клопіт, що за нею стоїть ціла зграя Артамонових, Хлудяшових, Покришкіних і тому подібних? Погодсья, що їм теж їсти хочеться, отже...

¹ Здається, ти одверто воюєш з красунею.

² Сила.

³ От до чого нас довели!

⁴ Поживємо — побачимо.

Клаверов. Та ні-бо, не можна... Ти зрозумій, що я мушу дивитись у майбутнє! Звичайно, князь мене підтримує... але хто ж може поручитися, що князь — опора! Нинішній час, *mes enfants*¹, страшенно швидко пожирає людей.

Набойкін (декламує). «Сьогодні бог, а завтра де людино, ти?»* Так, здається, Бобирев?

Бобирев. Не зовсім, але майже так.

Набойкін. Люблю старого Державіна! А ще більше люблю дідуся Крилова... *délicieux!*² Скажіть, *messieurs*, чому нині немає таких поетів? (Декламує). «Тінь од чола, з посвисту пил»... *charmant!*³

Клаверов. Ну, Набойкін, можеш дати нам спокій зі своєю літературою. Хай йому дідько, проте оця Клара... і оцей дідок, який ніяк не хоче зрозуміти, що нині зовсім не такий час! Ні, та ви уявіть собі моє становище: не далі як учора, зустрічаюся на Невському з Шалімовим*, він і каже: «нам відомо, що будівництво лишається за Артамоновим, і ми сподіваємось, що ти протестуватимеш!» «Нам!» «Ми!» — ось до чого ми дожили!

Набойкін. Я просто не розумію тебе, Клаверов!

Клаверов. І я років зо три тому не зрозумів би, а тепер, на жаль, розумію... Так, *mes enfants*, треба багато спритності, щоб пробалансувати в такий час!

Набойкін. Це правда, що ці добродії багато нам шкодять; але ж безперечно й те, що ми самі чимало винні в тому, що надто зважаємо на них...

Клаверов. Там винні чи ні, а, значить, не можемо не зважати, якщо зважаємо. Знову ж таки повторюю тобі: не можна! Уяви собі, що ти купив маєток, і потім виявилось, що продавець по всіх пунктах ошукав тебе: він і ліс показував тобі чужий, і в купчу вклеїв умови, які ставлять тебе в постійну залежність від нього... Ми всі перебуваємо в становищі такого покупця, ми всі йдемо на невідоме.

Набойкін. Проте невже продавець отой — Шалімов?

Клаверов. А хто ж знає? Хто знає, хто купує і хто продає, хто хазяїн і хто наймит? Безперечно одне, що продавець і хазяїн — час. Усе так переплуталось, що найпро-

¹ Діти мої.

² Прекрасно.

³ Чудесно.

никливіша людина не збагне, де справжня сила. Ми самі, люди молодого покоління, люди, які не відсахнулись старих, являємо собою найкращий доказ того, як важко вгадати, де сила. Років зо три тому хто міг би сказати, що ми матимемо вагу і будемо на значних посадах в адміністрації?

Набойкін. Але ж це саме й сталось, що ми не відсахнулись.

Клаверов. Е, любий! та хіба ми не ліберальничали, хіба ми не ім'ям заперечення вдерлись у святилище старощів? І, головне, питаю тебе, хіба не були ми щирі і в лібералізмі і в заперечуванні? Ні, ми і ліберальничали, і заперечували, і були такі ж і в тому і в другому щирі, як щирі і всі ці Шалімови. Вся справа в тому, що Шалімови пішли трохи далі, і що на їх користь уже не старі, а ми будемо змушені розчистити лави свої. (До Бобирєва). Ти не був у Шалімова?

Бобирєв. Ні, не був. (Рішуче). Та й не буду.

Клаверов. Даремно. З одного боку, Клара Федорівна, з другого — Шалімов — от наші puissances du jour¹. Ти до нас надовго?

Бобирєв (несміливо). Та хотілось би зовсім.

Клаверов. Хіба в Семиозерську не поталанило?

Бобирєв. Не те щоб не поталанило, а набридло трохи.

Клаверов. Ну, й ти...

Бобирєв (інстинктивно підводиться). Так, я бажав би... якщо тільки це можливо...

Набойкін. Та ти знаєш, Клаверов: він же одружений!

Клаверов. А! Одружений! І, певно, з гарненькою! Чи не в Семиозерську знайшов собі дружину? Чи не знаю я її: я ж колись був там із сенаторською ревізією!

Бобирєв. Так, дружина моя знає тебе.

Клаверов. А як її дівоче прізвище?

Бобирєв. Меліпольська. Я одружений з молодшою.

Клаверов. Як же, як же. А знаєш, Бобирєв, дружина твоя була дівчиною напрочуд красива.

Бобирєв. Вона й тепер непогана.

Клаверов. Який я радий! То ти хочеш перебратися в Петербург — що ж, це прекрасно!

Набойкін. Клаверов! він хотів звернутись до тебе!

Клаверов. Так, так, зрозуміло. Що ж, я дуже радий

¹ Володарі сьогодишнього дня.

і зі свого боку що́ можу... То ти одружений з молодшою Меліпольською! Який я буду радий відновити знайомство! До речі, у нас, може, й посада відкриється...

Набойкін. Але ж говорять про якогось Нарукавникова...

Клаверов. Ну, це ще баба надвое ворожила.

СЦЕНА V

Ті ж і князь Тараканов.

Князь Тараканов. Bonjour, Клаверов! Мсьйо Набойкін!

Клаверов (рекомендує Бобирєва). Мій товариш Бобирєв.

Князь Тараканов. Enchanté¹. Мене прислав до вас дядя, Клаверов.

Клаверов. Що накажете, князю?

Князь Тараканов. По-перше, попрошу у вас сигару (сідає і закурює). А по-друге, мій шановний дідусь доручив переказати вам, що сьогодні він почуває себе зовсім вісімнадцятирічним юнаком, а тому запрошує вас взяти участь у *partie fine*², яку влаштовує за містом Клара.

Клаверов. Я завжди до послуг князя. Дивно, проте, що в мене сьогодні був Свистиков безпосередньо від Клари Федорівни і нічого не сказав. Може, це бажання князя, а не Клари Федорівни?

Князь Тараканов. По-перше, я мушу вам сказати, що все це влаштувалось не далі як кілька хвилин тому, коли Свистиков був уже у вас. Я був у Клари разом з дідусем, який, з усього видно, чимось зранку себе підкріпив, бо був непристойно солодкий і огидливо люб'язний. Наслідком усього цього було кілька живих картин, яких колись і ви теж бували свідком, а наслідком живих картин — організовується *partie fine*.

Клаверов. Але ви не зовсім похвально говорите про вашого дядечка, князю!

Князь Тараканов. Навпаки, я думаю, що дядя був би в захваті, якби знав, що я його визнаю здатним представляти живі картини. *Parvite vieux!*³ у нього тільки й

¹ Дуже приємно.

² Пікніку.

³ Відний старий.

лишилося це самолюбство. До речі, ви чули, Клаверов, що вчора за обідом у клубі дядя язика показав Секіріну?

Клаверов. Як це так?

Князь Тараканов. Аякже, аякже! Бачите, під час обіду зайшла мова про цю емансипацію, ну, а дядя, як звичайно, став проповідувати, що все це вигадали червоні. Як звичайно, йому став трохи підсвистувати в цьому ж дусі князь Бірюкханов, ну й потекла тут у них бесіда повчальності нечуваної (*вимовляє в ніс*): «Чи знаєте ви, князю, що ми напередодні революції: мені ж мої мужики зовсім оброку не платять!» — кричить через стіл Бірюкханов.— Чого ж іншого й сподіватися можна, коли ми щодня вимушені бути в одному товаристві з підбурювачами! — відповідає дядя і кидає злісні погляди на Секіріна.— А чи не чували ви, князю,— знов запитує Бірюкханов: кажуть, барон Клаус про це записку подав? А треба вам сказати, Клаверов, що Клаус справді-таки подав якусь записку, в якій волав про милосердя і просив не більш не менш як щоб нічого цього не було: звичайно, записка зазнала цілковитого фіаско. Секірін знав про існування записки, знав також і про її долю; йому схотілося помістифікувати старих.— Я чув, що ця записка дуже розумна, звертається він до дяді.— Дуже розумна, відповідає дядя уривчасто.— Я теж чув, що вона справила велике враження, говорить далі Секірін.— Дуже велике враження, огризається дядя.— І я ще чув, що всі її висновки прийнято і що нічого цього не буде! пристає Секірін, а самого аж корчить від стриманого реготу. Тільки можете собі уявити здивування присутніх, коли дядя, замість відповіді, нараз повертається всім корпусом до Секіріна і показує йому язика! (*Всі регочуть*).

Клаверов. Що ж Секірін?

Князь Тараканов. Ну, Секірін, розуміється, підняв дядю на сміх... Але дядя був щасливий цілий вечір, поїхав у театр і там усім і всякому пояснював, який він зробив громадянський подвиг; нарешті, з театру подався до Клари, і, та foi¹, я не ручусь, що коли скінчиться законний строк, у мене не буде якого-небудь контрабандного двоюрідного братіка!

Клаверов. І всьому причиною Секірін! Але ви мені поки що пояснили тільки першу причину влаштування *partie fine*; друга ж...

¹ Клянуся.

Князь Тараканов. Друга... є також і друга, але я вам відкрию її пізніше. (*Набойкін і Бобирев, почуваючи себе зайвими, підводяться*).

Клаверов. Куди ж це ви спішите, messieurs?

Набойкін. Ні, нам ще треба кудись заїхати.

Клаверов (*до Бобирева*). То ми ще побачимось! Скажи, будь ласка, де ти зупинився?.. Я неодмінно... вважатиму за свій обов'язок. А втім, я ще не спитав тебе, чи Софія Олександрівна з тобою?

Бобирев. Так, вона в Петербурзі. Ми зупинилися поки що у Демута.

Клаверов. То я прошу тебе передати їй моє поважання. Sans adieux, messieurs!¹ (*Набойкін і Бобирев виходять*).

СЦЕНА VI

Ті ж, *крім Набойкіна і Бобирева*.

Клаверов. Ну, князю, друга причина...

Князь Тараканов. А ви не образитесь, Клаверов, якщо я цього разу дозволю собі бути вашим порадником?

Клаверов. Будь ласка, князю.

Князь Тараканов. Послухайте, навіщо ви сваритесь з Кларою?

Клаверов. Та що це ви, князю, коли ж я сварився?

Князь Тараканов. Ах, боже мій, та невже ви гадаєте, що ніхто цього не помічає? Навіть старий дядя і той починає догадуватись,— а це його хвилює. Скажу вам відверто, про це була мова не далі як сьогодні, і дядя був навіть дуже красномовний. Він весь час тільки повторював: отже, він не хоче служити зі мною! отже, він не хоче служити зі мною! Між нами, я просто радив би вам покинути оцю безглузду опозицію і діяти так, як діяли раніше. Адже ви були з нею навіть більше ніж у приемних відносинах—ну, й добре робили! Повірте, що дядя в тисячу разів прихильніше поставиться до цього маленького зазіхання на його власність, ніж до неповажання його слабості.

Клаверов. Та коли ж, яку опозицію я робив?

Князь Тараканов. А в справі Артамонова—хіба не кожен знає, що єдина перешкода до затвердження

¹ Я не прощаюсь, панове.

будівництва за цим паном ішла від вас? Хіба дядя може знати, що Клара одержала п'ятдесят тисяч, щоб влаштувати це діло, і що, крім того, вона в пайці з Артамоновим...

Клаверов. Нібито князь не знає?

Князь Тараканов. Безумовно, запевняю вас, що ні. Йому просто втовкмачили, що тільки Артамонову під силу таке величезне діло, що тут тонкий смак потрібен, що торги у такій справі цілком недоречні і так далі, і так далі. Звичайно, це не засвідчує розумових здібностей шановного дідуся, але він діє тут *de bonne foi*¹ — це вірно. Та уявімо найгірше, уявімо, що закулісний бік цієї справи йому відомий, я все ж не розумію, яка рація вам відбирати в цієї бідолашної Клари її крихітки...

Клаверов. Але ж це аморально, князю!

Князь Тараканов. Е, *mon cher*! Скажіть мені ранише, а що морально? Коли розібратись як слід у цій нудній матерії, то, справді-бо, виявиться... Признайтеся, любий друже, що тепер усі ми, скільки нас є... трошечки... не те щоб... негідники (боронь боже!)... а так... розсудливі люди! Ви ж філософ, Клаверов!

Клаверов. Але, зрештою, про це все місто базікає, князю!

Князь Тараканов. Ну й нехай собі базікає! Невже ви ще такі наївні, щоб думати, що ми недосить сильні? Ну й нехай собі базікає! *Mon cher*, щоб упоратися із цими базіками... *il ne faut avoir que de l'impudence*². Треба тільки раз назавжди зважитися проходити повз них, не червоніючи: повірте, що все владнається! Оці базіки самі ждуть подачки; вони в театрі витріщуються на Клару і вказують на неї пальцями, а в душі хвилюються нечистими помислами, а в душі собі мріють: ах, як би їй нам долучитися до цього вишуканого тліну, вкритого батистами, мереживами і блондами! Ось чому я і вважав за можливе сказати, що тепер всі, скільки нас є, всі ми... розсудливі люди!

Клаверов. Признаюсь вам, князю, я все ще не можу звикнути до думки... я просто боюсь...

Князь Тараканов. Я розумію це, але повірте, що ви тривожитесь зовсім даремно. По-перше, те, чого ви боїтесь, занадто далеке: може, воно буде, а може, й ні, тоді

¹ Щиро.

² Треба тільки бути безсоромним.

як перед вами є сучасне, і воно загрожує вам негайно і безпосередньо, якщо ви не схилитесь перед ним. По-друге, ви підозрюєте силу там, де, по суті, існує саме лише базікання. Ще раз кажу: треба тільки якомога рідше червоніти і коли-не-коли кидати в натовп двогривені, щоб натовп стояв струнко і навіть, у надмірі захвату, вважає ці двогривені за червінці. З цього погляду я зовсім не виправдовую вчинку дяді, який показав язика Секіріну. Можливо, що це вчинок громадянина (ні, ви уявіть собі дядю en citoyen! ¹), але в усякому разі не вчинок політичного діяча!

Клаверов. Виходить, від мене просто вимагають, щоб я не заперечував, щоб я виконував, як та машина...

Князь Тараканов. Так, так... Тобто від вас цього не вимагають, а бажають. Будемо говорити одверто, любий друже: ви ж не відповідальна особа, закон ні в якому разі не може звинуватити вас... чого ж ви гарячкуєте?

Клаверов. Але ви забуваєте, князю, що у мене є совість, що є, зрештою, громадська думка...

Князь Тараканов. *A bas! vous revenez toujours à vos moutons!*² А втім, я вже висловив свою думку про ці високі матерії і повторюватись не буду. Я вам як друг кажу, Клаверов: подумайте! подайте Кларі руку примирення!

Клаверов. А що ви скажете про Нарукавникова? Адже виходить, мене мають за ніщо, коли нав язують мені, не спитавшись, в мій кабінет чорт зна кого!

Князь Тараканов. По-перше, Нарукавников не чорт зна хто, а син відкупщика, по-друге, батько його заплатив гроші і великий приятель Клари, а по-третє, я просто не розумію вас, Клаверов!

Клаверов. Даруйте, чого ж тут не розуміти!

Князь Тараканов. Та хіба вам не однаково, хто у вас там порпається в канцелярії? Хіба ви не індіферентні до того, хто строчить усі ці листи, доповіді та донесення? Адже серйозної роботи у вас нема? Адже ви самі дуже добре знаєте, що всі ваші заняття нісенітниця й дурниця? Та якби у вас навіть була серйозна робота, хіба ви доручите її кому-небудь, крім самого себе?

Клаверов. Все ж таки, звичайна чемність вимагала...

Князь Тараканов. Ну, з цього погляду, дійсно...

¹ У ролі громадянина.

² Годі! Ви все торочите казку про білого бичка!

Клара винна! Вона, сердешна, забула, qu'il y avait un petit Klaveroff qu'il faudrait cajoler¹.

Клаверов. Ви не зовсім так висловлюєтесь, князю...

Князь Тараканов. Pardon, cher, я думав, що в наших приятельських взаєминах. Mais nous sommes amis, c'est convenu!². А втім, якщо хочете, я беру назад свої слова.

Клаверов (*збентежений*). Не про це мова... звичайно, якщо князь хоче, я зобов'язаний виконати його наказ.

Князь Тараканов. Та не плутайте ж, Клаверов, бога ради! Збагніть, що тут дядя ні при чому і що до вас звертається Клара, згоряючи нетерпінням зміцнити взаємний союз. Подумайте, cher, про те, що я говорив з вами, і приїздіть сьогодні! (*Підводиться, щоб піти*).

Клаверов. Скажіть принаймні, хто там іще буде?

Князь Тараканов. Ну, будуть різні гульвіси, отакі, як дядя... буде Florencia, буде Malvina, буде Надія Петрівна... оце, я вам скажу, Клаверов, справжній алмаз (*цилує кінці пальців*), дарма, що з росіянок! Перса, плечі — хвиля молочна! і до того ж розважлива... вона піде далеко! Молодих людей всього троє: ви, я та Нарукавников. Отже, до побачення!

Клаверов. До побачення. (*Проводжає його*).

СЦЕНА VII

Клаверов (*один*). Що тепер робити? Не їхати на запрошенгя — про це, звичайно, нічого й говорити, та й чом не їхати! Але справа в тім, що це не просто поїздка, а поїздка, яка матиме важливі наслідки... Дивно, як інколи доля крутить людиною! Хто б міг повірити, що так іще недавно я і Клара... а все ж треба сказати правду: вона багато допомогла мені! Я був щасливий! саме щасливий, незважаючи на те, що Клара й тоді була мені більше засобом... гарненький засіб — що ж, це, в усякому разі, краще, ніж яка-небудь золотушна вихованка або сорокарічна дівка-племінниця, от як оті, до яких так часто вдається наш брат, дрібнота, щоб безжурно прожити на світі! І коли розсудити справедливо, то я винен перед Кларою, я надто

¹ Що існує на світі маленький Клаверов і що з ним треба бути ласкавою.

² Але ж ми друзі — це вирішено!

захопився! Я захопився ідеєю просвіченої і доброчесної бюрократії — мабуть, це *magnifique*¹, а тимчасом на практиці виявляється, як каже оцей паскудненький князь, що ми всі... трішечки негідники! Але це все було б нічого: ну, користався, ну, покинув, що з того! питання в тому, чи вчасно покинув? чи не занадто поклався на свої сили, переставши триматися рятівного берега? Виявляється, що невчасно, виявляється, що я мав виждати... а як виждати? Чи не сама Клара перша викликала мене на боротьбу: навіщо вона зверталась не до мене, а безпосередньо до цього старого дурня? По-перше, я зробив би те саме, але пристойніше й розумніше; по-друге, не зазнавало б шкоди моє самолюбство. Але, з другого боку, і князюк має рацію: яке мені діло до всього цього — я ж не відповідальна особа! Ні, він рації не має, хоч як тут не крутись, а незручно; Шалімови деруть кирпу даремно. Такі люди, як я, повинні дивитися в майбутнє, а як подивився туди, іноді голова запаморочиться. Так, тяжкий переживаємо ми час; жадоба до верхівок лишилася попередня, а засоби досягти цих верхівок, виявляється, непевні. Раніш було одного чого-небудь тримаєшся: якщо князь у силі, ну, й хапаєшся за нього; нині старе не відмерло, нове не народилося, а тимчасом і те, і друге дихає. Чи відіме старе, чи народиться нове, де буде сила? Інтрига, інтрига й інтрига — от володар нашого часу! Всміхнешся наліво якому-небудь олімпійцеві, який, здається, так і застигнув у своїй олімпійській непроникності, а направо потискуєш руку шибеникові, що так і поглядає, як би проковтнути тебе! *(Задумується і збентежено ходить кілька хвилин по кімнаті)*. Ні, та як же його існувати, чекаючи кожної миті, що от-от рине якась чортова хвиля і поглине тебе! А покінчити з усіма цими Кларами, Таракановими та іншим зараженим мотлохом... ні, ми занадто для цього підлі! Князюк сказав правду: та небезпека далека, а тут загрожує щось близьке, майже страшне. Хто ж винен, що в нас таке живуче почуття самозбереження? Чи не написати мені, втім, листа до Клари! коли вже миритись, то миритися зовсім! *(Сідає до письмового столу, пише, потім читає:)* «Мені передав маленький князь ваше миле запрошення, дорога Кларо, і я, звичайно, розцілував би вашого Меркурія, якби він надто не скидався на огидного дідка, з якого ви так любо глузували в ті

¹ Чудово.

щасливі часи (чи пам'ятаєте ви їх, легковажна, але мила Мапон?), коли я мав честь цілувати ваші крихітні голенькі ніжки...» (*Перериваючи читання, набік*). Все ж краще, як нагадаєш давне: не покаже листа! (*Далі читає*). «...і якби я самого себе вважав за Юпітера. Мені тим приємніше було бачити, що мила Мапон не забуває свого chevalier des Grèux *, тим більше, що з деякого часу я начебто перебуваю в немилості; але ж сподіваюсь, що досить буде найкоротшої розмови...» Ну, і так далі. (*Кладе листа в конверт і дзвонить. Входить лакей*). Сергію! візьми цього листа і віднеси до Клари Федорівни, тільки віддай розумненько: збагнув?

Лакей. Будьте певні.

Клаверов. А тепер дай мені віцмундир. (*Чути дзвоник у прихожій*). Кого ще там чорти несуть? (*Лакей виходить*).

СЦЕНА VIII

Ті ж і потім Нарукавников.

Лакей. Пан Нарукавников.

Клаверов. А! Проти. (*Нарукавников увіходить, одягнутий у вишуканий сюртук*).

Нарукавников. Я маю честь розмовляти з паном Клаверовим?

Клаверов. Так, з паном Клаверовим.

Нарукавников (*подаючи листа*). В такому разі дозвольте вручити вам записку від князя Сергія Кириловича Тараканова.

Клаверов (*прочитавши записку, деякий час стоїть вагаючись, потім кидає листа на стіл; спокійно*). Я мушу сказати вам, пане Нарукавников, що в мене зараз немає для вас вакансії.

Нарукавников. Але ж князь запевнив мене, що вакансія є, отже, я повинен йому вірити.

Клаверов. Я по совісті мушу вам сказати, що вам зручніше буде вірити мені!

Нарукавников. В усякому разі, я свою справу зробив, тобто вручив вам записку князя, а далі ви самі знаєте, як чинити. Але ж я по совісті мушу вам сказати, що матиму честь служити під вашим начальством.

Клаверов. Це дуже цікаво!

Н а р у к а в н и к о в. Навпаки, це дуже просто, бо я вже заплатив гроші за посаду.

К л а в е р о в. Ви, звичайно, пане Нарукавников, знаєте, що для вас дуже ризиковано говорити мені подібні речі!

Н а р у к а в н и к о в. Повірте мені, пане Клаверов, що це зовсім не ризик, а звичайне бажання скоротити час, потрібний на розмови. Ще раз кажу: посада буде за мною, бо я заплатив гроші, а ми, потімки відкупщиків, не маємо звички кидати гроші даремно.

К л а в е р о в. Якщо ви такі певні, то мені нічого не лишається робити більше, як попрощатися з вами.

Н а р у к а в н и к о в. Князь, мабуть, сьогодні ж особисто повторить вам уклінне прохання про моє призначення. (*Виходить*).

СЦЕНА ІХ

К л а в е р о в один; кілька хвилин ходить по кімнаті надзвичайно збентежений.

К л а в е р о в. Чи приємно діставати отакі шиглі по носу? га? приємно?! від кого? від жінки легкої поведінки! Так, від неї, від неї, я не можу приховати від себе, що від неї! Якби не вона, я б змішав з землею оце відкупщицьке поріддя, а тепер... Що ж я робитиму тепер? куди я піду? Якщо я серйозно надумаю протестувати, що зі мною буде? Адже ж я погань, я сам вискочив у люди з ласки жінок легкої поведінки! Це ж ні для кого не таємниця! Якщо тепер не цвікають мені цим у вічі, то саме тому, що я вискочив, а не загруз десь насподі. Де я подінусь? Лишатися на височині, але ж не можу я приховати від себе, що я лакей, що я тримаюсь саме тому, що я лакей! Розкаятися, скотитися наспід — але ж там давно простягають до мене обійми любі друзі дитинства, які з ранку до вечора гугнявтимуть мені в вуха: лакей, лакей і лакей! Ні, хоч важко попасти в колію, а вистрибнути з неї ще важче! І яка ж гадюка! Інший хоч би про людське око, хоч би з чемності пом'якшив би свої вирази, а цей... І головне, те прикро, що він же досягне, неодмінно досягне, і що ні я і ніхто в світі неспроможний цьому перешкодити. Що ж, він має рацію! Чи не всі ми діяли точнісінько так само? В одному випадку влесливі, в другому благородні, в третьому нахабні — а в підсумку що, в підсумку що? Ну, і він теж... уявляю собі,

якою він пронозою увивався коло цієї статс-вавілонянки, і, з другого боку, які такі переконання розвивав перед недоумкуватим дідком і з якою благородною непохитністю захищав їх! «Гаряча голова, але чесна душа!», напевне, шамкав, здитинілий старий, милуючись своїм protégé! ¹ Аякже, дідька лисого, чесна душа! Він просто двійник нам, він просто така ж тіль людяська, як і всі оці Набойкіни, Бобирєви... Бобирєв! уявляю собі, як він облизувався щойно, позираючи на мене! «От,— мабуть, каже собі,— щасливчик оцей Клаверов!» *(Б'є себе по лобі, ніби в нього промайнула раптова думка)*. Чи ба! Бобирєв... Сонечка Меліпольська... яка думка!

Завіса опускається.

¹ Улюбленцем.

ДІЯ II

ДІЮВІ ОСОБИ:

Бобирєв.

Софія Олександрівна, дружина його, 22-х років, дуже вродлива жінка; надто розпещена провінцією.

Ольга Дмитрівна Меліпольська, 43-х років, провінціальна *grande dame*¹, колись вважалась красунею, і тому зберегла про молодість найприємніші спогади. Як мати—надто поблажлива.

Клаверов.

Набойкін.

Сава Семенович Обтяжнов, 55 років; відкупщик, колишній друг дому Меліпольської; мужчина міцної статури і зовсім безсоромний; розмовляє голосно і регоче на все горло.

Мсьйо Апрянін

Мсьйо Камаржинцев

{ молоді люди, чудово одягнені, чудово завити, з тих, які люблять з'являтися в сімейні доми, щоб там посидіти, пограти ланцюжком, помовчати і потім розкланятися.

Сцена зображує вітальню в квартирі Бобирєвих; меблі та обладнання середнього статку і нагадують трактир. Коли відкривається завіса, Софія Олександрівна та Ольга Дмитрівна сидять на дивані в глибині сцени; біля Софії Олександрівни Обтяжнов, біля Ольги Дмитрівни Набойкін, Апрянін та Камаржинцев розмістилися симетрично напроти дивана. Третя година дня. Між першою і другою діями минув місяць.

¹ Світська дама.

СЦЕНА I

Ольга Дмитрівна, Софія Олександрівна, Обтяжнов, Набойкін, Апрянін і Камаржинцев.

Обтяжнов. Ви вже мені повірте, Софіє Олександрівно, цій молодятині супроти літнього і солідного мужчини аж ніяк не встояти! Тому що, хоч молодь теперішня і січе, і рубає, і в полон бере, а кінець кінцем все-таки виходить дуже мало й нічого, тимчасом як людина солідна...

Софія Олександрівна. Ось як ви, наприклад?

Обтяжнов. А хоч би і я. От я б, наприклад, вас, нашу кралечку, в мереживце та в блондочки закутав, та й сидів би тут на лавочці біля ваших ніжок... їй-богу, так. *(Рече)*. Обстановка б вийшла інша!

Набойкін. Ви це непогано придумали, Сава Семеновичу!

Апрянін. Геркулес біля ніг Омфали*; у Фельтена у вікні надзвичайно чудовий естамп на цей сюжет виставлений!

Софія Олександрівна. А ви б хотіли бути моїм Геркулесом, мсьйо Апрянін? *(Апрянін ніяковіє і щось мимрить у відповідь)*.

Камаржинцев. Геркулес зробив сім подвигів, Софіє Олександрівно!..

Апрянін. Дванадцять, Камаржинцев!

Камаржинцев. Ах, справді, дванадцять! Сім — це сім чудес світу!

Ольга Дмитрівна. А ви, messieurs¹, не можете зробити навіть одного подвигу: не можете дістати ложу на «Дочку фараона»!*

Набойкін *(набик)*. На власні гроші — такий подвиг для них досить важкий!

Ольга Дмитрівна. А й справді, messieurs, теперішня молодь стала якось страшенно безсердечна. За моїх часів не треба було ні нагадувати, ні навіть просити; за моїх часів досить було гарненькій жінці ледь натякнути, і les messieurs ладні були у вогонь і воду, щоб зробити приємність. Чи не так, Сава Семеновичу? Ви пам'ятаєте, адже так бувало за наших часів?

Набойкін. Ну, я гадаю, що Сава Семенович з більшою охотою обійдеться без вогню і води!

¹ Мужчини.

Обтяжнов. Гм... мабуть, що й так! Признаюсь, Ольго Дмитрівно, я більше відносно букетів, уборів і кімнатних прикрас! Від цього не згориш і не захлинешся. (*Рече*). Серйозно, Софіє Олександрівно, ви бажаєте мати сьогодні ложу?

Софія Олександрівна. Так, роздобудьте.

Обтяжнов. Буде. (*До Апряніна та Камаржинцева*). Принаймні ви побачите, молоде покоління, як треба служити дамам! (*До Софії Олександрівни*). Дозвольте разом з ложею прислати букет, belle dame? ¹

Софія Олександрівна (*усміхаючись*). Дозволю і це.

Обтяжнов. Ну от і чудово. І рученьку, значить, дозвольте поцілувати?

Софія Олександрівна. «Значить»! Ай, мсьйо Обтяжнов! Вже ви одразу й плати вимагаєте!

Обтяжнов. Адже я вас ще отакісінкою знав, Софіє Олександрівно! (*Відміряє рукою з аршин від підлоги*). Ну, однак про це іншим разом. Я, Софіє Олександрівно, ніколи не втрачаю надії. Одна якась дуже гарненька пані навіть чоловікові на мене поскаржилась,— та я й тоді не впав у відчай. (*Рече*).

Софія Олександрівна. Ви можете бути певні, що я не поскаржусь.

Обтяжнов. І уявіть собі, який дивний випадок! Чоловік навіть зовсім не образився!

Камаржинцев. У Поля Феваля в останньому романі є про це чудесна сторінка! *

Обтяжнов. Про мене?

Апрянін. Ні, взагалі про чоловіків.

Набойкін. Ви не забувайте однак, Саво Семеновичу, що довірливість чоловіків у такому випадку дуже погана ознака!

Обтяжнов. Ну так, розуміється, де вже нам з нашою простотою! Я ж бо вже сказав шановному товариству, що ми, старі, більше відносно букетів, лож і кімнатних прикрас. Солідне, панове, солідне — ось наш девіз. А проте, Софіє Олександрівно, рученьку — все-таки дозвольте...

Софія Олександрівна. Раніше заслужить.

Обтяжнов. Служити я готовий. Як це ви сказали, панове, сім чи дванадцять подвигів треба зробити?

Набойкін. Про це думки поділилися: дослідження,

¹ Красуне.

яких дотримується мсьйо Камаржинцев, твердять, що сім; інші, до школи яких належить мсьйо Апрянін, доводять, що дванадцять.

Обтяжнов. Щоб припинити суперечку, я ладен збити і сім, і дванадцять. Ви задоволені, *belle dame*?

Набойкін (стиха до Ольги Дмитрівни). Зверніть увагу однак, Ольго Дмитрівно, які в Обтяжнова з деякого часу витончені манери: *belle dame* так і не сходить з язика!

Ольга Дмитрівна. *Êtes-vous méchant*¹, *monsieur* Набойкін! (До Обтяжнова). А ви, Сава Семеновичу, усе біля молоденьких упадаєте! вам, за давньою звичкою, біля мене слід би сидіти, а вашим місцем поступитися мсьйо Набойкіну!

Обтяжнов. Ну, це вже ні, Ольго Дмитрівно! Хоч я й дуже вас поважаю, а Софії Олександрівни не залишу... все-таки тому, що я їх отакісінькою ще знав! А розквітлі-таки ви, Софіє Олександрівно! І дитинчам ви вже надію подавали, а тепер... ну, просто для нашого брата, солідної людини, загибель!

Софія Олександрівна. Глядіть-но, бережіть ваше серце!

Обтяжнов. Де вже зберегти! І як подумаєш, що ваш Микола Дмитрович із самісінького ранку залишає вас на самоті!

Ольга Дмитрівна. Так, увіть собі! Навіть увечері дуже часто!

Софія Олександрівна. Що ж тут дивного, *papa*? *Nicolas* служить і не може весь час сидіти біля мене!

Обтяжнов. Ну, ні, Софіє Олександрівно, я б так не робив! Одверто вам скажу, коли б я був вашим чоловіком, я б ні на хвилину! Та як це так, з ранку до вечора сушити собі голову над якою-небудь нудотою, над якоюсь, ска-зати б так, паперовою мертвечиною, коли перед тобою така чудова жива поема!

Софія Олександрівна. Ви захоплюєтесь, мсьйо Обтяжнов!

Ольга Дмитрівна. А я так вважаю, що Сава Семенович має цілковиту рацію. Ми, російське жіноцтво, живемо якимось дивним життям, *les messieurs* нами нехтують, воліють краще бути у чоловічому товаристві, особливо відколи ця нудна політика і різні бридкі питання захопили всіх. Іноді вечорами у Миколи Дмитровича буває дуже ба-

¹ Який ви злий.

гато messieur, але всі вони так і поглядають, як би його швидше податися в кабінет, щоб накуритись і набалакатися про всяку гидоту. А до нас навіть слівцем не озвуться.

Софія Олександрівна. Мaman, можна подумати, що ви нарікаєте!

Ольга Дмитрівна. Ще б пак! Я, справді, не розумію такого існування. Il n'y a plus de galanterie¹—ну, припустімо, що це так повинно бути, але ж треба замінити її чимнебудь! Не сидіти ж нам, бідолашним, склавши руки, по кутках; адже не забудьте, що жінка недаремно вважається царицею товариства.

Апрянін. Царицею балу, Ольго Дмитрівно!

Набойкін. А по-вашому, бал вищий за товариство? (Апрянін, очевидно, залишається невдоволений цим зауваженням). У тому, що ви зараз висловили, Ольго Дмитрівно, є багато правди, але що поробиш? такий напрям часу! Якщо мужчини філософствують, треба, щоб і жінки філософствували разом з ними!

Ольга Дмитрівна (зітхаючи). La philosophie à deux, mais c'est charmant!².

Обтяжнов. От бачите, Ольго Дмитрівно, виходить, лихо не без добра! Повірте, що всяке заняття хороше, коли воно робиться à deux³. От я цілий місяць б'юся, доводжу це Софії Олександрівні. (Рече).

Ольга Дмитрівна. Ні, messieurs, ви не розумієте цього! У вас все це якесь матеріальне! Навіть Сава Семенович — і той зрадив à la bonne vieille galanterie⁴.

Обтяжнов. Даруйте, belle dame! Я цілком такий, як хто хоче. Якщо дамі подобається galanterie — я не від того. Рученьку там поцілувати, чи ніжною помилуватись — адже це ще не бог знає яка провина! Софіє Олександрівно! царице! та скажіть же хоч слівце на захист вашого вірнопідданого! (У передпокої лунає дзвоник; Апрянін та Камаржинцев встають і розкланюються).

Апрянін і Камаржинцев (разом). Дозвольте сподіватися, Софіє Олександрівно, що ви їй надалі не відмовите нам у вашій прихильності! Ольго Дмитрівно!

Ольга Дмитрівна. Mais constamment, messieurs, venez nous voir souvent⁵.

¹ Немає більше галантності.

² Філософствування вдвох — чудесно!

³ Удвох.

⁴ Добру стару галантність.

⁵ Ну, розуміється, приходьте до нас частіше.

Софія Олександрівна. Au revoir, messieurs¹.

Апрянін і Камаржинцев виходять.

Обтяжнов (*стиха до Софії Олександрівни*). Приходьте частіше, без вас веселіше? Ото народець! Треба гадати, що їх у дитинстві не вовчиця, а ослиця молоком вигодувала!

Набойкін. Ну, ні, не кажіть цього; у своїй сфері і вони дуже небезпечний народ! от, наприклад, зайти до Домініка, наїсти на карбованець, заплатити тільки за два пиріжки — це вони роблять дуже спритно.

Ольга Дмитрівна. Фі, мсьйо Набойкін!

СЦЕНА II

Ті ж, крім Камаржинцева та Апряніна. Клаверов.

Обтяжнов (*поступаючись Клаверову своїм місцем біля Софії Олександрівни*). Вашому превосходительству шанай місце.

Клаверов (*подаючи руку дамам*). Bonjour, mesdames. Я навмисне до вас поспішив, щоб повідомити приємну новину. Миколу Дмитровича призначено.

Набойкін. Bravo!

Ольга Дмитрівна. Ну от бачиш, Sophie, як все це добре влаштувалося! Петре Сергійовичу! Ми повинні бути подвійно вдячні вам: і за себе, і за Nicolas: він так настраждався, бідолашний, за останній час! Ви повелись, як справжній рицар!

Обтяжнов. Виходить, тепер Микола Дмитрович ще більше сидітиме в канцелярії! Це успіх.

Клаверов. Il a fait ses prendes² і до того ж якнайблискучіше. Князь сам читав його роботу і був нею захоплений. Тільки й говорив цілий ранок сьогодні: це дивовижно, mon cher, я геть усе зрозумів! А це, я вам скажу, похвала чимала: я от два роки мучився, щоб досягти такого наслідку!

Софія Олександрівна. Цим вам завдячуємо, Петре Сергійовичу! (*Подає йому руку, яку Клаверов цілує*). От, Саво Семеновичу, зумійте заслужити так само!

¹ До побачення, панове.

² Він виправдав сподівання.

К л а в е р о в. А що, мабуть, Сава Семенович люб'язний, як і завжди?

Н а б о й к і н. Мало того, що люб'язний: захоплюється, підноситься до поезії!

Обтяжнов. Люб'язний то я люб'язний, та тільки люб'язності мої... Ні, вже старою стала, кволою стала, Петре Сергійовичу! час, видно, і у відставку! Не те, що ви, молоді люди: прийшов, побачив, перемиг! (Софія Олександрівна млюсно всміхається до Клаверова. Обтяжнов погрожує їй). Нічого, нічого посміхатися, добродійко! Згадаєте коли-небудь і про нас, солідних людей!

Н а б о й к і н. А як же Нарукавников?

К л а в е р о в. Йому наказано чекати наступної вакансії... ну, він і чекатиме її! А признаюсь, я таки дуже побоювався за успіх (дивиться усміхаючись на Софію Олександрівну), але вчорашній вечір приніс мені вирішальну перемогу!

Софія Олександрівна. Messieurs, чому ж ви не курите? Петре Сергійовичу! (Дзвонить, входить лакей). Вогню!

К л а в е р о в. Ах, так! мало не забув! Ви мені дозволяйте, Софіє Олександрівно, просити вас прийняти від мене ложу на сьогоднішній спектакль: дають «Дочку фараона», яку Ольга Дмитрівна так хотіла бачити. (Виймає квиток).

Обтяжнов. Та змилуйтесь, Петре Сергійовичу, я щойно взявся...

Ольга Дмитрівна. Не взялися, Саво Семеновичу, а вас попросили!

Обтяжнов. Та ні, Петре Сергійовичу, це вже, виходить, ви просто вдираєтесь у чужу сферу!..

К л а в е р о в. Саво Семеновичу, візьміть собі за правило: ніколи не слід дожидати, щоб вас просили дами. Треба самому запобігати їх бажанням.

Н а б о й к і н. Це вам наука на майбутнє, Саво Семеновичу! А втім, вам ще лишається втіха — букет!

Обтяжнов. Мабуть, Петро Сергійович і цю втіху відбере. (До Софії Олександрівни). Проте я все-таки не впадаю у відчай, belle dame!

Ольга Дмитрівна. От я запрошувала вас, Саво Семеновичу, бути моїм cavalier servant¹ — ви не схотіли! А я була б поблажливіша.

¹ Рицарем.

Обтяжнов. Даруйте, Ольго Дмитрівно, як я смію не хотіти! Я бажав тільки сказати, що мені добре й біля Софії Олександрівни. (До Набойкіна). Однак чи знаєте, Павле Миколайовичу, вже коли замовляти букет, то замовляти, їдьмо разом. (Встає, за ним Набойкін).

Софія Олександрівна. Messieurs, я сподіваюсь, що ви пообідаєте у нас: сьогодні ми святкуватимемо перемогу!

Набойкін. Ваша воля!

Обтяжнов. А я, Софіє Олександрівно, не буду: Петро Сергійович мені весь апетит зіпсував. Якби не це, я був би ладен обідати з вами не тільки сьогодні, а й вічно... їй-богу!

Клаверов. От і видно, що ви вже на схилі віку: тільки й думаєте про те, щоб вічно обідати. А втім, не сумуйте, добрий старик: я сьогодні не обідаю у Софії Олександрівни, отже, ви можете задовольняти свій апетит, як вам завгодно.

Софія Олександрівна. Чому ж ви не хочете обідати з нами?

Клаверов. Не можу, Софіє Олександрівно, князь запрошував мене, а ви знаєте, коли мене кличе обов'язок...

Софія Олександрівна. Це дуже любо!

Обтяжнов. Не сумуйте, Софіє Олександрівно! Я буду. І який же сюрприз я вам приготую! (Виходить разом з Набойкіним).

Софія Олександрівна. Маман, ви б розпорядилися з обідом!

Ольга Дмитрівна. А й справді! Nous autres, vieilles femmes¹, нам тільки й залишилось, що поратись! (Зітхає). А був час, коли й за мене порались!

Клаверов. Та що це ви, Ольго Дмитрівно, за вас і тепер можна поратись!

Ольга Дмитрівна. Ні, це вже комплімент. Я сама дуже добре знаю, що мій час минув. Je vous laisse, mes enfants². (Виходить).

СЦЕНА III

Ті ж, крім Ольги Дмитрівни, Набойкіна і Обтяжнова.

Клаверов. Cher ange³, ви викликали цілу революцію! Старий аж тіпається, говорячи про вас! Само собою розуміється, що він не читав ніякої роботи Бобирева.

¹ Ми, старухи.

² Я залишаю вас, діти мої.

³ Милій ангеле.

Софія Олександрівна. І ви вдоволені з цього? К л а в е р о в. Розуміється, вдоволений за вашого чоловіка. Розуміється також, що суперництво такого поважного старого, як князь, не може тривожити мене. Я не повинен приховувати від вас, любя Sophie, що треба подолати ще багато труднощів, щоб забезпечити успіх вашого чоловіка, отже, і ваш власний. Тут ціла sabale¹, люди з великим впливом, а головне жінки — усе це підтримує Нарукавникова і може кожної хвилини змінити рішення князя. Чи знаєте ви, що навіть канцелярія, навіть товариші починають непомітно схилитися на бік Нарукавникова?

Софія Олександрівна. Це чому?

К л а в е р о в. Дуже просто. Щоб просунути вашого чоловіка, я буду змушений дати йому роботу дещо серйознішу за ті, на які багате наше управління. Треба вам сказати, що я ніколи і нікому не доручаю таких робіт. По-перше, у нас служить переважно народ цілком бездарний, який мріє тільки про те, як би шикарніше пройтися по Невському, отже, такі пани в серйозній справі можуть тільки наплутати; по-друге, я не хочу, щоб хто-небудь із цих панів міг себе серйозно зарекомендувати будь перед ким; це мій інтерес, і інтерес, який ви, звичайно, пробачите, коли пригадаєте, що я сам власними силами влаштовую собі кар'єру. Але задля вашого чоловіка я змушений був відійти від свого звичайного способу дій...

Софія Олександрівна. Який ви благородний, Pierre! (Простягає йому руку, яку він цілує і гладить). Знаєте, мені так хороше, коли ви гладите мені руку... Pierre! ви ж кохаєте мене?

К л а в е р о в. Це б пак! Для кого ж я й робив усе, що досі робив? Але продовжуватиму свою розповідь. Отже, я доручив вашому чоловікові одну досить складну справу, і зрозуміло, що незвичайність такого факту не могла не впасти у вічі всій канцелярії. Якби Бобирев став скромно остеронь, якби не висувався вперед із цієї юрби нікчем, що на них такі багаті полки бюрократії, він пройшов би непоміченим і скоро б дістав права громадянства серед товаришів. Але тепер — справа інша. У ньому вже починають вбачати нове світило, починають підозрювати, що Бобирев — небезпечний суперник, якого кожен може зустріти на дорозі в тій шаленій гонитві за посадами, яка й досі

¹ Кліка.

становить головний, коли не єдиний, життєвий інтерес нашої адміністрації...

Софія Олександрівна. І все це заради мене?.. бідний Pierre!

Клаверов. Усе це заради вас. І тільки заради вас. Чи знаєте ви, наприклад, що Набойкін перший...

Софія Олександрівна. Невже Набойкін?

Клаверов. Аякже, мав зі мною дуже тривалу і дуже дурну розмову не далі як учора. Чи повірите, він цілу годину набридав мені запитаннями, чому я не даю йому нагоди виявити свої здібності?

Софія Олександрівна. Що ж ви?

Клаверов. До того мене довів, що я примушений був сказати йому, що ніяк не можна виявити те, чого немає в наявності.

Софія Олександрівна. І ви сказали це? Який ви хоробрий! А я ж бо думала, що Набойкін — *garçon de beaucoup d'esprit!*¹

Клаверов. Це через те, що ви його мало знаєте, Sophie! Він так само, як і всі ті трутні-пройдисвіти, увесь зшитий із чужих клаптів, весь набитий чужими словами, увесь пропахнув чужими запахами. (Софія Олександрівна робить гидливий рух). Pardon, chère, що я вжив такого дурного виразу, та коли я говорю про цих жалюгідних людей, уся жовч в мене закипає! Вони цілий день сновигають без діла і підслуховують, чи не обмовиться хто слівцем, яким можна було б прожити наступну добу, і, підслухавши, лізуть з ним скрізь, де тільки припускають, що їх не назвуть у вічі дурнями. Почніть розмовляти, наприклад, з Набойкіним про сучасний напрям людської мислі і діяльності — яких чудес він вам наговорить! А по суті, усе це буде лише тьмяною гнилизною, майже нікчемним набором слів, за якими не знайдеш ні системи, ні переконання, ні навіть добре продуманої підлоти! І те, що в серйозній людині є системою, переконанням, у них виходить мертвим, тьмяним і пошло хвалькуватим. Яке порівняння, наприклад, з Шалімовим! Припустімо, що ми пішли з ним різними шляхами, припустімо, що він говорить дурниці, але принаймні відчуваєш, що за цими дурницями шумує кров, б'ється серце!

Софія Олександрівна. Який ви розумний, Pierre!

Клаверов. У тому й полягає трудність нашого стано-

¹ Дуже розумна молода людина.

вища, що ми не можемо знайти людей із серцем, які підтримували б ті принципи, що й ми підтримуємо!

Софія Олександрівна. Які ж це принципи, Pierre? Чоловік іноді говорив мені про це, та я все якось не розумію... (Кокетливо). Адже я дурненька, Pierre? адже я дівчинка, якій треба все тлумачити?

Клаверов (наближаючись до неї). Принципи, chère... (Набік). Хай йому чорт однак! принципи! (Вголос). Принципи — це така річ, про яку не говориться між закоханими. Чи знаєте ви, Софіє Олександрівно, що ваша ложа сьогодні буде поруч княжої?

Софія Олександрівна. Це принцип, Pierre?

Клаверов. Так, це принцип, і зветься він принципом необхідності. Але ні, без жартів: князь просто в захопленні від... тебе... адже від тебе, правда ж? (Софія Олександрівна всміхається). Знаєш, Sophie, я зовсім щасливий, коли ти так посміхаєшся!

Софія Олександрівна. То я завжди посміхатимусь.

Клаверов. Іноді, коли я корплю сам удома над цими клятими паперами і коли мені мимоволі спадає на думку, який я буваю щасливий, коли ти сидиш поруч мене, коли ти дивишся мені в очі своїми добрими синіми очима... знаєш, мені стає дуже важко! У ці хвилини Бобирев мені просто не нависний.

Софія Олександрівна. Я розумію це, Pierre!

Клаверов. Звичайно! Знаєш, я ж дуже серйозно ставлюсь до наших з тобою взаємин! Мене мучить, хвилює, що я мимоволі змушений ділитися моїм щастям! Чи знаєш ти, що уся ця двірня, яка тебе завжди оточує, усі ці Набойкіни, Обтяжнови, які дивляться тобі в очі, наче очікують на якусь подачку... усе це іноді нестерпне!

Софія Олександрівна. Але ж зрозумій, Pierre, що всі ці пани більше допомагають, аніж заважають тобі! Вони необхідні нам, щоб приховати наші відносини, щоб відвернути увагу чоловіка...

Клаверов. Усе це я розумію; розумію також і те, що жінка світська і гарненька потребує оточення, але що ж мені робити, коли я не можу перебороти себе? Адже ти мене кохаєш, Sophie? Скажи, чи кохаєш ти мене? (Софія Олександрівна, замість відповіді, пеститься до нього). Соню! Я думаю, що ти чимось причарувала мене?

Софія Олександрівна. Своїми добрими синіми очима, Pierre!

Клаверов (*цілюючи її очі*). Ну так. Ну звичайно. Тож я сподіваюсь, que vous soignez votre toilette pour ce soir, madame¹.

Софія Олександрівна. Ах, Pierre, мені просто не хочеться їхати в цей огидний театр! Знаєш, навіть того разу мені було неприємно. Цей князь так гидко дивився на мене, що мені здавалось...

Клаверов. Ну, звичайно, ти так і дивись на нього, як на гидкого, дурного старигана. Чи ж винна ти, що ти така вродлива? Чи маєш ти право заборонити хоч кому милуватися тобою?

Софія Олександрівна. Це теж принцип, Pierre?

Клаверов. Ну ні, це не принцип, а насолода. Які можуть бути принципи там, де є тільки насолода! Соню! ти помітила, що я весь час сам собі суперечу? адже ти помітила?

Софія Олександрівна. Ну, то що ж?

Клаверов. Ось саме це і є ознакою кохання, справжнього і пристрасного. Істинне кохання не може бути послідовним, Sophie! Воно і ревнує і в той же час дбає про те, щоб оточити дорогу істоту всіма можливими радощами, щоб задовольнити усі її бажання, навіть примхи... Я перебуваю саме в такому становищі: мені й сумно, що ти завжди оточена, а разом з тим і весело, що це тішить мою милу пташку!..

Софія Олександрівна. Та це зовсім мене не тішить. Ти помиляєшся, Pierre!

Клаверов. О ні, не помиляюсь. Признайся, що ти трошечки розпещена? що ти сумуватимеш без поклонників? Адже правда? скажи-бо: правда?

Софія Олександрівна. Ну, правда!

Клаверов. Ви, жінки,— дивні істоти! Для вас поклоніння і лестощі така насолода, проти якої ви рідко коли можете встояти. Коли я був молодим, я знав одну жінку, яка була чудовою матір'ю сімейства, вірною дружиною...

Софія Олександрівна. Ах, Pierre, як ти говориш нудно! Ти краще... (*Зненацька замовкає*).

Клаверов. Що ж краще?

Софія Олександрівна (*соромлячись*) ...поцілуй

¹ Що ви подбаєте про туалет для сьогоднішнього вечора, добродійко.

мене! (Клаверов цілує її). Скажи, а ти багатьох кохав жінок?

Клаверов. А! ревнощі!

Софія Олександрівна. Зовсім не ревнощі, а просто цікавість. Мені б хотілося знати, чи так ти їх кохав, як кохаєш мене?

Клаверов. Ну, а що б ти хотіла ще знати?

Софія Олександрівна. А ще хотіла б знати, чи так вони тебе кохали, як я тебе кохаю?

Клаверов. Ні, Соню! Навіщо ж тривожити давні спогади! Адже того не повернеш, що було... а було багато... так, багато хорошого!

Софія Олександрівна. Як це чемно говорити такі речі у вічі жінці, яка вас кохає!

Клаверов. Таж воно минулось, нерозумна ти дівчинко! А минулося воно саме тому, що теперішнє надто хороше!

Софія Олександрівна (задумано). От, може, і я колись стану давнім спогадом! То ми назавжди залишаємось у Петербурзі, Рієгге?

Клаверов. Так, це вже уладнано.

Софія Олександрівна. Яка я щаслива! Я подвійно щаслива: по-перше, тому, що житиму в одному місті з тобою, по-друге, тому, що все це влаштував для мене ти!

Клаверов. Тільки ти вже, будь ласка, слухайся мене, моя дівчинко!

Софія Олександрівна. Буду, буду... хоч цей князь і гидкий!

Клаверов. Не можна, mon ange¹. Від цього залежить майбутнє твого чоловіка; від цього, нарешті, залежить наше власне щастя.

За сценою чути голос Ольги Дмитрівни: «Соню! Соню!»

Софія Олександрівна. Ах, татан, які ви нестерпні! Що вам потрібно!

Ольга Дмитрівна (за сценою). Та йди-но сюди, Sophie!

Софія Олександрівна. Ну, та добре вже, йду! Ах, яка нудота! Ви дозволите, Рієгге? (Виходить).

¹ Ангел мій.

СЦЕНА IV

Клаверов (сам). Поки що діло ладнається краще, ніж навіть я міг сподіватися. Князь захоплений Бобиревою, і якщо мені вдасться моя маленька комбінація, то я можу сподіватися, що майбутнє за мною. В усякому разі, вже й те значна перемога, що два великих скандали усунені; не далі як сьогодні Шалімов попросив у мене пробачення і оголосив, що він змінює свою думку про мене. Дивовижна справа! здається, що таке усі ці Шалімови, усі ці обивателі, які копошаться десь там вдалині, щось улаштувують, теревенять про якісь там азбуки, а коли подумаєш, що все це дивиться на тебе, що все це стежить за тобою... не те, що боязкість, а так якесь погане відчуття мимоволі огортає: наче ножем по тарілці шкрябонули. І як в'їдливо він висловився переді мною; майже кинув мені просто у вічі: пробач, мовляв, ми думали, що ти негідник! І я змушений був замовкнути, я змушений був замовкнути саме тому, що ці пани не гірше за нас зрозуміли, що нахабство є найпевнішим засобом не потонути в болоті, яке ми звемо життям. Що ж, ми й промовчимо, ми зуміємо й знести! ми зробимо це не тому, що нам бракує відваги відповісти на зухвалість навіть чимось гіршим, аніж просто зухвалістю, а тому, що життя ще володіє нами, і ми сподіваємося згодом самі заволодіти ним! Однак яке ж це життя, панове! яке це життя! Адже нема місця, яке можна було б назвати цілим, яке б не було складене з дрібниць! Тут промайнула чутка, що князь не твердо тримається на своєму місці — хвилювання, там інша чутка, що замість князя Лакрицький — знову хвилювання. І все це шепчеться, все це маскується. От і вгадай тут, зумій скласти цілі фрази з розрізнених слів, схоплених на льоту!

СЦЕНА V

Клаверов, Софія Олександрівна і Ольга Дмитрівна.

Софія Олександрівна (входить швидко з великим букетом в руках). Та гляньте ж, Клаверов, яка це краса!

Клаверов (розглядаючи букет). Так, це дуже люб'язно. Оце так Обтяжнов! шана й слава йому!.. А може, і Набойкін допомагав — шана й слава Набойкіну!

Ольга Дмитрівна. Та ні, це не Обтяжнов: уявіть

собі, Петре Сергійовичу, що букет принесли від князя Тараканова!

Клаверов. Князь? однак я не підозривав, щоб він повернув так круто!.. (Іронічно). Мабуть, робота Миколи Дмитровича так на нього вплинула, що він на radoщах вважав за потрібне і Софії Олександрівні дякувати за те, що вона подарувала йому такого чоловіка!

Софія Олександрівна. Ах боже мій! адже я про це й не подумала! Та ні, ви не жартуйте, Клаверов; скажіть краще, чи зручно мені прийняти цей букет?

Клаверов. Справді, не знаю, як і відповісти вам. Звичайно, це вже якось занадто безцеремонно, але, з іншого боку, як же не прийняти?

Ольга Дмитрівна. Князів служник уже пішов.

Клаверов. То, виходить, тим більше треба прийняти... хай йому дідько одначе, які ці пани спритні у своїх вчинках!

Софія Олександрівна. Цей Nicolas! — вічно його нема, коли треба!

Клаверов. А я так вважаю, що це добре, що його нема. Погодьтеся, що б він почав робити?

Софія Олександрівна. Я не знаю... Та ні, я відішлаю... Подивіться однак, який чудовий букет! Матап, як ви гадаєте: відіслати?

Ольга Дмитрівна. Я тобі сказала, та chère, що князів служник пішов.

Софія Олександрівна. Таж він не має права... Справді, що ж це таке? Матап! ви ніколи нічого, крім дурниць, не робите!

Клаверов. Дозвольте спинити вас, Софіє Олександрівно: ви зовсім даремно сваритеся з Ольгою Дмитрівною! Звичайно, я ніколи не стану виправдувати князя: він зробив по-дурному, але ж, з другого боку, княгиня Тараканова, його мати, ні перед ким не брала зобов'язання породити розумного сина. Та коли ви справді гадаєте, що князь не мав права зробити вам непоштивість, то дуже помиляєтесь! На думку цих панів, вони мають право робити все, що заманеться; та якщо розмірковувати спокійно, то й дійсно мають це право. Хто може заперечити їм? Хто може заборонити їм робити будь-що? Ви подумайте коли-небудь про це, Софіє Олександрівно, але це таке страшне питання, від якого може запаморочитись хоч яка голова! Скажіть, ну і що ж ви зробите? що зробите і ви, і Ольга

Дмитрівна, і навіть ваш чоловік? Адже хоч який князь дурний, але він чудово розуміє, що в його руках вся будучина вашого чоловіка, він знає напевно, щб перше ніж подумати з ним сперечатися, Микола Дмитрович перейде крізь тисячі моральних мук, крізь тисячі ножів! Тут навіть не боротьба, тут просто підла впевненість, що його сила не може натрапити на опір! Ах! Софіє Олександрівно! Софіє Олександрівно! треба пожити так, як я пожив між цими панамі, щоб зрозуміти, яким глибоким може стати почуття зненависті і люті! Мало того, що воно може стати змістом всього людського життя, воно разом з тим стає якоюсь пекучою нестерпною насолодою, яка підтримує в людині сили, коли вони почнуть слабнути, яка, може, стбчить краплину по краплині усе її існування, але не дасть ні на хвилину забутися раніше, аніж жадоба помсти буде вдоволеня! О, панове ліберали, вам у цьому немає чим хвалитися перед нами, бюрократами! Ми не тільки сходимося з вами, а й навіть далеко перевершуємо вас!.. Ви подумайте тільки, що ми сплелись із цими людьми, що все наше життя в їхніх руках, що ми можемо дихати тільки при умові цілковитої безгласності, що ми самі погодилися на це, що ми ні на хвилину не можемо вийти з-під цього гніту! Адже це найстрахітливіша панщина, яку тільки може придумати найбільш розбещена уява! Скільки тут є причин для злоби, які вам і не снилися, вам, що поглядаєте на цей огидний світ із вашого чудового далека! (Сміється). А втім, я, здається, вдався до красномовства, і все з приводу букета! Букет цей вам, безумовно, слід прийняти, Софіє Олександрівно, і не з тих причин, які я зараз висловив (сподіваюсь, що ви не сприйняли їх серйозно), а просто тому, що вам слід дивитися на князя як на дурного gros рара, який насправді так захопився вашим чоловіком, що вважав за потрібне приділити частину цього захоплення і вам.

Софія Олександрівна. А Nicolas? Ви гадаєте, що він сприйме це так легко?

Клаверов. Я певен, що він подивиться на цю маленьку пригоду з тієї ж точки зору, що й я. Повірте, Софіє Олександрівно, жодного життя не вистачить, якщо ми будемо хвилюватися через кожну людську дурницю, яка навколо нас і задля нас робиться. (Іронічно). Микола Дмитрович досить розсудливий, щоб зрозуміти це.

Ольга Дмитрівна. Я цілком погоджуюся з Петром Сергійовичем. Я навіть не знаходжу нічого незвичайного

у вчинку князя. Зрозуміла річ, він де-небудь тебе бачив, і, як старий... що ж тут може бути образливого?

Клаверов. Та звичайно... От бачите, Софіє Олександрівно! І татап цілком зі мною згодна.

Софія Олександрівна. Але з якими очима я сидітиму сьогодні в театрі! Матап! Адже князь буде поруч нашої ложі!

Ольга Дмитрівна. Що ж, це дуже люб'язно з його боку... Розуміється, цього не треба говорити Миколі Дмитровичу, хоча, можливо, це робиться і задля нього...

Клаверов. Я певен, що він зрозуміє.

Ольга Дмитрівна. Так, але ви знаєте, умовності світу... треба все-таки робити можливе, щоб, як кажуть французи, *sauver les apparences*¹. (В передпокої лунає дзвоник).

Софія Олександрівна. Ось і він! (Кидає букет на диван).

Клаверов. Софіє Олександрівно, у мене зараз майнула думка... Я вас виручу!

СЦЕНА VI

Ті ж, Бобирев і Свистиков (останній, побачивши Клаверова, помітно ніяковіє і спиняється біля дверей).

Бобирев. А ось і я! Ба! ти тут, Клаверов! (Тисне йому руку, дружину цілує в чоло, Ользі Дмитрівні цілує руку). Ну, поздоровте мене з перемогою, mesdames! Лаври Геролота не давали спати Фукідиду — так, здається? * — і Фукідід домігся-таки свого! Я теж кілька ночей підряд майже не спав і теж домігся свого — *c'est justice!*² Клаверов! усім цим я зобов'язаний тобі, я цього ніколи не забуду! (Знову тисне йому руку). Соню! я щасливий сьогодні і тому цілую тебе вдруге! (Цілує її кілька разів підряд; Софія Олександрівна легенько відбивається). Та де ж Іван Михайлович? (Обертається і бачить Свистикова біля дверей). Іване Михайловичу! Що це ви наче засоромились! Чапайте до нас! (Свистиков наближається). Це наш майбутній благодійник, який навіть нині почав низку своїх благодіянь тим, що видав мені за півмісяця платню вперед!

¹ Додержати пристойностей.

² Так і слід.

Клаверов (жартівливо). А от я зроблю вам несподівану ревізію, Іване Михайовичу!

Свистиков. Від цього боронь боже!

Ольга Дмитрівна. Ні, ні, ні! ми беремо Івана Михайовича під своє заступництво!

Свистиков. Та їх превосходительство жартують, пані! З їхнім доброчесним серцем та отаку вчинити жорстокість!

Клаверов. Гаразд, от я вас пристрашу! Та де ж це ти, Бобирєв, тинявся аж досі? У тебе ж сьогодні не могло бути роботи!

Бобирєв. Все ходив по канцелярії, і, чи повіриш, хоч не робив нічого, а ніби десятки пудів на собі цілий ранок провозив!

Свистиков. Це вже в нас у канцеляріях особлива неміч така є, Миколо Дмитровичу, так канцелярською і прозивається. Сидиш, здається, склавши руки, чи ходиш від столу до столу «комман сантє» питаєшся, а наче го-ри перевертаєш: в роті пересохне, навіть спину всю ломить!

Клаверов. Так он чим ви займаєтесь? Будемо знати.

Свистиков. Та що це ви, ваше превосходительство, наче вам і невідомо! А вже начальникові, Миколо Дмитровичу, та ще такому суворому, ой як важко, що навіть і уявити неможливо! Почнуть ото ходити, гримати, наказувати — здається, невелика робота, а дуже втомлива.

Клаверов. Ви, мабуть, по собі судите?

Свистиков. Аякже. У мене теж кур'єри, вартові... гримаю!

Клаверов (до Бобирєва). Ну що, як тобі сподобався князь?

Бобирєв. Mon cher! Я в захваті! Яка делікатність, і разом з тим який розум! Це просто чарівна людина!

Свистиков. Так, вони в нас чарівні!

Клаверов. Ви, Іване Михайовичу, не забувайте, що говорять про вашого начальника! (До Бобирєва). Виходить, ви взаємно захоплені один одним, бо князь цілий ранок розпитував мене про тебе, про твій сімейний стан, і навіть, довідавшись, що ти одружений...

Софія Олександрівна (бере букет з дивана). Так, Nicolas, подивись, який чудовий букет прислав князь!

Бобирєв. Князь! (Збентежено). З якої ж нагоди?

Клаверов. Та просто, любий друже, тому, що я йому

сказав, що ти одружений, і — pardon, Софіє Олександрівно! — що у тебе дружина красуня!

Бобирев. Та що ти, Клаверов! Навіщо ж тобі було говорити князеві про мої сімейні справи? яке йому до цього діло?

Клаверов. Ах боже! Ну, просто прийшлося до слова! Та чи не ображаєшся ти? Невже ти не хочеш зрозуміти, що князь хотів цим зробити *galanterie*¹ тобі самому?

Софія Олександрівна. Я, Nicolas, хотіла відіслати букет, та служник князя пішов так швидко, що ми не встигли повернути його. (*Бобирев водить навколо здивованими очима*). Який ти смішний, Nicolas, як ти чудно дивишся! Коли хочеш, я зараз же відішлю букет назад!

Бобирев. Ні, ні... так ти гадаєш, Клаверов, що букет слід прийняти?

Клаверов. Ще б пак! Звичайно, князь, як на його роки, повівся трохи легковажно, але ж не можна бути таким суворим до старого!

Бобирев. Букет... незнайомій жінці...

Ольга Дмитрівна. Таж не можна бути таким суворим до старого.

Клаверов. *Mon cher!* ти пригадай, що він тобі в батьки годиться! Адже ти сам сьогодні бачив, з якою люб'язністю він прийняв тебе!

Софія Олександрівна. Nicolas! Я заплачу, якщо ти не облишиш!

Клаверов. А я, до речі, й ложу на сьогоднішній спектакль привіз. Отак день твого торжества буде святом і для Софії Олександрівни.

Бобирев. Ну так! І прекрасно! Виходить, ми сьогодні в театрі, і дружина з букетом... від князя!

Софія Олександрівна. Ах, Nicolas, як ти безглуздо сприймаєш!

Бобирев. Ну так! то виходить, букет треба прийняти? Ну що ж—і приймемо, і в театр поїдемо: ложа від тебе, Клаверов? Іване Михайовичу! понюхайте ж букет!

Свистиков (*наближаючись до Софії Олександрівни і нюхаючи*). Пахне!

Бобирев. Ще б пак! То ми, значить, сьогодні веселимося! Соню! Адже Іван Михайович сьогодні в нас обі-

¹ Люб'язність.

дає, то не завадило б, знаєш, розпорядитись. Ви по лінії мадер чи хересів, Іване Михайловичу?

Свистиков. Ми en gros¹, по лінії всього преїскуранту!

Ольга Дмитрівна. У нас ще Сава Семенович з Павлом Миколайовичем обідатимуть!

Софія Олександрівна. Ах, Сава Семенович... я й забула! він теж поїхав по букет.

Бобирєв. Як, і він буде з букетом! Виходить, сьогодні у нас справжнісінький букетний день! Як це приємно!

Свистиков. Про Саву Семеновича можна висловитися, що вони, як відкупщик, завжди букета з собою носять!

Клаверов. Bravo, Свистиков! Mesdames, Свистикову гріш!

Бобирєв. А ти, Клаверов, у нас обідаєш?

Клаверов. Не можу, мене запросив князь, але я буду з вами в ложі.

Бобирєв. Ну, в ложі, то й в ложі. А воля твоя, Софіє Олександрівно, цей проклятий князів букет не виходить у мене з голови!

Клаверов. Я тебе зовсім не розумію, Бобирєв!

Ольга Дмитрівна. Ви, Nicolas, просто дитина!

Софія Олександрівна. Nicolas! я не знаю, що ж тут було робити?

Свистиков. Вже не опирайтеся, Миколо Дмитровичу! Вони ж бо заплачуть!

Бобирєв. Отже, усі вважають, що це справа звичайна. Ну, якщо так, отже, і я мушу... хай йому дідько, однак становище державної людини en herbe² не завжди приємне.

Завіса опускається.

¹ Гуртом.

² На перших порах.

ДІЯ ІІІ

ДІЙОРІ ОСОБИ:

Бобирев.
Софія Олександрівна.
Ольга Дмитрівна.
Клаверов.
Князь Тараканов.
Обтяжнов.
Набойкін.
Апрянін.
Камаржинцев.
Свистиков.
Лакей.

Декорація другої дії, тільки обстановка краща; додано бронзу, фарфор та інші досить дорогі дрібниці. Між другою і третьою дією минув ще місяць; коли завіса піднімається, б'є дев'ята година.

СЦЕНА І

Бобирев (*входить із внутрішніх кімнат, потягуючись*).
Фу! як утомився! Лише два місяці, як ми в Петербурзі, а скільки води сплигло: просто не впізнаю ні себе, ні свого оточення! Чи добре я зробив, що збаламутився і покинув Семиозерськ — оце питання часто спадає мені на думку і, треба признатися, воно почало відвідувати мене досить рано. З кожним днем Семиозерськ здається мені чимраз привабливішим, ніби земля обітована; і квартира моя там-тешня уявляється, і привілля, і спокій... Так, там я мав спокій; мені не треба було щохвилини мучитися від гадки, як глянув на мене Григорій Іванович, що подумає про мене Надія Яківна, тоді як тут усе побудовано саме на особистих

взаєминах. Господи! одне лише шукання місця чого коштувало! Як згадаєш, просто вся кров қидається в голову! Оцих годинних простоювань під дверима, оцих явних зітхань і потайних прокльонів, оцих дружніх розмов з кур'єрами і сторожами скільки було! (*Здригається*). Який сором! який сором! Здається, і чиновники всі тичуть на тебе пальцями, коли проходиш крізь ці моральні митарства, здається, нема такої істоти в світі, чиє обличчя так і не говорило б тобі у вічі: соромітник! соромітник! соромітник! Невже я недосить сильний для цього життя? не вже сила пізнається тільки в байдужості, вимірюється тільки міцністю лоба? В усякому разі, бувають хвилини, коли мене просто мучить палке бажання знову повернутись до тієї мізерії, з якої я спробував вийти. Чого я бажав? чого я шукав? Якщо спитати мене по совісті, я й сам навряд чи знатиму, що відповісти. Яке почуття охоплювало мене, коли я поривався із Семиозерська? Чи було то почуття честолюбності — ні, я не честолюбний! Чи було то якесь непрактичне, але все ж гідне пошани почуття правди, що примушує людину йти вперед, не бачачи перед собою ніякої певної мети, не маючи за собою ніякого виразного спонукання, крім інстинкту, який підштовхує і шепоче: вперед! Ні, й цього не було, бо, по суті, що ж я таке? Я просто лагідна людина, і шукаю самого тільки спокою! Та годі-бо, чи поривався я? Чи не брешу я перед своїм сумлінням, кажучи, що поривався? (*Замислюється*). Правда, що я одружений, правда, що дружина моя гарна і молода, що я зобов'язаний... (*з жалем*) не нудитися ж їй, справді, в Семиозерську! Якби я здумав твердити, що жити в Семиозерську не означає ще нудитися і що чоловік зовсім не повинен занепастити свою душу для задоволення жінчиних примх, чи не закричали б усі одностайно, що я тиран, що я черствий себелюбець, що я, нарешті, не маю права позбавляти жінку тих радощів, які так природно вимагати молодості й красі! А на ділі виходить, я тільки проміняв трактир малого розміру на трактир більший — от моє сімейне життя і його насолоди! І в Семиозерську з ранку до ночі товклись у нас різні приємні індивідууми, і тут товчуться, з тією лише різницею, що тут жінки часто не буває дома. Дивна річ! спочатку ця часта відсутність завдавала мені прикrostі, а тепер... справді-бо, навіть перед самим собою прикро й страшно оголити думку свою! Що таке усі ці дармоїди, які в усяку пору дня і ночі вдираються в мою домівку, наче

в непристойний дiм, курять, базикають, безцеремонно стукають у дверi нашої спальнi, перемовляються з жiнкою, поки вона одягається... що це таке? Де ж я, де я, господи! Але найосоружнiший вiд усiх Клаверов, отой Клаверов, якому я довiрив усе своє майбутнє i який, наче павук муху, всього мене облуптав своїми тенетами. Чого вiн хоче iз своїми мерзенними бюрократичними нiжностями? що вiн робить у моїй домiвцi? Я ще нiчого не знаю, я навіть боюся спитати самого себе, що таке тут дiється, але весь тремчу вiд самої лише думки про цю людину! Страшно подумати, але я боюсь Клаверова! Наче я потрапив у трущобу, де ворушиться гадина, i не знаю, де вона приховується i куди хоче спрямувати своє отруйне жало! I не те, щоб я ревнував, щоб згоряв пристрастю до жiнки — нi, яка вже тут пристрасть, коли нам взаємно нема дiла одному до одного! пристрасть давно минула, та й тривала вона дуже недовго... я зовсiм не знаю навіть, навіщо я одружився? Хiба що для симетрiї? Але ж прикро, що кожне його слово наче так i говорить тобі: дурень, дурень, дурень! але прикрi оцi пiдлi, презирливо-покровительськi погляди, якi вiн кидає! Так, я сумирний, я надто сумирний... та здається, що в нас не минеться без сутички!

Входить л а к е й.

Л а к е й (подаючи лист). Лист, пане, з мiської пошти. Б о б и р е в (бере лист не розпечатуючи його). Що, брат Иван, у Семиозерську краще було?

Л а к е й. Не знаю, нам байдуже, де служити!

Б о б и р е в. Який ти, брат, дивак! У тебе ж там рiднi!

Л а к е й. Рiднi кожен при своєму мiсцi... теж на службi.

Б о б и р е в. То тобі не хочеться назад, у Семиозерськ? (Лакей дивиться на нього не розумiючи)... Ну, йди собі!

Лакей виходить.

Який вiн похмурий, оцей Иван! Дiдько його зна, нiколи йому нiчого не хочеться! Але вiд кого б це лист? (Розпечатує i дивиться на пiдпис). Он як! вiд Шалiмова! що б це означало? (Читає). «Пишу тобі, любий Бобирев, не тiльки вiд себе, а й вiд тих небагатьох товаришiв, яких переконання лишилися ще не зараженi загальним розтлiнням, що панує у певних колах сучасного суспiльства». (Перериває читання). Хай йому дiдько, цьому Шалiмову, як вiн оце так

дивно висловлюється... все у них якесь розтління та зараза на язичі! Просто діловий напрям — та й усе! (Читає далі). «Не знаю, чи добре буде сприйнято мій лист, але, в усякому разі вважаю, що ти досить чесний, щоб не ділитися ним з твоїми новими товаришами і не глузувати з нашої першої і останньої спроби. Хоч ти, приїхавши із Семиозерська, не вважаю за потрібне відвідати нікого з нас, самий той факт, що ми ще вважаємо за можливе звернутися до тебе, вже в достатній мірі показує, що ми сподіваємось і що спогад про Бобирева, якого ми знали в школі милим, чесним і благородним хлопцем, ще не зник з нашої пам'яті. Отже, беруся до справи просто й одверто. Ми думаємо, любий друже, що ти стоїш на хибній дорозі і що чим далі підеш ти нею вперед, тим важчим і тим більш неможливим буде для тебе вихід. Міняючи свою провінціальну службу на петербурзьку, ти не просто переїхав із Семиозерська в Петербург, ти зробив вчинок, ти змінив увесь напрям твого життя. Не обманюй себе відносно цього, не думай, що ти зостався там же, де був раніше, тим же, чим був раніше. Там, де ти був раніше, ти міг лишатися вільним, ти міг зберегти свої власні переконання. Провінціальне життя і навіть служба терплять багато чого. Звичайно, і там нюх твій і слух не могли не бути вражені дисонансами досить різкими, але тобі треба було тільки затуляти на часинку ніс і вуха, щоб позбутися нудних примар, а не вдавати із себе весь час глухого й сліпого. Там ти ні до чого не був зобов'язаний, але навіть міг бути корисним в окремих випадках, бо міг дати захист гнобленому і справедливість скривдженому (пробач, що, може, впадаю в сентиментальність), а в крайньому разі, ти був схожий на робітника, який виконує механічно свою механічну роботу і в той же час думає своєю вільною, ніким не зв'язуваною думою. Тут, навпаки, ти зустрівся з системою, ти не тільки виконуєш (ти сам, з власного досвіду, дуже добре розумієш, який широкий зміст лежить у слові «виконувати», і як мало воно зобов'язує переконання), а й вигадуєш, ти свою душу, своє серце, ти всю істоту свою підневолюєш певному принципіві, не вільно тобою обраному, силоміць тобі нав'язаному. Ти стаєш схожий на спритного рецензента, який наймається до жмикрута-журналіста, щоб мати його оцінки, виконувати його *mots d'ordre*¹ і переслідувати предмети його ненависті. Це дуже цікава

¹ Накази.

і навіть захоплююча своєю трудністю гімнастика розуму, але бережись її: вона може довести думку до останніх меж розпутства. Віддаючись їй, ти не тільки опаскудиш і розбестиш свою думку, а навіть потроху зовсім відучишся думати. Але, що найважливіше, ця гімнастика в практичному розумінні не дає тих результатів, яких від неї сподіваються. Друже, чи подумав ти, що треба бути Клаверовим (про нього нижче), щоб видобути з неї хоч якісь вигоди? Чи подумав ти, що може колись настати така хвилина, коли й розум і серце з відразою одвернуться від тієї справи, до якої ти взявся, що може трапитися такий випадок, від якого тебе розірве всього, перш ніж ти наважишся подати своє послужливе сприяння щасливому виконанню ганебних планів? Що ти зробиш тоді? Якщо ти наважишся — з якими очима вийдеш ти на світ божий? Якщо не наважишся — чи не думаєш ти, що тебе поглядять по голівці, чи не думаєш ти, що тобі скажуть: с'єг Бобирев! у вас занадто біленькі ручки, щоб паскудитися разом з нами: ідіть, робіть спокійно вашу біленьку справу! Чи подумав ти, що тут теж є своєрідна система, і система ця полягає в тому, щоб людину, яка добровільно наважилась піти на каторгу, одразу до такої міри зганьбити, щоб вона не сміла писнути! Коли твоє минуле буде запаскуджене, коли все твоє життя буде занепащене, коли сором і ганьба густим шаром ляжуть тобі на чоло, тоді тебе спокійнісінько запишуть у лапи Свистикових (це ще не найгірше, бо він, по суті, займається ватерклозетами, отже, нікого не вбиває), або ж викинуть геть, наче поношене ганчір'я, якого ніхто (зрозумій це: «ніхто») не потребує. Куди ти підеш тоді? Ти скажеш мені, що немає ніякої вигоди вчинити з тобою отак, що це безчестить тих, хто використовує тебе, і цілком без усякого глузду підриває довіру до них. Ще б пак, мій любий! Та хіба вони розуміють, що роблять, хіба вони дивляться на свою діяльність інакше як на засіб, що дає їм змогу прожити спокійно наступну хвилину, і хіба вони бачать майбутнє, хіба вони розраховують? Схотів ти від них! І з ким ти зв'язався, ким оточив ти себе, Бобирев?! Клаверов! Набойкін! Та хіба ти не почуваш, яким тліном тхне од них, хіба в тобі до такої вже міри притупилася здатність розгадувати людей, що ти не можеш зрозуміти, що ці люди не становлять навіть запорок життя! Я вже не кажу про Набойкіна: це жалюгідна погань, про яку й згадувати не варто, але ж і Клаверов весь зшитий на живу нитку—невже

це секрет для тебе? Якщо секрет, то вислухай от що. Діяльність свою Клаверов почав з того, що прилучився до нашого маленького товариства; признатися, ми ніколи не були особливо схильні прийняти його, бо ще в школі у ньому впадала в вічі якась неприємна спритність, якесь хвацьке бажання блиснути промітністю сумління. Але ж ми терпіли його, терпіли, як товариша, якого важко було відігнати від себе, не образивши відверто. Але незабаром він сам вивів нас із трудного становища; наче вовчєня, якого, незважаючи на привілля, все тягло в лїс, він раптом зник з наших очей, щоб з'явитися в іншому таборі. Відтоді все життя його — це низка ганєбних подвигів, серед яких геніями-покровительницями Клаверова стали жінки легкої поведінки. Він і раніше був блазнем, але блазнем по натурі, блазнем, так би мовити, своїм власним, але цього здалося йому недосить; лаври Свистикова не давали спати Клаверову, і йому запала в голову погана думка перевершити Свистикова і в умінні втішати своїх добрих начальників, і в умінні постачати їм коханок. Усе місто знає, яку підлу роль грав він перед горезвісною Кларою Федорівною, як він спочатку підлестився до неї, звів її з князем Таракановим і потім примусив безглузкого старого покинути її... для кого, Бобирєв! для кого?» (З переляку перериває читання). Та для кого ж, господи, для кого! (Хапається за голову руками і деякий час сидить мовчки). Що, коли справді підлість може дійти до таких велїчезних розмірів? Що, коли вона така витончена, що їй уже замало звабити, а потрібно ще її розбестити? Ці букети... ці подарунки, ложі... ця запобігливість щодо мене... Та куди ж я потрапив, боже мій! чи не сплю я? чи не гарячкове маячєння усі ці Клаверови, Тараканови, Обтяжнови! Що таке, зрештою, моя домівка? (Знову читає). «І цей огидний пройдисвіт уявляє собі, що він дуже вмїлий, що він обдурює нас! Він думає, що, збувшись якими-небудь підлими засобами Нарукавникових, Артамонових та інших, він має право простягати нам свою підлу, опоганєну руку!..» Ні, не маю сил читати далі! (У розпачі рве на собі волосся). Усе це правда, весь цей сором, уся ця бридота... все, все червоним тавром викарбувано на чолі моему! (Входить лакей).

Лакей. До вас Іван Михєйович прийшов.

Бобирєв. О, хай йому дїдько!

СЦЕНА II

Бобирев і Свистиков.

Бобирев. Чого вам, Іване Михейовичу?

Свистиков. А так, посидіти прийшов. (*Бобирев деякий час не уважно дивиться йому у вічі*). Та чи здорові ви, Миколо Дмитровичу?

Бобирев. Ні, я нічого... Я думаю про те, що вас і не чути було, як ви прийшли!

Свистиков. А я чорненьким ходом. Як людей турбувати, то я краще чорненьким.

Бобирев. Навіщо чорненьким? Ви б дзвонили, та голосніше. Ви ж чувади, наприклад, як Клаверов та Набойкін дзвонять?

Свистиков. Даруйте, Миколо Дмитровичу, вони ж особи, а ми що таке?

Бобирев. Ну, це ви говорите дурниці, Іване Михейовичу! Для мене особа той, кого я сам вважаю особою, а Клаверов, наприклад, для мене — мерзотник!

Свистиков. Христос із вами, Миколо Дмитровичу! вам начебто не по собі!

Бобирев. Так, мені не по собі... мені дуже не по собі! Так, я йому доведу, що він мерзотник, і доведу не пізніш як сьогодні, коли він завітає сюди!

Свистиков. Боронь боже! вони ж, мабуть, розгніваються! Ні, ви не робіть цього, Миколо Дмитровичу!

Бобирев. Зроблю, Іване Михейовичу!

Свистиков. То я краще піду! (*Береться за шапку*).

Бобирев. Ні, це вже атанде — не пушу! (*Затримує його за поли сюртука*). Ми з вами, Іване Михейовичу, вип'ємо! Жінка ж у мене по театрах та по маскарадах жуїрує, ну, а ми з вами тут вип'ємо! Ви як — хересів?

Свистиков. Хереси якось ґрунтовніше, Миколо Дмитровичу! Добре також коньяк, ну, та це вже буде, мабуть, занадто ґрунтовно... Я, звісно, не про себе це, Миколо Дмитровичу, бо я од вина тільки потію... потім воно з мене виходить!

Бобирев. Ну, то ми хересів велимо подати! Гей, Іване! (*Входить лакей*). Пляшку хересу нам сюди! (*До Свистикова*). Склянок, чи що?

Свистиков. Та чого вже лицемірити, Миколо Дмитровичу!

Бобирев. І дві склянки.

Лакей виходить і одразу ж повертається з підносом, на якому пляшка і дві склянки. Бобирєв наливає.

То ви кажете, що у вас вино викликає тільки потіння?

Свистиков (п'є). Вино діє на мене поступово, Микола Дмитровичу. Я, знаєте, думаю, що в мене нутрощі з самого початку обпалені, то воно там наче в грубі.

Бобирєв (п'є). Так, так, розуміємо. Раз назавжди, значить, обпалили, то потім і турбуватися нема про що!

Свистиков. Так, так. Це ви саме вгадали!

Бобирєв. Ну, а як ви вважаєте, Іване Михейовичу, адже Клаверов негідник?

Свистиков. Та що це ви, Христос із вами! як же вони можуть бути негідником! Та хіба... накапають де-небудь... А втім, нема чого такі розмови вести, а вже краще розповім вам, яка зі мною була в Холопові пригода!

Бобирєв (п'є). Ну, розповідайте вашу пригоду!

Свистиков. Був я тоді ще молодий і служив у казенній палаті писарем. Жалуваннячко наше маленьке, пити-їсти хочеться, отож перебивалися ми більше кожен своїм промислом. У мене промисел був на полювання ходити; боліт, знаєте, навколо Холопова безліч, ну й ходиш бувало вільними днями, постукуєш та й постукуєш собі бекасиків, а потім і несеш на базар продавати. Гаразд. Тільки от одного разу йдемо ми з товаришем рано-вранці бережком річки, а на доріжку у нас було закладено... проти застуди! Ідемо ми ото й бачимо, що сажнів, може, за шістдесят сидить на воді величезний табун диких качок, вишикувались отак у ниточку рядком і спокійнісінько собі займаються ранковим туалетом! Та вам, може, нудні мої дурні розповіді, Микола Дмитровичу?

Бобирєв (неуважно). Так, пригода дійсно дивна!

Свистиков. Та що це ви, яка ж це пригода! Пригода ще буде попереду! От я й кажу товаришеві: «Зажди, кажу, Хвостиков, я штуку утну!» А сам собі думаю: аніж нам марно заряди витратити, прицілюсь я в крайню, та як вистрілити, проведу рушницею по всіх, щоб увесь табун, значить, одним зарядом покласти! (Показує). Ну, сказано — зроблено. Ліг я отак на живіт і почав повзти; підповз, знаєте, якраз в міру, прицілівся... бах! Тільки як загелгочуть нараз мої качки, та як влетять усім собором, то я навіть пробі з переляку закричав! Уявіть собі, яка шельмівська штука тут вийшла: так-таки жодної і не вбив! Так-таки

всі аж до одної й полетіли! А розрахунок з п'яних очей, здається, певний був!

Бобирєв (*неуважно*). Так, розрахунок, звичайно, певний, а Хвостиков, я думаю, добре-таки вас вилаяв?

Свистиков. Та як же не лаяти! Я б і сам себе на ту пору роздер!

Бобирєв. Варто, варто. То випіймо, Іване Михайловичу!

Свистиков. Випити можна. (*Чаркуються і п'ють*). А то он ще зі мною яка пригода була. Сидимо ми якось у трактирі: я, Хвостиков, Нахлобучкін та ще дехто з канцелярських...

Бобирєв. Усе в тому ж Холопові?

Свистиков. Ну так, все в Холопові. Сидимо ми в трактирі...

Бобирєв. І Хвостиков каже: випіймо, Іване Михайловичу. (*Наливає*). Гей, Іване! ще пляшку хересу!

Свистиков. Це точно, що Хвостиков так сказав, тільки чи не досить нам, Миколо Дмитровичу, на сьогодні? (*Лакей приносить пляшку*).

Бобирєв (*напідпитку*). А що, хіба розбирає?

Свистиков. Мене? Ні, Миколо Дмитровичу, я не про те. А от як випадком Софія Олександрівна прийдуть, то чи не буде неподобно, що ми з вами отак от посвистуємо? (*П'є*). Ваше здоров'я!

Бобирєв (*наливаючи*). Та ви, може, думаєте, що я Софії Олександрівни побоююсь? Та я її от як побоююсь! (*Плює*). Вона мене... та чи знаєте ви, що вона з мене зробила! та я її через поліцію — он що!

Свистиков. Годі-бо, Миколо Дмитровичу! не гаразд!

Бобирєв. А ти думаєш, що я спинюсь! Ти, Свистиков, мене не розумієш, бо ти достемненний блазень: це Шалімов про тебе пише... А я тебе все ж таки люблю, бо ти мені друг!

У прихожій лунає голосний дзвінок.

Чуєш, брат, як дзвонять? Це жінка із своєю зграєю приїхала!.. а ми ж, здається, п'яні?

Свистиков. П'яні, Миколо Дмитровичу!

Бобирєв. То ж бо й є, що п'яні! А ти пий, та розуму не пропий!

Свистиков. Чи не краще нам у кабінет... та й причан-

далля з собою туди ж візьмемо! Добре було б, якби господь відвів, щоб генерала нашого не принесла лиха година!

Бобирєв. Це розумно. Отже, мандруємо в кабінет! А генерала ти не бійся... я, брат, йому носа відірву!

Виходять; сцена на мить лишається порожня.

СЦЕНА III

Софія Олександрівна (входить швидко, одягнута в теплий салоп, поперед неї Апрянін і Камаржинцев; Апрянін знімає з неї теплі черевики, Камаржинцев — салоп; Софія Олександрівна одягнута в розкішне плаття, оздоблене мереживами і декольте; в руках у неї букет; слідом за нею входить Ольга Дмитрівна і Набойкіна).

Софія Олександрівна. Та знімайте ж мершій, Апрянін! чого ви там зупинились!

Апрянін. Я не можу, Софіє Олександрівно, руки тремтять!

Софія Олександрівна. От іще! А ви, Камаржинцев, чого там заснули? теж руки тремтять? і хай буде вам відомо, messieurs, що відтепер я називатиму вас моїми покійками!

Камаржинцев. Я, Софіє Олександрівно, за щастя... тільки вже чи не можна в справжні покоївки!

Софія Олександрівна. Хотілося б? (*Поправляючи модесті на грудях.*) Пошліть-но краще Аннушку модесті мені поправити!

Апрянін. Дозвольте мені!

Софія Олександрівна. Ну, ні, ви, чого доброго, знову затремтите! (*До Ольги Дмитрівни, яка увійшла з Набойкіним і причепурюється перед дзеркалом.*) Матап! Накажіть нам чаю! (*До лакея.*) Микола Дмитрович дома?

Лакей. Дома. Вони з Іваном Михейовичем у себе в кабінеті.

Софія Олександрівна. Ну й нехай собі залишаються в кабінеті. Ми, messieurs, проведемо нині вечір чудесно: Обтяжнов і маленький Тараканов привезуть нам вечерю, Клаверов привезе нам літератора...

Апрянін (*з певним благоговінням*). Якого ж це літератора, Софіє Олександрівно?

Софія Олександрівна. Там якогось із «Северной почты» *! Il fait des feuilletons, de la politique... que sais-je¹. Клаверов каже, що це людина дуже благонамірена!

Набойкін. Тобто нудна.

Софія Олександрівна. Фі, мсьйо Набойкін, як же ви не хочете зрозуміти, що людина, яка займається... des sciences, de la politique enfin...² не може бути веселою, як ми, звичайні смертні! Матап! та чого ж це ви все перед дзеркалом чепуритесь! Мені чаю хочеться!

Ольга Дмитрівна. Ma chère, ти б Іванові могла наказати!

Софія Олександрівна. Іван може готувати чай для Миколи Дмитровича, а не для мене... приємно дуже: брудними руками!

Набойкін. Чому ж ви самі не розливаєте чаю, Софіє Олександрівно?

Софія Олександрівна. Ще чого! нудота яка!

Апрянін. А як це було б приємно!

Камаржинцев. Венера, яка розливає нектар.

Апрянін. Геба, mon cher!

Камаржинцев. Ах так, Геба! Венера — це та, що Вулканові...

Софія Олександрівна. Вам не щастить з міфологією, Камаржинцев!

Набойкін. Ні, ні, ні! стривайте! ну що ж таке Венера, Камаржинцев? що вона зробила Вулканові?

Камаржинцев (образившись). Ви самі дуже добре знаєте, що зробила Венера...

Набойкін. І він вас порівнює з легковажною богинею, Софіє Олександрівно!

Камаржинцев. Я зовсім не порівнюю; я порівнюю Софію Олександрівну з Гебою (з кислотою люб'язністю), та й то вважаю, що тут не може бути порівняння...

Ольга Дмитрівна. Ce n'est pas mal trouvé³. Будь ласка, Павле Миколайовичу, дайте спокій мсьйо Камаржинцеву.

Софія Олександрівна. А ви дайте нам спокій, матап, і швидше чаю.

Ольга Дмитрівна виходить.

¹ Він пише фейлетони, політичні статті... щось там таке.

² Наукою, нарешті, політикою.

³ Непогано сказано.

СЦЕНА IV

Ті ж, крім Ольги Дмитрівни.

Софія Олександрівна. Але ж дивно, який однак цей Микола Дмитрович! Уявіть собі, messieurs що з деякого часу він тільки й робить, що цілими вечорами просиджує із Свистиковим! Про що вони там розмовляють удвох — зовсім зрозуміти неможливо!

Набойкін. Стривайте, я піду — підслухаю!

Софія Олександрівна. Ні, вже облиште; ще придуть сюди, чого доброго. По суті, я дуже рада, що Микола Дмитрович дає мені спокій! Коли він тут, я наче на голках: такі у нього манери дивні, й жартує він якимось так, що краще б сидів та мовчав! *Aucune delicatesses!*¹

Набойкін. Його ще в школі ведмежам дразнили!

Софія Олександрівна. А тепер із ведмежати вийшов цілий ведмідь! Далєбі, messieurs, я зовсім не революціонерка і навіть не розумію, чого хочуть оті студентки*, але *L'émancipation de la femme — ce n'est que très juste!*²

Набойкін. Так, якщо поглянути на справу із загальної точки зору... звичайно, а коли розібрати питання зокрема...

Софія Олександрівна. І зокрема, і як хочете, з усіх точок це справедливо! Ви забуваєте, messieurs, що жінки теж хочуть розважатися!

Камаржинцев. У мене, Софіє Олександрівно, є знайома, яка замовила собі сюртук!

Софія Олександрівна. Ви, здається, мені перечити хочете, Камаржинцев?

Камаржинцев. Вибачте, Софіє Олександрівно, я... хотів тільки сказати, як це красиво має бути на гарненькій жінці.

Софія Олександрівна. Ото ж то! Отже, messieurs, ми сьогодні будемо розважатись! Нехай уже так, я розпущу свої коси і проспівую «Il segreto»³.

Набойкін. У вас чудесна коса, Софіє Олександрівно. Апрянін! та стримуйте ж вашого друга: адже він так і вплився в Софію Олександрівну.

Софія Олександрівна (млосно). Камаржинцев! Хочете, я вам дозволю поцілувати мені плече?

¹ Жодної делікатності.

² Емансипація жінки — це тільки справедливо!

³ Таємниця (італ.).

Набойкін. *Faites ça* ¹, Софіє Олександрівно!

Софія Олександрівна. Ну, чапайте сюди, як висловлюється мій любий чоловік: «Чапайте!»... *mais quelles expressions! comme il est trivial cet homme!* ². Камаржинцев! я кликала вас! (*Камаржинцев конфузиться і не сходить з місця*). Знаєте, Камаржинцев, ви дуже самолюбні! Я бачу, чого вам хочеться! Вам хочеться, щоб я дозволила вам поцілувати себе на самоті, десь у тіні чинар, лимонів?

Апрянін. Лимонів можна дістати, Софіє Олександрівно!

Камаржинцев (*з досадою*). Ти краще мовчав би, Апрянін!

Набойкін. Браво, Апрянін! Софіє Олександрівно! Апряніну гріш! (*Тихо до неї*). Але ж які у вас розкішні плечі!

Софія Олександрівна (*іронічно, півголосом*). Клаверов теж такої думки.

Набойкін (*тихо*). Усе для Клаверова!

Софія Олександрівна (*так само*). Не для всесвітуж! (*Вголос*). Мсьйо Набойкін! чи бачите, що Петербург пішов мені на користь, я не лізу в кишеню за словом! То ми сьогодні розважаємось, *messieurs!* (*Позіхає*).

Набойкін. Ну, з такого початку це не помітно... Софіє Олександрівно! розпустіть вашу косу зараз!

Софія Олександрівна. Ну ні, це буде *pour la bonne bouche* ³, під час вечері!

Набойкін. Тоді Бобирев не дозволить!

Софія Олександрівна. Хотіла б я бачити це! Заспокойтесь, він не буде з нами вечеряти! він піде куди-небудь із Свистиковим їсти яечню!

Набойкін. А й справді, який він дивак, оцей Бобирев!

Софія Олександрівна. Зовсім він не дивак! він дурний і більше нічого! Ах, та не кажіть ви мені про нього! У мене всі нерви... я ладна заплакати, коли про нього говорять! Чого це наші *messieurs* так довго!

Лакеї приносить чай.

Servez-vous, messieurs! ⁴

¹ Зробіть це.

² І які вислови! яка ця людина тривіальна!

³ Наприкінці.

⁴ Беріть, панове.

На бойкін. А знаєте, Софіє Олександрівно, останнього разу Бобирєв серйозно образився, коли побачив, що я дивився в замкову щілину...

Софія Олександрівна. А хто ж дозволив вам дивитись?

Різкий дзвінок у прихожій.

А от і messieurs! Панове! прошу вас не забувати, що князь сьгодні вперше у мене!

СЦЕНА V

Ті ж, князь Тараканов і Обтяжнов.

Обтяжнов (за кулісами). То візьми ж усе це, голубе, і коли Софія Олександрівна накаже подавати вечерю, приготуй... (Увіходить, слідом за ним князь). Любій господині! (Підходить до руки Софії Олександрівни).

Софія Олександрівна. Ну от тепер можна! принаймні ви починаєте заслужувати! Mon prince! ¹

Князь Тараканов. Даруйте, Софіє Олександрівно, що я дозволив собі вперше завітати до вас ввечері, але Клаверов мене переконав, що ви будете такі добрі — пробачите мені моє нетерпіння...

Софія Олександрівна. Дуже рада, князю! і дуже вдячна Клаверову! Ви знайомі, messieurs?

Князь потискує руки всім присутнім.

Князь Тараканов (набик). Де ж чоловік? а не можна не визнати: гарна. Клаверов розрахував правильно! (Вголос). Я давно шукав честі бути відрекомендованим вам, Софіє Олександрівно, і тепер мені лишається тільки жалкувати, що щаслива нагода, з якої я нині користаюся, з'явилася занадто пізно.

Софія Олександрівна. Хіба вам щось перешкоджало?

Князь Тараканов. Мені якось досі не випадало зйтися з Миколою Дмитровичем, хоч ми трохи знайомі, бо я бачив його у Клаверова.

Софія Олександрівна. Ви можете бути певні, що чоловік буде завжди радий бачити вас у себе. А втім, я

¹ Князю!

мушу наперед просити вас пробачити йому: він майже весь час такий обтяжений роботою, що виходить до нас дуже рідко.

Обтяжнов. Микола Дмитрович віддає перевагу самотньому плаванню у сфері високих державних міркувань перед розмовою з такими гультаями, от як ми. Це людина серйозна, князю,— ну й нехай собі лишається у своїх сферах! Ото ж бо уявляю, які він виробляє тепер пером штуки на благо всім!

Софія Олександрівна. Із безцеремонності, з якою висловлюється мсьйо Обтяжнов, ви можете зробити висновок, князю, що ми тут не дуже женируємось.

Обтяжнов. Яка-бо ви образлива, Софіє Олександрівно! Ну, що б, здається, я сказав такого... грайливого? От інша справа під час вечері...

Князь Тараканов (набік). Ще б пак церемонитись! вечері додому привозить! (Вголос). Це робить ще привабливішим ваше товариство, в яке ви допускаєте тільки обранців.

Софія Олександрівна (млосно, але не без прикрасі). Так, я не належу до великого світу і, признаюсь, навіть не шкодую за цим. Гадаю, що далеко приємніше мати товариство маленьке, але зв'язане дружніми взаєминами, ніж весь час бути sur le qui vive¹. Ви курите?

Князь Тараканов. Якщо дозволите.

Софія Олександрівна. Прошу.

Князь закурює.

Ви любите музику, князю?

Обтяжнов. Князь сам музикант, Софіє Олександрівно. У нього чарівний тенор.

Апрянін. Tamberlick * a été délicieux ce soir!²

Камаржинцев. Ut dièze!³ Памятаєш, Апрянін? (Пробує щось заспівати, але бачачи, що Софія Олександрівна глянула на нього здивовано, конфузиться і замовкає).

Софія Олександрівна. J'aime assez Tamberlick⁴. В його голосі є щось мужнє, quelque chose d'entraînant⁵. (До князя). Я теж співаю. Якщо хочете, ми будемо іноді співати

¹ Насторожі.

² Тамберлік сьогодні був чудесний.

³ До дієзі!

⁴ Мені подобається Тамберлік.

⁵ Щось захоплююче.

разом... (Усі мовчать). Ah! Dieu! Dieu! ¹, скажіть, messieurs, чому так нудно жити на світі?

Обтяжнов. Та що це ви, царице! Коли вже вам нудно, кому ж після цього весело!

Софія Олександрівна. А чому ж ви гадаєте, gros rара ², що мені має бути веселіше, ніж іншим?

Обтяжнов. Бо у вас і врода, і талант, і все таке...

Софія Олександрівна. Особливо приємне оце «все таке»... Ні, серйозно, я нудьгую! Інколи раптом якийсь дивне бажання опановує мене: хотілося б схватися, летіти... Ви не відчували цього, князю?

Князь Тараканов. Признаюсь вам, Софіє Олександрівно, ми в житті занадто переобтяжені для того, щоб знайшлось у ньому місце мріям...

Обтяжнов. Це тому з вами буває, Софіє Олександрівно, що ви ще ростете,— справді-бо! Коли я був маленьким, мені безперестанно уявлялось, що я лечу; ну, а відтоді перестав літати.

Набойкін. А ви давно були маленьким?

Князь Тараканов. Панове! В якому вигляді можна уявити собі Обтяжнова маленьким?

Апрянін. Я уявляю собі, як Сава Семенович сидить за зошитом!

Камаржинцев. Я уявляю собі, як він споживає чай з булкою!

Набойкін. А я уявляю собі, як він в'язне до своєї годувальниці!

Обтяжнов. Ну, оце так! а то «зошит», «чай з булкою»! Так і видно, панове, що ви самі недавно розлучилися з цими речами! Вгадали, Павле Миколайовичу! Це правда, що я, можна сказати, ще немовлятком відчував схильність до прекрасної статі, і відтоді схильність ця поступово в мені розвивалася...

Князь Тараканов. А я, панове, уявляю собі Саву Семеновича майбутнім відкупщиком, що привчається давати хабарі губернським і повітовим властям!

Софія Олександрівна. Я думаю, що коли це й не так поетично, зате правильно.

За сценою чути невиразний шум, за яким лунає голос Свистикова:
«Облиште, Миколо Дмитровичу! Не гаразд!»

Боже мій, та що там таке?

¹ Боже, боже!

² Папаша.

Ольга Дмитрівна (за кулісами). Павле Миколайовичу! mais venez donc! ¹ Господи! та що ж це таке?

Софія Олександрівна (збентежена). Будьте такі ласкаві, мсьйо Набойкін, подивіться, що там з татан сталося?

Набойкін виходить.

Обтяжнов. Мабуть, мишка пробігла... ну, звісно, зараз же нерви і все таке...

Князь Тараканов (набік). Та ні, це не мишка, а голос Свистикова! (Загальна ніякова мовчанка. Вголос). Панове! Нам коли-небудь треба влаштувати для Софії Олександрівни катання за місто!

Обтяжнов. А що ви думаєте! завтра ж! навіщо відкладати набезрік!

Камаржинцев. Морозна ніч! Місяць! Баска тройка — c'est délicieux! ²

Обтяжнов. Глядіть, не проспівайте нам «Вот мчится тройка удалая!»

Набойкін (повертаючись). Нічого; це Бобирев із Свистиковим розігрались! Софіє Олександрівно! Бобирев звелів щось вам сказати на вушко! (Нахиляється до неї і говорить тихо). Микола п'яний! Якщо можна, поїдьмо краще кудись у кабачок вечеряти!

Софія Олександрівна (з болісною усмішкою). Це дуже приємно, що ви мені розповідаєте! А втім, секрет за секрет! Мені теж треба сказати дещо вам на вухо. (Говорить йому тихо). Влаштуйте це як-небудь з Клаверовим. Він, мабуть, зараз прийде... але який сором! (Вголос). Pardon, messieurs ³, що ми тут секретничаємо. Проте тут і секрету нема: чоловік мій трохи нездужає, та його лікує Свистиков... його друг!

Князь Тараканов. Я сподівався, що матиму честь ближче познайомитися з Миколою Дмитровичем.

Софія Олександрівна. Вуському разі, не сьогодні... Саво Семеловичу! хоч би ви проспівали щось. (Набік). Цей нестерпний Клаверов!

Обтяжнов. Я, Софіє Олександрівно, знаю тільки одну пісеньку: «Вдоль по улице метелица метет», та й ту не

¹ Та йдіть же.

² Це розкішно.

³ Пробачте, панове.

співаю, а лише одним пальчиком на фортепіанах награю!
Софія Олександрівна. То й пограйте!

У передпокої лунає дзвоник.

Нарешті! Павле Миколайовичу! потрудіться відімкнути!
Це напевно Клаверов!

Набойкін виходить.

Побачимо, якого це він привезе з собою літератора!

Апрянін. Я недавно одного літератора на Невському зустрів, Софіє Олександрівно!

Софія Олександрівна. Ну, і що ж?

Апрянін. Нічого, одягнений пристойно. А втім, він дуже швидко взяв візника і поїхав собі.

Ка м а р ж и н ц е в. Тепер у багатьох літераторів навіть карети власні є, Софіє Олександрівно!

СЦЕНА VI

Ті ж і Клаверов.

Клаверов. Мені дуже прикро, Софіє Олександрівно, що наш літератор, як виявилось, такий дикий, що нізащо в світі не погодився їхати в порядний дім! Я його там у Донона й залишив... але ви мені дозволите покатати вас?

Софія Олександрівна. До Донона? Я з насолодою, *mais demandez d'abord à ces messieurs!*¹

Обтяжнов. Знаєте що, Петре Сергійовичу, адже нам добре і в Софії Олександрівни! Далєбі, ваш літератор нас не цікавить... та ще, мабуть, він там і надудлився, чекаючи нашого приїзду.

Клаверов. Ваше слово потім, добрий старий! Я знаю, що ви приготували Софії Олександрівни сюрприз, і співчуваю вам, але все ж, насамперед, треба спитатися про бажання Софії Олександрівни. Чи не так, князю?

Князь Тараканов. На мою думку, немає нічого справедливішого!

Обтяжнов. От ви завжди так, Петре Сергійовичу! Сиділи ми тут без вас, лиха не знаючи, так ні ж таки, треба було вам усіх збаламутити!

¹ Але спочатку спитайте у них!

На бойкін. Але ж ви чули, Саво Семеновичу, що Микола Дмитрович нездужає!

Софія Олександрівна. Messieurs! Я помирю всіх! Ви їдьте до Донона, а я удома лишусь і буду вечеряти з Савою Семеновичем!

Обтяжнов (*падаючи навколішки*). Царице! це буде найщасливіша хвилина в моєму житті!

Софія Олександрівна. У присутності татап, Саво Семеновичу, в присутності татап.

Князь Тараканов. Ні, Саво Семеновичу, дозвольте втрутитися й мені. Позбавляти все товариство насолоди бачити Софію Олександрівну для того тільки, що ви матимете втіху вечеряти з нею в присутності татап — цього ніякі закони не дозволяють.

Клаверов. Отже, пановс, до Донона! Софіє Олександрівно! Ви згодні?

Софія Олександрівна. Я згодна на все, що ці messieurs вважають за краще!

Обтяжнов. Як собі хочете, а це, Петре Сергійовичу, грабунок!

За кулісами чути сильний шум і крик Ольги Дмитрівни.

Свистиков (*за кулісами*). От коли я пропав! Як собі хочете, а я втечу!

Софія Олександрівна (*дуже перелякана*). Allons-nous en! Allons-nous en!¹

СЦЕНА VII

Гі ж і Бобирев (*зовсім п'яний*).

Бобирев. Моє шанування, панове! Ви, здається, везете Софію Олександрівну з собою?.. що ж... у трактир... камелії так і належить! Софіє Олександрівно! ви décolletée?..² Це непогано! (*Побачивши Апряніна і Камаржинцева*). Немовлята! а ви що тут поробляєте?

Князь Тараканов (*набик*). Так от він, чоловік... imprayable!³

¹ Ходімо! Ходімо!

² Декольтовані?

³ От золотко!

Софія Олександрівна. Messieurs! Клаверов! Та звільніть мене від цієї людини! Матап! де ж ви?

Бобирєв. Матап не прийде... у матап нерви несправні... та й навіщо їй тут бути? Їй же трактир невидовижу... гусари... улани...

Софія Олександрівна з жахом дивиться на нього.

Чого ти на мене дивишся? Атож, атож... гусари, улани, вся кавалерія!

Клаверов. Ти, Бобирєв, п'яний!

Бобирєв. Розуміється, п'яний, а ти думаєш, я й не знаю, що п'яний? Ні, ти краще здогадайся, навіщо я напився?

Набойкін. Та йди спати, Бобирєв! (Хоче вивести його).

Бобирєв. Не чіпай мене, Набойкін! Ти погань! Шалімов пише, що ти погань, і я з ним цілком згоден! (До Клаверова). То ти не здогадуєшся, Клаверов, навіщо я напився п'яний?

Клаверов презирливо знизує плечима.

Та ти плечима не знизуй! От я зараз їх тобі налагоджу!

Софія Олександрівна стиха скрикує; князь Тараканов, Апрянін і Кларжинцев метушаться навколо неї.

Князь Тараканов. Pardon, Софіє Олександрівно, я дуже добре розумію, як вам повинно бути неприємно, що тут сторонні, але ваше становище таке... (Жадібно впирається в неї очима).

Бобирєв. Нічого, можете лишитися, князьку! ви ж іще в трактир зібралися їхати... я не перешкоджаю! (До Клаверова). Я напився п'яний на те, що мені треба сказати тобі при всіх, що ти мерзотник, Клаверов.

Клаверов робить рух уперед.

Так, ти мерзотник, мерзотник і мерзотник! Тверезий, я не сказав би тобі цього!

Софія Олександрівна (гарячково схоплюється і підбігає до Бобирєва, задихаючись). Ви негідник, ви п'яниця, ви боягуз! ви найогидніший з людей, ви... (Ридає й кричить. Молоді люди, крім Клаверова, підтримують її і виводять у сусідню кімнату).

Завіса опускається.

ДІЯ IV

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Клаверов.

Набойкін.

Князь Тараканов.

Софія Олександрівна Бобирева.

Ольга Дмитрівна.

Декорації першої дії, дев'ята година ранку.

СЦЕНА I

Клаверов (*сам*). Ну от, я й добився... тільки чого добився? Скільки найдурніших пригод сталося протягом однієї ночі, і як іноді одна безглузда мить може перевернути догори дном ціле життя людське! І від кого? від якого-небудь негідника, боягуза, якому для хоробрості спало на думку напитися п'яним! Фу, боже! та невже я справді ображений? невже я мушу вимагати сатисфакції? Яке безглуздя, яке прикре, пошле безглуздя! Трапляється ж отаке в житті: наче гарячкове марення раптом огорне людину! Обмацуєш себе, прислухаєшся до свого голосу, питаєш себе: чи це я, чи зі мною усе це діється?.. і,— о, хай йому дідько! — виявляється, що це я, що я цілий-цілісінький, що неймовірно — не тільки ймовірно, а навіть існує!.. Та ні, невже ж я враз мушу зіпсувати все своє майбутнє? Дуель! адже це така нісенітниця... адже це зовсім безглуздо!

Мені, нарешті, не можна виходити на дуель! Як роблять ці старі, що їх ніхто не ображає, що образи, коли й бувають, не зачіпають їх! Чи в нас ще жевріють якісь жалюгідні рештки юнацької делікатності, чи ми не досить зрівнялись із старими в нікчемності? Так, в нас щось лишилось; нас тримає в руках і дурний зв'язок з минулим, із школою, і наше власне фальшиве становище. В очах усіх, крім канцелярських чиновників, ми ще хлопчиська і, як хлопчиська, повинні й поводитися. Нас не бояться, наші вчинки може судити кожен; ми не можемо сказати: цить! бо самі не раз протестували проти отого «цить». Ми не сміємо залишатися байдужими до образ не тому, щоб відчували особливу схильність ображатися, а просто тому, що нас можуть образити ще більше. Огидне ремесло! нас не захищають ні сиве волосся, ні фізична неміч,— жодна з тих вигід, якими прикрашаються милі старички. Так, ремесло огидне і небезпечне, а терпіти його треба! Як же уладнати цю пошулу справу? Які нові поступки зробити, яку нову комбінацію придумати? А може, Бобирев попросить пробачення, може, він визнає, що був п'яний... так, це не неможливе! *(Замислюється)*. Ні, хай йому дідько, куди не кинь, а наверх дірою! Тут був Тараканов, тут були немовлята— всі бачили, всі чули! Хто може поручитися, що сьогодні ж не дзвонять про це в усі дзвони по всіх канцеляріях, по всіх начальницьких прийомних? Що зробив Клаверов? Гм... що зробив Клаверов? Якщо я поведу себе розсудливо— мене назвуть боягузом, мене всі відцураються; якщо я боронитиму свою честь, якщо я викличу п'яницю— моя кар'єра зіпсована... Нічого собі перспектива і в тому і в іншому разі! І не те закинуть мені, що я зробив жінку розпутною, що я перетворив її на знаряддя, а те, що я не зумів так улаштувати справу, щоб усе було тишком-нишком! Підлота дозволена, навіть до певної міри допускається як необхідна приправа життя, але невміння, але глупство— ось де справжній злочин, ось де ганьба! Ні, треба кінчити цю справу, щоб там не було! Яка користь з того, що згряя хлопчиськів говоритиме, що Клаверов вчинив як благородна людина, коли Клаверов після цього благородного вчинку буде примушений стертися з лиця землі! Сила не в мнимо благородних вчинках, сила у владі, сила в тому, щоб утримати за собою своє становище! *(Сідає до столу, пише й потім дзвонить; входить лакей)*. Кур'єр повернувся?

Лакей. Павло Миколайович наказали передати, що зараз будуть.

Клаверов. Добре; ось віддай кур'єрові цю записку і скажи, щоб зараз же їхав з нею до молодого Тараканова.

Лакей. Вас, пане, Софія Олександрівна питають.

Клаверов. Софія Олександрівна? що таке?

Лакей. Справді. Щойно прибули.

Клаверов. То йди запрошуй! Та коли Набойкін приїде, попроси його зачекати, а сам увійди сюди і повідом, що від князя чиновник з паперами... розумієш?

Лакей виходить.

Софія Олександрівна! Однак справа, здається, не на жарт розігрується.

СЦЕНА II

Клаверов, Софія Олександрівна.

Клаверов. Що з вами, Софіє Олександрівно? Що з тобою, Sophie? (*Бере її за талію і садовить на диван*). Яка ти бліда, моя дівчинко!

Софія Олександрівна. Я покинула чоловіка; я не можу жити з ним... Якби ви знали, Клаверов!.. він... mais il m'a maltraitée, le lâche! ¹ (*Здригається від хвилювання*). Авжеж так, він бив мене, Клаверов! Якби ви бачили! ах, якби ви бачили! (*Ридає*). Я не плакала... я злякалась; я думала, що він уб'є... Він бив мене, Клаверов, бив!

Клаверов. Яка мерзенна тварюка! Але як же до цього допустили! де ж була матан?

Софія Олександрівна. Матан замкнулась у своїй кімнаті... ах, якби ви бачили, Клаверов, який він був страшний! Він подер на мені всю одягу... і яку він гидоту мені говорив! як він називав мене! Ах, ні, заберіть, заберіть мене від нього! Я нізащо... ні, я нізащо не піду до нього! Я, далєбі, не можу навіть розповісти вам, що таке там було!

Клаверов. Заспокойся ж, моя дівчинко!

Софія Олександрівна. Ах, ні, я не піду! заберіть, бога ради, заберіть мене від цієї людини!

Клаверов (*набик*). Хай йому дідько, одначе нічого собі історійка! (*Вголос*). Та як же це сталось? Як ти пустила його до себе в кімнату?

¹ Адже він зі мною був такий грубий, мерзотник.

Софія Олександрівна. Спочатку я замкнулась, але він почав стукати — не могла ж я не відчинити йому? Він так грюкав, що в цілому домі було чути... Боже! що він зі мною робив! що він мені казав! Ах, який він був огидний, якби ти бачив!

Клаверов. Що ж він тепер робить? і як ти пішла?

Софія Олександрівна. Він спить... він ще п'яний! Мені здається, що він і вві сні п'яний! Він навіть не чув, як я пішла. Рігге! та заспокой-бо мене, скажи, що я до нього не піду!

Клаверов. Звичайно... так жити неможливо... Я сьогодні ж скажу про це князеві: мабуть, він знайде засіб як-небудь уладнати цю справу...

Софія Олександрівна. Ах, ні, не князеві! бога ради, не князеві! Я не хочу цього, ти зрозумій, що я не хочу... Що ж це зі мною буде? Та й що тут ладнати? Рігге, я не піду до чоловіка! я сказала, що не піду!

Клаверов. Та заспокойся ж, моя пташко! (*Набік*). Ото, хай йому дідько, яка історія! (*Вголос*). Я й сам ще добре не знаю, що говорю, дай мені подумати, дай мені опам'ятатись! Ти ж мене кохаєш, дівчинко?

Софія Олександрівна. Ах, Рігге!

Клаверов. Ну от бачиш! Отже, тобі треба слухатись! Збagni, мій ангеле, що в такі хвилини, як теперішня, не можна за раз все охопити! (*Пеститься до неї*). Адже це майже державне питання! Ну, давай, почнімо робити припущення!

Софія Олександрівна (*успіхаючись*). Почнімо.

Клаверов. Припустімо, наприклад, що ти лишаєшся у мене. (*Софія Олександрівна ніжно дивиться на нього*). Так, так! чому ж цього не припустити? Отже, припустімо, що ти залишаєшся у мене — що з цього може вийти? (*Стає навколішки і цілує її руки*). Із цього може вийти, що я цілими годинами стоятиму навколішках і цілуватиму твої любі рученята! (*Дивиться на неї, наче очікуючи на відповідь; Софія Олександрівна мовчить*). Тобі це ніби неприємно, Sophie?

Софія Олександрівна. О ні, мені це не неприємно! Я тільки думаю... навіщо ти мені говориш про це... тепер?

Клаверов. Люба! та хіба можна, дивлячись на тебе, думати про щось інше?

Софія Олександрівна трохи призує плечима.

Ну, не сердься-бо; будемо говорити серйозно, якщо ти цього неодмінно хочеш! Отже, припустімо, що ти лишишся в мене — потім що? Потім, припустімо, що ми запросили татапа... яку роль однак може грати при цьому татапа? Ma chère! адже при ній я не зможу цілувати твої рученята!

Софія Олександрівна (сумно і не без деякого здивування). Так, вона може перешкодити.

Клаверов. І — що найважливіше — їй самій, можливо, не до смаку буде лишатися тут... Знаєш, Sophie, мені здається, що й тобі теж...

Софія Олександрівна дивиться на нього боязко.

Адже тільки ті люди мають право не звертати уваги на суспільні відносини, які, так би мовити, ще не вийшли з природного стану...

Софія Олександрівна (боязко). Pierre! як ти говориш дивно!

Клаверов (набик). Проклята рутинна! Все здається, що я в департаменті і хочу замилити очі чиновникам! (Вголос). Pardon chère! Я, здається, сказав дурницю! Отже, зробимо інше припущення. Припустімо, що ти на якийсь час оселишся в готелі разом з татапа...

Софія Олександрівна (іронічно). «Що з цього вийде?»

Клаверов. Атож, що з цього вийде?

Софія Олександрівна. Із цього вийде щось дуже дивно... Облишмо припущення! Чи знаєте, Клаверов, що в цю хвилину мені раптом стало дуже сумно!

Клаверов. Це цілком натурально; таке становище...

Софія Олександрівна. Ні, не те; бо мені вперше доводиться глянути на життя серйозно... Мені здається, що досі я бачила якийсь рожевий... і навіть трохи пошлий сон!

Клаверов. Я не розумію тебе, Sophie! Що могло навести тебе на такі дивні думки? Вже, звичайно, ти не можеш сумніватися, що я, зі свого боку...

Софія Олександрівна. Авжеж, я вірю. Але ж дивно, справді, що життя, яке я досі вела, раптом втратило для мене всю чарівність? Мені здається нині, що я не жила, а грала... і навіть недобре грала, Pierre!

Клаверов. Що це, каяття?

Софія Олександрівна. Ні, це не каяття... навіщо каяття? Це просто роздуми... ну, звичайно, це хвилинні роздуми, які, я сподіваюсь, минуть самі собою... Отже, будемо

далі робити припущення. Що б його ще припустити? Припустімо, наприклад, що я піду тепер на вулицю — що з цього може вийти?

К л а в е р о в. Яке дивне припущення! Хто ж допустить тебе до цього?

Софія Олександрівна. Не заважай мені, Pierre! Я хочу знати, що з цього може вийти? З цього... чи знаєш одначе, як це дивно... я... я не можу навіть знайти відповідь на це запитання!

К л а в е р о в. Sophie! ти мене зовсім не розумієш! Ти сердишся на мене, ти шпигаєш мене, але ж не винен я, що все це так незручно склалось. Звичайно, я до деякої міри сам втягнув тебе, отже мушу...

Софія Олександрівна судорожно сміється.

Ти смієшся?

Софія Олександрівна. Я сміюся з того, що ти говориш про незручності!

К л а в е р о в (з досадою). Я тут не бачу нічого смішного. (Встає і починає ходити по кімнаті). Ти, як жінка, звичайно, не можеш зрозуміти... (Хапається за голову руками: з відчаєм). Ця триклята служба! І як навмисне, у мене сьогодні доповідь!

Софія Олександрівна. А! сьогодні доповідь! ти не забув про це!

К л а в е р о в. Ти дивна, Sophie! Знову ж таки повторюю: ти не розумієш мене! справа тут не в доповіді...

Софія Олександрівна. То в чому ж?

К л а в е р о в. Я просто хочу сказати, що обставини складаються прикро. (Сідає біля неї). Sophie! невже ти могла подумати, що я не люблю тебе?

Софія Олександрівна. Ні, ти любиш мене (здрігаючись), але ще більше ти любиш зручність. А втім, я не заважаю тобі, тобі час на службу! А куди ж я маю йти?

К л а в е р о в. Це смішно, Sophie! Невже ти думаєш, що я не пожертвую для тебе одним днем служби? Справа не в тому...

Софія Олександрівна. Ах, та я бачу, в чому справа! (Встає). Куди ж я піду? Клаверов! та згляньтєся ж на мене! Скажіть що-небудь! Невже ви хочете, щоб я повернулася до чоловіка... щоб мене били? Адже це жахливо!

Клаверов похмуро мовчить.

Та відповідайте ж мені! скажіть прямо, хочете ви, щоб я повернулася до чоловіка.

Клаверов. Я не знаю... я сам цілком розгубився... якщо хочете, звичайно, ви зробили необачно.

Софія Олександрівна. Необачно?

Клаверов (з досадою). Авжеж необачно. Коли вже ви вимагаєте, щоб я був відвертий, я не бачу, чому б мені не висловити вам...

Софія Олександрівна. Добре; припустімо, що я зробила необачно; припустімо, що я повинна була лишитись і терпіти, але ж я вже зробила так, але ж цього не повернеш! Що ж тепер, тепер що лишається мені робити?

Клаверов. Насамперед, мені здається, треба послати до татап і сказати їй, що ви тут...

Софія Олександрівна. То посылайте ж, посылайте скоріше!

За дверима чути обережний звук.

До вас хтось прийшов?

Клаверов (підходячи до дверей). Хто там?

Лакей (за дверима). Чинovníк від князя з паперами.

Клаверов. Ось моє життя! ані хвилини вільної!

Софія Олександрівна. Його відіслати не можна?

Клаверов. Можна... та... звичайно... можна!

Софія Олександрівна. Ні, я бачу, що не можна; я піду в іншу кімнату, тільки, бога ради, пошліть зараз по татап.

Виходить вліво; Клаверов старанно зачинає за нею двері і опускає порт'єри.

СЦЕНА III

Клаверов, лакей; згодом Набойкін.

Клаверов (до лакея). Зараз же їдь до Бобиревих, виклич Ольгу Дмитрівну і скажи їй, що Софія Олександрівна тут і просить прийхати до неї негайно.

Лакей виходить.

Ні, треба якось розв'язати цей вузол!

Набойкін. Пробач, будь ласка, Клаверов, що запізнився: зараз тільки-но з ліжка.

Клаверов. Тихше... тут Бобирева! (Показує на двері, в які вийшла Софія Олександрівна).

Набойкін. Як? тепер?

Клаверов. Авжеж тепер. Тільки, коли ти думаєш,

що я en bonne fortune¹, то дуже помиляєшся. Це bonne fortune, в якій головну роль відіграє бійка і тому подібні розваги... Не віриш? Серйозно запевняю тебе, що проклятіше за моє становище навряд чи можна собі уявити! Вчора Бобирев сп'яну наговорив мені нечемностей, а сьогодні Софія Олександрівна скаржиться, що він побив її... Бог знає, куди я вскочив!

Набойкін. Яка тварюка цей Бобирев!

Клаверов. Це безперечно, що тварюка, але, на щастя, не в цьому справа. Він так тварюкою і залишиться, та я, я яку тут роль граю?

Набойкін. Ти граєш роль людини, до якої рано-вранці приїжджають гарненькі жінки... що ж, це ще непогано!

Клаверов. Гм... так, це непогано. А чи знаєш ти, між іншим, що я цілісіньку ніч не спав і що цілу ніч у мене не виходила з думки учорашня надзвичайно безглузда пригода?

Набойкін. Mon chér! та це ж дурниця!

Клаверов. Цілком з тобою згоден. Я навіть думаю, що це більше ніж дурниця: це просто гидка справа, яка вимагає втручання поліції, а не пристойних людей. На жаль, однак Бобирев належить до того ж прошарку, до якого належу і я; на жаль, ані пияцтво, ані дурість, ані всяке інше моральне неподобство не дають йому привілею ображати безкарно; на жаль, завдана ним образа не просто укус знічев'я злого собаки, а образа справжня, завдана рівним рівному... Бачиш, скільки тут різних «на жаль»? А коли до всього цього ще додати сьогоднішній вчинок Софії Олександрівни, то справа, очевидно, перестає бути дурницею.

Набойкін. Скажи мені одначе, що таке було між Бобиревими?

Клаверов. Ну, все, що звичайно буває в таких випадках, коли чоловік п'яний, а дружина трохи завинила. Знаєш що, Набойкін? Може, ти коли-небудь позаздрив мені; може, ти коли-небудь подумав: щасливець оцей Клаверов! То розчаруйся ж, мій любий! Каторжнішого за те життя, яке я веду, не можна вести. Це якийсь проклятий водевіль, до якого дивно якимось примішалася огидна трагедія...

Набойкін. Як собі хочеш, а ти перебільшуєш, Кла-

¹ Мені пофортунило.

веров. Мабуть, Бобирев проспався і в цю мить вже боїться; б'юсь об заклад, що він теж уже посилав по мене?

Клаверов. Теж... тобто так само, як і я?

Набойкін. Дозволь однак...

Клаверов. Не в цьому діло... мабуть, я й на це згоден; я, справді, не належу до середньовічних героїв і вважаю дуель цілковитим забобоном. В цьому ми однієї думки з мсьйо Шалімовим. Яюсь, коли він ораторствував у своєму сенаклі проти дуелей, я спитав його, що він зробив би у випадку особистої образи? «Для мене не може бути особистої образи», відповів він, і, по-моєму, мав рацію... Принаймні я бачу це тепер, коли випробував на практиці, що означає особиста образа. Чи правда, однак дивно, що ми в дечому сходимося з Шалімовим?

Набойкін. Так, це річ не зовсім звичайна.

Клаверов. До такої міри мало звичайна, що ми зараз же й розійдемося. Уся біда в тому, що відповідь Шалімова — не відповідь, а ухиляння від відповіді. Він лишає в тіні практичну сторону справи, в якій, власне, вся заковка. Насправді, як тут повестись! Чи почервоніти і кинути на образника короткий, прощаючий погляд, чи піднести гордовито голову і з мовчазним презирством пройти серед здивованої юрби? Усе це на практиці вирішується з великими труднощами. Можливо, в уявленні Шалімова, разом з теорією поєднується і яка-небудь практика; можливо, він і справді зуміє так знести образу, що нікому і на думку не спаде, що він ображений; але я... я цього не можу! Не тому не можу, що я палаю бажанням образитись що б там не було, а просто тому, що я *мушу* образитись!

Набойкін. Як собі хочеш, Клаверов, а я щось у цих тонкощах не розуміюся.

Клаверов. Ну, я коли-небудь розтлумачу це тобі на дозвіллі, а тепер продовжу далі. Незважаючи однак на те, що у практичних результатах ми розходимося з Шалімовим, а в суті я все-таки бажаю якомога менше розходитися з ним. Що не кажи, а втратити разом усе, що влаштувалось ціною такого труда, таких зусиль, таких...

Набойкін (*набік*). Таких *et caetera*¹... (*Вголос*). Я цілком розумію тебе, Клаверов! *Vous êtes un noble coeur*². (*Тисне йому руку*).

Клаверов. Мені уявляються два виходи. Якщо я за-

¹ І т. д. (*лат.*).

² У тебе благородне серце.

жадаю від Бобирева сатисфакції, я змушений зіпсувати всю свою кар'єру — це ясно як день. Що б з цього не вишло, я все-таки буду обвинувачений, бо людина, яка займає певне становище в адміністративному світі, не має права бути хлопчиськом. З другого боку, якщо я стерплю байдуже, якщо я вдам, що вся ця пригода мене не обходить... але ж тут були свідки! Набойкін! але ж я знеславлений, але ж мене відцурається все товариство!

Набойкін. Та годі! Ну, звичайно, спершу буде не зовсім зручно...

Клаверов. А потім звикнуть... тобто я опинюся в становищі людини, до якої звикатимуть... чи не так, адже таку роль ти мені призначаєш?

Набойкін. Та заспокойся, mon cher!

Клаверов. Але як я зможу пережити ці перші хвилини! Адже на цих перших хвилинах базується вся історія, любий друже! Я знаю, що згодом, тобто коли все минеться, обізнеться і обітреться, не тільки окрема людина, а й цілі народи забувають... забувають навіть своє рабство, свою власну ганьбу, але перші хвилини!

Набойкін. Знову-таки повторюю тобі, Клаверов, що ти перебільшуєш саму пригоду!

Клаверов. Але припустімо, що буде так; уявімо, що до мене звикнуть — і все-таки цього буде недосить! Тут є ще третя і до того ж найгірша сторона — це жінка, яка у мене на руках і яка не хоче й чути про те, що у людини можуть бути свої обов'язки, що людина може бути поставлена у відповідні обставини...

Набойкін. Ну звісно, тепер я розумію. Щодо цього, звичайно, становище твоє не з найкращих.

Клаверов. Уночі всі мої думки були якось розкидані. Я навіть думати не міг. Усе це уявлялося мені якимсь хаосом, якоюсь безглуздою, неймовірною несподіванкою. Наче не мене, а сторонню особу образили, наче я лише свідок усього цього неподобства! Але тепер хаос потроху розвіюється; принаймні я бачу моє становище і бачу необхідність виправити його так чи інакше...

Набойкін. Що ж ти думаєш зробити?

Клаверов. А от послухай, Набойкін! Я звертаюсь до тебе, як до давнього товариша, який не кривитиме душою, і прошу тебе відповідати мені по совісті. Скажи, чи варта моя кар'єра того, щоб триматися її?

Набойкін. Ще б пак!

Клаверов. Ні, ти збagni мене. Ти скажи, чи варта вона цього не в тому тільки розумінні, що задовольняє мене особисте самолюбство і дає мені засоби до життя, а й у тому, що вона корисна не для мене самого, а взагалі... таж ти розумієш?

Набойкін. Який же може бути в цьому сумнів? Почати з того, що справа, якій ти служиш, втратить у твоїй особі найздібнішого і найвідданішого свого діяча! Ні, Клаверов, ти не належиш самому собі... ти просто не маєш навіть права звертати увагу на такі дурниці!

Клаверов. Саме це я й хотів знати. Отже, по-твоєму, треба, в усякому разі, покінчити з цією безглуздою справою. Тепер усе питання в тому, як зробити це. Насамперед, Софія Олександрівна...

Набойкін. На мою думку, передусім треба примусити Бобирева попросити у тебе пробачення і потім запевнити, що в питанні його подружнього благополуччя все перебуває в тому ж становищі, яке було до весілля! (Рогоче).

Клаверов. Любий друже! Ти б лишив Обтяжнову вправи у дотехах на цю тему!

Набойкін. А ргос! ¹ б'юсь об заклад, що Обтяжнов у цю мить обдумує, як би то спритніше і разом з тим без великих витрат запропонувати руку і серце Софії Олександрівні?

Клаверов. Усе це дуже вірогідне, але справа в тому, що подібні розмови відволікають нас від нашого предмета. Отже, насамперед непокоїть мене Софія Олександрівна (Переходить на генеральський тон). Ти розумієш, любий друже, що це жінка, яка багато чим для мене пожертвувала, яку я мимовільно поставив у неприємне становище... зрозуміло, отже, що я бажаю що-небудь зробити для неї...

Входить лакей.

Лакей. Князь приїхав.

Клаверов. Ну от і до речі: він нам допоможе у наших міркуваннях. Проси.

СЦЕНА IV

Ті ж і князь Тараканов.

Клаверов (ідучи назустріч князеві). Князю! я до вас з проханням! По-перше, прошу пробачити за вчорашню не-

¹ До речі.

пристойну сцену, якій я був цілком мимовільним приводом; по-друге... але, напевно, ви самі догадуєтесь, що саме повинно складати предмет мого прохання. (*Прибираючи благородної осанки*). Така дивна пригода, звичайно, не повинна і не може лишитися без наслідків...

Князь Тараканов (*запалюючи сигару*). Я цілком з вами згоден, Клаверов!

Клаверов (*трохи запнувшись од відповіді князя*). Ви розумієте, князю, що хоча Бобирев образив мене, перебуваючи в такому стані, який виключає всяку ідею про осудність, хоча він, крім того, мені підлеглий, але, на жаль, він належить до тієї ж суспільної верстви, до якої маю честь належати і я; але, на жаль, він не має ще привілею ображати безкарно...

Набойкін (*вбік*). Хай йому дідько, одначе який патрон мало різноманітний!

Князь Тараканов. Я цілком з вами згоден, Клаверов!

Клаверов. Отже... ви думаєте, князю, так само, як і я, що я мушу зажадати від Бобирева сатисфакції?

Князь Тараканов. Я цілком тієї ж думки, що й ви, Клаверов!

Клаверов з тугою дивиться на Набойкіна.

Набойкін. Pardon, messieurs. Як людина, запрошена Клаверовим для участі в цій справі, я вважаю за необхідне висловити свою думку. Я гадаю, що Клаверов дуже добре висловився, сказавши, що стан, в якому вчора перебував Бобирев, усуває всяку ідею про осудність. Так, це саме той вираз, якого слід вжити у даному випадку. Отже, коли Бобирев, як я сподіваюсь...

Князь Тараканов. Я цілком з вами згоден, мсьйо Набойкін. Ви розумієте, Клаверов, що мені зовсім байдуже, що у вас там діється. А втім, ні, не зовсім байдуже, бо ви страшенно рано розбудили мене сьогодні!

Клаверов (*сконфужений*). Дозвольте, князю; я гадав, що ви, як людина мені близька, візьмете в цій справі участь... (*набік*). О, хай йому дідько, так би, здається, й задавив цю мерзенну гадину!

Князь Тараканов. Ну, звичайно. Клаверов, я вас люблю... я вас люблю, бо ви служите... ні, не те! я вас люблю, бо дядя глибоко поважає ваші здібності... Скажіть, у чому саме я можу бути вам корисним?

Клаверов. Та ні, князю, зважаючи на те, як ви дивитесь на мою справу, я гадаю, що мені лишається попросити у вас пробачення, що я так рано потурбував вас.

Князь Тараканов. Запевняю вас, Клаверов, що я дивлюся на вашу справу зовсім так само, як і взагалі на всі справи в світі. У цьому випадку в мене своя власна філософія, в силу якої я вважаю, що нема на світі ні добра, ні зла, що все відносно, отже, кожен сам найкращий суддя в своїй справі. Ви вважаєте, що образа, якої ви зазнали вчора (*Клаверова пересмикує*)... послухайте, Клаверов, чого ви хвилюєтесь? не можу ж я сказати, що це не образа! Отже, ви вважаєте, що вчорашня образа вимагає сатисфакції — я згоден з вами; мсьйо Набойкін, навпаки, доводить, що вчорашня сцена є наслідком самого тільки непорозуміння — я і з ним теж згоден! Бо це ж відносно, Клаверов!

Клаверов. Але я бажав би саме знати, що зробили б ви на моєму місці?

Князь Тараканов. Ах, Клаверов, навіщо вам добиватися цього? Та й до того ж — пробачте за щирість — мені здається, що ви поставили запитання зовсім не так, як слід би його поставити. Якби ви спитали мене, що зробив би я на своєму власному місці, я б ще міг щось відповісти вам, хоч, проте, і не відповів би, бо це моя таємниця, але що ж, власне, можу я відповісти на ваше запитання? Хіба те, що я зробив би точнісінько так, як і ви, тобто спитав би іншу особу, що б вона зробила, будучи на моєму місці.

Клаверов робить рух.

Та не сердьтеся, Клаверов; зрозумійте, що ви, в усякому разі, можете розраховувати і на мою пораду, і на моє сприяння, і на мою скромність... так, і на мою скромність, бо, кажучи відверто, я просто не бачу нічого цікавого в тому, щоб розбазікувати кожному стрічному, що я вчора був свідком, коли пан Бобирєв образив Петра Сергійовича Клаверова. На одне лише прошу вас не розраховувати, — це на те, щоб я зітхав, охав і плакав: сентиментальність аж ніяк не в моїй натурі. Отже, *messieurs*, висловивши перед вами мою *profession de foi*¹, я гадаю, що ми можемо продовжувати...

¹ Програму.

Набойкін. Я вважаю, князю, що крім того, що Бобирев був учора в дуже дивному стані...

Князь Тараканов. Так, дуже дивному — c'est le mot! ¹

Набойкін. Крім того, є ще інше міркування, яке в цій справі повинне мати вирішальну силу...

Князь Тараканов. Послухаємо ваші міркування, Набойкін! Vous voyez, messieurs: je suis bon enfant! ²

Набойкін. Міркування це полягає в тому, що Клаверов має певне становище в адміністративній сфері, і тому він не просто приватна особа, а, до певної міри, діяч політичний...

Князь Тараканов. Так... це міркування дуже важливе.

Клаверов. Дозволь однак Набойкін, не в тім річ...

Набойкін. Ну ні, Клаверов, тепер це тебе не стосується. Тепер це справа моя і князя; ми обміркуємо її з усіх боків, і коли ми закінчимо, ти будеш змушений безумовно підкоритися тому рішенню, яке ми ухвалимо.

Князь Тараканов. Розуміється, Клаверов, ви не можете бути суддею в своїй справі... я визнаю вашу думку цілком справедливою, мсьйо Набойкін. (Набік) Mais quelle comédie de cheparans! ³

Набойкін. Отже, я кажу, що у Клаверова певне становище в адміністративній сфері, але цього, звичайно, було б замало, щоб не поширювати на нього загальних умов і вимог світу. Головне полягає в тому, що він тримає свій високий пост з честю, що він корисний, що він необхідний!

Князь трохи схиляє голову на знак згоди.

Служить дуже багато осіб, але небагато хто з них являє собою певний напрям, уособлює певний принцип! Із цього погляду, Клаверов є такою особою, якої, можна сказати, потребує вся благочесна частина російського суспільства!..

Клаверов. Але ж послухай, Набойкін!

Князь Тараканов. Шш... Тепер вас це не стосується!

Набойкін (входячи поволі в азарт). Із цього погляду, особа Клаверова набуває значення зовсім незвичайного;

¹ Ось найвідповідніше слово!

² Бачите, панове: я славний хлопець!

³ Але яка це огидна комедія!

з цього погляду, заподіяти Клаверову образу означає завдати шкоди тому принципові, якому він служить—чи не так? Потім, чи має він право ризикувати собою? чи належить він цілком самому собі? Ось запитання, на які я, по совісті, не бачу ніякої іншої відповіді, крім негативної. Якби Бобирев образив, наприклад, мене, я б не розмірковував; я б просто зажадав від нього сатисфакції, бо тут справа йшла б між рівними; та коли б я був на місці Клаверова, я категорично заявляю, що не звернув би жодної уваги на заподіяну мені образу!

Князь Тараканов. Bravo, мсьйо Набойкін! Клаверов! з цих попередніх висновків ви можете судити, що, по суті, ми наперед розв'язали справу вашу з Бобиревим.

Набойкін. Уявімо собі, наприклад, князю, що який-небудь негідник образив вашого дядю...

Князь Тараканов. Ні, ми цього уявляти собі не будемо, cher мсьйо Набойкін! Ми краще дамо спокій моему старому...

Клаверов. Набойкін! Та хіба ти не помічаєш, що князь жартує?

Князь Тараканов. Ні, Клаверов, я не жартую! ще раз кажу вам, що я від усього серця бажаю бути вам корисним і в цьому розумінні цілком поділяю думку мсьйо Набойкіна, що вам аж ніяк не слід брати близько до серця образу, заподіяну вам паном Бобиревим.

Набойкін. Чи не так, князю? Отже, коли в цім ми згодні, то все питання полягає лише в тому, як улаштувати, щоб справа ця вмерла, так би мовити, при самому своєму народженні, щоб взаємини поновилися, щоб, одним словом, не лишилось ні найменшого сліду усіх цих чвар?

Князь Тараканов. Так... Насправді... адже це питання дуже важливе!

Клаверова дуже пересмикує.

Набойкін. Та не хвилюйся-бо, Клаверов! Дай нам з князем улаштувати цю справу! Я вважаю, князю, що Бобирев у цю хвилину сам не радий тому, що сталося, отже, є всі підстави гадати, що з цього боку справа владнається якнайприспійніше для Клаверова. Бобирев попросить пробачення, Клаверов пробачить—між давніми товаришами все це легко, все зрозуміло. Так само легко буде влаштувати, щоб Обтяжнов і немэвлята мовчали...

Князь Тараканов. Адже тут ще й немовлята були.
C'est grave!¹

Набойкін. Немовлят можна примусити мовчати—це я беру на себе. Я просто доведу їм, що Клаверов вчинив цілком великодушно, і що в цій справі треба щадити Бобирева...

Клаверов. Та спинись-бо, Набойкін! адже це просто нестерпно!

Князь Тараканов. Замовкніть, Клаверов! адже вас попередили, що тут відіграє важливу роль державна необхідність, а державна необхідність, зрозуміла річ, над усе...

Набойкін. Але тут є ще одна обставина, значно важливіша за немовлят. Треба вам сказати, князю, що Бобирев накоїв дурниць...

Клаверов. Словом, князю, після нашого від'їзду Бобирев обійшовся зі своєю дружиною до такої міри гидко, що вона була змушена залишити його.

Набойкін. Ця обставина, безперечно, ускладнює справу, і якщо Софія Олександрівна сама не допоможе нам примирити її з чоловіком...

Князь Тараканов (*раптом встає й береться за шляпу*). Pardon, messieurs, але це дійсно в такій мірі ускладнює справу, що я зовсім не можу бути при наступній розв'язці її...

СЦЕНА V

Ті ж і Софія Олександрівна.

Софія Олександрівна. Я попросила б вас на хвилину затриматися, князю!

Князь Тараканов. Ви були тут, Софіє Олександрівно?

Софія Олександрівна. Так, я була в тій кімнаті, і, хоч як дбав мсьйо Клаверов, щоб я не чула, що тут діється, я багато дечого чула. Дозвольте ж мені самій взяти хоч би невеличку участь у тих турботах про мою долю, які так послужливо взяли на себе ці пани. Петре Сергійовичу! ви так палко бажаєте, щоб я помирилася з чоловіком, що у мене немає сил позбавити вас такої невинної насолоди. Ви будете вдоволені з мене: я зараз же повертаюся додому

¹ Це серйозно.

і сподіваюсь, що всякі міркування, як ви любите висловлюватись, допоможуть нашому примиренню.

Клаверов. Щоб ви знову наразились на образи, щоб знову який-небудь Бобирев насмівся підняти на вас руку — нізащо в світі!

Софія Олександрівна. Ви дивний, Клаверов! Ви граєте шкірою, а не нутрощами, як висловився про вас колись мій чоловік... звичайно, з чужих слів. Кажу вам ще раз, я твердо зважуюсь повернутися до чоловіка. Я повертаюся до нього не тому, що відчуваю які-небудь муки сумління, що раптом відкрила в ньому якісь позитивні якості... ні, я так само мало люблю його, як і колись, і так само мало бачу в ньому привабливого. Я просто повертаюся тому, що не можу зробити інакше, що над долею моєю висить щось важке, що мені, одним словом, подітися ніде. *(Переривчастим голосом)*. Так, ви показали мені життя в справжньому світі, Клаверов! Ви зробили його для мене огидним!

Клаверов *(сентиментально)*. Життя не від нас залежить, Софіє Олександрівно! Воно отруєє нас в наших найкращих прагненнях, воно безжалісно зриває найкращі квіти на шляху нашому!

Софія Олександрівна. Як ви дивовижно висловлюєтесь, Клаверов! Дозвольте мені, в свою чергу, дати вам корисну пораду: викиньте з думок, що ви директор департаменту, і тоді, я певна, ви висловлюватиметесь природніше. Отже, я повертаюся до чоловіка, *messieurs*, але тільки яке життя чекає мене попереду! І нудьга, і докори, і образи—і все тут! *(Здригається)*. Зате мсьйю Клаверов уникне скандалу, зате ніхто більше не заважатиме йому готуватися до доповіді, зате він збереже свою посаду і не втратить прав на загальну пошану... розуміється, якщо пани Камаржинцев та Апярінн будуть досить скромні! Князю! вашу руку! *(Подає руку князеві і хоче піти)*.

СЦЕНА VI

Ті ж і кур'єр.

Кур'єр *(подаючи Клаверову листа)*. Від пана Бобирева служник приніс. Чекають на відповідь.

Клаверов. Скажи, що зараз.

Кур'єр виходить.

Софіє Олександрівно! хвилиночку!

Софія Олександрівна зупиняється, Клаверов розпечатує лист і читає. «Здається, я вчора накоїв тисячу дурниць, любий Клаверов; якщо це так, то в усьому винен твій милий Свистиков, який *поступово* накачав мене хересом до того, що я зовсім нічого не пам'ятав, що робив. В усякому разі, я хочу особисто попросити в тебе пробачення і тому прошу повідомити мене, коли тебе можна застати вдома. Бідолашна Соня так прикро вражена усім, що сталося, що з раннього ранку пішла на обідню...»

Загальне здивування.

Набойкін (*перший отямлюється*). Ну от, і чудово! Князь Тараканов. Однак у вас огидно щаслива зірка, Клаверов!

Софія Олександрівна. Я сподіваюсь, що ви тепер вдоволені, Петре Сергійовичу! Але, боже, яка це бридота!

Клаверов. Панове! та ні, це не може так лишатися. Та порозуміймося ж нарешті! що ж я маю, по-вашому, робити у зв'язку з таким листом?

Софія Олександрівна. Нічого не робити: тепер я вам категорично забороняю що-небудь робити... Ви щасливі — чого ж вам ще більше?.. ох, які ж це люди, боже мій! які це люди!

СЦЕНА VII

Ті ж і Ольга Дмитрівна.

Ольга Дмитрівна (*сухо*). Ти мене просто дивуєш. Sophie!

Софія Олександрівна. Ах, тамап! не дивуйся, бога ради! краще ходімо, ходімо звідси скоріше!

Ольга Дмитрівна. Микола Дмитрович est tout repentant¹, тебе скрізь шукають... я сподіваюся, що ти зумієш пояснити йому свою поведінку.

¹ Цілком розкаюється.

Софія Олександрівна. Князю! вашу руку! Я не маю потреби просити вас, щоб це вмерло — та й навіщо? Усе так благополучно скінчилося, що мсьйо Клаверов, напевно, сам не вважатиме за потрібне приховувати.. Його самолюбство не ображене, а щодо жіночої честі, то це такі дурниці, що ними справді не варто дорожити людині, яка влаштує свою кар'єру.

Клаверов. Ви не розумієте мене. Софіє Олександрівно!

Софія Олександрівна. Не знаю, Петре Сергійовичу! Може, і є ще багато, чого я не зрозуміла, але те, що я вже зрозуміла... Ах, ходімо ж, татап, ходімо!

Ольга Дмитрівна, Софія Олександрівна і князь Тараканов виходять.

Завіса опускається.

ПРИМІТКИ

ЗАПЛУТАНА СПРАВА

Повість «Заплутана справа» вперше надрукована в «Отечественных записках» за 1848 рік, кн. III. Зі значними змінами журнального тексту повість була перевидана в циклі «Невинні оповідання» в 1863 р. Враховуючи те, що в 1848 р. повісті інкримінували «напівтаємничі натяки», Щедрін, з міркувань обережності, у виданні 1863 р. зняв їх.

Більшість зроблених купюр слід, проте, віднести на рахунок зрослої вимогливості до себе автора «Губернських нарисів» та «Сатир у прозі».

З деякими змінами тексту 1863 р. повість передруковувалась у двох прижиттєвих виданнях циклу «Невинні оповідання» (1881 і 1885 рр.).

Стор. 11. «...мешканці скромного «гарніру» — мебльованих кімнат (франц. *chambres garnies*).

(стор. 17. «...дивовижно велетенської каральної машини...» — гільйотини.

Стор. 19. «У наші дні в стражданні порятунок!» — рядок з поеми І. С. Тургенева «Параша» (1843 р.).

Стор. 20. «...позирав на нього, як Бертрам на Роберта» — персонажі опери Д. Мейєрбера «Роберт-диявол». Бертрам — дух пекла — тягне за собою Роберта. Після важкої боротьби зла і добра в душі Роберта, перемагає добро. Роберта врятовано, Бертрам провалюється крізь землю.

Стор. 23. «Уголіно» — мелодрама М. О. Полевого. Довгі роки не сходила зі сцени Александрінського театру. Каратигін В. А. (1802—1853) — видатний трагік, виконував роль Уголіно.

Стор. 35. «...там ...у розпачі ламає руки твій голодний муж, там умирає твій син!» В кошмарі Мічуліна повторена ситуація чудового

програмного вірша М. О. Некрасова «Чи їду вночі я по вулиці темній», який з'явився на початку 1847 р.

Стор. 59. «...якусь героїчну оперу»—опера «Вільгельм Телль» Росіні, що йшла в Петербурзі під назвою «Карл Сміливий». В цій опері на сцені показано народне повстання, яке збуджує в Мічуліні думку про те, що й він міг прийняти в ньому участь: «...тоді б, можливо, і я...»

Стор. 72. *Піраміда*. Французькі соціалісти-утопісти зображували суспільство у вигляді піраміди, основою якої є трудящі маси. В своєму творі «Про суспільну організацію» Сен-Сімон писав: «Основою сучасної народної піраміди являються працюючі, ті, хто займається ручною працею; першими шарами, спорудженими на цій основі, є керівники промисловості, вчені, які вдосконалюють процеси виробництва та розширюють його обсяг, а також митці; вони накладають на всі продукти виробництва печать хорошого смаку. Верхні ж шари, які, на наш погляд, складаються із звичайного гіпсу, що легко розпізнати, незважаючи на вкриваючу його позолоту, це — придворні, це — багаті дармоїди, це, зрештою,— правителі, починаючи від першого міністра і кінчаючи останнім канцелярським служником».

ВАНЯ І МИХАСЬ

Оповідання «Ваня і Михась» вперше друкувалось у журналі «Современник» за 1863 р., № 1 (цикл «Невинні оповідання»). За життя Щедрина тричі передруковувалось в окремих виданнях циклу «Невинні оповідання»: перше видання—1863 р., друге—1881 р., третє—1885 р.

В основу сюжету оповідання «Ваня і Михась» покладено дійсну подію, свідком якої був Щедрін в час перебування його на посаді рязанського віце-губернатора.

Рязанські поміщики, відставний майор Вельяшев і полковниця Кислинська, котра проживала з ним, жорстоким поведженням доводили своїх кріпаків до самогубства. Ольгу Михайлівну, кравчиху, мордували, шмагали розпареними різками, плювали в обличчя; вона втопилась. Двоє її братів, 14-ти і 11-ти років, не витримавши мордувань, зарізались садовим ножом. Поміщики були віддані Щедріним до суду. Слідство тяглося кілька років і кінчилось виправданням поміщиків.

Стор. 88. «...це кошмар, від якого визволило Росію прекрасне великодушне слово царя-визволителя...» Ці рядки умисне були введені Щедріним в текст оповідання, з метою надати своєму виступу легальної форми, і, звичайно, аж ніяк не засвідчують його політичних поглядів на той час. Це тим більше зрозуміло, що оповідання друкувалося в першій книжці «Современника», яка з'явилась після восьмимісячної перерви. Щедрина не могла не хвилювати небезпека повторної заборони журналу.

СІЛЬСЬКА ТИША

Вперше надруковано в журналі «Современник» за 1863 р., № 2 (цикл «Невинні оповідання»). За життя Щедрина тричі передруковувалось в окремих виданнях циклу «Невинні оповідання» (1863, 1881, 1885 рр.).

Оповідання написане в гостро полемічній формі. Свої погляди на економічне становище пореформеної Росії Щедрін протиставляє тим оптимістичним сподіванням, якими були заповнені всі ліберальні журнали того часу, зокрема «Русский вестник». Тим-то всі міркування Кіндрата Трифоновича про «переваги вільної праці», про «особисту розпорядливість» поміщика іронічно подані Щедриним у формі дослівних цитат з цього журналу.

СТОВИ

Вперше надруковано в циклі нарисів «Благонамірені розмови», який друкувався в «Отечественных записках» з 1872 по 1876 рр. В журнальній публікації твір ішов шостим («Отечественные записки», 1874, кн. 1). За життя Щедрина нарис тричі перевидавався в окремих виданнях циклу «Благонамірені розмови»: вперше — 1876 р., друге — 1880 р. і третє — 1883 р., причому, із значними виправленнями журнального тексту, зробленими самим автором.

Стор. 136. *Поль де-Кок (1794—1871)*—французький автор бульварних романів-фейлетонів непристойного змісту. Ім'я Поль де-Кока стало синонімом сальної літератури.

Барков І. С. (1732—1768) — поет-перекладач. В свій час уславився віршами, які відзначалися крайнім цинізмом.

ДВОРЯНСЬКА ХАНДРА

Вперше надруковано в «Отечественных записках» за 1878 р. (кн. 1) в числі шести оповідань і нарисів, які вміщалися в журналі з 1875 по 1879 роки. Твір перевидавався за життя автора в «Збірнику». («Збірник. Оповідання, нариси, казки»). 1881 р.— перше видання і 1883 р.— друге видання.

Стор. 144. *Купіль сілоамька*. Сілоам — став у околицях Єрусалима.

Стор. 157. *Панацея* — всецілющий засіб.

Стор. 159. *Генріх IV* — французький король (кінець XVI — початок XVII в.), який розорив країну міжусобними війнами і підготував триумф абсолютизму у Франції. За вигадкою пізніших часів він

нібито висловив побажання, щоб у кожного селянина щонеділі була в супі курка, над чим іронізує Щедрін.

Стор. 169. *Захсейова смоковниця*. Про грішника Захсея в евангелії розповідається, що, бажаючи хоч здалека побачити Христа, він, будвши малим на зріст, виліз на свою смоковницю.

ПРИТУЛОК МОНРЕПО

«Притулок Монрепо» вперше було надруковано в «Отечественных записках» за 1878 р. (кн. 8) та 1879 р. (кн. 2, 8, 9, 11). 1880 року вийшло перше окреме видання твору, 1882 р.— друге, а 1883 р.— третє прижиттєве видання.

Стор. 171. *Моп героз* (франц.)—дослівно: мій відпочинок—слово, часто вживане у французькій сентиментальній поезії XVIII в. в розумінні усамітненого місця відпочинку, тихого притулку. У Щедріна прибирає іронічного змісту так само, як і інші улюблені образи і звороти старої дворянської лірики. Тут це слово має значення усипальні, останнього притулку вмираючої людини, символізуючи загибель поміщицького класу.

Стор. 172. *Дочасно зобов'язані*—колишні кріпаки, які зобов'язані відбувати повинності на користь поміщика до складення з ним умови про викуп надільної землі.

Ревізька душа—кріпак, зареєстрований в іменному списку селян («ревізькі реєстри»), який пред'являвся поміщиком під час кожного перепису («ревізії»).

Стор. 173. *Купча кріпость*—правовий акт, яким закріплювадась в царській Росії власність за її покупцем. Без цього акта, складеного в нотаря, угода влажалася недійсною.

Стор. 176. *Енгельгардт О. М.* (1832—1893)—публіцист, що стояв на межі просвітительства і народництва. Високо оцінюючи книгу Енгельгардта «Із села», Ленін характеризував його так: «Енгельгардт—уже народник, але в його поглядах так багато того, що сучасне народництво відкинуло або змінило—що вагаєшся, куди віднести його: чи до представників «спадщини» взагалі без народницького забарвлення, чи до народників (В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 456. Київ 1952 р.).

Багато де в чому симпатизуючи Енгельгардту, Щедрін разом з тим заперечує ряд положень твору «Із села», в яких все зводиться до аполітичної тези про правильну систему господарювання і багатство землі.

Стор. 177. *Шангарньє*—французький генерал, який придушував релігійні повстання в 1848—49 рр.

Еклоги Верілія—поезії про пригоди життя пастухів.

Федр—римський байкар (I в. до н. е.). Перекладав на латинську

мову грецькі байки Езопа. Байки Фідра були першою книгою для початкового читання з латинської мови.

Молешотт *Якоб* (1822—1893) — німецький фізіолог, вульгарний матеріаліст. Користувався значною популярністю в Росії.

Ксав'є де-Монтпен — французький бульварний романіст, сучасник *Щедріна*.

Стор. 178. *Заманиловка* — повторювана *Щедриним* іронічна назва родового помістя.

Стор. 182. *Бажанов і Советов* — відомі в 60-х рр. агрономи. Перший — автор книг «Досвід землеробства вільнонайманою працею» (1861 р.) і «Що можна запозичити в іноземців у галузі землеробства» (1863 р.), другому належить посібник «Про розведення кормових трав на полях» (1869 р.).

Стор. 184. *Земські установи* — виборні органи місцевого самоврядування, введені з 1864 р.; в них керівна роль належала поміщикам.

Земство привертало особливу увагу *Щедріна*. На земство спирались ліберали та інші прибічники «малих діл», посилаючись на його діяльність як на доказ того, що й при самодержавності можлива мирна перетворююча праця. З другого боку, реакціонери громили земство за «крамолу». *Щедрін* висміював останніх і вказував першим, що в умовах самодержавства земство не може піти далі вирішення питання про «лудження рукомийників». Він вказував на класовий характер земства, на те, що воно стоїть на варті дворянських інтересів. Тут же *Щедрін* відзначає, що земство підтримує поміщиків, влаштовуючи їх на земській службі.

Мировий інститут — інститут мирових посередників, призначуваних губернаторами для врегулювання земельних відносин після скасування кріпацтва. Мировими посередниками могли бути тільки місцеві поміщики.

Стор. 184. *Культурні люди*. «Культурна людина» в *Щедринському* слововжитку — іронічне назвисько російського поміщика. В 1875—76-х рр. *Щедрін* розпочав цілий сатиричний цикл «Культурні люди», але через цензурні умови закінчити не зміг.

Стор. 185. *Викупні свідоцтва*. Згідно Положення від 19-го лютого 1861 року селяни викупляли свою землю в поміщиків. При цьому уряд сплачував поміщикові за рахунок селян 70—80 процентів викупної суми процентними паперами. Вони й називалися викупними свідоцтвами.

Стор. 187. *Кошанський М. Ф.* — автор розповсюджених в ті часи підручників риторики.

Стор. 187 *Брати Гонкури* — французькі буржуазні письменники-натуралісти, які ставили своїм завданням безпристрасне зображення дійсності, поза всякими ідейними і особливо соціально-політичними

устремліннями. В контексті їх імена подані стосовно всього того, що повинно нагадувати про рослинно-споглядальне життя, байдуже до найважливіших суспільних запитів. Саме пасивна споглядальність натуралізму, в якій проникливий сатирик вбачає примирення з дійсністю, і обурювала Щедріна.

Стор. 188. *Крутова порука*. Тут мається на увазі відповідальність селянської общини за своїх членів.

«У законі»... *Все інше сховане від нас за завісою...* Щедрін неодноразово скаржиться на те, що найважливіші ділянки життя через цензурні утиски залишаються недоступними для літератури, знаходяться «поза законом», тобто за межами легальності. Легально література могла займатися тільки тим, що було «у законі».

Стор. 190. «...в своєму новому кутку, на березі Фінської затоки, зовсім близько від кронштадтських твердинь». Йдеться про маєток поблизу Оранієнбаума (Леб'яже), придбаний Щедріним у 1876 р.

Стор. 192. *Стовп*. Під такою назвою Щедрін опублікував у 1873 р. нарис, в якому розповідалось про народження нової буржуазії, котра після реформи 1861 р. стала опорою самодержавства. Колупаєв і Разуваєв — такі ж хижакі, як і Дерунов, тільки дрібніші.

«Не ваше діло» — цими словами Щедрін часто формулює те відношення до суспільної ініціативи, яке було характерним для самодержавства, що страшилося всяких проявів суспільної самодіяльності.

Стор. 199. «...назви різних більш-менш віддалених міст» — тобто місць адміністративного заслання.

Стор. 200. «...він і в ремарці так зазначить» — тобто візьме «на олівець», на замітку.

Стор. 201. «От хоча б оці філантропії...» Філантропія — людянолюбність. Цим словом оповідач іронічно натякає на свої політичні захоплення в минулому.

«Коли оголосили волю горілці...» — мається на увазі скасування відкупної системи в 1861 р., тобто відкупу приватними особами горілчаних зборів — податків на горілку.

Стор. 202. «А коли б ви тоді замість отієї «воли» просто сказали: поліпшення; мовляв, побуту...» В період підготовки реформи 19-го лютого 1861 р. в урядових актах всіляко уникали слова «воля». Натомість писалось... «поліпшення селянського побуту».

Стор. 205. *Безобразов В. П.* — економіст і фінансіст, збирав на місцях матеріали в питань розвитку промисловості і торгівлі. Товариш Салтикова по ліцею. В 50-ті роки був близький до Щедріна, а потім різко розійшовся з ним і в 1869 р. відверто виступив проти Щедріна і «сатиричного напрямку» в статті «Наші охоронці і наші прогресисти» («Русский вестник», 1869 р., X). На цей виступ Щедрін відповів ано-

німною статтею «Людина, яка сміється» («Отечественные записки», 1869 р., XII). Щедрін неодноразово висміював Безобразова як вульгарного економіста на російському ґрунті.

Стор. 210. «Кімвал брязкучий» — біблійний вислів, використаний Щедріним. Кімвалом називається в біблії музикальний інструмент, який утворює різкі дзвенячі звуки. Словами «кімвал брязкучий» характеризують гучні фрази, позбавлені змісту.

Стор. 214. *Посада поліцейських урядників*—чинів сільської поліції, підлеглих становому приставу — була введена 1878-го р. В цьому ж році було опубліковано «Інструкцію поліцейським урядникам», яка разом з промовою Одеського градоначальника Гейнса послужила Щедріну матеріалом для пародії в промові Граціанова (пункти про таємний нагляд за населенням і т. д.). Щедрін б'є головним чином по тій частині промови Гейнса, в якій останній рекомендує поліції не обмежуватись явним наглядом за життям обивателів, а вдаватися до таємного стеження.

Заклад Марцинкевича — місце веселих розваг у тодішньому Петербурзі, кафе-шантан.

Стор. 218. «*Статут про випікання пирогів, «не потерплю!», «розворю!»* Щедрін тут має на увазі відповідні місця з своєї «Історії одного міста».

Стор. 221. *Фаланстер* — в утопії Фур'є — гуртожиток фаланги (трудової общини).

Військові поселення. Військові поселення державних селян, в яких військова служба поєднувалася з хліборобством, були засновані Олександром I в 1810 р. Вони охоплювали кілька губерній. Влаштуваючи їх, царизм прагнув створити опору проти революції, вважаючи, що у військових поселеннях з їх каторжним режимом вдасться виховати покірних, на все готових рабів. Все життя військових поселень було підкорене суворому військовому регламенту.

Селяни повставали проти цього варварського режиму. Їх повстання жорстко придушувались. Остаточню ліквідовано військові поселення в 1857 р.

Як концентрований вияв всієї мерзенної суті самодержавства, ці поселення не могли не привернути уваги великого сатирика.

Кантоністи—солдатські діти, котрих закріплювали в першій половині XIX в. за військовим відомством. Їх навчали в спеціальних школах (школи кантоністів). Слово кантоніст вживалося на позначення грубого салдафона, поборника паличної дисципліни.

Стор. 222. *Поляков, Губонін*—великі капіталісти, що нажилися на валізничному будівництві.

Кокорев — мільйонер і відкупщик. Типовий для Щедріна представник буржуазної експлуатації, маскованої ліберальною фразеологією.

Стор. 223. «...скривдили в ту пору панів дворян». Щедрін натякає на незадоволення частини поміщиків скасуванням кріпосного права.

«Про шлюб, згідно з визначенням присяжного повіреного Пржевальського...» Визначення: «Шлюб — це могила кохання» було дане присяжним повіреним Пржевальським на судовому процесі і підняте на глум пресою.

Стор. 230. *Фрондерство* — безсила опозиція, позбавлена серйозного значення. В даному випадку — прояв дворянського невдоволення урядовими заходами. Проте це невдоволення не було чимось серйозним чи то принциповим, оскільки принципових розходжень між царизмом і фрондуючими поміщиками не існувало. Щедрін був переконаний в нездатності дворянства до організованої дії; він презирав його за блягузтво і лакейство.

Стор. 231. *Пропінаційний привілей* — право монопольно торгувати горілкою (так звані «відкупи»). За певну суму багаті купці «відкупляли» в уряди право на торгівлю горілкою, наживаючи на цьому величезні статки, що викликало заздрість поміщиків.

Стор. 233. *Непотизм* — влаштування чиновними особами своїх родичів на службу.

Гулак-Артемівська, користуючись своїми зв'язками в адміністративному світі, займалась влаштуванням «великих вигідних справ», за що одержувала чималі суми. В час судового процесу виявилось, що в цій афері були замішані високопоставлені особи.

Стор. 235. «*Зулу*». В середині 1879 р. відбулась експедиція англійців проти африканського племені «Зулу», під час якої було вбито сина Наполеона III, що служив у англійській армії.

«*Ветлянська інтрига*». В кінці 1878 р. в одній із станиць Астраханської губернії, Ветлянці, почалась епідемія чуми, що швидко розповсюджувалась. Епідемія викликала сильну тривогу в Європі, яка перестала купувати російський хліб. Завдяки цьому виникли утруднення. Про них і говорить Щедрін.

«І шило голить» — одне з щедрінських позначень газети «Новое время».

БОЛЮЧЕ МІСЦЕ

Вперше надрукована в «Отечественных записках» за 1879 р., кн. 1. З незначними стилістичними виправленнями журнального тексту твір передруковувався в 1-му (1881 р.) і 2-му (1883 р.) виданнях «Збірника» («Збірник. Оповідання, нариси, казки»)

Стор. 259. «Білі нігілісти». У Щедріна — охоронці й поборники самодержавної влади, а також сама влада.

ДРІБНИЦІ ЖИТТЯ

Вміщені в цьому томі творів Щедріна нариси «Хазяйновитий мужичок», «Поміщик» та «Глитаї» входили до так званої сільськогосподарської серії циклу «Дрібниці життя». Ця серія почала друкуватися в XII-й книзі журналу «Вестник Европы» за 1886 рік під заголовком: «Дрібниці життя. VI. На лоні природи та сільськогосподарських мудрувань».

За життя автора серія була перевидана в книзі «Дрібниці життя», 1887 р. (дві частини) з незначними змінами журнального тексту.

З серії «Дівчата» цього ж циклу подається тільки етюд «Сільська вчителька», вперше надрукований у II-й книзі журналу «Вестник Европы» за 1887 р. За життя автора етюд перевидався в окремому виданні циклу «Дрібниці життя» 1887 р. (дві частини) без змін.

Стор. 275. «Хазяйновитий мужичок». Цей термін широко ввійшов у літературний вжиток Леніна. Відповідно до прогресуючого розшарування села Ленін цими словами характеризував не середняка, а куркуля.

Стор. 303. «Розорення» — назва твору Г. Успенського (1843—1902), в якому зображено пореформене розорення і розклад привілієваного міщанства. Щедрін користується цим терміном для характеристики розкладу села.

СМЕРТЬ ПАЗУХІНА

Первісний варіант п'єси «Смерть Пазухіна» значно відрізняється від остаточного. Робота автора над текстом твору зводилась головним чином до скорочення повторів, розтягнутих місць, зменшення кількості дійових осіб, а також перепланування епізодів, картин. В процесі переробки тексту п'єси Щедрін кілька разів міняв її назву («Смерть», «Царство смерті», «Кінець вічає справу»), доки не зупинився на назві «Смерть Пазухіна».

В остаточній редакції п'єси «Смерть Пазухіна» була надрукована в II-й книзі «Русского вестника» за 1857-й рік. Через цензурну заборону («Особи, виведені в цій п'єсі, — писав цензор, — доводять цілковите моральне розтління суспільства») за життя Салтикова-Щедріна п'єса «Смерть Пазухіна» не побачила сцени і не видавалась окремим виданням. Вперше її було поставлено на сцені Александрінського театру в 1893 році, а в 1894 р. з'явилось перше окреме видання.

Стор. 323. *Безобразов В. П.* (1828—1889) — див. примітку до стор. 205.

Пазухіни — в першій редакції Розмахніни, в подальшій обробці — Хрептюгіни — різні варіації одного й того ж соціального типа: представника старозавітної торгової буржуазії, який намагається порвати з патріархальною давниною і зблизитись з пануючими дворянсько-бюрократичними колами.

Розкол в «Смерті Пазухіна» подано в фігурах Велегласного і Баява, в найбільш звироднілих проявах культурно-побутового мракобісся.

Стор. 326. *«Стоглав»* — пам'ятник церковного законодавства, пов'язаний з церковним собором 1551 року. Згодом, після церковної реформи Нікона, засуджений церквою. Але заборонений церковною цензурою *«Стоглав»* шанувався старообрядцями. Перше друковане видання *«Стоглава»* появилось в Лондоні в 1860 р.; за ним з'явилися російські видання 1862—63 рр.

Стор. 327. *Отці соловесьькі* — тобто монахи Соловецького монастиря (на Соловецьких островах в Білому морі).

Заснований в XV в., цей монастир був великим господарським підприємством, в якому експлуатувались і наймані робітники і «богомольці». Він був місцем політичного і церковного заслання.

Стор. 340. *Крутогорськ*. Під назвою провінціального закутку, міста Крутогорська, Щедрін спершу — в *«Губернських нарисах»* — відобразив Вятку, де він провів роки свого заслання (1848—1855). Задумавши продовження *«Губернських нарисів»*, письменник підготував кілька творів, місцем дії яких мав бути Крутогорськ.

«Смерть Пазухіна» за первісним задумом також входила в *«Губернські нариси»* і пов'язувалась з ними, між іншим, фігурами Фурначова, Живновського. Відірвавшись від *«Крутогорського циклу»*, нариси ввійшли згодом в книгу *«Невинні оповідання»*.

Цікаво, що сатирична література кінця 50-х початку 60-х рр. також стала використовувати назву Крутогорськ, — очевидно, для позначення Вятки.

Стор. 360. *Число 666*. В *«Апокаліпсисі»* (*«Апокаліпсис»* — одна з християнських релігійних книг, яка містить «пророцтва» про «кінець світу») згадано як «число звіра». Різноманітні містичні секти, зокрема російський розкол, користувались цим «числом» з метою релігійної і політичної боротьби, підставляючи замість букв цифри, і тим самим отожднювали імена своїх ворогів з апокаліпсичним «звіром» (див. у *«Війні і мирі»* Л. Толстого вправу Пера Безухова).

Стор. 366. *Молокани* — релігійна секта, розповсюджена в Росії, починаючи з 2-ї половини XVIII в.

Іудействующі — релігійна секта, яка прагнула примирити християнське вчення з іудейським.

Стор. 381. *Нижегородка* — тракт з Москви до Нижнього Новгорода і далі в Сибір. По ньому відправлялись в Сибір на каторгу етапи засуджених.

ТІНІ

Судячи із згадок про факти 1862 р. (балет «Дочка фараона», газета «Северная почта») п'єсу написано не раніш як у 1862 р.; є підстави віднести основну роботу Салтикова над цією п'єсою до 1865 р., тобто до пори його служби в Пензі, коли, відійшовши від термінової журнальної роботи, Салтиков мав змогу повернутись до речей великого обсягу («Тихий притулок», «Тіні», «Сучасні примари»). Це почасти підтверджується тим, що реальну Пензу (місто, звідки приїхав Бобирев) автор замінив вигаданим Семиозерськом.

Питання, чи закінчена п'єса і чи не мав бути в ній п'ятий акт, лишається нерозв'язаним. Очевидно, п'єса закінчена, хоч ряд мотивів її лишився без дальшого сценічного розвитку (взаємини Клаверова з Наукавниковим, з Кларою, із старим князем). Щодо часу, коли відбувається дія п'єси, то, судячи з усього, це має бути переддень селянської реформи (1859 або 1860 р.) Мабуть, Салтиков не помітив, що деякі деталі суперечать цьому.

Стор. 395. «*Ти звідки, мешканцю сфіру?*» — перший рядок вірша В. А. Жуковського «В'язень до метелика, що влетів в його темницю» (з Кс. де-Местра).

Стор. 401. *Клара* — натяк на «всемогутню» в 50—60 рр. Мінну Іванівну, коханку міністра двору графа В. Ф. Адлерберга.

Стор. 403. «*Сьогодні бог, а завтра де, людино, ти?*» — у Г. Р. Державіна:

Сьогодні бог, а завтра прах;
Сьогодні зваблює надія,
А завтра — де, людино, ти?

(«На смерть князя Мещерського»).

Шалімов — образ чиновника з незалежними думками саме з цим прізвиськом фігурує також в деяких нарисах Салтикова.

Стор. 412. *Манон і шевальє де-Гр'їо* — герой романа абата Прево «Манон Леско» (1731): «прекрасна грішниця» і безмежно відданий їй, незважаючи на її зради, коханець.

Стор. 416. *Геркулес біля ніг Омфали*. За старогрецьким міфом Геркулес (Геракл), проданий у рабство лідійській цариці Омфалі, ставши її коханцем, так розпестився, що виконував жіночу роботу і навіть одягнув жіноче вбрання.

Стор. 416. *«Дочка фараона»* — балет Сен-Жоржа і Петіпа, вперше поставлений у Петербурзі 18 січня 1862 р.

Стор. 417. *Поль Феваль (1817—1887)*—автор захоплюючих авантюрних романів («Лондонські таємниці», «Син диявола» та ін.): Тут — як зразок несерйозної салонної літератури.

Стор. 431. *«Лаври Геродоти не давали спати Фукидіду—так, здається?»* Бобирев переніс на інших особ (грецьких істориків V віку до н. е.) вислів, приписуваний славетному полководцеві VI—V віків до н. е. Фемістоклу: «Лаври Мільтіада не дають мені спати» Мільтіад у 490 р. прославився своєю перемогою над персами під Марафоном, Фемістокл у 480 р. завершив розгром персів морською перемогою під Саламіном.

Стор. 445. *«Северная почта»*—газета міністерства внутрішніх справ (1862—1868).

Стор. 446. *«...чого хочуть оті студентки...»* На початку 60-х років питання жіночої рівноправності, як одно з першочергових, обговорювалося в демократичних суспільних колах. Жінки, між іншим, добивалися права на вищу освіту, і на короткий час їм пощастило домогтися доступу в університети (дозволено в 1859 р., знову заборонено в 1863 р.).

Стор. 449. *Тамберлік Енріко (1820—1889)* — славетний італійський тенор, не раз гастролював у Росії.

ЗМІСТ

стор.

НОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ, ПАРИСИ

Заплутана справа. Переклад З. Біленка	7
Ваня і Михась. Переклад Д. Бобиря	83
Сільська тиша. Переклад О. Александровського	95
Стовп (з «Благонамірених розмов»). Переклад Д. Бобиря	113
Дворянська хандра. Переклад О. Александровського	143
Притулок Монрепо (Уривок). Переклад З. Біленка	171
Болюче місце. Переклад З. Біленка	236

з циклу «ДРІВНИЦІ ЖИТТЯ»

На лоні природи й сільськогосподарських
мудрувань.

Хазяйновитий мужичок. Переклад Д. Бобиря	275
Поміщик. Переклад Д. Бобиря	283
Глитаї. Переклад І. Волошина	301
Дівчата	
Сільська вчителька. Переклад Є. Кротевича.	310

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Смерть Пазухіна. Переклад Ф. Глевського	323
Тіні. Переклад Е. Дроб'язка і Д. Тернюка	392
Примітки	475

Редактор *М. В. Сидоренко*
Художник *Г. Я. Івчицька*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *О. О. Кидишевич*
Коректор *О. А. Підвишинська*

В. Щедрін (М. Е. Салтыков). Том VI.
(На українському мові)

Здано на виробництво 14/VII 1956 р. Підписано до друку 17/XI 1956 р.
Формат 84×108¹/₃₂. Паперових арк. 7,687. Друк. арк. 25,215 Обл.-вид. арк. 25,905.
Ціна 11 крб. Зам. № 855 Тираж 8000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної фабрики в 4-й
поліграффабриці Головного видавництва Міністерства культури УРСР, Київ, пл. Калініна, 2.

